

**INSTITUCIONALNE PROMENE
KAO DETERMINANTA
PRIVREDNOG RAZVOJA
REPUBLIKE SRBIJE**

Redaktori
Vlastimir Leković
Petar Veselinović

**UNIVERZITET U KRAGUJEVCU
EKONOMSKI FAKULTET**

**INSTITUCIONALNE PROMENE
KAO DETERMINANTA
PRIVREDNOG RAZVOJA
REPUBLIKE SRBIJE**

Redaktori

Vlastimir Leković

Petar Veselinović

UNIVERZITET U KRAGUJEVCU - EKONOMSKI FAKULTET

Izdavač

Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Za Izdavača

Dekan Fakulteta, Petar Veselinović

Recenzenti

Boban Stojanović

Ljubinka Joksimović

Slavica Manić

Slobodan Cvetanović

Redaktori

Vlastimir Leković

Petar Veselinović

**Štampanje Zbornika radova finansijski je podržalo
Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije, Rešenje broj: 451-03-264/2019-14**

Tehnička priprema

Igor Milanović

Štampa

InterPrint - Kragujevac

Tiraž - 150

ISBN 978-86-6091-088-4

© Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu 2019

Sva prava su zaštićena. Nijedan deo ove knjige ne sme biti reprodukovani niti smešten u sistem za pretraživanje ili transmitovanje u bilo kom obliku, elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način, bez prethodne pismene dozvole Izdavača.

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	VII
----------------	-----

UVODNI REFERATI

Privredni rast i investiciona konsolidacija javnih preduzeća u Republici Srbiji	
Edvard Jakopin.....	3
Razvojne performanse i konkurentnost industrije Republike Srbije	
Vladimir Mičić i Ljubodrag Savić.....	31

REFERATI

Divergencija dohodaka i druge nejednakosti kao faktori ekonomske (ne)uspešnosti	
Vlastimir Leković.....	55
Institucionalna rešenja u funkciji ravnomernog regionalnog razvoja Republike Srbije	
Petar Veselinović.....	75
Cena radne snage i ekonomski suverenitet	
Boban Stojanović, Vladan Vučić i Zorana Kostić.....	99
Institucionalni poredak i preduzetništvo	
Dragan Petrović i Zoran Stefanović.....	115
Tri stuba ekonomske održivosti privrede Republike Srbije	
Saša Randelović, Mirjana Gligorić i Svetozar Tanasković.....	137
Nerazvijenost društvene infrastrukture kao uzrok izostanka ekonomske konvergencije zemalja	
Slobodan Cvetanović, Igor Mladenović i Danijela Despotović.....	173

<i>Modus vivendi</i> negativne slobode i demokratije: Može li Republika Srbija (p)ostati slobodna?	
Slavica Manić i Jelena Grković	189
Institucionalni aspekti privatizacije u Republici Srbiji - analiza ostvarenog	
Marko B. Tmušić	205
Dinamika odnosa bruto domaćeg proizvoda, investicija i trgovinskog bilansa u Republici Srbiji i izabranim balkanskim zemljama	
Ljiljana Maksimović i Milan Kostić	233
Institucionalni aspekt unapređenja konkurentnosti privrede Republike Srbije	
Marija Petrović Ranđelović i Dalibor Miletić.....	249
Konkurentnost industrije kao pokazatelj dostignutog nivoa razvijenosti Republike Srbije	
Alma Dobardžić, Eldin Dobardžić i Danijela Pavlović	269
Model tranzicije institucija u Republici Srbiji	
Gordana Milovanović.....	285
Ključne determinante kvaliteta zaposlenosti u Republici Srbiji	
Gordana Marjanović i Vladimir Mihajlović	295
Kvalitet institucija u zemljama Jugoistočne Evrope: Da li postoje razlike?	
Marija Radulović	315
Održivi razvoj ruralnog turizma u Republici Srbiji	
Nikola Bošković, Lela Ristić i Mirjana Knežević	337
Stanje i društveno-ekonomske posledice siromaštva u Republici Srbiji	
Ivan Božović i Verodrag Miletić	355

Siromaštvo kao dimenzija ekonomske isključenosti ruralnih područja Republike Srbije	
Miloš Dimitrijević i Nikola Makojević	373
Primena informacione tehnologije u osiguranju kao faktor konkurentne prednosti	
Jelena Božović i Tamara Matović	395
Implementacija Bazel III regulative međunarodnog bankarstva u Republici Srbiji	
Aleksandra Pešterac	413
Analiza spoljnog duga Republike Srbije u postkriznom periodu	
Jelena Živković	433
Sektor informaciono-komunikacionih tehnologija može imati ulogu katalizatora rasta privrede	
Vladimir Mitrović i Ivana Mitrović.....	453

PREDGOVOR

Osamnaesti naučni skup *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, čiji je organizator Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, u saradnji sa Savezom ekonomista Srbije, održan je 12. aprila 2019. Zbornik radova Naučnog skupa sadrži dva uvodna referata i dvadesetjedan referat, koji su na Skupu prezentirani.

U podnetim uvodnim referatima, razmatrana su relevantna pitanja investicione konsolidacije javnih preduzeća u Republici Srbiji (R, Srbija), jer će od njihove investicione regulacije zavisiti, u velikoj meri, dinamika privrednog rasta. Ovo iz razloga što javna preduzeća, a republička infrastrukturna javna preduzeća, pre svega, koja su kičma privrede, već niz godina ne investiraju u skladu sa poslovnim mogućnostima, a od njihove uspešnosti zavisi efikasnost privrede u celini. Takođe, ukazano je na neophodnost nove industrijalizacije privrede i potrebu da država, svojim instrumentima i merama ekonomske politike podstiče promene postojeće tehnološke strukture prerađivačke industrije, čime će doprineti održivosti privrednog rasta i razvoja. Shodno tome, neophodno je veće investiranje u istraživanje i tehnološki razvoj, što je ključni preduslov rasta konkurentnosti, zaposlenosti, izvoza, kao bazičnih pretpostavki dinamiziranja privrednog rasta i održivosti razvoja.

Kao ozbiljan problem reformskog procesa u R. Srbiji, apostrofirana je tendencija kontinuirane divergencije dohodaka i drugih nejednakosti, što se negativno odražava na stabilnost društva i politički ambijent, ali i na performanse ekonomskog sistema, usled čega je manja ekonomska uspešnost i niže su stope privrednog rasta. Razmatraju se ključni aspekti regionalnih disproporcija u R. Srbiji, koje su posledica kako nasleđenih, tako i tranzicionih neusklađenosti privrednih aktivnosti, intenzivnog procesa depopulacije, dugogodišnjeg ekonomskog i socijalnog zaostajanja, nekonzistente i nekoordinirane regionalne politike i neizgrađene institucionalne podrške. Ukazano je i na problem niskih primanja iz radnog odnosa, koja, iako se često smatraju pokretačkom snagom razvoja privrede, nose niz negativnih posledica

po životni standard, kvalitet života, a u krajnjoj instanci i po društveno blagostanje. U cilju bržeg i uspješnijeg rešavanja nagomilanih ekonomskih problema, ukazuje se na potrebu korišćenja iskustava iz oblasti razvoja preduzetništva. Pored navedenih problemskih područja, u radovima se analiziraju pitanja stanja i trendova konkurentskih performansi privrede R. Srbije, platnobilansne pozicije zemlje, održivosti fiskalne pozicije i mogućnosti podsticajnog delovanja fiskalne politike na rast privrede, društvene infrastrukture kao elementa ekonomske konvergencije, i sl.

Učesnici Naučnog skupa posebno su naglasili neophodnost poštovanja principa vladavine prava, kao pretpostavke poboljšanja kvaliteta i efikasnosti institucija. Ovo iz razloga što je nerazvijenost institucionalnog ambijenta, u okviru kojeg se odvijaju ekonomske aktivnosti, jedan od ključnih uzročnika ekonomskog zaostajanja R. Srbije ne samo u odnosu na razvijene, već i u odnosu na zemlje u tranziciji. Istovremeno, imajući u vidu brojne strukturne deformacije, ukazano je na neophodnost sporovođenja strukturnih promena, što je jedan od prioritarnih reformskih zadataka. Uz navedene ključne aspekte institucionalne determinisanosti privrednog rasta i održivosti razvoja, učesnici Naučnog skupa razmatrali su stanje i posledice siromaštva u R. Srbiji, kao i dinamiku spoljnog duga. Značajna pažnja posvećena je ulozi informaciono-komunikacionih tehnologija u dinamiziranju privrednog razvoja.

Publikovanjem ovog Zbornika, radovi sa Naučnog skupa se stavljaju na uvid naučnoj i stručnoj javnosti i nosiocima ekonomskih politika, što će, uvereni smo, imati kako naučne, tako i praktične implikacije za buduća institucionalna rešenja i R. Srbiji. Održavanje naučnog Skupa i publikovanje zbornika radova *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, finansijski je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Redaktori

Kragujevac, 25. maj 2019.

UVODNI REFERATI

PRIVREDNI RAST I INVESTICIONA KONSOLIDACIJA JAVNIH PREDUZEĆA U SRBIJI

Edvard Jakopin*

*Paternalizam je metod vladinog aktivizma koji
je najpogodniji siromašnom javnom sektoru.*

Jacob Weisberg

Od investicione regulacije javnog sektora zavisice u narednom periodu stopa privrednog rasta u Srbiji. Ekonomsko-finansijska i investiciona regulacija javnih preduzeća direktno utiče na privredni ambijent i na kompletnu efikasnost države. Predimenzioniranost javnog sektora proističe najviše iz sporosti i odlaganja reformskih procesa. Zbog, još uvek, nekog privatnog sektora, javni sektor, kao relikv socijalističkog nasleđa, neophodno je rigorozno sistemski kontrolisati, na svim nivoima, od republičkog do lokalnog. I pored pozitivnog trenda poslovanja i ohrabrujućih signala u poslovanju javnih preduzeća započetih u 2015. godini, javni sektor u Srbiji je i dalje, nemodernizovan, preglomazan i opterećen brojnim problemima. Učešće investicija u BDP od oko 19% je i dalje nisko i jedno od najnižih u regionu. Javna preduzeća, pre svega, velika infrastrukturna republička javna preduzeća, već duži niz godina ne investiraju u skladu sa poslovnim mogućnostima. Pred javnim preduzećima su velika iskušenja, pre svega, iz ugla ekonomsko-finansijske i investicione regulacije.

Ključne reči: privredni rast, investicije, javna preduzeća, podinvestiranost, investiciona konsolidacija

Uvod

Javna preduzeća predstavljaju kičmu srpske privrede. Od uspešnosti poslovanja javnih preduzeća (na svim nivoima) zavisi kompletna efikasnost države, finansijska disciplina, stepen korupcije i

* Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, ejakopin@gef.bg.ac.rs

dr. Javna preduzeća direktno utiču na makroekonomsku stabilnost, kroz permanentne direktne budžetske subvencije, čime utiču na povećanje javne potrošnje i na fiskalnu ravnotežu. Javna preduzeća dobijaju i različite oblike indirektnih subvencija kao što su državne garancije za kredite, tolerisanje neplaćanja poreza, koji imaju za posledicu povećanje sadašnjih i budućih javnih rashoda i smanjenje javnih prihoda. Ekonomsko-finansijsko i investiciono restrukturiranje javnih preduzeća rezultiralo bi u značajnim fiskalnim uštedama i dovelo do ukupnog povećanja efikasnosti domaće privrede. Efikasno poslovanje javnih preduzeća i povećanje odgovornosti u upravljanju, smanjilo bi direktne i indirektno budžetske subvencije na republičkom, pokrajinskom i lokalnom nivou.

Cilj rada je iniciranje teme investicione konsolidacije javnih preduzeća u Srbiji u funkciji ubrzanja privrednog rasta. Poboljšanje privrednog ambijenta u fokus stavlja ubrzanje reformskih procesa javnih preduzeća.

Korporativno upravljanje, ekonomsko-finansijska i investiciona konsolidacija i odgovornost javnih i državnih preduzeća za sopstveni razvoj su ključne i rastuće teme u javnom upravljanju. Investiciona konsolidacija javnih preduzeća otvara brojne teme, od motivacije javnih službi, upravljanja, nadzora i kontrole, merenja efekata, učinaka i dr.

Koncepcija rada je strukturirana u tri celine: u prvoj je dat kratak prikaz makroekonomskog i privrednog bilansa u periodu 2015-2018, dok su u drugoj prikazani osnovni rezultati dubinskog istraživanja ekonomsko-finansijskih performansi poslovanja javnih preduzeća, a u trećoj istraživački nalazi stepena podinvestiranosti javnih preduzeća u Srbiji. Na kraju, u formi zaključka, težište je dato merama investicione konsolidacije.

Metodološke napomene

Svaka analiza javnih preduzeća nameće polazno pitanje je: kako podići efikasnost javnih usluga bez (prevelikog) državnog intervencionizma? Tranziciona iskustva bivših socijalističkih država pokazuju da su rešenja tražena kroz različite oblike regulacije javnog sektora. Politika regulacije ovog socijalističkog nasleđa zavisi, pre svega,

od razvijenosti konkretnog tržišta. Teorijski, u slučaju konkurentnog tržišta najefikasniji svojinski oblik je privatna svojina, što podrazumeva maksimalnu liberalizaciju, eliminisanje subvencija i efikasnu antimonopolsku politiku. U slučaju prirodnog monopola preporučuje se državna svojina uz istovremenu politiku regulacije cena, finansijskih ograničenja i kontrole kvaliteta.

Na samom početku potrebno je naglasti da sam pojam javna preduzeća predstavlja sintezu državnog i tržišnog (Kowalski, Buge, Sztajerowska & Egeland, 2013, 41). Poznata definicija iz 90-tih godina XX-og veka pod javnim preduzećima podrazumevala je "celine u državnom vlasništvu ili pod državnom kontrolom koja prodaju industrijska ili komercijalna dobra u usluge širokoj javnosti" (IMF, 1986, 331), odnosno, pored odrednice državno vlasništvo, naglašava i tržišnost, odnosno tržišne kategorije bi trebale biti primarne (za razliku od javnih delatnosti, kao što su obrazovanje, sudstvo, ekologija). Aktuelna definicija kod nas uključuje pojam "delatnost od opšteg interesa", odnosno, "Javno preduzeće je preduzeće koje obavlja delatnost od opšteg interesa, a koje osniva Republika Srbija, autonomna pokrajina ili jedinica lokalne samouprave" (Zakon o javnim preduzećima, 2016). Dosta je široka lepeza zakonom definisanih delatnosti od opšteg interesa, obuhvata energetske sektor (električnu energiju, uglj, naftu, gas), saobraćajnu infrastrukturu (železnički, poštanski i vazdušni saobraćaj, telekomunikacije), izdavanje udžbenika, upravljanje nuklearnim objektima, korišćenje, upravljanje, zaštitu i unapređivanje dobara od opšteg interesa (vode, putevi, mineralne sirovine, šume, plovne reke, jezera, obale, banje, divljač, zaštićena područja), strateške proizvode (naoružanje i vojnu opremu), upravljanje otpadom i komunalne delatnosti.

Istraživanje investicione konsolidacije javnih preduzeća u Srbiji obuhvatilo je:

- petnaest preduzeća registrovanih kao javna preduzeća od opšteg interesa u oblasti privredne infrastrukture (bez obzira što su neka preduzeća promenila pravnu formu iz JP u AD): EPS, Telekom Srbija AD, JP Srbijagas, JP Pošta Srbije, EMS AD, JP Transnafta, JP Skijališta Srbije, JP Srbijašume, JP Srbijavode, JP Putevi Srbije, PEU Resavica, Infrastruktura Železnice Srbije AD, Srbija kargo AD, Srbija voz AD, Železnice Srbije AD; koja

zapošljavaju više od 85 hiljada radnika. Podgrupu ostalih republičkih JP obuhvata - 23 preduzeća sa više od 4 hiljade radnika;

- pokrajinska javna preduzeća obuhvataju ukupno 6 preduzeća: 3 na području AP Vojvodine (2 hiljade radnika) i 3 na području AP Kosovo i Metohija (4 hiljade radnika); i
- lokalna javna preduzeća - 567 preduzeća sa više od 58 hiljada zaposlenih. Najbitnija u ovoj grupi su lokalna komunalna preduzeća.

Tranzicione institucionalne zamke

Regulacija javnog sektora je za sve tranzicione države predstavljala težak izazov, najteži put sa pregršt institucionalnih zamki. Otvaranjem brojnih pitanja o kvalitetu života, odmah se dolazi do odnosa prema monopolima, državnim i prirodnim, pitanja njihove efikasnosti, regulacije i kontrole. Teorijski, većina ekonomista se slaže: za državne monopole najefikasniji instrument je privatizacija i liberalizacija, dok je za prirodne monopole neophodno primentiti kompletan arsenal regulacionih mehanizama (fiskalnih i dr.) u funkciji simulacije konkurentnog tržišta. Ukoliko se zemlja želi priključiti EU institucionalnih zamki je manje, jer evropski kontekst javna preduzeća stavlja u drugi plan, fokus je na uslugama, uslugama opšteg interesa, univerzalnim uslugama, koje pruža javni sektor. Liberalizacija i stvaranje jedinstvenog evropskog tržišta stavili su javni sektor pred velike izazove. I pored toga, što je Jedinstvenim evropskim aktom (1986.) naglašeno da svaka država sama odlučuje o privatizaciji svojih javnih preduzeća i da ona mogu ostati u državnom vlasništvu, pod pritiskom liberalizacije, Evropska komisija i Evropski sud sve više napuštaju ovo načelo u korist stava: što god može da se obavi na privatnoj osnovi i treba da bude privatno. Naravno, u nekim sektorima je to jako teško sprovesti.

Kompletan tranzicioni period 2001-2019. u Srbiji, može se okarakterisati kao "režim mekih institucionalnih ograničenja". Pojam je izveden iz termina Janoša Kornaja „meka budžetska ograničenja“, koji se povezuje sa dirigovanom ekonomijom, odnosno, odnosi se na

državna i javna preduzeća koja ne snose ekonomsku odgovornost za rezultate svog poslovanja i modalitete zloupotrebe državnog budžeta za pokrivanje svojih rastućih troškova (Kornai, 2014). Koncept "mekih budžetskih ograničenja" je odigrao značajnu ulogu u reformskim procesima tranzicionih centralnoevropskih država i korišćen je da se preko rešavanja brojnih institucionalnih zamki u trouglu "liberalizacija - stabilizacija - privatizacija", pređe na sistem "čvrstih budžetskih ograničenja" (Jakopin, 2007, 469-471).

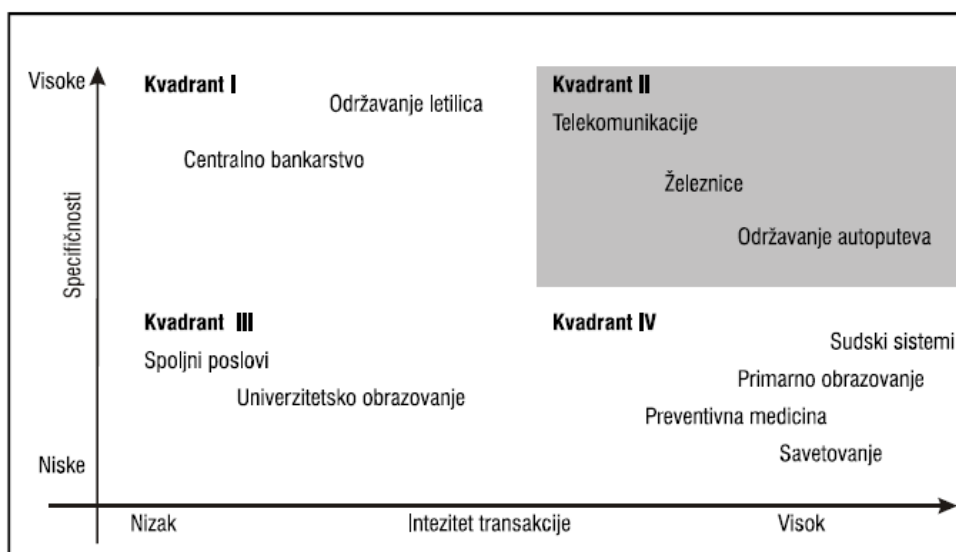
Koncept se bazirao na sistematskom kršenju institucionalnih pravila, pre svega, jer su institucije toliko slabe da nisu u stanju da sprovedu donete propise i zakone (najočitiji tranzicioni primer je stanje u Rusiji tokom prve polovine 1990-tih). Karakteristike sistema "mekih budžetskih ograničenja" su selektivnost (državne institucije određuju kome će 'dobiti dozvolu' za kršenje zakona), nesprovodivost i visoka cena poštovanja zakona (čak, kršenje omogućuje konkurentsku prednost).

Suština je da resursi koji su bili dostupni velikim gubitašima nisu imali nikakve veze sa njihovim poslovanjem. Tako je zaobiđen osnovni postulat tržišne ekonomije: preduzeća koja ne uspevaju da pokrivaju svoje troškove u jednom trenutku moraće da prestanu da budu korisnici ukupnog društvenog prihoda. Višedecenijsko "meko budžetsko ograničenje" uzrokuje enormne gubitke društva, i dovodi do "skleroze sistema". Tome umnogome doprinosi i efekat netržišnih cena usluga i proizvodnih faktora (inputa) javnih preduzeća (Madžar, 2015, 13).

Proces transformacije starog sistema zasnovanog na društvenoj i državnoj svojini u system zasnovan na privatnoj svojini i slobodnom tržištu sa demokratskom vladom nije u teoriji dao argumentovan odgovor na pitanje: kojom brzinom bi trebala da se odvija promena državnog vlasništva i upravljanja u privatno vlasništvo i menadžment? Ako preduzeće postane produktivnije, konkurentnije, uvećava prihod i dobit zaposlenih zašto se u mnogim državnim preduzećima javljaju snažni otpori reformama u celini. Tranziciona iskustva bivših socijalističkih zemalja pokazuju da su zaposleni u velikim državnim preduzećima najkonzervativniji i da se uporno drže prednosti "mekih budžetskih ograničenja". Time samo kupuju vreme, ali se na taj način povećava "skleroza sistema".

Sporim i selektivnim reformama u procesu regulacije javnog sektora dolaze do izražaja institucionalne zamke iz sociološko-ekonomskog ugla, odnosno javlja se efekat unutrašnje suprotnosti. Permanentni sukob interesa privatnih, konkurentnih i produktivnih preduzeća sa jedne strane i državnih subvencionisanih preduzeća, sa druge strane (tzv. sukob “produktivnih” i “parazitskih” sektora) narašava proces stvaranja zdrave tržišne privrede. Za razliku od planske privrede obim subvencija je mnogo vidljiviji u tržišnoj ekonomiji. Najveći problem u tranziciji, je kako se osloboditi prevelikog državnog intervencionizma, i to pre svega iz razloga što su te intervencije netržišne i često pogrešne.

Veliki institucionalni problem predstavlja kreiranje sistema merenja, kontrole i odgovornosti javnog sektora. Javni sektor pruža primarnu uslugu, čiju je produktivnost jako teško meriti, kao uostalom, i svih usluga. Privatni sektor se permanentno suočava sa problemom kontrole i odgovornosti i raznim modalitetima uspeva da ga prevaziđe.

Slika 1 Efikasnost javnog sektora

Izvor: Fukuyama, 2007.

Na Fukujaminom grafikonu efikasnosti javnog sektora (Slika 1), uočava se međuzavisnost dva elementa usluga javnog sektora: specifičnosti usluga i intenziteta (obima) transakcije. Matrica sastavljena

od IV kvadranta ukazuje da se najlakše nadgledaju one u kvadrantu I, da aktivnosti u kvadrantu II imaju najveći obim transakcije, a da je aktivnosti u kvadrantu IV jako teško kontrolisati, jer imaju visok obim transakcija i visoku specifičnost. Raspodeljujući vrstu usluga, koje su predmet ovog rada, uočavamo da se većina delatnosti nalazi u kvadrantu II.

Postkrizni makroekonomski bilans

Privredni rast u postkriznom periodu znake oporavka i održivosti pokazuje tek od 2015. godine, jer je tek tada privredni rast Srbije, i pored brojnih kriznih kratkoročnih mera ekonomske politike, dostigao nivo iz 2008. godine (35.715,5 mlrd EUR). Usled recesionih talasa, privrednog rasta u periodu 2009-2014. faktički nije ni bilo (prosečna stopa iznosila je 0,1%). Ukupan rast u periodu 2015-2018 iznosio je 11,9% (prosečna stopa 2,8%).

Najveći doprinos rastu u periodu 2015-2018 dali su investicije i lična potrošnja (Jakopin, 2018, 376). Investicije su povećavane prosečno za 7,5% godišnje a lična potrošnja 2,2% (2016-2018).

Doslednim sprovođenjem fiskalne konsolidacije u periodu 2015-2018 smanjene su unutrašnje (dobrim delom zahvaljujući sprovođenju 3-godišnjeg aranžmana iz predostrožnosti sa MMF.) i spoljne makroekonomske neravnoteže. Prvi put od 2005. zabeležen je fiskalni suficit u 2017. godini (1,1% BDP) i 2018. godini (0,6% BDP). Na kraju 2018. deficit tekućeg računa platnog bilansa iznosio je 5,2% BDP. Makroekonomskoj stabilnosti značajno su doprinele SDI, prosečan priliv SDI u periodu 2015-2018 iznosio je 2,3 mlrd EUR, što je uticalo na pokrivenost platnog deficita. Posebno je značajan strukturni aspekt SDI, jer su, uglavnom, bile usmerene u izvoznu prerađivačku industriju.

Fiskalna disciplina i izbalansirane javne finansije doprinele su smanjenju javnog duga ispod kriterijuma iz Mastrohta (ispod 60% BDP), sa tendencijom daljeg smanjenja (sa 70% učešća javnog duga u BDP u 2015. godini na 53,8% krajem 2018. godine). Sličan pozitivan trend beleži i smanjenje učešća spoljnog duga.

Pozitivni makroekonomski rezultati u periodu najviše su se odrazili na tržište rada. Povećan je broj zaposlenih, smanjena je stopa

nezaposlenosti (sa 17,7% u 2015. na 12,9% u 2018), prosečan rast neto zarada 2016-2018. bio je 2,4%.

Tabela 1 Postkrizni makroekonomski bilans 2008-2018.

	2008	2009	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
BDP (mlrd. EUR)*	35,7	32,5	33,7	36,4	35,5	35,7	36,7	39,2	42,8 ¹
BDP (stope u %)*	5,7	-2,7	-0,7	2,9	-1,6	1,8	3,3	2,0	4,3 ¹
BDP/st EUR	4.859	4.438	4.677	5.083	4.973	5.034	5.203	5.581	5.740 ¹
Zaposleni (u hilj.)	2.082	1.985	1.866	1.865	1.845	1.896	1.914	1.977	2.053
Neto zarade (realni rast u %)	3,9	0,2	1,1	-1,5	-1,5	-2,1	2,5	0,9	3,9
Bruto investicije (stope rasta u %)*	8,1	-22,5	13,9	-12,0	-3,4	4,9	5,4	7,3	9,8 ¹
Bruto investicije (% BDP)*	23,7	18,7	20,2	16,5	15,9	16,8	16,9	17,7	18,6 ¹
Neto izvoz (% BDP)	-24,3	-15,6	-16,4	-10,6	-10,3	-8,2	-6,0	-7,7	-9,7 ³
Tekući račun platnog bilansa (% BDP)	20,0	6,3	10,9	5,8	5,6	3,5	2,9	5,2	5,2 ³
SDI (% BDP)	7,0	6,4	2,2	3,6	3,5	5,1	5,2	6,2	7,5 ³
Fiskalni rezultat (% BDP)*	-2,5	-4,2	-6,4	-5,1	-6,2	-3,5	-1,2	1,1	0,6
Javni dug (% BDP)*	26,8	30,9	52,9	56	66,2	70,0	67,8	57,9	53,8
Spoljni dug (% BDP)	58,8	68,6	76,1	70,4	72,4	73,5	72,1	65,3	63,6 ²

Izvor: RZS, NBS, MF; ¹procena RZS (zbir 4 kvartala); ²I-IX 2018; ³NBS (platni bilans); *revidirani podaci

Privredni bilans - strukturni aspekt

Ekonomsko-finansijska analiza privrede Srbije u periodu 2015-2017 pokazuje da je privreda posle niza godina izašla iz zone nerentabilnosti (od 2008. godine, privreda je samo u 2011. bila neto-dobitaš) i da je sve tri godine poslovala pozitivno. U tom periodu privreda Srbije uvećala je neto-dobit za 37%, smanjila neto-gubitak za 31,8% i uvećala neto finansijski rezultat za 3 puta (291,7%).

Analiza bilansa poslovanja privrede iz strukturnog ugla pokazuje:

- Nastavljen je trend rasta broja preduzeća, ukupan broj preduzeća povećan je za 8,8%, sa 92.842 u 2015. na 101.012 u 2017. godini;
- Stope osnivanja i gašenja privrednih društava imale su stabilan trend, uz neznatne varijacije, u periodu 2015-2017, ali su pokazatelji poslovne demografije pogoršani u 2018. Neto efekat u

2018. je pogoršan za 17%, sa prosečnih blizu 6.000 novih privrednih društava na 4.800, odnosno, na 1 ugašeno preduzeće osnovala su se 3,4 nova preduzeća u 2015. i 2016, 3 u 2017. i svega 2,2 nova preduzeća u 2018;

- Više od polovine broja preduzeća u Srbiji u 2017. ili nema zaposlenih ili zapošljava 1 radnika! Njihov ekonomski značaj uopšte nije zanemarljiv, s obzirom na trend povećanja njihovih učešća u ostvarenim tekućim (36,5%) i kumuliranim gubicima ukupne privrede (35,2%);

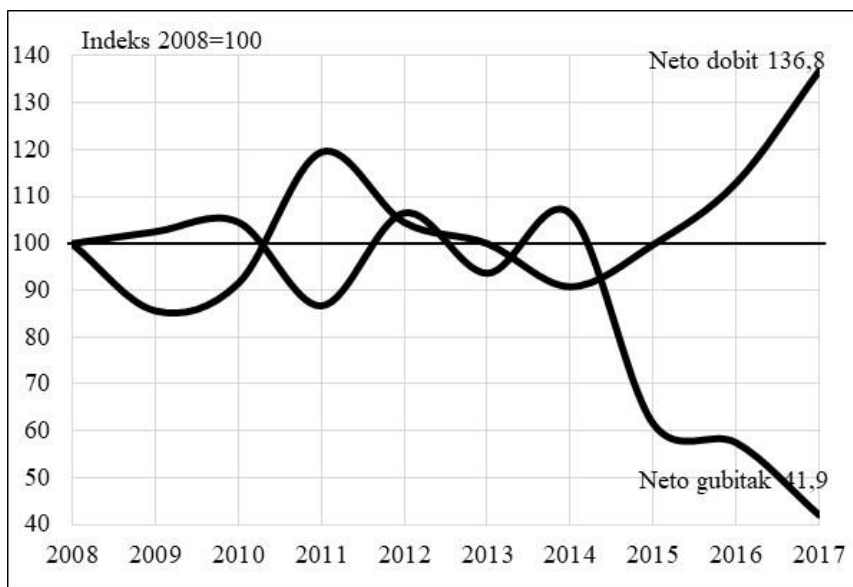
Tabela 2 Trend neto efekta osnovanih i ugašenih privrednih društava 2015-2018.

	Osnovana	Ugašena	Stopa osnivanja	Stopa gašenja	Neto efekat 1 (razlika)	Neto efekat 2 (racio)
2015	8.180	2.383	7,0	2,1	5.797	3,4
2016	8.429	2.458	7,0	2,0	5.971	3,4
2017	8.795	2.936	6,8	2,3	5.859	3,0
2018	8.820	3.985	6,6	3,0	4.835	2,2

Izvor: Autor

- Broj preduzeća koja se nalaze u stečaju i likvidaciji, zbog ogromne zaduženosti, se konstantno povećava. Na kraju 2017. u tom statusu se nalazilo 6.562 preduzeća, što je povećanje za 4,4% (6,5% privrede, 0,3% radnika). Njihovo učešće u gubitku i kumuliranom gubitku je i dalje visoko (22,9% i 27,2%). Mada je broj aktivnih stečajeva oko 30% prethodne grupe visina gubitaka je slična;
- U periodu 2015-2017 ukupan broj zaposlenih je povećan za 8,2%. Najveći rast zaposlenosti registrovan je kod malih (rast za 11,7%) i srednjih (9,2%), nešto manji kod velikih (7,3%) i mikro preduzeća (4,6%). Sektor velikih preduzeća zapošljava 42,5% a sektor srednjih 22,5% ukupno zaposlenih;
- U periodu 2015-2017 nastavljen je trend povećanja pozitivnog neto rezultata poslovanja privrede, u 2017. godini neto dobit je skoro 3 puta bila veća od neto gubitka. U poređenju sa predkriznom 2008. neto dobit privrede je tek 2015. dostigla nivo

iz 2008. (indeks 99,8), da bi 2016. i 2017. bila 13, odnosno, 37 indeksnih poena iznad nivoa iz 2008. U poređenju sa 2008. neto gubitak privrede je smanjen za 58,1 indeksni poen;

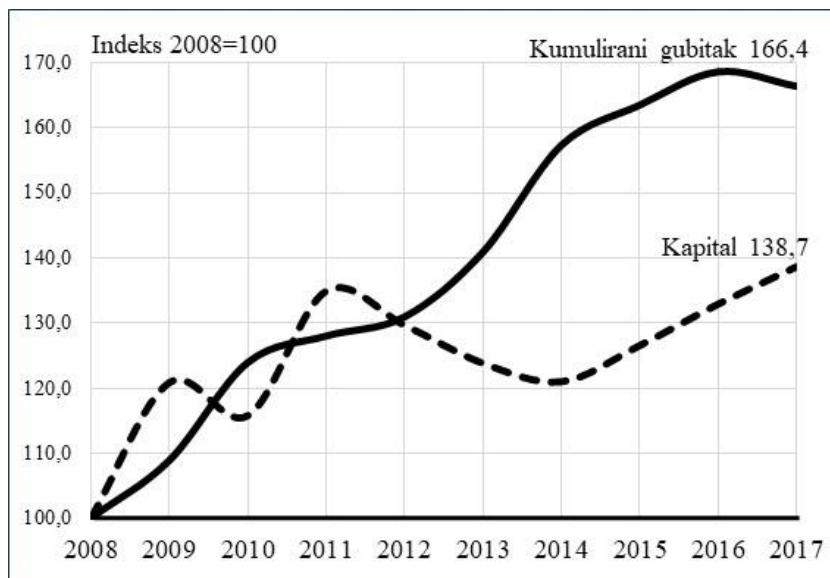

Slika 2 Pozitivan neto finansijski rezultat privrede 2015-2017.

Izvor: Autor

- Analiza poslovanja preduzeća po veličini u periodu 2015-2017 pokazuje rast svih ključnih indikatora poslovanja;
- Novostvorena vrednost privrede je, nakon pada 2009. zbog svetske ekonomske krize, relativno tek 2016. na nivou iz 2008. godine (15,4 mlrd EUR), dok ukupne obaveze privrednih društava nastavljaju sa rastom, tako da su u 2017. dostigle rekordnu visinu od 72,6 mlrd EUR, odnosno, 4,3 puta prevazilaze ostvarenu BDV. U odnosu na predkriznu 2008. ukupne obaveze beleže rast od 9,1%, dok je rast BDV svega 1,6%;
- Tokom čitavog procesa tranzicije poslovanje privrede je bilo opterećeno visokim kumuliranim gubicima. Od 2008. kumulirani gubici su se do 2017. skoro udvostručili (sa 16,7 na 30,4 mlrd EUR). U postkriznom periodu kumulirani gubitak je povećan za 67 indeksnih poena, dok je rast kapitala svega 39 indeksnih poena. Kako gubici umanjuju kapital, finansijski položaj privrede

je i dalje težak: sopstveni kapital (kapital umanjen za gubitak iznad vrednosti kapitala i neplaćeni upisani kapital) čini 48,7% ukupne pasive, što znači da se više od 1/2 sredstava finansira iz pozajmljenih izvora. Trend je ipak, ohrabrujući, jer se, primera radi, 2012. godine 2/3 sredstava finansiralo iz pozajmljenih izvora;

Slika 3 Kapital i kumulirani gubici privrede 2008-2017.

Izvor: Autor

- Stopa izgubljenog kapitala u 2017. je u odnosu na 2015. smanjena za 2,8%, ali je i dalje visoka (40,7%).

Tabela 3 Trend kretanja stope izgubljenog kapitala

	2015	2016	2017
Mikro	77,8	80,7	84,1
Mala	32,6	33,1	35,5
Srednja	44,2	35,4	29,4
Velika	33,2	32,2	27,8
Privreda-ukupno	43,5	42,9	40,7

Izvor: Autor

- Sumarni prikaz pokazuje da su ključni trendovi u poslovanju privrede u periodu 2015-2017 pozitivni. Posebno su pozitivni finansijski pokazatelji u poslovanju velikih preduzeća: rast neto dobiti od 64,4% i smanjenje gubitaka od 31,8%. Rezultati poslovanja u segmentu malih i srednjih preduzeća su značajno skromniji.

Tabela 4 Stope finansijskih pokazatelja poslovanja privrede 2015-2017.

	Prihod	Neto dobit	Neto gubitak
MSP	8,7	20,6	-26,9
Velika	13,5	64,4	-43,8
Privreda-ukupno	10,5	37,0	-31,8

Izvor: Autor

Bilans poslovanja javnih preduzeća u Srbiji 2015-2017

Javni sektor u Srbiji je smanjen, ali je i dalje predimenzioniran. Javna preduzeća su "poput nekog nesavladivog malignog tkiva koje se duboko utkiva u sve pore ne samo ove privrede nego i društva u celini." (Mađžar, 2015, 9). Efekti krize su u mnogim državama uticali na pad javnog vlasništva (Češka, Mađarska, Poljska, Danska, Grčka i Koreja (Christiansen, 2011, 9), što se nije desilo u Srbiji.

Tabela 5 Bilans JP u Srbiji 2015-2017.

JAVNA PREDUZEĆA	Broj preduzeća			Broj zaposlenih			Prihod			Dobit			Gubitak			Kumulirani gubitak		
	2015	2016	2017	2015	2016	2017	2015	2016	2017	2015	2016	2017	2015	2016	2017	2015	2016	2017
1. Republička JP	38	38	38	96.197	93.159	90.285	6,7	6,7	6,2	6,8	6,8	8,4	5,35	96,014	213,213	2,13	2,13	2,2
⊙ Infrastrukturna	15	15	15	91.890	89.055	85.754	6,4	6,2	5,8	6,2	5,9	7,8	5,25	85,814	213,213	1,21	1,1	1,1
⊙ Ostala	23	23	23	4.307	4.104	4.531	0,4	0,5	0,4	0,6	0,9	0,6	0,1	10,2	0,0	0,0	0,1	0,1
2. AP Vojvodina	3	3	3	2.028	2.050	2.050	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,2	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1
3. AP KiM	3	3	3	4.359	4.276	4.160	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,2	1,1	0,9	0,3	1,6	1,6	1,6
4. Lokalna JKP	64	36	35	67	63.702	60.826	58.697	2,4	2,0	1,9	2,0	3,0	1,9	1,3	1,2	1,6	1,6	1,9
UKUPNO JP (1-4)	68	76	82	611	166.286	160.311	155.192	9,3	8,9	8,3	8,8	9,9	10,5	7,88	07,51	7,51	6,8	6,8

Izvor: Autor

U 2017. registrovano je 611 javnih preduzeća, što je smanjenje u odnosu na 2016. za 10%. Smanjenje je najvećim delom rezultanta ukidanja lokalnih direkcija za izgradnju, urbanizam i stambene poslove i privatizacije lokalnih JP iz oblasti emitovanja radio i TV programa.

Javna preduzeća su u 2017. činila 0,6% ukupnih privrednih društava, zapošljavala 155.192 radnika (14,5% ukupno zaposlenih), angažovala 34,7% kapitala, ostvarila 10,5% dobiti i 7,5% gubitka privrede. Ukupan finansijski rezultat JP u 2017. je bio pozitivan i iznosio je 434 mil. EUR. Na takav rezultat najviše je uticala neto dobit koju je ostvarilo JP Srbijagas (155,8 mil.EUR). Jedan od ključnih problema finansijskog poslovanja JP je visoka zaduženost – ukupne obaveze (11,6 mlrd. EUR) u 2017. su činile 58,4% vrednosti kapitala. Preko 80% ukupnih obaveza JP čine obaveze republičkih infrastrukturnih JP (70%) i Koridori Srbije (10%). Iako se broj zaposlenih u JP smanjuje, njihovo učešće u privredi je još uvek visoko (14,5%). Republička infrastrukturna JP angažuju 55,3% zaposlenih, a lokalna javna preduzeća 37,8%.

Trend poslovanja javnih preduzeća 2015-2017:

- Smanjenje ukupnog broja javnih preduzeća za 10%, usled smanjenja broja lokalnih JP;
- Smanjenje ukupnog broja zaposlenih u javnim preduzećima za -6,4%, na republičkom nivou -6,2%, na lokalnom -8%;
- Učešće ukupnog prihoda JP u privredi je relativno smanjeno za 1 p.p., sa 9,3% na 8,3%; relativno smanjenje je proporcijalno isto i na republičkom nivou i na lokalnom;
- Učešće ukupne dobiti JP u privredi je relativno poraslo za 1,7 p.p.; sa 8,8% na 10,5%, zahvaljujući isključivo rastu dobiti velikih republičkih infrastrukturnih javnih preduzeća (JP-15);
- Trend smanjenja relativnog učešća i tekućih i kumuliranih gubitaka JP u ukupnim gubicima znatno je sporiji od trenda smanjenja relativnog učešća i tekućih i kumuliranih gubitaka ostatka privrede.

Predimenzioniran javni sektor u Srbiji, prvenstveno se ogleda u visini učešća 15 republičkih velikih infrastrukturnih javnih preduzeća u ukupnoj privredi: u 2017. zapošljavala su 85.754 radnika ili 8% ukupno zaposlenih, ostvarila 5,1 mlrd. EUR prihoda (5,8%), 429 mil. EUR neto

dobiti (7,8%), ali i 110 mil. EUR gubitaka (5,8% privrede), 13,1% kumuliranog gubitka (4 mlrd EUR) i 11,2% obaveza (8,3 mlrd EUR). U ukupnoj novostvorenoj vrednosti privrede učestvovala su sa 13,3% (2,24 mlrd EUR).

Pozitivnom trendu poslovanja privrede u periodu 2015-2017 značajan doprinos je dalo i pozitivno poslovanje 15 republičkih JP. Smanjen je ukupan broj zaposlenih (-6,7%), povećan je ukupan prihod (za 0,6%, u privredi 10,5%) i neto dobit (za 71,7%, u privredi 37%), smanjen je neto gubitak (-23,9%, u privredi -31,8%), ali su i povećane ukupne obaveze (za 1,1%, u privredi je rast iznosio 1,8%). Neto pozitivan finansijski rezultat JP (15) u 2017. iznosio je 10% neto finansijskog rezultata cele privrede (bez JP-15).

Usled velikog uticaja na ukupna privredna kretanja i kumuliranih razvojnih problema, 15 republičkih infrastrukturnih JP su od 2001. obuhvaćena strukturnim reformama. Međutim, i posle sedamnaest godina tranzicije i sprovedenih reformi ukupna aktivnost republičkih JP realno je više od 40% manja nego 2001. godine (realan pad ukupnog prihoda -42,1). S druge strane, pozitivno je što je smanjen ogroman gubitak (realno -86,2%), dok je neto dobit realno povećana za 27 puta (učešće dobiti 15 republičkih JP u 2001. iznosilo je 1,7% ukupne dobiti privrede, 2012. je povećano na 3,3%, da bi 2017. godine učešće povećano na 7,8% dobiti privrede).

Tabela 6 Tranzicioni finansijski indikatori republičkih JP (2001=100)

Stope rasta (cene 2017)	Ukupan prihod	Neto dobit	Gubitak	
2001	100,0	100,0	100,0	
15 republičkih JP	2012	-43,5	823,5	-10,5
	2015	-41,5	1.575,0	-81,9
	2017	-42,1	2.604,5	-86,2

Izvor: Autor

Efekat restrukturiranja republičkih JP, izražen u smanjenju broja zaposlenih u javnom sektoru (što pored radnika koji su ostali bez posla, obuhvata i zaposlene koji rade u privatizovanim i izdvojenim preduzećima, usled organizacionog restrukturiranja), bio je karakterističan za tranzicioni period 2001-2012, naime, u tom periodu,

ukupan broj zaposlenih u 15 republičkih JP smanjen je za 40% (za 56.370 radnika, sa 142.457 na 86.087). U periodu 2012-2017. ukupan broj zaposlenih u 15 republičkih JP, faktički, je na istom nivou (85.754 u 2017.).

Trend kretanja kvalitativnih pokazatelja poslovanja republičkih javnih preduzeća u periodu 2015-2017 kod većine pokazatelja je pozitivan u poređenju sa privredom. Ekonomičnost i stopa gubitak su na sličnom nivou kao i prosek privrede, ali je trend rasta stope dobiti mnogo brži kod JP-15 (za 1/4). Produktivnost je, i pored nešto bržeg rasta od privrede, i dalje značajno ispod prosečne produktivnosti u privredi. Najveći problem je trend rasta nelikvidnosti u odnosu na prosečnu u privredi (likvidnost JP-15 je dvostruko niža od prosečne u privredi).

Tabela 7 Kvalitativni pokazatelji poslovanja republičkih JP 2015-2017.

	2015		2016		2017	
	Privreda	JP-15	Privreda	JP-15	Privreda	JP-15
Produktivnost (hilj. RSD)*	9.626	6631	9.642	6.994	9.837	7.146
Ekonomičnost	1,02	1,03	1,12	1,05	1,05	1,08
Likvidnost	0,89	0,55	0,91	0,51	0,95	0,46
Stopa dobiti	5,09	4,98	5,06	5,18	6,31	8,50
Stopa gubitka	3,52	2,88	2,89	2,89	2,17	2,18

Izvor: Autor, na osnovu podataka APR*, u stalnim cenama 2017.

Ogromni kumulirani gubici iz prethodnog perioda uticali su i na smanjenje vrednosti kapitala solventnih preduzeća sa visokim učešćem kapitala u ukupnim izvorima (EPS, Železnice Srbije i Putevi Srbije), od kojih naveću stopu izgubljenog kapitala ima AD Železnice Srbije (375,8%). Visoke stope izgubljenog kapitala imaju PEU Resavica (164,1%) i Srbijagas (132,7%).

Republička infrastrukturna JP-15 već duži period posluju u uslovima finansijske neravnoteže (dugoročni izvori finansiranja ne uspevaju da pokriju dugoročno vezana sredstva). Skoro 60% finansijske nestabilnosti ukupne privrede generišu JP-15 (analiza NOF-a). Analiza njihovog NOF-a pokazuje da je ona najizraženija u Srbijagas-u, Putevima Srbije i železničkim JP. Finansijski najstabilnija JP su Pošta Srbije i Transnafta.

Ukupne obaveze JP-15 u 2017. godini (8,1 mlrd. EUR) čine 11,2% obaveza privrede. U odnosu na 2012. godinu ukupne obaveze privrede povećane su za 1,9%, dok su obaveze JP-15 povećane za 21,4%. U okviru ukupnih obaveza JP-15 dugoročne obaveze su 42,1% (43,2% u 2012. godini), dok je njihovo učešće u ukupnim obavezama privrede znatno niže (32,2%). Ukupne obaveze su, konstantno, najvećim delom skoncentrisane u šest JP: EPS (1/3), Srbijagas (1/5), Putevi Srbije (1/7%), Telekom AD (1/10), Železnice Srbije (7,3%) i Infrastruktura Železnice Srbije (5,5%). Dugoročna zaduženost ovih preduzeća čini 90,3% dugoročnih obaveza javnih preduzeća, uz dominantno učešće EPS (55%).

Zaduženost JP-15 se, iz godine u godinu, konstantno povećava. Ukupne obaveze čine 52,2% vrednosti kapitala u 2017. (41,6% u 2012.), i prevazilaze vrednost obrtne imovine 3,8 puta (2,7 puta u 2012.). Najveću zaduženost već duži niz godina imaju JP koja nemaju sopstvene sopstvenih izvora (Srbijagas, PEU Resavica i Železnice Srbije), i JP kod kojih su ukupne obaveze veće od vrednosti obrtne imovine (kod Puteva Srbije veće su za 62 puta, kod Železnica Srbije 36 puta, kod Skijališta Srbije 14 puta). Zaduzenost ne opterećuje poslovanje dva JP-15: Transnafta i Pošta Srbije.

Kvalitativni pokazatelji likvidnosti republičkih javnih preduzeća (opšti ratio 0,46; reducirani ratio 0,35) ukazuju na nelikvidno i ispodprosečno poslovanje (0,95 i 0,65 u privredi). Racia ubrzane likvidnosti su kod većine preduzeća na veoma niskom nivou. Nelikvidnost je najizraženija kod Putevi Srbije, Železnice Srbije, PEU Resavica, Skijališta Srbije, itd. Kratkoročne obaveze mogu da servisiraju: Transnafta, Pošte Srbije i EPS.

Analiza rentabilnosti poslovanja velikih republičkih infrastrukturnih JP pokazuje da su trendovi slični kao i u privredi, s tim što je dobit po zaposlenom veća u privredi za 50% i kumulirani gubici manji za 50%.

Podinvestiranost javnih preduzeća

Investicije predstavljaju ključnu polugu dinamičnog ekonomskog razvoja. „Usled relativne oskudice kapitalnih resursa, kao i zbog

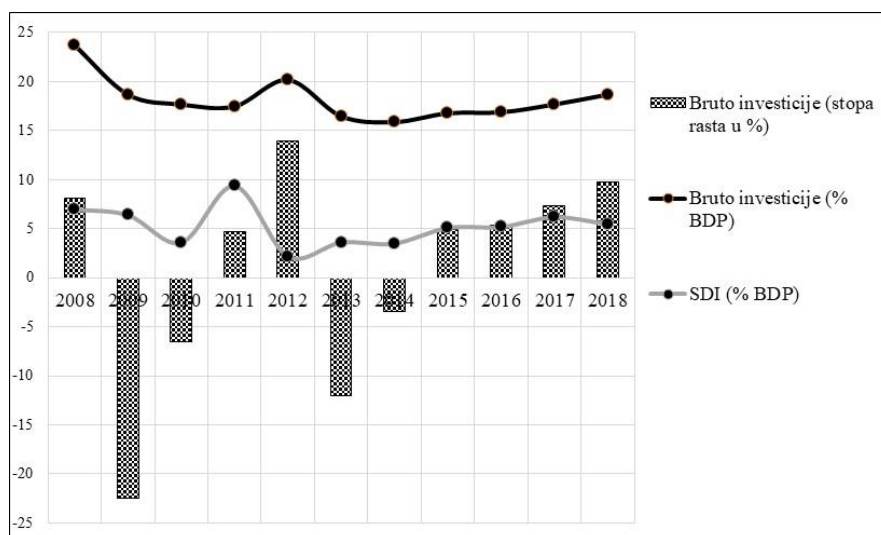
ograničenja u pretpostavljenoj društveno-ekonomskoj spremnosti na investiranje, racionalna i rentabilna alokacija investicija preduslov je uspešne realizacije planiranih makroekonomskih ciljeva“ (Nikolić, Kovačević i Stevović, 2018, 2).

Tabela 8 Pokazatelji rentabilnosti

	2015		2016		2017	
	Privreda	JP-15	Privreda	JP-15	Privreda	JP-15
Ukupan prihod/ukupan rashod	105,2	107,8	103,2	103,7	102,2	103,2
Poslovni prihod/poslovni rashod	105,6	107,4	105,9	112,7	104,9	111,6
Stopa neto dobiti	6,3	8,5	5,1	5,2	5,1	5,0
Stopa neto gubitka	2,2	2,2	2,9	2,9	3,5	2,9
Dobit po zaposlenom (hilj. EUR)	5,1	5,0	4,2	2,9	3,9	2,6
Gubitak po zaposlenom (hilj. EUR)	1,8	1,3	2,4	1,6	2,7	1,5
Kumulirani gubitak po zaposlenom (hilj. EUR)	28,3	46,6	28,4	43,7	29,0	44,5

Izvor: Autor

I pored trenda investicionog rasta učešće investicija u BDP od oko 19% je i dalje nisko i jedno od najnižih u regionu. Analiza poslovanja javnih preduzeća pokazuje da je podinvestiranost veliki problem, kako republičkih, tako i lokalnih javnih preduzeća.

Slika 4 Investicije u Srbiji 2008-2018.

Izvor: Autor

Značajan trend rasta novih investicija registrovan je kod Srbijagasa i Infrastrukture Železnice Srbije AD, međutim, dok se kod Srbijagasa radi o sopstvenim sredstvima za investiranje, kod Infrastrukture Železnice Srbije AD izvori investiranja su isključivo pozajmljena (kreditna) sredstva. Nove investicije u EPS-u su u 2017. godini niže nego u 2016.

Tabela 9 Nove investicije (u mil. EUR)

JP-15	2015	2016	2017	JP-15	2015	2016	2017
1. JP EPS	233,7	374,5	351,9	9. JP Srbijavode	1,6	20,0	18,0
2. Telekom Srbija AD	169,3	124,2	123,0	10. JP Putevi Srbije	41,3	81,2	68,3
3. JP Srbijagas	40,0	81,5	98,1	11. JP PEU Resavica	3,9	15,6	12,9
4. JP Pošta Srbije	7,5	7,0	9,3	12. Infrastruktura Železnice	9,5	92,8	138,1
5. EMS AD	33,6	35,7	39,2	13. Srbija kargo AD	0,02	0,3	3,8
6. JP Transnafta	1,7	1,5	5,4	14. Srbija voz AD	0,3	62,2	0,3
7. JP Skijališta Srbije	16,9	3,2	3,0	15. Železnice Srbije AD	154,1	0,3	0,4
8. JP Srbijašume	6,9	8,9	9,3				

Izvor: Autor

Velika infrastrukturna republička javna preduzeća već duži niz godina ne investiraju u skladu sa poslovnim mogućnostima. Analiza podinvestiranosti, odnosno, odnos neto investicija i amortizacije (s tim da se pod neto investicijama podrazumeva odnos kupovine i prodaje osnovnih sredstava iz tokova gotovina) JP-15 pokazuje da niža ulaganja u nove investicije od amortizacije imaju: EPS, Telekom, Pošta Srbije, Putevi Srbije, Srbija kargo, Srbija voz i Železnice Srbije.

Kod većine JP-15 izvori investicija se finansiraju iz sopstvenih sredstava. Izuzetak su sva javna železnička preduzeća i Srbijavode, koji investicije finansiraju iz kreditnih (pozajmljenih) sredstava. Kod EPS-a u strukturi investicija sopstvena sredstva u 2017. su 3/4, a kreditna sredstva su 25,9%, kod Telekomu 40% investicija se pokriva pozajmljenim sredstvima, kod Srbijašuma i Puteva Srbije više od 50% su pozajmljena sredstva.

Jedan od najvećih problema i uzročnik podinvestiranosti velikih republičkih javnih preduzeća je njihova finansijska nestabilnost, odnosno finansijska neusklađenost dugoročnih izvora i stalnih sredstava i obrtnih sredstava i kratkoročnih obaveza.

Tabela 10 Podinvestiranost JP-15 u periodu 2015-2017 (stalne cene 2017)

	2015	2016	2017
1 JP EPS	0,636	0,878	0,896
2 Telekom Srbija AD	0,907	1,018	0,992
3 JP Srbijagas	1,297	1,928	2,052
4 JP Pošta Srbije	0,748	0,672	0,811
5 EMS AD	1,238	1,379	1,031
6 JP Transnafta	2,110	0,917	4,173
7 JP Skijališta Srbije	0,271	0,533	1,001
8 JP Srbijašume	0,257	0,746	1,547
9 JP Srbijavode	0,235	0,114	1,355
10 JP Putevi Srbije	0,559	0,643	0,793
11 JP PEU Resavica	0,205	0,175	0,000
12 Infrastruktura Železnice Srbije AD	0,239	0,108	1,753
13 Srbija kargo AD	0,000	-0,103	0,393
14 Srbija voz AD	0,000	0,000	0,000
15 Železnice Srbije AD	34,511	1,034	0,332
JP-15	0,761	0,888	0,980

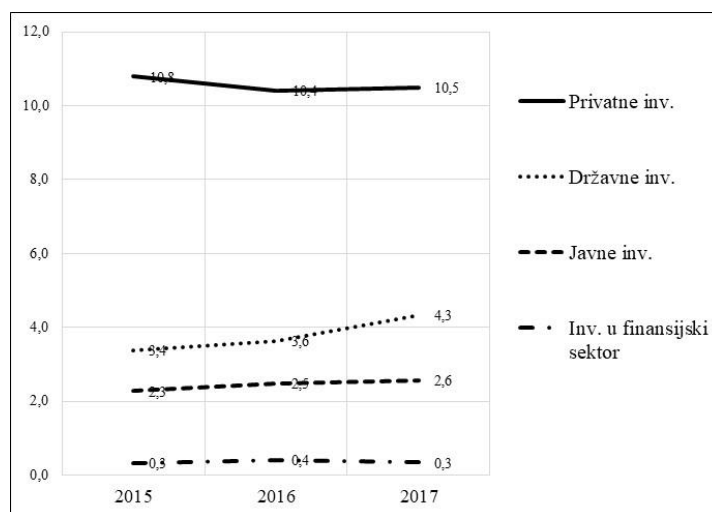
Izvor: Autor

Obe analize, i analiza pomoću neto obrtne imovine i analiza preko neto obrtnog fonda pokazuju divergentan trend u odnosu na trend ukupne privrede:

- Finansijska neravnoteža kod JP-15 se pogoršava, u periodu 2015-2017 registrovan je trend negativnog rasta i NOF-a i neto obrtnih sredstava. Nasuprot tim trendovima u privredi je kratkoročna nestabilnost dvostruko smanjena, a dugoročna neravnoteža poboljšana za 12,3%;
- Dok je 2015. finansijska nestabilnost JP-15 uzrokovala 35% ukupne nestabilnosti u privredi, 2016. raste na 50%, da bi 2017. celokupnu finansijsku nestabilnost ukupne privrede generisala JP-15.

Umesto zaključka: mere investicione konsolidacije javnih preduzeća

S obzirom da će dostizanje viših stopa privrednog rasta zavisići prevashodno od visine i strukture investicija, jedan od najvećih izazova za kreatore ekonomske politike u narednom periodu predstavljaće upravljanje investicijama. Sadašnje učešće investicija u BDP od oko 19% je dosta nisko i jedno od najnižih u regionu. Više stope privrednog rasta i „efekat sustizanja“ se neće moći ostvariti ukoliko ovo učešće ne bude najmanje 25% BDP. Pozitivnom trendu rasta investicija u periodu 2015-2018 najviše su doprinele SDI, javne investicije pokazuju blagi trend rasta (pre svega, u 2018.), ali privatne investicije imaju negativan trend. Dok između SDI i javnih investicija postoji visok stepen podudarnosti (pozitivna korelacija), odnos između SDI i javnih investicija, na jednoj strani, i privatnih investicija, na drugoj strani, je divergentan (negativna korelacija). SDI investicije beleže konstantan rast (3,2 mlrd EUR u 2018.), javne investicije jedino u 2018., ali alarmantan je pad privatnih investicija (sa 5 mlrd EUR u 2012. na 3,1 mlrd EUR u 2018.). Učešće privatnih investicija u BDP je sa 14,6% u 2012. palo na 7,3% BDP u 2018. Javne investicije u Srbiji su u 2018. iznosile 3,9% BDP-a, što je i dalje nedovoljno (prosek država CIE je oko 4,5% BDP-a).

Slika 5 Učešće investicija u BDP-u

Izvor: Autor

Stoga, u cilju povećanja učešća investicija u BDP za najmanje 5%, spektar mera je potrebno usmeriti u tri pravca:

- Permanentno poboljšanje privrednog ambijenta i uslova poslovanja u funkciji rasta privatnih domaćih investicija u mala i srednja preduzeća. Cilj je rast učešća privatnih domaćih investicija u BDP za najmanje 3%;
- Rast javnih investicija u kapitalne infrastrukturne objekte za najmanje 1% njihovog učešća u BDP;
- Mere investicione konsolidacije javnih preduzeća i velikih državnih prerađivačkih preduzeća kako bi se povećalo njihovo učešće u BDP za najmanje 1%.

(1) Restrukturiranje, privatizacija i ekonomsko-finansijska konsolidacija javnih preduzeća. Osnovna karakteristika neprivatizovanih javnih preduzeća (republičkih i lokalnih) i preostalih državnih preduzeća je da se direktno ili indirektno nalaze pod kontrolom države. Ova preduzeća imaju veliki uticaj na ukupan privredni razvoj, tako da je njihovo efikasno restrukturiranje i privatizacija od suštinskog značaja kako za unapređenje ekonomske efikasnosti privrede, tako i za uspešnu fiskalnu konsolidaciju (Fiskalni savet, 2014, 2-3). Pored toga, ubrzanjem procesa restrukturiranja i privatizacije javnih/državnih preduzeća, država bi se oslobodila dvostruke uloge (vlasnika i regulatora) i uravnotežavanja brojnih i često međusobno suprotstavljenih ciljeva pri upravljanju ovim preduzećima – od stvaranja uslova za njihovo efikasno poslovanje, vođenje investicione politike u funkciji njihove dugoročne održivosti, utvrđivanje tarifa kompatibilnih sa dugoročnim poslovanjem do vođenja socijalne politike zaposlenih i zaštite potrošača od moguće zloupotrebe monopolskog položaja. Tokom čitavog tranzicionog perioda (od 2001.) ekonomsko-finansijska konsolidacija javnih preduzeća (modernizacija proizvodno-tehnoloških procesa, reprogram dugova, subvencije, dotacije, politika cena i drugo) odvijala se u talasima, ciklično i selektivno. U cilju zaustavljanja trenda rasta nelikvidnosti (likvidnost JP-15 je dvostruko niža od prosečne u privredi, racia ubrzane likvidnosti su kod većine preduzeća na veoma niskom nivou), nesolventnosti (tri JP posluju bez sopstvenih sredstava), smanjenja ogromnih kumuliranih gubitaka iz prethodnog perioda koji utiču i na smanjenje vrednosti kapitala

solventnih preduzeća sa visokim učešćem kapitala u ukupnim izvorima, smanjenja dugoročne finansijske neravnoteže (60% dugoročne finansijske nestabilnosti ukupne privrede generišu velika republička infrastrukturna javna preduzeća), rasta obaveza (zaduženost JP-15 se, iz godine u godinu, konstantno povećava, ukupne obaveze prevazilaze vrednost obrtne imovine 3,8 puta) neophodno je sprovođenje prioritetnih strukturnih reformi JP:

- Depolitizacija procesa upravljanja (imenovanje menadžmenta) i donošenja odluka u preduzećima (maksimiziranje broja zaposlenih, visok nivo plata, održavanje niskih cena usluga kao socijalne kategorije i sl.);
- Uspostavljanje finansijske discipline (unapređenje zakonske regulative iz oblasti naplate potraživanja, plaćanja poreza i drugih obaveza prema državi, efikasnija stečajna procedura, utvrđivanje vremenskog okvira za restrukturiranje i sl.);
- Smanjenje broja zaposlenih. Mada se ukupan broj zaposlenih u svim JP smanjuje, njihovo učešće u privredi je još uvek visoko (14,5%). Poseban problem u jednom broju javnih preduzeća je strukturnog karaktera, odnosno smanjenje proizvodnih radnika u osnovnoj delatnosti (Arscić, 2015, 118; Madžar, 2015, 14);
- Usaglašavanje rasta zarada sa produktivnošću rada. To se odnosi na sve grupe JP, posebno na zarade velikih republičkih infrastrukturnih JP koje su u 2017. bile veće od prosečnih u privredi 1,3 puta.
- Poslovno-tehnička konsolidacija i modernizacija (smanjenje tehničkih gubitaka, reorganizacija i gašenje nepotrebnih celina koje stvaraju gubitke, itd) (Nikolić, Stamenković & Kovačević, 2018, 92);
- Otklanjanje cenovnih dispariteta;
- Postepeno usaglašavanje nivoa cena i troškova usluga;
- Nastavak liberalizacije infrastrukturnih delatnosti uvođenjem konkurencije, ali i tehničko – tehnološka modernizacija proizvodnog procesa i unapređenje efikasnosti poslovanja javnih preduzeća čija delatnost ima strateški ili karakter prirodnog

monopola za koje je predviđena delimična privatizacija (većinsko državno vlasništvo);

- Afirmacija javno-privatnog partnerstva. Zakon o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama daje značajne mogućnosti razvijanja projekata sa privatnim sektorom, ali zbog nepreduzumljivosti, nepoznavanja mogućnosti JPP i nedovoljne zainteresovanosti javnog sektora mali je broj realizovanih projekata;
- Mere za suzbijanje korupcije (Pancotto & Bohrer, 2008).

(2) Investiciona konsolidacija velikih republičkih infrastrukturnih JP. Sve uspešne tranzicione ekonomije za investicije ulažu najmanje 1/4 svog BDP. Procenjuje se da zbog podinvestiranosti Srbija svake godine gubi najmanje 0,5-0,7% godišnjeg rasta BDP. Investicioni gep je najveći kod velikih republičkih infrastrukturnih JP (niža ulaganja u nove investicije od amortizacije): EPS, Telekom, Pošta Srbije, Putevi Srbije, Srbija kargo, Srbija voz i Železnice Srbije. Podinvestiranost JP-15 je veliki problem. Velika infrastrukturna republička javna preduzeća već duži niz godina ne investiraju u skladu sa poslovnim mogućnostima. Analiza podinvestiranosti JP-15 pokazuje da niža ulaganja u nove investicije od amortizacije imaju ključna preduzeća (EPS, Telekom, Pošta Srbije, Putevi Srbije, Srbija kargo, Srbija voz i Železnice Srbije). Najveće preduzeće EPS, godinama investicije ne prate amortizacioni fond, što znači da EPS godinama smanjuje svoje proizvodne kapacitete. Procenjuje se da bi EPS trebalo da poveća svoje investicije za oko 200 mil. EUR (oko 0,5% BDP-a). Mere investicione konsolidacije JP-15 u cilju smanjenja investicionog jaza, potrebno je usmeriti u pravcu:

- Rasta nekretnina, postrojenja i opreme;
- Usmeravanja sredstava amortizacije za nabavku osnovnih sredstava;
- U strukturi novčanih tokova - odliva gotovine povećavati učešće aktivnosti investiranja;
- Usklađivanje izvora i sredstava (stalnih i obrtnih) i kontinuirano pojedinačno praćenje njihove neravnoteže preko neto obrtnog fonda.

(3) Neophodno je definisati državni program kapitalnih subvencija za naredni trogodišnji period, koji bi obuhvatio razvojne prioritete, modalitete praćenja, povećanu kontrolu namenskog trošenja direktnih subvencija i smanjenje indirektnih subvencija (izdavanje državnih garancija, servisiranje dugova, tolerisanje kašnjenja plaćanja obaveza prema državi i drugim javnim preduzećima, povezivanje staža i sl.).

(4) Restrukturiranje i investiciona konsolidacija lokalnih JP. Relevantne procene ukazuju da bi lokalna javna preduzeća trebalo da povećaju svoje investicije za preko 100 mil. EUR (0,25% BDP).

- unapređenje institucionalnog i zakonskog okvira za obavljanje komunalnih delatnosti;
- predprivatizaciono restrukturiranje lokalnih komunalnih preduzeća;
- privatizacija lokalnih preduzeća koja ne predstavljaju prirodne monopole;
- liberalizacija nekih delatnosti (npr. gradski prevoz).

(5) Fiskalna relaksacija u cilju povećanja investicija. S obzirom da na pad privatnih investicija najviše utiču kamatne stope, fiskalna zahvatanja (visoke kamatne i poreske stope povećavaju troškove investiranja) i državne subvencije (smanjuju troškove investiranja), koji su trenutno dosta relaksirani u odnosu na okruženje (kamatne stope), relativno niski (poreske stope) i podsticajni (visoke subvencije) država bi svojim instrumentima mogla dodatno da interveniše u segmentu poreske politike. Jedna od najracionalnijih mera dodatne fiskalne relaksacije u cilju rasta privatnih investicija je smanjenje stope poreza na dobit sa 15% na 10% (ili niže), čime se, s jedne strane, ne bi ugrozio budžet, ali bi se sa druge strane, stvorio investicioni podsticaj i poboljšala investiciona klima.

(6) Balansiranje rasta zarada u javnom sektoru u skladu sa rastom produktivnosti rada. Rast zarada u javnom sektoru u 2017. i 2018. uticao je na brži rast zarada od produktivnosti rada i na povećanje jediničnih troškova rada, odnosno pogoršanje konkurentske pozicije privrede. Efekat rasta zarada u javnom sektoru direktno je sprečio smanjenje poreza, odnosno, nije stimulisao rast privatnih investicija preko manjih poreza. U istom korpusu mera je i balansiranje minimalnih zarada u skladu sa produktivnošću rada.

(7) Mere kontinuiranog unapređenja korporativnog upravljanja. Korporatizacija javnih preduzeća je kompleksan zadatak koji podrazumeva kompletno redizajniranje pristupa ovom problemu (Veselinović, 2014, 147). Javna preduzeća suštinski su u početnoj fazi unapređenja korporativnog upravljanja (praktično je samo donete zakonske odredbe i izvršeno postavljanje novih organa u skladu sa zakonom), tek predstoji profesionalizacija kontrole rada javnih preduzeća.

(8) Jačanje institucija u cilju smanjenja netržišnih rizika investiranja. Pобољшanje investicionog ambijenta primarno će zavisiti od jačanja pravne države, suzbijanja sive ekonomije, uklanjanja brojnih administrativnih prepreka (troškovi za raznorazne potvrde i saglasnosti), neselektivnog pristupa svim učesnicima na tržištu (formalni tenderi, i dr).

(9) Kontinuirani analitički monitoring poslovanja javnih preduzeća.

Reference

1. Arsić, M. (2015). Privatizacija javnih preduzeća u Srbiji *Restrukturiranje javnih preduzeća u uslovima institucionalnih ograničenja*. NDE i EF, Beograd.
2. Christiansen, H. (2011). The Size and Composition of the SOE Sector in OECD Countries. OECD Corporate Governance Working Papers, No. 5, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/5kg54cwps0s3-en>
3. Fiskalni savet RS. (2014). *Analiza preduzeća u državnom vlasništvu: fiskalni aspekt*.
4. Fukuyama, F. (2007). *Gradjenje države*. Filip Višnjić. Beograd.
5. IMF. (1986). *A Manuel of Government Finance Statistics*. Washington D.C.
6. Jakopin, E. (2007). Regulacija javnog sektora. *Korporativno i javno upravljanje u funkciji razvoja konkurentnosti*. MEF: 467-482. SES i SECG.
7. Jakopin, E. (2018). Regional structural imbalances of Serbia as a consequence applied transitional model of economic growth. *Ekonomika preduzeća*, 66(7-8).
8. Kornai, J. (2014). The soft budget constraint. *Acta Oeconomica*, 64 (S1), pp. 25–79.

9. Kowalski, P., Buge, M., Sztajerowska, M., Egeland, M. (2013). State-Owned Enterprises – Trade Effects and Policy Implications. OECD Trade Policy Papers, No. 147.
10. Madžar, Lj. (2015). Gordijev čvor javnih preduzeća u Srbiji: Drešiti ili seći? *Restrukturiranje javnih preduzeća u uslovima institucionalnih ograničenja*. NDE i EF, Beograd.
11. Nikolić, I., Stamenković, S. & Kovačević, M. (2018). Investicioni ciklus i institucionalne reforme u 2018. kao uslovi neophodnog privrednog rasta na srednji i dugi rok. Monografija: *Ekonomska politika Srbije u 2018 - Kvalitet institucija i ekonomski rast*. EF Beograda.
12. Pancotto, C. & Bohrer, M. (2008). Corruption in the Eyes of the World Bank: Implications for the Institution's Policies and Developing Countries. *Penn State International Law Review*, 26(3), Article 8 1-1-2008. <http://elibrary.law.psu.edu/psilr>
13. Veselinović, P. (2014). Reforma javnog sektora kao ključna determinanta uspešnosti tranzicije privrede Republike Srbije. *Ekonomski horizonti*, 16(2), 141-159.

ECONOMIC GROWTH AND INVESTMENT CONSOLIDATION OF PUBLIC ENTERPRISES IN SERBIA

*Paternalism is the method of government activism
most amenable to an impoverished public sector.*

Jacob Weisberg

The rate of economic growth in Serbia will depend on the investment regulation of the public sector in the coming period. Economic-financial and investment regulation of public enterprises directly affects the economic environment and the overall efficiency of the state. The oversimplification of the public sector stems most from the slowness and postponement of the reform processes. Due to the still weak private sector, the public sector, as a relic of socialist heritage, it is necessary to rigorously systematically control, at all levels, from republican to local. Despite the positive trend of business and encouraging signals in the operations of public enterprises started in 2015, the public sector in Serbia is still, unmodified, overworked and burdened with numerous problems. The share of investments in GDP of around 19% is still low and one of the lowest in the region. Public enterprises, for the most part, have not been investing large public utilities for many years in accordance with their business opportunities. There are great temptations before public companies, above all, from the point of economic-financial and investment regulation.

Keywords: economic growth, investments, public enterprises, underinvestment, investment consolidation

RAZVOJNE PERFORMANSE I KONKURENTNOST INDUSTRIJE REPUBLIKE SRBIJE

Vladimir Mičić* i Ljubodrag Savić**

Pored efikasnih institucionalnih promena u funkciji i održivog rasta i razvoja privrede R. Srbije imperativ predstavljaju izmene u strukturi i tehnološkoj složenosti industrije kako bi se omogućio razvoj, pametnih, inovativnih i održivih industrija budućnosti, a čime bi se unapredile industrijske performanse i konkurentnost. Stoga su predmet istraživanja u ovom radu razvojne performanse i konkurentnost industrije R. Srbije, posebno prerađivačkog sektora, od 2010, u periodu recesije, ali i rasta proizvodnje, investicija i izvoza. Cilj rada je da pokaže da kvalitetne i efikasne strukturne promene industrije moraju biti praćene rastom učešća aktivnosti sa visokim tehnološkim sadržajem proizvodnje. Tehnološka složenost i konkurentnost prerađivačke industrije direktno utiče na njen kapacitet proizvodnje i izvoza, a od čega zavise i njene performanse. Buduća razvojna strategija privrede R. Srbije bi trebalo da bude zasnovana na rastućoj primeni digitalnih i naprednih tehnologija i inovacija u proizvodnji. Od posebne važnosti je dobro definisanje pametne industrijske i tehnološke politike koje treba da obezbede podsticajan institucionalan okvir i konkretne programe podrške u procesu podizanja tehnološkog nivoa i unapređenja industrijskih performansi.

Ključne reči: strukturne promene, investicije, inovacije, produktivnost, konkurentnost, industrijska politika

Uvod

Danas se razvijene ekonomije i industrije kreću ka digitalizaciji. Zato nastoje da razvoj industrije podrže povećanjem ulaganja u istraživanje i razvoj, razvoj inovacija, ljudi i znanja. (Buhr, 2015, 6) Takođe, prioritet zauzima i razvoj industrija 4.0, odnosno proizvodnje zasnovanu na inovacijama, smart specijalizaciji i znanju, jer su ovi

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, micicv@kg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, ljubas@ekof.bg.ac.rs

koncepti važni za rast konkurentnosti i održivi razvoj industrije. Industrije 4.0 dovode do velikih mogućnosti i digitalne transformacije, razvoja novih veština i znanja, proizvodnih tehnologija, novih radnih mesta, usporavanja deindustrijalizacije i povećanja konkurentnosti (Deloitte, 2015, 1). Naveći deo tehnoloških i konkurentskih prednosti industrija 4.0 rezultat je novih digitalnih tehnologija koje transformišu industrijsku strukturu i proizvodnju (Rüßmann *et al*, 2015, 5).

Sa druge strane veliki izazov za zemlje sa niskim nivoom BDP per capita (BDPpc) je održivost procesa razvoja industrije (UNIDO, 2017, 21). Stoga se i R. Srbija se suočava sa izazovom, ubrzane i održive industrijalizacije, a posebno izazovom tehnoloških inovacija. Ulazak u grupu zemalja sa višim nivoom BDP per capita i stepenom industrijalizacije dolazi sa strukturnim i tehnološkim promenama u proizvodnji. Tehnološke promene predstavljaju glavni pokretač dugoročnog rasta i razvoja industrije. Njihov glavni pokretač su aktivnosti istraživanja i razvoja, ulaganje u znanje i veštine koje prate nove trendove, a posebno ulaganje u proizvodne oblasti sa visokim učešćem tehnologije i znanja. U tim uslovima rast produktivnosti je glavni motor ekonomskog rasta, odnosno produktivnost je ključni kriterijum kvaliteta ekonomskih performansi (Schreyer & Pilat, 2001, 128).

Uz efikasne institucije u funkciji održivog rasta i razvoja privrede R. Srbije jako su važne u strukturi industrije kako bi se omogućio razvoj pametnih, inovativnih i održivih industrija budućnosti, a čime bi se unapredile industrijske performanse i posebno podigao nivo konkurentnosti, kao pretpostavka njenog efikasnog razvoja. Stoga su predmet istraživanja u ovom radu razvojne performanse i konkurentnost industrije R. Srbije, posebno prerađivačkog sektora od 2010, odnosno, u periodu recesije, ali i rasta proizvodnje, investicija i izvoza.

Cilj rada je da pokaže da kvalitetne i efikasne strukturne promene industrije moraju biti praćene rastom učešća aktivnosti sa visokim tehnološkim sadržajem proizvodnje, kako bi došlo do rasta produktivnosti i konkurentnosti, i kako bi se obezbedio najbolji put ka održivom rastu i razvoju. U skladu sa definisanim predmetom i ciljem u radu će biti testirana hipoteza da strukturne promene utiču na kvalitet

performansi i konkurentnost industrije R. Srbije, odnosno bitno determinišu njen kapacitet proizvodnje i kvalitet izvoza.

Postavljeni predmet, cilj istraživanja, kao i hipoteza opredelili su i primenu relevantne metodologije. Metod analize biće korišćen za identifikovanje koncepata strukturnih, tehnoloških promena i produktivnosti, kao i za njihovo empirijsko obuhvatanje i merenje. Metod sinteze biće primenjen prilikom objedinjavanja elemenata koncepata strukturnih i tehnoloških promena kao i za povezivanje pokazatelja tehnoloških promena. U radu će biti korišćen i komparativni metod prilikom poređenja indikatora strukturnih, tehnoloških promena i indikatora produktivnosti rada i konkurentnosti sektora industrije R. Srbije sa odabranim zemljama novim članicama EU. Istorijski metod biće primenjen za predstavljanje hronološkog ispoljavanja strukturnih promena i za praćenje performansi industrijskog razvoja R. Srbije od 2010. Prilikom analize strukturnih promena prerađivačke industrije R. Srbije po oblastima korišćeni su podaci o učešću pojedinih oblasti u bruto dodatoj vrednosti (BDV) i zaposlenosti, kao i osnovni indikatori karakteristika strukturnih promena koji se koriste u literaturi.

Tehnološke inovacije zauzimaju centralno mesto u razvoju industrije i promeni njene strukture. One su raznovrsne i dominantno oblikuju praktično sve oblasti proizvodnje. Povezanost i relacije između inovacija i razvoja industrije su složene prirode. Zbog toga je tehnološka struktura prerađivačke industrije R. Srbije ispitana je na osnovu klasifikacije industrije prema tehnološkoj intenzivnosti OECD-a. Tehnološka intenzivnost je važna determinanta produktivnosti, a time i konkurentnosti industrije. Polazeći od postavke da tehnološke inovacije i napredak predstavljaju ključni pokretač rasta produktivnosti i konkurentnosti, OECD je izvršio klasifikaciju prerađivačke industrije na osnovu tehnološke intenzivnosti u četiri grupe: industrije visoke tehnologije (high technology industries H-T), industrije srednje-visoke tehnologije (medium-high technology industries M-H-T), industrije srednje-niske tehnologije (medium-low technology industries M-L-T), industrije niske tehnologije (low technology industries L-T) (OECD, (2011, 2-6).

Kako je kategorija konkurentnosti kompleksna sam proces merenja i analize je složen (OECD, 1987, 9) Ova činjenica važi i delatnost industrije, odnosno jako je teško u praksi izmeriti nivo međunarodne

konkurentnosti industrije na osnovu idealnog pokazatelja. U literaturi se smatra da bi prilikom merenja konkurentnost ekonomije jedne zemalje ili nižih nivoa kao što su sektori industrije trebalo obuhvatiti pokazatelje investicija i izvoza (Porter, (2007, 160), zato što kvalitet izvoza i investicije utiču na rast produktivnosti.

Investicije su važan faktor pokretanja strukturnih promena i rasta industrije. Ulaganja u osnovna sredstva i unapređenje tehnološke opremljenosti predstavljaju glavnu pretpostavku za povećanje produktivnosti i konkurentnosti, a time i izvoza industrije. Prilikom analize investicija u industriji, u radu će biti analizirane ostvarene investicije i isplate za investicije. Ostvarene investicije predstavljaju vrednost efektivno izvršene izgradnje, izrade ili nabavke objekata, opreme i ostalih osnovnih sredstava. Isplate za investicije su novčana ulaganja u osnovne fondove u toku godine u kojoj su isplate izvršene, bez obzira na period izgradnje ili nabavke osnovnih fondova (P3C, 2018, 139-140).

Postoje brojni pokazatelji međunarodne konkurentnosti industrije, a različiti pokazatelji daju različite analize konkurentnosti. U radu će kritički biti analiziran indeks konkurentnosti industrijskih performansi koji je istovremeno i indikator produktivnih sposobnosti, a u cilju ocene i poređenja razvoja i konkurentnosti industrije R. Srbije. Kao složen sintetički pokazatelj on meri sposobnost industrije da proizvodi i izvozi konkurentne proizvode (UNIDO, 2017, 2). Pokazatelj je performansi, direktno meri rezultate, i obuhvata analizu strukturne konkurentnosti. Poseban naglasak daje prerađivačkoj industriji. Indeks konkurentnosti industrijskih performansi pored analize apsolutnog nivoa konkurentnosti, pokazuje i obrasce i brzinu promena industrijske strukture, strukture izvoza i tehnološkog razvoja. Takođe, on se fokusira i na tehnološke inovacije i znanje (Upadhyaya & Yeganeh, 2015, 6).

Jako važan pokazatelj performansi industrije jeste BDV prerađivačke industrije po glavi stanovnika (Manufacturing value added per capita, BDVpc), odnosno indikator prilagođene BDV-a prerađivačke industrije po glavi stanovnika (BDVpcadj) koji predstavlja implicitnu ocenu BDVpc po paritetu kupovne moći (purchasing power parity, PPP) (Upadhyaya, 2013, 6). Na osnovu ovoga pokazatelja sve zemlje se prema dostignutom nivou industrijalizacije klasifikuju u: 1)

industrijalizovane zemlje, 2) zemlje sa industrijom u nastajanju, 3) ostale zemlje u razvoju i 4) najmanje razvijene zemlje (Upadhyaya, 2013, 8). Prema dostignutom nivou industrijskog razvoja R. Srbija spada u grupu zemalja sa industrijom u razvoju, odnosno u podgrupu industrija u nastajanju.

Rad je strukturiran u pet delova. Drugi deo analizira karakteristike razvoja industrije R. Srbije u periodu 2010-2017. U trećem delu se istražuju kapacitet proizvodnje i izvoza prerađivačke industrije. Četvrti deo bavi se nivoom tehnološkim razvojem prerađivačke industrije. Peti deo pokazuje investicije u osnovne fondove industrije. U šestom delu su dati zaključci i neke preporuke.

Karakteristike industrijskog razvoja R. Srbije - 2010-2017.

U periodu 2010-2017, stope rasta industrije su bile izuzetno nestabilne i kretale su se od maksimalnih 7,3% u 2015. do negativnih -7,4% u 2014. godini (Tabela 1). Pri tome, prosečna stopa rasta industrije (B-D) bila je 2%, dok je prosečna stopa rasta BDP-a bila 1,3%. Prosečna stopa rasta prerađivačke industrije (C) iznosila je 2,4%, a stopa rasta sektora vađenja ruda i kamena (B) 2,6%. Stagnaciju je zabeležio sektor snabdevanja električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija (D).

Tabela 1 Stopa rasta BDP-a i industrijske proizvodnje

	BDP	Industrija ukupno	B-Vađenje ruda i kamena	C- Prerađivačka industrija	D-Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija
2010	0,7	1,2	3,9	2,5	-4,4
2011	2,0	2,5	9,8	-0,1	9,7
2012	-0,7	-2,6	-0,1	-1,4	-7,4
2013	2,9	6,1	5,5	5,5	8,4
2014	-1,6	-7,4	-15,9	-4,9	-14,8
2015	1,8	7,3	12,2	5,7	12,5
2016	3,3	4,9	3,2	5,6	2,4
2017	2,0	3,9	2,2	6,3	-6,2
Prosek	1,3	2,0	2,6	2,4	0,0

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2019.

Iako je stopa rasta industrije R. Srbije u posmatranom periodu od 2% na nivou proseka EU-28 komparacija stopa rasta sa odabranim

članicama EU pokazuje da su u posmatranom periodu ove zemlje uglavnom imale veći industrijski rast. Stope rasta industrija članica EU, izuzev Hrvatske, su u gotovo svim godinama, kao i prosečne stope rasta u analiziranom periodu, veće od proseka stope rasta industrije EU-28 (Tabela 2).

Tabela 2 Stopa rasta industrijske proizvodnje R. Srbije i odabranih država EU

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	Prosek
EU-28	6,8	3,0	-2,2	-0,6	1,2	2,6	1,7	3,1	2,0
Češka	8,2	5,9	-0,8	0,0	5,0	4,6	2,9	6,9	4,1
Estonija	22,8	19,8	1,2	4,5	4,3	-0,2	3,0	8,0	7,9
Litvanija	6,1	6,8	3,9	3,1	0,2	4,3	2,8	6,7	4,2
Mađarska	10,3	5,6	-1,3	1,4	7,2	7,1	0,7	5,4	4,6
Slovenija	7,0	1,9	-0,6	-1,1	1,8	5,1	7,7	8,3	3,8
Slovačka	12,5	3,5	4,3	2,2	2,9	6,0	3,7	3,3	4,8
Bugarska	2,0	5,8	-0,4	-0,1	2,0	2,7	2,8	3,8	2,3
Hrvatska	-1,4	-1,2	-5,4	-1,7	1,1	2,6	5,0	1,9	0,1
Letonija	14,3	8,9	6,5	-0,6	-0,9	3,4	4,9	8,5	5,6
Poljska	11,1	7,2	1,1	2,7	3,1	4,8	2,8	6,9	5,0
Rumunija	4,9	7,9	3,0	7,7	6,3	2,6	3,1	8,6	5,5
R. Srbija	1,2	2,5	-2,6	6,1	-7,4	7,3	4,9	3,9	2,0

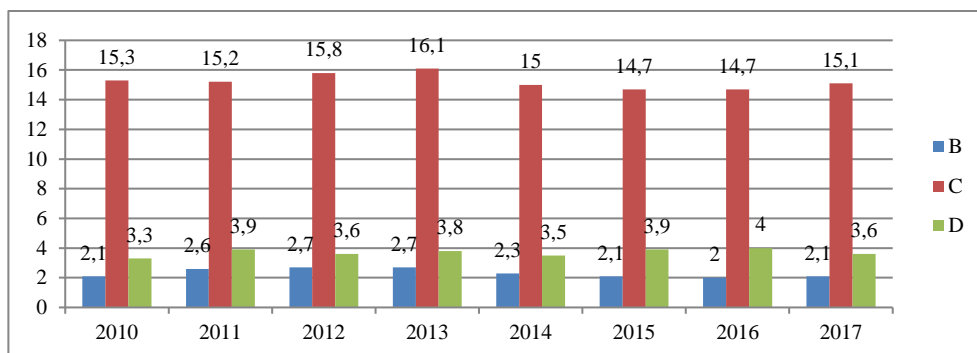
Izvor: Eurostat

Struktura industrijsk R. Srbiji, u periodu 2010-2017, pokazuje da je prerađivačka industrija (C) pojedinačno najznačajniji sektor industrije, ali i privrede, sa najvećim učešćem u strukturi BDV-a. U posmatranom periodu, uz blage oscilacije, u strukturi prerađivačke industrije učešće se kreće od 14,7 do 16,1% BDV-a, dok tri sektora industrije učestvuje sa preko 21% u generisanju ukupnog BDV-a privrede (Slika 1).

Prerađivački sektor zabeležio je blagi pad od 0,2% u BDV-a 2017. u odnosu na 2010. Ovo se može oceniti kao dobro s obzirom da se on u dužem periodu suočvao sa intenzivnim padom učešća što je pre svega rezultat priliva stranog kapitala i povećane investicione aktivnosti.

Učešće oblasti u ukupnoj BDV-a prerađivačke industrije R. Srbije (Tabela 3) pokazuje da u dominira Proizvodnja hrane, pića i duvanskih proizvoda (C 10-12), dok je učešće ostalih oblasti znatno niže. U svim godinama posmatranog perioda učešće hrane, pića i duvanskih

proizvoda je preko 25%, dok učešće ostalih grana ne prelazi 10%, izuzev Proizvodnje koksa i derivata nafte (C19).

Slika 1 Učešće u stvaranju ukupne BDV-ti tri sektora industrije, u %

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2019.

Tabela 3 Učešće oblasti u BDV prerađivačke industrije

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	prosek
C 10-12	30,3	28,9	28,1	26,1	26,7	25,6	27,6
C 13-15	6,7	6,9	6,4	6,7	7,2	6,8	6,8
C 16	2,2	2,2	2,2	2,1	2,1	2,1	2,2
C 17	2,7	2,4	2,5	2,4	2,4	2,5	2,5
C 18	2,3	2,1	2,0	1,8	1,8	2,2	2,0
C 19	10,1	11,1	13,1	13,7	13,0	11,0	12,0
C 20	2,3	3,3	4,2	4,2	3,5	5,0	3,8
C 21	3,5	3,1	2,6	2,4	2,5	2,9	2,8
C 22	6,5	6,1	6,4	6,3	7,0	6,9	6,5
C 23	5,8	5,1	4,3	3,8	3,9	4,0	4,5
C 24	1,6	2,5	2,0	1,7	2,0	0,9	1,8
C 25	9,1	9,1	9,7	9,6	7,3	7,8	8,8
C 26	3,0	2,9	2,3	2,1	2,4	2,4	2,5
C 27	3,1	3,0	2,6	2,6	2,6	2,9	2,8
C 28	3,5	3,9	3,6	3,1	4,1	4,3	3,8
C 29	1,9	2,0	2,9	6,2	6,3	7,1	4,4
C 30	0,6	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5
C 31-33	4,8	4,9	4,7	4,8	4,9	5,2	4,9

Izvor: Autori

U periodu 2010-2017. došlo je i do intenzivnih promena zaposlenosti u industriji R. Srbije (Tabela 4). Broj zaposlenih lica u

privredi povećan je za oko 40.000, dok je u industriji smanjen za oko 6.400 zaposlenih. Smanjeno je i procentualno učešće za dva procentna poena.

Tabela 4 Broj zaposlenih lica

	Ukupno	B-D	%B-D	B	%B	C	%C	D	%D
2010	1.024.796	396.875	38,7	22.769	2,2	345.719	33,7	28.387	2,8
2011	1.025.022	391.532	38,2	22.571	2,2	340.729	33,2	28.232	2,8
2012	1.019.738	388.461	38,1	23.451	2,3	336.619	33,0	28.391	2,8
2013	1.013.658	379.482	37,4	23.468	2,3	327.325	32,3	28.689	2,8
2014	1.007.518	377.102	37,4	25.822	2,6	322.505	32,0	28.775	2,9
2015	1.025.273	379.404	37,0	25.767	2,5	324.271	31,6	29.366	2,9
2016	1.064.642	390.508	36,7	12.850	1,2	336.075	31,6	41.583	3,9
Δ2010	+39.846	-6.367	-2,0	-9.919	-1,0	-9.644	-2,2	13.196	+1,1

Izvor: Autori

Osim pada apsolutnog broja zaposlenih u prerađivačkoj industriji evidentan je i pad procentualnog učešća zaposlenosti. I pored smanjenja zaposlenosti i realokacije radne snage iz industrijskih u sektore usluga, ukupan broj zaposlenih lica pokazuje da je prerađivačka industrija pojedinačno najznačajniji sektor industrije privrede, sa najvećim učešćem u ukupnoj zaposlenosti. Iako je postoji zabrana zapošljavanja u javnom sektoru do povećanja broja zaposlenih lica došlo je u sektoru snabdevanja električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija (D). Istovremeno u njemu je zabeležena stagnacija proizvodnje.

Ovo pokazuje izuzetno nepovoljno kretanje u privredi R. Srbije, jer je reč o smanjenju broja zaposlenih u delatnosti koja u najvećoj meri može doprineti ublažavanju problema nezaposlenosti. Sigurno da je nastavak pada zaposlenosti rezultat neadekvatno sprovedene privatizacije i restrukturiranja velikog broja preduzeća nakon 2000. godine, ali i recesije i nedovoljnih investicija u otvaranje novih radnih mesta u posmatranom periodu.

U periodu 2011-2016, u industriji je primetan rast produktivnosti rada po prosečnoj godišnjoj stopi od 9% i rast produktivnosti rada u prerađivačkoj industriji po prosečnoj godišnjoj stopi od 9,1%. U posmatranom periodu, izuzev 2015. i 2016, stope rasta produktivnosti rada prerađivačke industrije su bile uglavnom visoke i pozitivne. Pri

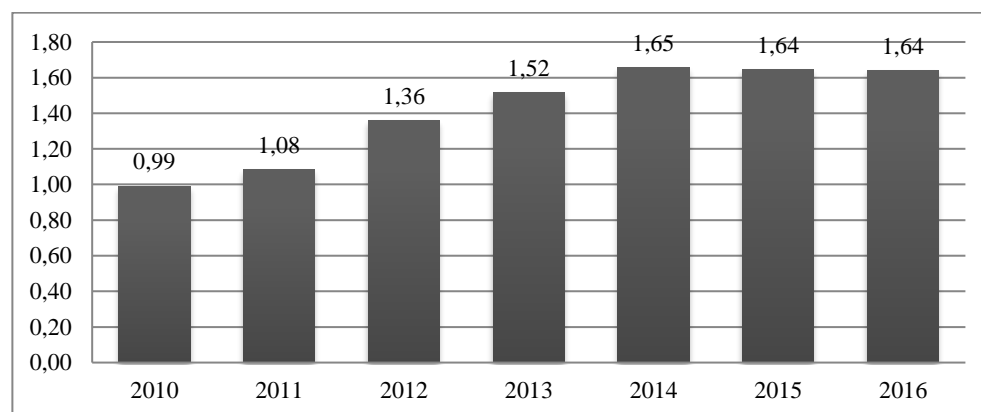
tome, stope rasta produktivnosti rada više su od stopa rasta BDV-a, što znači da je rast produktivnosti više posledica smanjenja broja zaposlenih nego povećanja fizičkog obima proizvodnje (Tabela 5).

Tabela 5 Stope rasta produktivnosti rada u industriji, 2011-2016.

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Prosek 2011-2016
BDV-a (B-D)	8,0	18,8	11,3	1,1	5,3	5,3	8,3
BDV-a (C)	6,3	21,7	10,6	6,4	2,4	3,3	8,4
zaposlenosti (B-D)	-2,4	-1,9	-0,3	-2,2	1,1	2,2	-0,6
zaposlenosti (C)	-2,9	-2,9	-1,0	-2,5	3,1	3,6	-0,4
produktivnosti rada (B-D)	10,6	21,1	11,6	3,3	4,1	3,1	9,0
produktivnost rada (C)	9,5	25,3	11,7	9,1	-0,7	-0,3	9,1

Izvor: Autori

Da produktivnost rada prerađivačke industrije R. Srbije beleži rast potvrđuje i BDV-a po radniku koja se kretao od 0,99 miliona dinara u 2010. do 1,64 miliona dinara u 2016. (Slika 2).

Slika 2 Produktivnost rada u prerađivačkoj industriji - BDV u milionima dinara po zaposlenom radniku

Izvor: Autori

Kapacitet proizvodnje i izvoza prerađivačke industrije

Mereno kompozitnim CIP indeksom u Tabeli 6. prikazan je nivo i rang konkurentnosti prerađivačke industrije R. Srbije u 2016. godini na

globalnom nivou, ali i u odnosu na posmatrane članice EU. Prema rangu i zbirno prema svim vrednostima ovog ineksa performanse i konkurentnosti prerađivačke industrije R. Srbije zaostaju za svim novim članicama EU. Sa vrednošću CIP indeksa od 0,4 u 2016. godini ona je pozicionirana na 62 mestu u svetu od 142 rangirane prerađivačke industrije. To je poboljšanje u odnosu na 2010. godinu, kada je zauzimala 72 poziciju, ali je vrednost CIP indeksa ostala na istom nivou zbog njegove stabilnosti i spore promene u kratkom periodu zbog tehnoloških promena koje u prerađivačkoj industriji R. Srbije nisu dovoljno intenzivne.

Tabela 6 Kapacitet proizvodnje i izvoz prerađivačke industrije

Zemlja	rang 2016	vrednost 2016	rang 2010	vrednost 2010	BDVpc 2016	Δ2010	izvozpc 2016	Δ2010
Češka	17	0,21	19	0,21	5219	1.044	14.440	3.028
Poljska	23	0,17	26	0,16	2637	691	4.587	987
Slovačka	24	0,16	29	0,15	4.542	1413	13.505	2.397
Mađarska	26	0,15	27	0,16	2.893	488	9.581	1.203
Slovenija	31	0,11	34	0,12	4.477	354	14.275	3.423
Rumunija	37	0,10	36	0,11	1.823	71	2.800	616
Litvanija	40	0,08	43	0,08	2.888	881	7.430	1724
Estonija	48	0,06	51	0,07	2.718	709	8.893	601
Hrvatska	53	0,06	55	0,06	1.747	78	2.801	334
Bugarska	54	0,05	59	0,05	1.003	221	2.646	670
Letonija	59	0,05	62	0,05	1.648	300	4.677	1300
Srbija	62	0,04	72	0,04	714	118	1.399	551

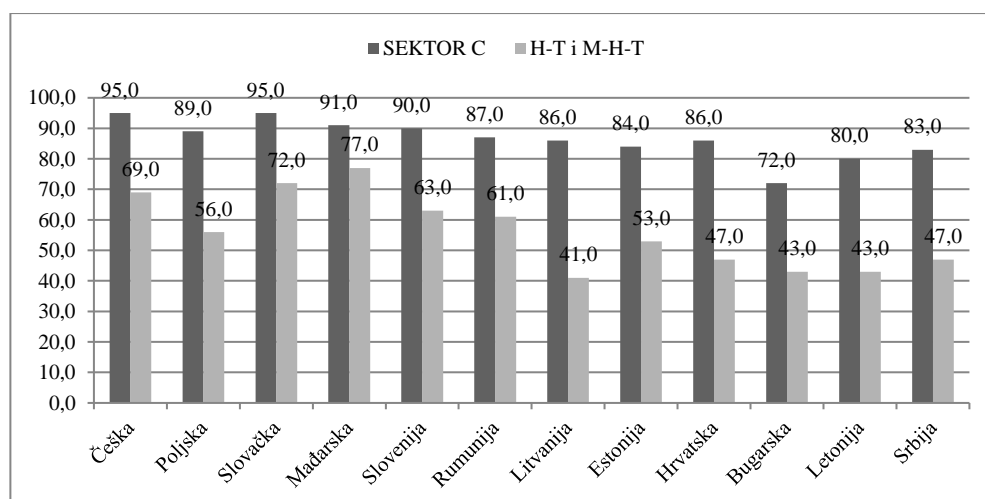
Izvor: Autori, na osnovu UNIDO (25. januara 2019) Statistics Data Portal

Analiza pokazuje da su kapacitet proizvodnje i izvoza prerađivačke industrije R. Srbije niski u odnosu na posmatrane zemlje članice EU. Iako je povećana za skoro 120 dolara BDVpc-a prerađivačke industrije iznosi svega 714 dolar u 2016. godini. Slična situacija je i kod izvoza prerađivačke industrije per capita, koji i pored povećanja od skoro 550 dodlara od 2010. godine, iznosi oko 1.400 dolara.

Na Slici 3 prikazano je učešće prerađivačke industrije R. Srbije i članica EU u ukupnom izvozu, kao i učešće i srednje i visoko tehnološki intenzivnih proizvoda u izvozu u 2017. godini. Kod svih analiziranih zemalja, pa i kod R. Srbije dominira učešće prerađivačke industrije u ukupnom izvozu sa preko 80%.

Nivo i rast izvoza prerađivačke industrije R. Srbije može se objasniti rastom izvoza pojedinih oblasti, odnosno rastom proizvodnje i izvoza

onih proizvoda u oblastima u kojima su povećana investiciona ulaganja, kao i u preduzećima koja su kroz proces privatizacije našla strane strateške partnere. Takođe, intenzivniji rast izvoza od 2014. godine je i rezultat oporavka izvozne tražnje u zemljama EU, koja je smanjena zbog krize i recesije u prethodnom periodu. Rezultati su nešto drugačiji ako se posmatra kvalitet izvoza, odnosno učešće srednje i visoko tehnološki intenzivnih proizvoda u ukupnom izvozu, čiji procenat za srpsku prerađivačku industriju iznosi 47% u 2017. godini. U strukturi izvoza industrije prema tehnološkoj intenzivnosti dominiraju nisko tehnološki intenzivni proizvodi, koji su intenzivni prirodnim resursima i radom, odnosno proizvedeni na bazi eksploatacije ruda metala i nemetala, sirovina biljnog i životinjskog porekla i korišćenja nisko kvalifikovanog i jeftinog rada. Dobra tendencija je što ovi proizvodi beleže pad relativnog učešća u izvozu, a rast beleže srednje visoko tehnološki intenzivni proizvodi.

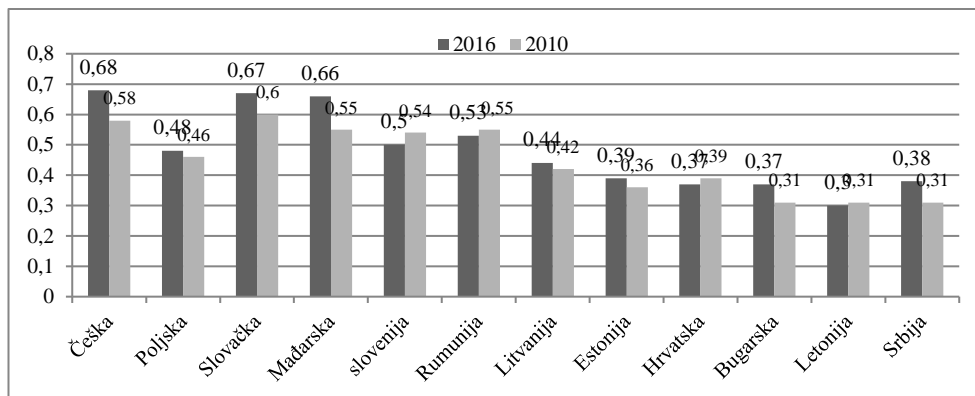

Slika 3 Kvalitet izvoza, u 2017.

Izvor: Autor, na osnovu UNIDO (25. januara 2019) Statistics Data Portal.

Jasno da je u pogledu intenziteta industrijalizacije (Slika 4), a posebno u pogledu obima i kvaliteta izvoza, prerađivački sektor industrije R. Srbije je zaostaje posebno u odnosu na članice EU iz Centralne Evrope. Ovi indikatori su na nivou ili nešto iznad nivoa posmatranih zemalja iz okruženja. Rast proizvodnje i izvoza automobilske industrije uticao je na poboljšanje kvaliteta i obima izvoza.

Ipak značajniji rast CIP indeksa i međunarodne konkurentnosti prerađivačke industrije zahteva vreme, investicije i strukturne promene.

Slika 4 Indeks intenziteta industrijalizacije

Izvor: Autori, na osnovu UNIDO (25. januara 2019) Statistics Data Portal.

Svi ovi faktori utiče da prema visini prilagođene BDV-a u prerađivačkoj industriji po glavi stanovnika (BDVpcadj) ekonomija R. Srbije spada u grupu zemalja sa industrijom u razvoju, odnosno u podgrupu država sa industrijom u nastajanju. Od analiziranih zemalja članica EU ovoj grupi pripadaju Bugarska, Hrvatska, Letonija, Poljska, Rumunija. U grupu industrijalizovanih država članica EU analiziranih u ovom radu nalaze se Češka, Mađarska, Litvanija, Slovačka, Slovenija, Estonija (UNIDO, 222-223).

Nivo tehnološkog razvoja prerađivačke industrije

Imajući u vidu OECD klasifikaciju industrije prema tehnološkoj intenzivnosti, moguće je analizirati tehnološku strukturu prerađivačke industrije R. Srbije prema učešću oblasti u strukturi BDV-a, kao i zaposlenosti. Može se oceniti da prerađivačku industriju odlikuje prilično neadekvatna tehnološka struktura (Tabela 7) u uslovima kada se intenzivno razvijaju industrije 4.0. Činjenica je da u 2017. godini oko 80% proizvodnih preduzeća posluje u oblastima niskog i srednje niskog tehnološkog nivoa, da ova preduzeća zapošljavaju oko 79% radnika i stvaraju oko 75% BDV-a.

U periodu 2010-2017. godine u proizvodnoj strukturi prerađivačke industrije dominiraju oblasti niskog i srednje niskog tehnološkog nivoa, dok je učešće visoke tehnologije jako nizak (Tabela 8). Ovo ukazuje na nedovoljne investicije u poboljšanje tehničkog nivoa, kao i na ograničenu primenu rezultata istraživačko-razvojnih aktivnosti i inovacija u proizvodnji, ali i najnovih digitalnih tehnologija koje donose strani investitori.

Tabela 7 Tehnološka struktura prerađivačke industrije u 2017.

	Broj preduzeća	Zaposlenost	BDV
H-T	5,7	3,0	4,3
M-H-T	13,9	18,5	20,3
M-L-T	25,5	27,1	31,8
L-T	54,9	51,5	43,7

Izvor: Autori

Tabela 8 BDV-a prerađivačke industrije 2010-2017, tehnološka intenzivnost, %

	H-T	M-H-T	M-L-T	L-T
2010	7,3	12,6	31,4	48,7
2011	6,5	11,3	34,1	48,1
2012	6,0	12,7	34,9	46,5
2013	4,9	13,8	36,6	44,7
2014	4,5	16,5	36,4	42,6
2015	4,9	16,9	34,5	43,8
2016	5,3	19,7	32,3	42,8
2017	4,3	20,3	31,8	43,7
$\Delta 2010$	-3,1	+7,7	+0,4	-5,0

Izvor: Autori

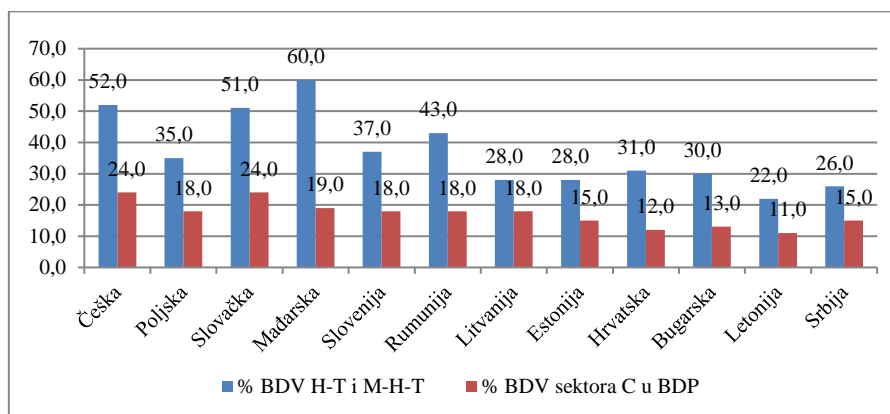
U 2017. godini učešće oblasti koje pripadaju visokom tehnološkom nivou prerađivačke industrije smanjeno je za 3,1 procentna poena u odnosu na 2010. godinu, dok je učešće srednje visokog tehnološkog nivoa povećano za 7,7 procentna poena, i to pre svega zahvaljujući investicijama u automobilske industrije i proizvodnji derivata nafte. Istovremeno poraslo je učešće srednje niskog tehnološkog nivoa za 0,4 procentna poena, a palo niskog tehnološkog nivoa za čak 5 procentnih poena. Oblasti koje čine nizak tehnološki nivo su najznačajniji deo

prerađivačke industrije prema stvorenoj BDV-a. Razloga je visoko učešće oblasti Proizvodnje prehrambenih proizvoda (C10) i Proizvodnje pića (C11) koji su deo niskog tehnološkog nivoa. Učešće ove dve oblasti u 2017. godini u stvaranju BDV-a prerađivačkog sektora iznosilo je oko 26%.

Na Slici 5 prikazano je učešće BDV-a sektora prerađivačke industrije u BDP-a i učešće BDV-a srednje i visoko tehnološki intenzivnih proizvoda u ukupnom BDV prerađivačke industrije R. Srbije i članica EU u 2017. godini. Ovi podaci govore o značaju i kvalitetu prerađivačkih sektora u ekonomijama analiziranih zemalja. Učešće sektora prerađivačke industrije R. Srbije u BDP-a u 2017. iznosi 15%, dok je učešće 2010. godine bilo 18%. Struktura privrede značajno je izmenjena u korist usluga. One su diktirale tempo i visinu stvaranja BDP-a, zahvaljujući primenjenom konceptu ekonomskog razvoja u periodu pre recesije, koji je bitno drugačiji u odnosu na naprednije članice EU iz Centralne Evrope.

Struktura prerađivačke industrije je nepovoljna posmatrano prema tehnološkoj intenzivnosti. Trend promena tehnoloških grupa nezadovoljavajućeg je smera i intenziteta od 2010. godine. U posmatranom periodu, oblasti visoke i srednje visoke tehnološke intenzivnosti beleže pad učešća u stvaranju BDV-a prerađivačke industrije, dok oblasti niske i srednje niske tehnološke intenzivnosti, i pored blagih oscilacija, beleže rast.

Prerađivačku industriju R. Srbije od 2010. godine karakteriše smanjenje broja zaposlenih. Pri tome, najveće smanjenje broja zaposlenih u periodu 2010-2017. godina imale su oblasti koje pripadaju visokom tehnološkom nivou za 1,2 i srednje visokom tehnološkom nivou za 0,8% procentnih poena (Tabela 9). Ove delatnosti su znanjem i tehnologijom intenzivne i zahtevaju veći broj obrazovanih i visokokvalifikovanih kadrova. Istovremeno poraslo je učešće srednje niskog za 0,4 procentnih poena, a niskog tehnološkog nivoa za 1,7 procentna poena kao radno intenzivnih delatnosti. Posmatrajući strukturu zaposlenih prerađivačke industrije u 2017. godini prema različitim tehnološkim nivoima može se oceniti da je gotovo svaki drugi zaposleni bio u delatnostima niskog tehnološkog nivoa. Visok tehnološki nivo imao je učešće od oko svega 3% u ukupnoj zaposlenosti prerađivačke industrije.

Slika 5 Učešće BDV prerađivačke industrije u BDP i BDV srednje i visoko tehnološki intenzivnih proizvoda u ukupnom BDV prerađivačke industrije, u 2017.

Izvor: Autori, na osnovu UNIDO (25. januara 2019) Statistics Data Portal

Iako su u domenu tehnoloških promena zabeleženi neki pozitivni trendovi, podaci o tehnološkoj intenzivnosti industrijske proizvodnje, mereni učešćem u BDV-a i zaposlenosti po pojedinim oblastima, ukazuju da nije značajnije poboljšan tehnološki nivo prerađivačke industrije nakon 2010. godine.

Tabela 9 Zaposlenost prerađivačke industrije 2010-2017, tehnološka intenzivnost, %

	H-T	M-H-T	M-L-T	L-T
2010	4,2	19,3	26,7	49,8
2011	4,4	18,4	26,8	50,4
2012	4,3	18,5	26,9	50,3
2013	4,1	19,6	26,9	49,4
2014	3,9	20,3	26,6	49,2
2015	3,7	20,5	26,0	49,8
2016	3,3	19,5	25,1	52,2
2017	3,0	18,5	27,1	51,5
$\Delta 2010$	-1,2	-0,8	+0,4	+1,7

Izvor: Autori

U narednom periodu ovo će zahtevati efikasnije strukturne i tehnološke promene koje bi uticale na povećanje tehnološkog nivoa

proizvodnje, odnosno veći broj tehnoloških inovacija i komercijalizaciju tehnoloških rešenja, ali i veći transfer tehnologije iz inostranstva.

Investicije u osnovne fondove industrije

Ukupne investicije u osnovne fondove povećane su za oko 1,2 puta u 2015. godini u odnosu na 2010. godinu. Rast ulaganja u osnovne fondove industrije iznosio je oko 1,4 puta, a relativno industrijski sektor koji je imao najveći rast jeste rudarstvo (Tabela 10). U periodu 2010-2015. godine po sektorima dominirale su investicije u prerađivačku industriju (26%), trgovinu na veliko i malo (10,5%), snabdevanje električnom energijom (10%) i informisanje i komunikacije (8,5%) (RZS, 2019, Baza podataka, Nacionalni račun).

Tabela 10 Investicije u osnovne fondove, milioni evra

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ukupne investicije	4.550	5.370	5.900	4.858	4.410	4.630
Industrija	1.499	1.876	2.637	1.829	1.824	1.810
B	35	63	55	48	373	275
C	945	1.372	2.045	1.469	930	984
D	519	441	537	313	521	554

Izvor: Autori

Investicije u osnovna sredstva u periodu 2010-2016. godine čine procentualno mali deo BDP-a. Učešće investicija u osnovna sredstva u BDP-u u 2016. godini iznosilo je 17,8% što predstavlja pad u odnosu na 2010. godinu kada je iznosilo 18,6%. Pad učešća investicija u osnovna sredstva u BDP-u predstavlja loš trend imajući u vidu tehnološko zaostajanje industrije R. Srbije i potrebu za reindustrijalizacijom. Činjenica je da privreda i industrija nemaju dovoljno akumulacije. U poređenju sa članicama EU-28 prosečno učešće investicija u osnovna sredstva u BDP-u je na vrlo niskom nivou (Tabela 11).

U periodu 2010-2015. godine po sektorima dominirale su investicije u prerađivačku industriju (26%), trgovinu na veliko i malo (10,5%), snabdevanje električnom energijom (10%) i informisanje i komunikacije (8,5%) (RZS, 2019, Baza podataka, Nacionalni račun).

Tabela 11 Investicije u osnovna sredstva kao % BDP-a

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Prosek
EU 28	20,1	20,2	19,7	19,3	19,4	19,5	19,8	19,7
Bugarska	22,2	20,9	21,3	21,1	21,1	21,0	19,1	21,0
Češka	26,9	26,5	25,9	25,1	25,1	26,5	25,0	25,9
Estonija	21,2	26,2	28,6	27,6	24,4	23,7	22,0	24,8
Hrvatska	21,3	20,3	19,6	19,8	19,4	19,8	20,1	20,0
Letonija	19,4	22,2	25,4	23,2	22,6	21,5	18,3	21,8
Litvanija	19,9	18,5	19,4	18,4	18,5	19,3	18,9	19,1
Mađarska	20,3	19,8	19,4	20,9	21,8	21,7	17,8	20,2
Poljska	20,3	20,7	19,8	18,8	19,7	20,1	18,1	19,6
Rumunija	25,9	27,1	27,3	24,7	24,3	24,8	22,7	25,3
Slovenija	21,3	20,2	19,3	20,0	19,6	19,5	18,4	19,8
Slovačka	22,1	24,0	21,2	20,7	20,4	23,0	20,2	21,7
Srbija	18,6	18,4	21,2	17,2	16,7	17,7	17,8	18,2

Izvor: Eurostat

Posmatrano prema tehničkoj strukturi, u investicijama u osnovne fondove prerađivačke industrije u ovom periodu dominira oprema sa učešćem od preko 60%, a slede zgrade i ostale građevine sa učešćem od 26 do 32,5%. Prema izvorima finansiranja isplata za investicije u industriji najveći deo je poticao iz sopstvenih sredstava oko 75% i kredita oko 24%. Učešće udruženih sredstava i ostalih izvora je izuzetno nizak. Slična je situacija i u prerađivačkoj industriji u kojoj je učešće sopstvenih sredstava za investicije čini oko 85%, a učešće kredita 13%.

Za razliku od domaćih investicija rastu strane direktne investicije (SDI). U periodu 2010-2017. povećao se priliv SDI u privredu R. Srbije. U ukupnom iznosu ostvaren je priliv od oko 15,6 milijardi evra u privredi, dok je u prerađivačkoj industriji u istom periodu ostvaren je priliv od oko 4,8 milijardi evra. To znači da je u proseku godišnje zabeleženo oko 2 milijarde evra u privredi, odnosno oko 0,6 milijardi evra u prerađivačkoj industriji, što znači da priliv SDI u prerađivačkoj industriji čini oko 33,7% u priliva (Tabela 12). Ovo je znatno povoljnije u odnosu na period pre 2010. godine kada je sektorski posmatrano njihovo učešće u prerađivačkom sektoru bilo oko 26% ukupnih SDI, a najveći deo priliva bio je usmeren u usluge, zbog veće profitabilnosti (Mičić, 2009, 275).

Tabela 12 SDI u Srbiju (neto obaveze) u milionima evra

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	ukupno	prosek
Privreda	1.278,4	3.544,5	1.008,8	1.547,9	1.500,5	2.114,2	2.126,9	2.544,7	15.665,9	1.958,2
Sektor C	329,4	631,1	521,2	679,2	535,2	721,1	749,5	638,4	4805,2	600,6
% učešće	25,8	17,8	51,7	43,9	35,7	34,1	35,2	25,1	/	33,7

Izvor: Narodna banka Srbije, 2019.

Zaključak

U periodu 2010-2017. godine stope rasta industrije R. Srbije su bile izuzetno nestabilne. Iako je stopa rasta industrije od 2% na nivou proseka EU-28 komparacija sa odabranim članicama EU pokazuje da su u posmatranom periodu ove zemlje imale propulzivni industrijski rast.

Analize strukture industrijske proizvodnje pokazuje da je i pored oscilacija prerađivačka industrija pojedinačno najznačajniji sektor industrije i privrede u stvaranju ukupne BDV-a. U okviru nje dominira učešće oblasti proizvodnje hrane, pića i duvanskih proizvoda.

Važan nalaz analize jeste da je i pored povećanja zaposlenost u privredi ona u industriji smanjena apsolutno i relativno, posebno u prerađivačkom sektoru. Ovo je izuzetno nepovoljan trend, jer je reč o smanjenju broja zaposlenih u delatnosti koja u najvećoj meri može doprineti ublažavanju problema i dalje visoke nezaposlenosti, kao jedanog od najvećih ekonomskih i socijalni problema. Sigurno da je nastavak pada rezultat loše privatizacije i restrukturiranja velikog broja preduzeća do 2010. godine, ali i recesije i nedovoljnih domaćih investicija u otvaranje novih radnih mesta od 2010. godine.

Istovremeno u posmatranom periodu prosečne stope rasta produktivnosti rada industrije i prerađivačkog sektora su rastuće i visoke. Ovo se može oceniti kao pozitivna tendencija s obzirom da produktivnost rada predstavlja važan indikator konkurentnosti, obima proizvodnje i izvoza, tj. efikasnosti razvoja industrije R. Srbije. Pri tome, nije dobro što su stope rasta produktivnosti rada veće od stopa rasta BDV-a, što znači da je rast produktivnosti u većoj meri posledica kontinuiranog smanjenja broja zaposlenih, a ne rasta fizičkog obima proizvodnje, posebno ne tehnološke modernizacije i rasta tehnološke intenzivnosti proizvodnje.

Analiza pokazuje da iako je povećana konkurentnosti prerađivačke industrije R. Srbije ona zaostaje za novim članicama EU, odnosno kapacitet proizvodnje i izvoza su niski u odnosu na posmatrane ove članice EU. U pogledu intenziteta industrijalizacije, a posebno u pogledu obima i kvalitata izvoza, prerađivački sektor industrije R. Srbije posebno zaostaje u odnosu na članice EU iz Centralne Evrope.

Ovo potvrđuje hipoteza da strukturne promene, posebno njihov pravac i brzina utiču na kvalitet performansi i konkurentnost industrije R. Srbije, odnosno bitno determinišu njen kapacitet proizvodnje i kvalitet izvoza. Hipotezu potvrđuje i činjenica da prerađivačku industriju R. Srbije, karakteriše i nepovoljan tehnološki profil, kako kod strukture stvaranja BDV-a, tako i kod strukture zaposlenosti. U strukturi prerađivačke industrije učešće industrija visoke tehnološke intenzivnosti je izuzetno nisko. Razloge treba tražiti što u niskim investicijama, kao i u industrijskoj i tehnološkoj politici koje nisu u dovoljnoj meri podstakle dovoljano tehnoloških inovacija i transfer tehnologije i znanja, odnosno komercijalizaciju tehnoloških rešenja.

Da bi se omogućio održivi privredni razvoj R. Srbije, neophodne su intenzivne strukturne promene i revitalizacija industrije, posebno prerađivačke industrije. EU je industrijsku politiku usmerila na jačanje prerađivačke industrije kako bi ona bila sposobna da kreira povoljne strukturne promene koje će unaprediti tehnološke i inovacione kapacitete kako bi se pomogao razvoj Industrija 4.0 i procesa digitalne transformacije. Tehnološka složenost i konkurentnost prerađivačke industrije direktno utiče na njenu produktivnost rada, kapacitet proizvodnje i izvoza, a od čega zavise i njene performanse.

Buduća razvojna strategija privrede R. Srbije bi trebalo da bude zasnovana na jakoj industrijskoj bazi, kao i na rastućoj primeni digitalnih i naprednih tehnologija i inovacija u proizvodnji. Od posebne važnosti je dobro definisanje pametne industrijske i tehnološke politike koje treba da obezbede podsticajan institucionalan okvir i konkretne programe podrške, a posebno rast i koncentraciju domaćih investicija u procesu podizanja tehnološkog nivoa i unapređenja industrijskih performansi. Osnovu industrijske politike bi trebalo da čini znanje, inovacije i preduzetništvo. Pri tome, industriskom politikom se ne smeju zanemariti oblasti koje imaju jako veliki značaj za privredu R. Srbije, poput Proizvodnje hrane, odnosno agroprehrambena industrija.

Zahvalnica

Ovaj rad je deo Projekta osnovnih istraživanja (179065), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Reference

1. Buhr, D. (2015), Social Innovation Policy for Industry 4.0, Friedrich-Ebert-Stiftung.
2. Deloitte (2015), Industry 4.0 Challenges and solution for the digital transformation and use of exponential technologies, The Creative Studio of Deloitte, str. 1
3. European Commission Eurostat, (25. februar 2019). Database, Preuzeto februara 2019., sa <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.
4. Mičić, V., (2009). Značaj stranih direktnih investicija za prevazilaženje krize u industriji Srbije. U *Ekonomsko finansijski odnosi sa inostranstvom - nužnost nove strategije: Naučno društvo ekonomista sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet u Beogradu*, Beograd, 275-286.
5. Narodna banka Srbije (NBS), (2019) Strana direktna ulaganja, po delatnostima, https://www.nbs.rs/internet/latinica/80/platni_bilans.html .
6. OECD, (1987), Economic Studies, No. 9, OECD, Paris.
7. Porter, M., E., (2007), O Konkurenciji, FEFA, Beograd.
8. Republički zavod za statistiku (RZS). (2018), Statistički godišnjak Republike Srbije 2016, Nacionalni račun, Beograd
9. Rüßmann, M., Lorenz, M., Gerbert, P., Waldner, M., Justus, J., Engel P., Harnisch, M., (2015), Industry 4.0: The future of Productivity and Growth in Manufacturing Industries, The Boston Consulting Group.
10. RZS, (2019), Baza podataka, Nacionalni račun, <http://webrzs.stat.gov.rs>.
11. Schreyer, P., & Pilat, D. (2001). Measuring productivity. *OECD Economic studies*, 33(2), 127-170.
12. UNIDO, (2013), Industrial Development Report 2013, Sustaining Employment Growth: The Role of Manufacturing and Structural Change, Vienna, Austria, p. 222-223.
13. UNIDO. (2017). Industrial Development Report 2016, Volume I, Vienna, pp. 1-14.
14. UNIDO. (25. januara 2019). Statistics Data Portal, Preuzeto januara 2019., sa <https://stat.unido.org/database/CIP%202018>.

15. United Nations Industrial Development Organization (UNIDO), (2015), Industrial Development Report 2016. The Role of Technology and Innovation in Inclusive and Sustainable Industrial Development, Vienna.
16. Upadhyaya, S. & Yeganeh, S. M. (2015). Competitive Industrial Performance Report 2014. Research, statistics and industrial policy branch, Working paper series, 12/2014, UNIDO, pp. 2-8.
17. Upadhyaya, S., (2013), Country grouping in UNIDO statistics, UNIDO working paper 1/2013, Vienna, Austria, p. 6.
18. OECD, (2011), ISIC REV. 3 Technology Intensity Definition, OECD Directorate for Science, Technology and Industry, Economic Analysis and Statistics Division, Paris, pp. 2-6.

DEVELOPMENT PERFORMANCE AND COMPETITIVENESS INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF SERBIA

In addition to efficient institutional changes in the function and sustainable growth and development of Serbia's economy, imperatives represent changes in the structure and technological complexity of the industry in order to enable the development of smart, innovative, and sustainable industries of the future, thus enhancing industrial performance and competitiveness. Therefore, the research performance in this paper is the development performance and competitiveness of the Serbian industry, especially the processing sector, since 2010 in the period of recession, as well as the growth of production, investment and exports. The aim of the paper is to show that quality and efficient structural changes in the industry must be accompanied by increased participation of activities with high technological content of production. The technological complexity and competitiveness of the manufacturing industry directly affects its production and export capacity, and the performance of which depends on it. The future development strategy of Serbia's economy should be based on the growing application of digital and advanced technologies and innovation in production. Of particular importance is the good definition of a smart industrial and technological policy that should provide an incentive institutional framework and concrete support programs in the process of raising the technological level and improving industrial performance.

Keywords: structural change, investment, innovation, productivity, competitiveness, industrial policy

REFERATI

DIVERGENCIJA DOHODAKA I DRUGE NEJEDNAKOSTI KAO FAKTORI EKONOMSKE (NE)USPEŠNOSTI

Vlastimir Leković*

*Upadljivi nedostaci ekonomije društva u kome
živimo ogleđaju se u neuspehu da se obezbedi
puna zaposlenost i njegova proizvoljna i
nepravedna raspodela bogatstva i dohodaka.*

J. M. Kejns

Istraživanja relevantnih aspekata ekonomske nejednakosti, odnosno, jednakosti, imaju za cilj da se ukaže na to da se visok nivo dohodovne i imovinske divergencije, koja ima tendenciju kontinuiranog rasta, negativno odražava na stabilnost društva i politički ambijent, ali i na performanse ekonomskog sistema, usled čega je uzročnik manje ekonomske uspešnosti i nižih stopa ekonomskog rasta. Nasuprot tome, veća ekonomska jednakost, time što doprinosi društvenoj i političkoj stabilnosti, koje se pozitivno odražavaju na ekonomsku stabilnost i efikasnost, pretpostavka je ekonomske uspešnosti i, shodno tome, dinamičnijih stopa ekonomskog rasta i održivog razvoja. Ključni rezultat istraživanja je sagledavanje bazičnih faktora rastuće ekonomske nejednakosti i njenih implikacija za funkcionisanje privrede i, shodno tome, ukazivanje na neophodnost institucionalnih promena kojima bi se ekonomska nejednakost smanjila i ublažile njene negativne posledice po privredu i društvo.

Ključne reči: divergencija dohodaka, ekonomska uspešnost, ekonomski rast i održivi razvoj, životni standard, kvalitet života

Uvod

Problemi dugoročno prisutne divergencije dohodaka i bogatstva i tendencije rastuće nejednakosti spadaju u najveće izazove savremene privrede i društva. Uz izraženu nezaposlenost, reč je o odlučujućem

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, lekovic@kg.ac.rs

faktoru kontinuiranog pada nivoa životnog standarda i rasta siromaštva. Navedene ekonomske i društvene protivrečnosti, uticale su na povećanje nivoa društvene odgovornosti za bavljenje problemima ekonomskih nejednakosti, što je podstaklo brojna istraživanja ovih relevantnih pitanja privrede i društva. Sve su brojnija istraživanja u kojima se ukazuje da se ekonomske i njima implicirane druge nejednakosti negativno odražavaju na performanse ekonomskog sistema, ali i na stabilnost društva i na politički ambijent, što uzrokuje manju ekonomsku uspešnost i niže stope ekonomskog rasta. Međutim, uprkos nespornog značaja za ekonomiju i društvo, problem dohodovne i imovinske nejednakosti se spominje u javnim politikama, u većini slučajeva, tek kada je motivisana zahtevima određenih društvenih grupa, ali nikada nije bila direktno predmet javne politike, kao sistemski faktor koji utiče na različite aspekte ekonomskog i društvenog razvoja.

Brojni su radovi u kojim se konstatuje da je rastuća nejednakost jedan od najznačajnijih ograničavajućih faktora ekonomske uspešnosti i da se negativno odražava na ekonomski rast. Povećani interes za pitanja ekonomske nejednakosti rezultat je bitno pogoršanih implikacija distribucije dohotka za savremenu privredu i društvo, do kojih je došlo tokom poslednje dve decenije XX-og i na početku XXI-og veka. Interesovanje za ova relevantna pitanja privrede i društva, opredeljeno je, nesporno, i uticajem globalne ekonomske krize na funkcionisanje savremenih privreda, kao i na ukupan društveni život. Naime, u istraživanjima uzročnika globalne krize ukazano je na to da je, između ostalih faktora, na njenu pojavu uticala i rastuća nejednakost. Prema tome, ekonomska i društvena realnost nametnule su potrebu da se intenziviraju teorijska i empirijska istraživanja problema rastuće divergencije dohodaka i drugih nejednakosti, čije su negativne implikacije za funkcionisanje savremene privrede i za ekonomski rast i razvoj neupitne.

Negativno dejstvo divergencije dohodaka odražava se kako na stabilnost društva i na politički ambijent, tako i na ekonomske performanse. Imajući u vidu uticaj divergencije dohodaka na ekonomske, društvene, socijalne i političke uslove, razmatranje ključnih pitanja nejednakosti neophodno je da imaju posebnu važnost za kreatore ekonomskih, kao i ostalih politika. To su razlozi zbog kojih je

pitanje dohodovne i imovinske divergencije predmet istraživanja u ovom radu.

U skladu sa definisanim predmetom, osnovni cilj istraživanja u ovom radu jeste kritičko razmatranje relevantnih teorijskih i empirijskih aspekata (ne)jednakosti, kao bitnog faktora ekonomske stabilnosti i efikasnosti. Odnosno, cilj je da se ukaže na to da ograničenje uspešnosti funkcionisanja privrednog sistema nije ekonomska nejednakost koja deluje podsticajno na produktivniji rad, veću štednju i investicije, već rastuća dohodovna i imovinska divergentnost, koja nije društveno opravdana.

U skladu sa opredeljenim predmetom i postavljenim ciljem istraživanja, u radu će biti testirana sledeća hipoteza: budući da pravičnija raspodela dohodaka i imovine doprinosi stabilnosti društva i njegovoj homogenizaciji, ona će biti u funkciji dinamičnijeg ekonomskog rasta i održivog razvoja, što znači da neće biti u konfliktu sa ekonomskom efikasnošću.

U istraživanju ključnih aspekata divergencije dohodaka i drugih nejednakosti, kao i njihovih implikacija za uspešnost funkcionisanja privrednog sistema, u pogledu ostvarivanja dinamičnih stopa ekonomskog rasta i održivosti razvoja, dominantno će biti korišćen metod kvalitativne ekonomske analize. Ovaj metodološki instrumentarijum, posmatranjem složenog fenomena opredeljenog predmeta istraživanja u svojoj svojoj kompleksnosti, omogućava potpunije razumevanje uzročno-posledičnih odnosa ključnih aspekata kako nejednakosti u raspodeli dohodaka i imovine, tako i zalaganja za veći nivo jednakosti u društvu, kao i njihove implikacije za ekonomske aktivnosti i, shodno tome, za održivost ekonomskog razvoja.

Teorijski stavovi o dohodovnoj divergenciji

Već nekoliko decenija su nejednakosti u raspodeli dohodaka i raspolaganju imovinom, kao i jaz između najbogatijih i najsiromašnijih, u kontinuiranom porastu. Prihodi najbogatijeg procenta stanovništva se kontinuirano uvećavaju, dok rihodi najsiromašnijeg dela populacije stagniraju, zbog čega je rastuća dohodovna i imovinska divergencija postala konstanta. Usled navedenog negativnog stanja u ekonomiji i

društvu, rastuće ekonomske nejednakosti izazivaju sve dublje društveno raslojavanje i, shodno tome, političku nestabilnost, čime su šanse za ekonomski napredak, takođe, nejednake. Od početka 1980-ih, kada otpočinje dominacija neoliberalnog koncepta, najbogatiji su postajali sve bogatiji, sredina je stagnirala, a siromašni su postajali sve siromašniji. Srednja klasa, koja treba da bude stub stabilnosti i uspešnog razvoja svake ekonomije i društva u celini, danas je gotovo nestala. Potpuno je zanemarena činjenica da ekonomija može da se uspešno oporavi i da raste dinamično i održivo samo uz zdravu srednju klasu. U skoro svim ekonomskim, društvenim i političkim raspravama, umesto prosperitet, danas je relevantna tema preživljavanje. Kako ukazuje J. E. Stiglitz (2015), nejednakost je skupa, a njena cena je slabija privreda, niži rast i veća nestabilnost.

O ekonomskim, društvenim i socijalnim problemima, koji su posledica divergencije dohodaka i drugih nejednakosti koje ona implicira, pisao je J. M. Kejnz, ukazujući da se „upadljivi nedostaci ekonomije društva u kome živimo ogledaju u neuspehu da se obezbedi puna zaposlenost i njegova proizvoljna i nepravedna raspodela bogatstva i dohodaka“ (prema, Krugman, 2012), što pokazuje da je ekonomska nauka, po pravilu, redovno ukazivala na negativne efekte koje ekonomske nejednakosti imaju u pogledu ostvarivanja kako opštih, tako i pojedinačnih ekonomskih i društvenih ciljeva. Posebno se razmatraju relevantni aspekti uzajamnog odnosa ekonomskih nejednakosti i ekonomskog rasta i razvoja (Jovanović Gavrilović, 2003; Knowles, 2003; Piketi, 2015), ukazujući da je način raspodele dohotka bitan faktor od kojeg zavisi ostvarivanje održivog rasta i razvoja (Cornia & Martorano, 2012; Nikiforos, 2014).

Veći je broj faktora, kako ekonomskih, društvenih, političkih, tako i tehnoloških, koji, na posredan ili neposredan način, produkuju ekonomske nejednakosti. Međutim, u njihovoj osnovi nalazi se institucionalni ambijent koji, svojim različitim aspektima (ne)uređenosti sistema, opredeljuje pregovaračke potencijale ekonomskih aktera. Zapravo, karakterom institucija (u zavisnosti od toga da li su inkluzivne ili ekstraktivne), determiniše se njihova sistemska uloga u formiranju nejednakosti (Acemoglu & Robinson, 2015), jer se stvaranjem institucionalnog okvira, utiče na industrijsku strukturu i tržišnu moć, velikih kompanija, pre svega, ali i na parametre na osnovu kojih se

utvrđuju zarade različitih kategorija zaposlenih. Budući da je institucionalni okvir rezultat složenih društvenih i političkih procesa, od odlučujuće važnosti je koje su društvene strukture najuticajnije. Shodno tome, raspodela dohodaka i bogatstva determinisana je političkim izborom i institucionalnim promenama, kao i tehnološkim promenama i njenim efektima u odnosu na tržišne ishode. Iako se u pojedinim studijama naglasak stavlja na političko-institucionalni aspekt nejednakosti, a u drugima na tehnološko-tržišni, ova dva faktora ne treba posmatrati kao međusobno isključive, jer su oni u interakciji. Kada se radi o rastu nejednakosti, do kojeg je došlo nakon sprovedenih reformi, tokom 1980-ih, u najrazvijenijim zemljama, naglašava se da imaju institucionalni karakter, s obzirom na sprovedene poreske reforme, kojima je smanjena poreska stopa na dohodak, a najviše na najveće dohotke, i redukovan uticaj sindikata i drugih institucija pregovaranja na tržištu rada.

Sprovedenjem procesa deregulacije i liberalizacije tržišta, narušeni su odnosi u raspodeli dohodaka i bogatstva, što je uzrok velike i rastuće nejednakosti, kao jedne od najnegativnijih strana tržišne ekonomije. Naime, u sklopu procesa deregulacije, došlo je do smanjenja socijalnih davanja, ograničavanja pristupa programima socijalne pomoći, i uvođenja tržišnog regulisanja prava na mnoge socijalne usluge. Sve navedene promene negativno su se odrazile na socijalno-ekonomske jednakosti i doprinele da se nejednakost integriše u samo društveno biće. Prema J. E. Stiglitz-u (2012), ključne slabosti savremene ekonomije manifestuju se u neuspesima tržišta, koja ne funkcionišu na način kako je potrebno, usled čega nisu ni efikasna ni stabilna, pri čemu, država nije uspešna u ispravljanju propusta tržišta, što ima za rezultat da su ekonomski i politički sistemi fundamentalno nepravični. Otuda se može zaključiti da je ekonomska nejednakost uzrok i posledica neuspeha političkog sistema, što doprinosi nestabilnosti ekonomskog sistema.

Uprkos uobičajenoj tezi da tržište deluje na oblikovanje stepena nejednakosti, neophodno je ukazati na činjenicu da se tržišne snage oblikuju institucijama i vladinim politikama. Na taj način, znatan deo nejednakosti rezultat je onoga šta vlada radi, ili šta ne radi, odnosno, ekonomske, društvene i političke podele moći, koja je rezultat odgovarajućeg institucionalnog ustrojstva. Tako, na primer, umesto da svojim odgovarajućim politikama, poput progresivnog oporezivanja,

ograničava nivo nejednakosti, vlada može da kreira programe kojima se resursi zemlje prepuštaju pojedincima, ili interesnim grupama koje su povezane sa strukturama vlasti, čime se povećava nivo nejednakosti. Istovremeno, ekonomske i političke nejednakosti, kao bitan faktor nejednakih startnih uslova u društvu, pogoduju formiranju političkih i ekonomskih institucija i uspostavljanju društvenog aranžmana u kojem se sistemski favorizuju društvene strukture sa većim uticajem. Funkcionisanje ekonomskog sistema u uslovima tako uspostavljenih nepravednih institucija reprodukuje visoke ekonomske troškove (Leković, 2015). Naime, kada su institucionalnom strukturom zaštićena lična i vlasnička prava samo najbogatijih slojeva društva, a budžetska sredstva se transferišu u interesu politički uticajnih pojedinaca, javne usluge se izvišavaju u nedovoljnom obimu, a potencijal srednje klase, kao i slabo situiranih slojeva, ne može da bude ostvaren. Usled toga, društvo ne može da bude efikasno i da na produktivan način koristi inovacije i investicije. Takva pojava je realnost u uslovima kada političke strukture daju prekomernu moć onima na vrhu ekonomske piramide, koji tu moć koriste ne samo da ograniče obim preraspodele, već i da oblikuju pravila igre u svoju korist. Radi se o rent seeking aktivnostima, koje imaju za cilj isisavanje novca od ostatka društva, što je jedna od osnovnih inovacija finansijskih i ostalih ekonomskih struktura koje imaju uticaj na nosioce političke vlasti.

Nesporno je da je institucionalno okruženje jedan od najbitnijih faktora uspešnog funkcionisanja privrede. Shodno tome, u ekonomskoj nauci uspostavljen je konsenzus o stavu da su institucije kojim se štite imovinska prava proizvođača od suštinskog značaja za uspešne dugoročne ekonomske performanse, samim tim, i za dinamičan ekonomski rast i održivost razvoja. Međutim, to što je jedna privreda efikasna i što ostvaruje visoke stope ekonomskog rasta, ne znači da je raspodela dohodaka ostvarena na pravičan način. Zanimljivo je stav da se ključni zadatak ekonomije svakog društva sastoji u poboljšanju blagostanja. Shodno tome, nije BDP i njegov rast jedino merilo ekonomskih performansi i društvenog progresa i, pre svega, kvaliteta života, koji je širi pojam od ekonomske proizvodnje i životnog standarda. Uostalom, kako objasniti da u uslovima rasta BDP-a, pa i BDP-a per capita, ljudi žive sve lošije. Naglašavajući da nije sve u BDP-u, J. E. Stiglitz, A. Sen i J-P. Fitoussi (2010) ukazuju na to da postoji čitava paleta merila šireg koncepta blagostanja, kojima se vrednuju

indikatori koji pokazuju od čega se sastoji i šta vodi boljem životu. Navedeni pristup je realniji, jer društvena i ekonomska realnost savremenog sveta, koju karakteriše rastuća divergencija dohodaka, pokazuje da postoji izražen nivo nesugurnosti u kojem mnogi obični građani žive, čemu BDP pridaje oskudnu pažnju.

Divergencija dohodaka i bogatstva dovodi do socijalne polarizacije na manji društveni sloj kojem pripada ogromno bogatstvo, i dominantnu većinu koja raspolaže sa zanemarljivim delom društvenog bogatstva. Usled navedene divergencije, uspostavlja se oligarhijsko društvo u kojem je politička moć skoncentrisana u rukama ekonomske elite, pa visok stepen zaštite imovinskih prava neće uvek pogodovati ostvarivanju uspešnog ekonomskog rasta i razvoja. Naime, oligarhijsko društvo ne samo da štiti imovinska prava proizvođača i sprečava visok nivo distorzivnog oporezivanja, već omogućava vladajućoj oligarhijskoj strukturi da, artikulisanjem politika koje bi bile u njihovom interesu, uspostavlja razne barijere za slobodan ulazak novih ekonomskih subjekata i na taj način štiti svoj monopolni položaj (Acemoglu, 2008). Zbog toga će društvene grupe, koje u određenom političkom režimu postaju znatno bogatije, koristiti svoju poziciju da utiču na političke tokove kako bi se postojeći režim održao (finansiranjem izbornih kampanja i drugih političkih aktivnosti), jer time štite svoj privilegovani položaj. Na taj način, zadržavanjem neefikasnih oligarhijskih institucija, koje eliti omogućavaju ostvarivanje koristi na račun ostatka društva, održava se sistem koji nije ni efikasan ni pravičan, što dugoročno negativno utiče na ekonomski rast i razvoj. S obzirom da je politički sistem osetljiv prema interesima bogatih slojeva, to rastuće ekonomske nejednakosti dovode do sve veće neravnoteže političke moći, čime se stvara začarani krug između politike i ekonomije (Stiglitz, 2012). Navedeni razlog predstavlja objašnjenje zbog čega se rastuća nejednakost negativno odražava na privredni rast i održivost razvoja.

Istražujući istoriju ekonomskih nejednakosti, T. Piketi (2015) ukazuje na to da dinamika raspodele dohodaka i bogatstva otkriva moćne mehanizme, koji se naizmenično šire ka konvergenciji i divergenciji, pri čemu ne postoji ni jedan prirodni ili spontani proces koji bi sprečio destabilišuće, neegalitarne tendencije da trajno prevladaju. Značajnu snagu dohodovne i imovinske divergencije, autor sagledava u procesu akumulacije i koncentracije bogatstva, što, u

uslovima kada je prinos na kapital visok, a privredni rast nizak, predstavlja glavnu pretnju dinamici dugoročne raspodele bogatstva. Naglašava se da u uslovima kada, tokom dužeg perioda, stopa prinosa na kapital znatno prevazilazi stopu privrednog rasta, postoji rizik divergencije u raspodeli bogatstva, čime će se nejednakosti kontinuirano uvećavati i postati ograničenje za privredni rast. Istovremeno, zanemaruje se bitna okolnost koja ukazuje da se dohodovna konvergencija odražava i na smanjenje potrošnje, jer ljudi koji više zarađuju troše manji deo svoje zarade nego ljudi sa nižim primanjima. Opadanje potražnje u odnosu na ponudu privrede vodi rastu nezaposlenosti, što, nadalje, još više umanjuje potražnju, čime se nejednakosti kontinuirano produbljuju.

Kada se radi o privredama u tranziciji, njihova dominantna karakteristika, kao i Republike Srbije (R. Srbija), opredeljena je činjenicom da na divergenciju dohodaka i bogatstva bitan uticaj imaju neki od osnovnih tranzicionih procesa, poput liberalizacije trgovine i ekonomskih tokova, privatizacije državnog i društvenog vlasništva, i deregulacije privrede. Liberalizacija ekonomskih tokova, kao pretpostavka uspostavljanja ekonomskih i političkih sloboda, bitno je uticala na promene u tokovima dohodaka, što je rezultiralo povećanjem ekonomskih nejednakosti. Takođe, sprovođenje privatizacije, u uslovima nerazvijenog tržišta i nepostojanja razvijenih i konzistentnih institucija, kao uslova primene potpunije i efikasnije regulative, omogućilo je preusmeravanje resursa i vlasništva, čime je omogućeno prisvajanje ogromnih ekstraprofita i rent seeking ponašanje novih vlasnika. Faktički, navedenim procesima tranzicije, društvo se polarizovalo na mali sloj tranzicionih dobitnika, koji su u kratakom periodu stekli ogromno bogatstvo, i veliki broj tranzicionih gubitnika, koji su dovedeni na ivicu siromaštva.

Ekonomske i, na bazi njih uspostavljene političke nejednakosti predstavljaju bitan faktor nejednakosti startnih uslova u društvu (Stiglitz, 2012), što pogoduje formiranju političkih i ekonomskih institucija i uspostavljanju društvenog aranžmana u kojem se sistemski favorizuju društvene strukture, koje imaju veći uticaj na ekonomsku i društvenu realnost. Na taj način se pitanje (ne)jednakosti mogućnosti, odnosno, (ne)jednakosti pružene šanse, pored dohodovne i imovinske divergencije, nameće kao jedno od najvažnijih. Zahvaljujući

nejednakim uslovima za rešavanje egzistencijalnih pitanja, deca povlašćenih otpočinju život uz velike prednosti, čime se nejednakost prenosi kroz generacije, odnosno, nejednake mogućnosti su uzrok i posledica nejednakih dohodaka. Danas je čak i pravda, kao elementarno pravo koje je država obavezna da pruži svojim građanima, ostvariva za one koji mogu da je plate, jer je i pravda postala skupa. Umesto da se vladavina prava primenjuje nepristrasno i da štiti slabije od jakih, ona je dominantno na strani moćnih. Istovremeno, naglašava se da ekonomske i političke nejednakosti, kao bitan faktor nejednakih startnih uslova u društvu, pogoduju formiranju političkih i ekonomskih institucija kojim se sistemski favorizuju društvene strukture sa većim uticajem.

Iako svi građani imaju ista prava, na primer pravo glasa, pravila igre su ta koja utiču na mogućnost i verovatnoću ostvarivanja tog prava. Ilustracija radi, ako bogati pojedinci mogu da upotrebljavaju novac za kontrolu medija ili za uticaj na političare, njihov glas će biti neuporedivo uticajniji od drugih. Tako ekonomska nejednakost vodi u političku nejednakost, što ukazuje da ekonomska nejednakost nije rezultat isključivo zakona ekonomije, već konkretnih pravila koja su rezultat politike. Tako se uspostavlja začarani krug, jer ekonomska nejednakost vodi u političku nejednakost, koja podstiče ekonomsku nejednakost (Stiglitz, 2015).

O posledicama ekonomske nejednakosti, piše se ne samo u brojnim studijama, već i u zvaničnim izveštajima Ujedinjenih nacija (UN), Svetske banke (SB) i Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD). Tako se, u Human Development Report-u (United Nations, 2014), naglašava da se ljudska prava krše ne samo represijom, terorizmom i drugim političko-militarnim uticajima, već i nefer ekonomskim strukturama koje stvaraju ogromne ekonomske nejednakosti.

Institucionalni karakter divergencije dohodaka i implikacije za ekonomsku (ne)uspešnost

Nesporno je da institucionalna uređenost ekonomskog sistema, time što opredeljuje način upotrebe resursa, determiniše uspešnost i razvojne performanse ekonomije. Otuda stav da od kvaliteta institucija, njihove konzistentnosti i efikasnosti zavisi pravac i kvalitet ekonomskog

rasta i održivosti razvoja, kao i društveni prosperitet u materijalnom, duhovnom, kulturološkom i svakom drugom pogledu. Shodno tome, način raspodele dohodaka i bogatstva u jednoj ekonomiji je, takođe, produkt kvaliteta i karaktera institucija, što ukazuje na to da su i dohodovna i imovinska divergencija dominantno institucionalnog karaktera.

Nejednakosti u raspodeli i divergencije dohodaka i bogatstva rezultat su složene interakcije ljudskih, ekonomskih, političkih i institucionalnih faktora. Sa stanovišta optimističkog pogleda na društvo, nejednakost se objašnjava diferencijacijom ljudskih kvaliteta: kognitivne i kreativne sposobnosti, obrazovanje, kvalifikacija, sposobnost za rad i sklonost ka intenzivnom radu, sklonost ka štednji, inicijativnost. Istovremeno, institucionalne, organizacione i političke strukture uveliko menjaju tržišne efekte i mogu da stvore veću i nepoštenu nejednakost u odnosu na tržišnu nejednakost. Nezavisno od toga da li je divergencija dohodaka rezultat politike preraspodele, koja je povezana sa nesavršenostima tržišta, ili drugih ekonomskih, društvenih i socijalnih faktora, njen osnovni generator je institucionalni političko-ekonomski mehanizam konkretne zemlje.

Procesom institucionalnih reformi, sprovedenih u razvijenim tržišnim sistemima tokom 1980-ih godina, uspostavljen je ekonomski sistem neoliberalne orijentacije, koji podrazumeva i neoliberalne ekonomske institucije. Na taj način, stvoreni su podsticajni uslovi za slobodno-tržišnu konkurenciju i za garantovanje sigurnosti činilaca proizvodnje, kao bitnog faktora uspešnog funkcionisanja ekonomije i ostvarivanja ekonomskog i društvenog blagostanja. Međutim, u neoliberalnom sistemu, kao dominantan uslov koji determiniše ekonomsku uspešnost, jedino se potencira sigurnost vlasničkih prava i izvršenja ugovora, kao pretpostavka za bolju organizaciju i uspešnije funkcionisanje ekonomije, što je pretpostavka za ostvarivanje zadovoljavajućih i održivih stopa ekonomskog rasta i razvoja.

U kreiranju neoliberalnog ekonomskog modela nespornu ulogu ima i ekonomska nauka. Naime, ekonomske analize su ponudile modele zasnovane na nereálnim pretpostavkama o savršenim informacijama, savršenoj konkurenciji i savršenim tržištima, što podrazumeva da je regulacija suvišna. Istovremeno, kako ukazuje J. Stiglitz (2015), neke uticajne struje u novijoj ekonomskoj teoriji podsticale su rukovodioce

centralnih banaka da se fokusiraju isključivo na borbu protiv inflacije, uz tvrdnju da je niska inflacija neophodna, i praktično dovoljna, za stabilan ekonomski rast. Fokusirajući se na navedeni prioritet, centralne banke nisu obraćale pažnju na finansijsku strukturu.

Liberalizacijom ekonomskih odnosa, uspostavlja se asimetričan odnos između ključnih proizvodnih faktora, između kapitala i rada, pre svega. Dok liberalizacija tržišta kapitala dovodi do jačanja pregovaračke moći kapitala, zahvaljujući čemu on može da, kada je nezadovoljan poreskom politikom ili drugim merama koje su za njega nepovoljne, manifestuje pretnju o napuštanju zemlje, dotle fleksibilnost tržišta rada samo pogoršava poziciju zaposlenih, dovodeći ih u stanje nesigurnosti radnih mesta, što je jedan od najvažnijih problema, neadekvatnog nagrađivanja i slično. Reforme na tržištu rada, čiji je cilj veća fleksibilnost, dovele su do slabe pregovaračke pozicije radnika, s jedne strane, i do veće slobode poslodavcima za davanje otkaza, s druge strane, što je rezultiralo nižim platama i većom nesigurnošću. Zaključak je da se fleksibilnost tržišta rada i liberalizacija tržišta kapitala mogu smatrati simetričnim politikama koje dovode do oslobađanja tržišta rada, odnosno, kapitala, ali su posledice asimetrične, jer oba koncepta su u funkciji povećanja blagostanja kapitala nauštrb radnika. Pokazalo se da finansijska liberalizacija pre doprinosi generisanju kriza nego stvaranju ekonomskog rasta. U isto vreme, sprovođenjem neoliberalnog koncepta ekonomske politike i reformisanjem poreskog sistema, težište poreskog opterećenja je prevaljeno sa kapitala na građane. Motiv profita postaje dominantan i u obrazovanju, zdravstvu, kulturi i drugim delatnostima koje su od javnog značaja. Nesporno je da ovakav, u savremenim uslovima dominantan vid ekonomske nejednakosti ne može da produkuje željenu i zadovoljavajuću ekonomsku uspešnost.

Zanemareno je kako od strane kreatora ekonomskih sistema i ekonomskih politika, tako i od vladajućeg toka ekonomske nauke, da je svrha ekonomske aktivnosti povećanje blagostanja pojedinaca, a ključ za to blagostanje je zaposlenost. Na taj način su, usled komodifikacije rada od strane neoklasične ekonomije, ekonomske politike, koje se kreiraju i spovode u skladu sa ključnim stavovima ovog učenja, često usmerene protiv interesa zaposlenih. Ispoljava se protivrečnost, karakteristična za politički proces, jer se političari deklarativno izjašnjavaju kao zagovornici prava i interesa zaposlenih, a politike koje sprovode

najčešće su suprotne. Ključni razlog takvog stanja u oblasti zaposlenosti nalazi se u teorijskom konceptu neoklasične ekonomije, po kojem se rad tretira kao trošak, poput svakog drugog faktora proizvodnje. Naime, čovek se svodi na proizvodni resurs, kao i svaka druga materijalna stvar, pa se i razvijaju različiti koncepti o zaposlenima kao o ljudskim resursima i upravljanja njima. Humani, ljudski aspekt rada, kreativni i stvaralački doprinos čoveka se izgubio. Svaka inicijativa za povećanje sigurnosti na radu automatski postaje predmet kritike i odbacivanja, sa argumentacijom da se na taj način nastoji uspostaviti monopol sindikata. Dominantna postaje mantra o većoj fleksibilnosti tržišta rada, kojom se uspostavlja asimetričnost odnosa između poslodavaca i zaposlenih. U tom smislu, J. E. Stiglitz (2002) ukazuje da je poslodavcima lakše da zamene nepokorne radnike, nego što je zaposlenima lako da promene nepokornog poslodavca, a posebno kada je stopa nezaposlenosti visoka.

Asimetričnost odnosa između kapitala i rada, prisutna je i kada se radi o stranim ulaganjima. Primenom neoliberalnog koncepta, kojim je omogućen ničim ograničen pristup stranom kapitalu, inostranim korporacijama su obezbeđene maksimalne povlastice u oporezivanju, davanju subvencija i liberalizaciji radnog prava. Osnovni ekonomski zahtevi, čije bi ispunjavanje trebalo da dovede do rasta blagostanja svih su: povećanje nivoa efikasnosti, i obezbeđenje fleksibilnosti poslovanja. Bazični kriterijum efikasnosti jeste maksimiziranje profita, a pod fleksibilnošću poslovanja podrazumeva se, pre svega, slobodno tržište rada, što se odražava kroz smanjenje prava radnika, sve veću nesigurnost radnih mesta i redukciju socijalnih prava.

Proces tranzicije u postsocijalističkim zemljama nije doveo do značajnijeg stvaranja novih radnih mesta, pri čemu je otpuštanjem zaposlenih u ranijem periodu dovelo do stvaranja rezervne armije rada, kao moćnog mehanizma za pauperizaciju rada. Radnici su nedovoljno zaposleni i često neplaćeni, usled čega stopa siromaštva neprestano raste. Privatizacija, koja je najavlјivana kao ključni faktor novog zapošljavanja i stvaranja bogatstva, najčešće je imala za rezultat uništavanje radnih mesta i pražnjenje aktive. Umesto obećavanog rasta blagostanja, društvo se polarizovalo na mali broj tranzicionih dobitnika, koji su u kratkom period stekli ogromno bogatstvo, i veliki broj tranzicionih gubitnika, koji su dovedeni na ivicu siromaštva.

U okviru ekonomskih reformi u zemljama u tranziciji, čiji je cilj oslobađanje tržišta i smanjenje upliva države u privredu, ključna komponenta je privatizacija državnog kapitala. Međutim, sprovođenje privatizacije bez jasne strategije zaštite i očuvanja ekonomskih i društvenih interesa zemlje, uz odsustvo kvalitetne regulacije, dovelo je do izražene nejednakosti u raspodeli kapitalne imovine, što predstavlja osnovu visoke nejednakosti u raspodeli dohodaka. Umesto da je privatizacijom podsticana ekonomska efikasnost, što je najbitnije svojstvo privatne svojine, došlo je do potpunog urušavanja privrednih aktivnosti i enormnog rasta nezaposlenosti. Logična posledica tako nepovoljnog ekonomskog stanja su pogoršani odnosi u raspodeli dohodaka i bogatstva. U najkraćem, uspostavljen je ekonomski sistem koji ne omogućava ni ekonomsku efikasnost ni socijalnu pravednost.

Prilikom vrednovanja uspešnosti jedne ekonomije, prvenstveno je potrebno poći od toga šta se dešava sa životnim standardom većine građana tokom kontinuiranog vremenskog perioda. U tom smislu, za ekonomiju se ne može reći da radi dobro, iako je ostvareno povećanje BDP per capita, ako su pihodi većine zaposlenih sa punim radnim vremenom pali, ako je došlo do rasta nejednakosti. Takođe, poslovi zaposlenih su nesigurni, a u uslovima visoke nezaposlenosti i niskog nivoa socijalne zaštite njihovi životni uslovi se pogoršavaju. Neophodno je uvažavati činjenicu da je ekonomija socijalno orijentisana i društveno odgovorna, odnosno, stavljanje u službu čoveka njen je prirodni imperativ. Zbog toga je u svakoj privredi neophodan veći stepen ekonomske jednakosti (svakako, ne egalitarizam) i razvijen sistem socijalne zaštite, kao pretpostavka da će radni i inovacioni potencijali svakog pojedinca, nezavisno od njegovog socijalno-ekonomskog statusa, biti ostvareni na najbolji mogući način. Drugim rečima, veći stepen ekonomske jednakosti, time što doprinosi ekonomskoj i društvenoj stabilnosti, nije u izrazitom konfliktu sa ekonomskom efikasnošću.

U savremenoj neoliberalnoj ekonomiji, zbog potrebe uvećanja profita krupnog kapitala, žrtvovana su prava radničke klase i srednjeg sloja, odnosno, društva u celini. Otuda i upozorenja da je divergencija dohodaka i bogatstva najpogubnija posledica neoliberalnog koncepta, što se negativno odražava kako na razvoj ekonomije, tako i društva u celini (Stiglitz, 2015; Milanović, 2016). Ovo iz razloga što je dominacija

neoliberalizma rezultirala uspostavljanjem institucionalnog sistema koji se zasniva na hijerarhijskoj strukturi moći, po kriterijumu prava jačeg i moćnijeg, koji se manifestuje u svim segmentima društva - ekonomskom, političkom, geostrateškom (Leković, 2018). Uspostavljen je koncept socijaldarvinizma, utemeljen na prirodnom pravu jačeg, egoističnijeg, pohlepnijeg. Ovaj dominirajući koncept ne samo da produkuje kontinuirani rast ekonomske nejednakosti, već učvršćuje institucionalni sistem posredstvom kojeg se dohodovna i imovinska divergentnost i ostali vidovi nejednakosti legalizuju kao prirodno stanje društva.

Svi navedeni bazični faktori visoke i rastuće ekonomske nejednakosti karakteristični su i za R. Srbiju, uz konstataciju da je nejednakost dohodaka veća od bilo koje države članice EU, ali i od bilo koje države, bivše jugoslovenske republike, da je 7,2% građana R. Srbije (oko pola miliona) ispod nivoa apsolutnog siromaštva, a kada su u pitanju deca, starosti do osamnaest godina, ispod nivoa apsolutnog siromaštva je 9,2%. Ispod praga rizika siromaštva je 25,5% stanovništva. Po navedenim pokazateljima siromaštva, kao i prema vrednosti Džini koeficijenta, R. Srbija je iza svih zemalja Evropske unije. Takođe, zarade u R. Srbiji su među najnižim u regionu i Evropi. Uprkos navedenog, vladajuće političke i ekonomske strukture u R. Srbiji nisu se još uvek na ozbiljniji način bavile problemima nejednakosti i siromaštva. Eiskalna konsolidacija, koja je sprovedena, najvećim delom, na teret građana (smanjenjem penzija i zarada), ostvarivanje budžetskog suficita (iako Uprava za javni dug redovno, sedmično, prodaje državne obveznice u značajnim iznosima), subvencionisanje stranog kapitala, smatraju se najvažnijim ekonomskim dometima. Politikom subvencionisanja inostranih poslodavaca, koji zaposlene plaćaju, uglavnom, budžetskim parama, vrši se favorizovanje jednih poslodavaca na račun drugih, umesto da imamo ista pravila za sve ekonomske aktere. Tek kada se stvore isti uslovi za sve ekonomske subjekte, biće stvoren poslovni ambijent koji će biti podsticajan za privredni razvoj.

Navedene ilustracije stanja u ekonomiji i društvu R. Srbije, ukazuju, nedvosmisleno, da su njene institucije ekstraktivne. Konkretnije, institucije u R. Srbiji su elitističke, odnosno, kreirane su i funkcionišu u skladu sa interesima vladajućih političkih i ekonomskih elita, kao i u funkciji zadovoljavanja interesa vlasnika stranog kapitala (Leković,

2017). Postojeće institucije omogućavaju tim istim elitama da, korišćenjem ekonomskog i političkog monopola koji, sami po sebi, podstiču brojne ekonomsko-socijalne devijacije, prisvajaju ogromne rente na račun društva kao celine, u kojem se više od četvrtine populacije nalazi na ivici siromaštva, a jedini pojedinci kojima dobro ide upravo su najbogatiji.

Istovremeno, nerazvijenost institucionalne infrastrukture pruža široke mogućnosti za ostvarivanje diskrecione moći kreatora institucija i ekonomske politike, i za dominaciju političkog voluntarizma i subjektivizma. Izlaz iz postojećeg stanja i stvaranje uslova za ekonomsku efikasnost i društvenu i ekonomsku pravičnost jeste sprovođenje institucionalnih promena u dva ključna pravca: neophodnog institucionalnog poboljšanja, s jedne strane, i odgovornog odnosa svih ekonomskih i političkih struktura prema institucijama u pogledu njihovog poštovanja, s druge strane. Ključna pretpostavka za navedene promene jeste poštovanje principa vladavine prava, na kojem počivaju inkluzivne političke i ekonomske intitucije. Bez takvih promena, koje bi dovele do formiranja kvalitetnih, konzistentnih, postojanih i efikasnih institucija, nije moguće kreirati i sprovoditi ni ekonomsku politiku na način da rezultira poželjnim ekonomskim, socijalnim i razvojnim rezultatima. To je jedini mogući način da se konstituiše održiv društveno-ekonomski poredak, što je, bez sumnje, polazni i osnovni cilj procesa tranzicije. Istovremeno, navedene promena su pretpostavka da makroekonomska politika bude usmerena ka krajnjim ciljevima, kao što su zaposlenost, ekonomski rast i razvoj, rast životnog standarda, veći kvalitet života, a ne ka posrednim varijablama, poput kamatnih stopa, stope inflacije ili deviznog kursa.

Zaključak

U brojnim teorijskim i empirijskim istraživanjima divergencije dohodaka i drugih vidova nejednakosti i njenih implikacija za uspešnost funkcionisanja savremenih privreda, najčešće se ukazuje da privredni sistemi plaćaju visoku cenu eskalacije nejednakosti, jer su nestabilniji i neefikasniji, čime je znatno usporen privredni rast. Pri tome, rastuća ekonomska nejednakost negativno se odražava ne samo na privredu, već i na stabilnost društva i politički ambijent. Složenost i

višeznačnost ovog problema proizilazi iz povezanosti ekonomske nejednakosti sa političkom, što je rezultat fundamentalnih nedostataka u institucionalnom okruženju. Zahvaljujući tome, omogućava se distribucija prihoda i moći prema pojedincima i interesnim grupama povezanim sa strukturama vlasti, čime se nejednakost povećava i dobija i druge pojavne oblike, a ne samo ekonomske. Otuda konstatacija da je divergentnost dohodaka i bogatstva duboko institucionalnog karaktera.

Za prevazilaženje postojećeg nepovoljnog stanja u ekonomiji i društvu, pored institucionalnih promena, koje treba da rezultiraju izgradnjom inkluzivnih političkih i ekonomskih institucija, neophodan je i adekvatan odnos ekonomske nauke prema navedenim društvenim, ekonomskim, socijalnim i egzistencijalnim problemima. Naime, pred ekonomskom naukom je zadatak da pruži odgovore na sledeća pitanja i ponudi adekvatne alternative postojećem stanju ekonomije i društva kao celine, koje je neodložno potrebno promeniti. Kakve institucije na tržištu rada mogu da svedu nesigurnost zaposlenih na minimum, a da se ne ugrozi otvaranje novih radnih mesta? Kako osigurati potrebnu socijalnu zaštitu, a da se ne ugroze ekonomski podsticaji? Kakav zakonodavni okvir osigurava finansijsku stabilnost, a da se ne guše finansijske inovacije? Kakva monetarna i fiskalna politika najviše odgovaraju otvorenoj privredi? Očekivani odgovori na navedena pitanja ne podrazumevaju konačne odgovore u smislu rešenja, već ukazivanje na moguće ishode različitih aranžmana. Zadatak ekonomije je da doprinese izgradnji društva koje će biti pravičnije i koje će težiti ostvarivanju svog maksimalnog produktivnog potencijala i služiti ostvarivanju ciljeva prosperiteta za sve.

Zahvalnica

Ovaj rad je deo Projekta osnovnih istraživanja (br. 179015), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Reference

1. Acemoglu, D. (2008). Oligarchic versus democratic societies. *Journal of the European Economic Association* 6(1), 1-14. doi: 10.1162/JEEA.2008.6.1.1
2. Acemoglu, D. & Robinson, J. A. (2015). The Rise and Decline of General Laws of Capitalism. *Journal of Economic Perspectives*, 29(1), 3-28. doi=10.1257/jep.29.1.3
3. Cornia, G. A., & Martorano, B. (2012). Development Policies and Income Inequality in Selected Developing Regions, 1980-2010. New Discussion Papers are available on the UNCTAD
4. Jovanović Gavrilović, B. (2003). Nejednakost i razvoj. *Ekonomski anali*, 159, 21-61.
5. Knowles, S. (2003). Inequality and Economic Growth: The Empirical Relationship Reconsidered in the Light of Comparable Data, Research Paper No. 01/03, Centre for Research in Economic Development and International Trade, University of Nottingham
6. Krugman, P. (2012). Okončajte ovu depresiju. Odmah! Smederevo, Beograd, Republika Srbija: Heliks, Interkomerc.
7. Leković, V. (2015). Determinante ekonomske (ne)jednakosti i njene implikacije za održivi ekonomski razvoj. *Ekonomski horizonti*, 17(2), 81-96. doi:10.5937/ekonhor1502081L
8. Leković, V. (2017). Ekonomska realnost Republike Srbije determinisana karakterom institucija i makroekonomske politike. U V. Leković (Red.). *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije* (str. 43-61). Kragujevac, Republika Srbija: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
9. Leković, V. (2018). O društvenoj odgovornosti glavnog toka ekonomske nauke i implikacijama za Republiku Srbiju. U V. Leković i P. Veselinović (Red.). *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije* (str. 3-26). Kragujevac, Republika Srbija: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
10. Milanovic, B., & Ersado, L. (2010). Reform and inequality during the transition: An analysis using panel household survey data, 1990-2005. Working Paper No. 2010/62, UNU-WIDER, The World Institute for Development Economics Research.

11. Milanović, B. (2016). *Globalna nejednakost: Novi pristup za doba globalizacije*. Novi Sad, Republika Srbija: Akademska knjiga.
12. Nikiforos, M. (2014). *Distribution-led Growth in the Long Run*. Working Paper No. 814, Levy Economics Institute of Bard College.
13. Piketi, T. (2015). *Kapital u XXI veku*. Novi Sad, Republika Srbija: Akademska knjiga.
14. Stiglitz, J. E. (2002). Employment, social justice and societal well-being. *International Labour Review*, 141(1-2), 9-29. doi.org/10.1111/j.1564-913X.2002.tb00229.x
15. Stiglitz, J. E., Sen, A., & Fitoussi, J-P. (2010). *Mis-measuring Our Lives: Why GDP Doesn't Add Up*. New York, NY: The New Press.
16. Stiglitz, J. E. (2012). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers our Future*. New York, NY: W.W. Norton & Company.
17. Stiglitz, J. E. (2015). *The Great Divide: Unequal Societies and What We Can Do About Them*. New York, NY: London, UK: Norton & Company.
18. United Nations. (2014). *Human Development Report 2014*. United Nations Development Programme, New York, NY: UN Plaza.

INCOME DIVERGENCE AND OTHER INEQUALITIES AS FACTORS OF ECONOMIC (UNDER)PERFORMANCE

The outstanding faults of the economic society in which we live are its failure to provide for full employment and its arbitrary and inequitable distribution of wealth and incomes.

J. M. Keynes

Research of relevant aspects of economic inequality, i.e. equality aims to show that the high level of income and property divergence, which has the tendency of continuous growth, has a negative impact on the stability of society and the political environment, as well as on the performances of the economic system, due to the cause of lower economic success and lower economic growth rates. On the contrary, greater economic equality, contributing to social and political stability and positively influencing economic stability and efficiency, is an assumption of economic success and, consequently, more dynamic growth rates and sustainable development. The key outcome of the research is consider the basic factors of rising economic inequality and its implications for the functioning of the economy, thus pointing to the necessity of institutional changes that would reduce economic inequality and mitigate its negative consequences for the economy and society.

Keywords: income divergence, economic performance, economic growth and sustainable development, standard of living, quality of life

INSTITUCIONALNA REŠENJA U FUNKCIJI RAVNOMERNOG REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

Petar Veselinović*

Regionalne neravnomernosti u Republici Srbiji manifestuju se u višeslojnoj regionalnoj i unutarregionalnoj polarizovanosti. Razmere ovih disproporcija posledica su nasleđenih i tranzicionih neusklađenosti privrednih aktivnosti, intenzivnog procesa depopulacije, dugogodišnjeg ekonomskog i socijalnog zaostajanja, nekonzistente i nekoordinirane regionalne politike i neizgrađene institucionalne podrške. Ravnomeran regionalni razvoj dugoročni je i strateški cilj Republike Srbije. Njegovo ostvarivanje podrazumeva izgradnju institucionalnog okvira koji treba da obezbedi efikasan sistem usmeravanja, praćenja i ocenjivanja potsticajnih mehanizama za sprovođenje regionalne politike u funkciji smanjenja regionalnih neravnomernosti. U radu će, posebno, biti ukazano na potrebu konzistentnog institucionalnog okvira regionalnog razvoja R. Srbije, sa osvrtom na modele regionalnog razvoja u razvijenim evropskim zemljama i zemljama u tranziciji.

Ključne reči: regionalni razvoj, indikatori razvijenosti, institucionalna rešenja, decentralizacija

Uvod

Postojanje velikih razlika u stepenu regionalne razvijenosti, činjenica je koju nalazimo u mnogim zemljama, kako razvijenim tako i nerazvijenim. One su naročito istražene u prvim etapama ekonomskog razvoja, kada su tim procesom zahvaćeni samo pojedini delovi zemlje i kada, samo manji deo stanovništva, ima mogućnosti da radi sa modernim sredstvima za proizvodnju. Takav razvoj bio je tipičan i za Republiku Srbiju (R. Srbija), koja je dosta kasno, u evropskim okvirima, krenula u proces tranzicije i koja je nasledila znatne razlike u stepenu

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, pveselinovic@kg.ac.rs

razvijenosti pojedinih delova teritorije. Nepovoljne tendencije u regionalnom razvoju bivše Jugoslavije, u velikoj meri, uticale su i na razvoj makroekonomskih regiona u R. Srbiji. Postojeće regionalne razlike samo su produbljene u sadašnjim okvirima.

Regionalni problemi u R. Srbiji su dugogodišnji, brojni i dosta kompleksni. Manifestuju se prvenstveno u izraženoj teritorijalnoj neravnomernosti nivoa razvoja, materijalnim ograničenjima, nezakonitim institucionalnim rešenjima i nepovoljnim demografskim tokovima. Regionalna neravnoteža je izražena u koncentraciji kapitala, proizvodnji i stanovništvu u većim gradovima i zonama uz krupne infrastrukturne, posebno saobraćajne i vodoprivredne sisteme i doline rečnih tokova. Tome se, na drugoj strani, suprotstavlja izuzeto nerazvijeno ostalo područje sa nerazvijenom privredom odnosno poljoprivredom, neizgrađenom infrastrukturom, kulturnom zaostalošću i siromaštvom. Politika regionalnog razvoja, koja je vođena u dužem vremenskom periodu, proizvela je negativne razvojne implikacije dugoročnog karaktera.

Regionalne disproporcije u R. Srbiji danas su veće nego sto je to bilo između republika SFRJ. Kriza sa početka 90-ih godina XX veka dovela je do znatnog smanjenja privrednih aktivnosti u razvijenim područjima i do neželjenog i spontanog nivelisanja interregionalnih ekonomskih razlika u pravcu smanjivanja ekonomske superiornosti razvijenih nad manje razvijenim područjima. Generalno, i ispred svih prednosti koje su različite politike doprinele pozitivnim efektima u pojedinim segmentima života i rada na nerazvijenim područjima, R. Srbija je, kao i druge tranzicione zemlje, dosta kasno započela proces restrukturiranja privrede. Naime, dok su razvijene i tranzicione zemlje Evrope u poslednjoj deceniji XX veka prolazile kroz krupne društvene i ekonomske promene, pod uticajem procesa globalizacije, razvijale informacione tehnologije i komunikacione sisteme, R. Srbija je morala da se suoči sa raspadom države, ekonomskom izolacijom, humanitarnim problemima, ruiniranom i devastiranom privredom.

Tranzicioni proces u R. Srbiji ima naglašenu regionalnu dimenziju. Nasleđene regionalne neravnoteže dodatno su pojačane u proteklom tranzicionom periodu, što je pravilo svih primenjenih tranzicionih modela. Urušavanje velikih proizvodnih sistema uzrokovalo je ekonomski kolaps industrijskih gradova, nosilaca ukupnog razvoja širih

područja. Na regionalnoj mapi R. Srbije, pojavila se nova grupa opština sa razvojnim problemima, tzv. devastirano područje, preciznije opštine „tranzicionog siromaštva“.

Imajući u vidu prethodno navedeno, predmet ovog rada biće analiza regionalnih disproporcija u R. Srbiji, kao i uticaja institucionalnih rešenja na smanjivanje pomenutih disproporcija u praksi.

Karakteristike regionalnih disproporcija u Republici Srbiji

Pitanje teritorijalne organizacije R. Srbije, odnosno regionalizacije zemlje, dugo vremena bilo je marginalizovano, a i kada mu se pridavao određeni značaj uglavnom se to činilo na bazi pogrešnih pretpostavki i ciljeva. Više od pedeset godina se nije posvećivala odgovarajuća pažnja ovoj temi, ni u teorijskom ni u praktičnom smislu. Izostalo je bilo kakvo, na nauci ili na pozitivnim iskustvima, zasnovano rešenje za probleme regionalnog razvoja zemlje. Gotovo da iznenađuje zanemarivanje ovog pitanja u ekonomskoj politici, a jednim delom i u naučnim krugovima. Pomenuta dva trenda kao da su „podupirala“ jedan drugog, tako da se, na početku XXI veka, R. Srbija suočavala sa izraženim i rastućim regionalnim disparitetima u gotovo svim segmentima društveno-ekonomskog razvoja. Razlog tome, s jedne strane, leži u marginalizovanju ovog pitanja u razvojnoj politici zemlje a, s druge strane, u donošenju i primeni neadekvatnih i pogrešnih mera za ublažavanje regionalnih dispariteta. Sporadične i nesvršishodne mere često su bile rezultat želje da se u kratkom roku reše nagomilani problemi u domenu regionalnog razvoja zemlje. Takvo percepiranje u potpunosti je bilo pogrešno, budući da je regionalni razvoj oblast strukturne prirode i da, kao takav, ima prevashodno dugoročni karakter.

Fenomen regionalne nejednakosti prisutan je u većini zemalja i odlikava odnose koji postoje između razvijenih i nerazvijenih područja unutar pojedinačnih zemalja. U tom pogledu R. Srbija nije izuzetak. Naprotiv, u R. Srbiji postoje izražene regionalne nejednakosti i to u mnogim dimenzijama društveno-ekonomskog života. Regionalni dispariteti nisu prisutni isključivo u ekonomskoj sferi (nejednakosti u dohotku, zaradama i sl.), već i u drugim oblastima života i rada.

Posebno ističemo važan segment neravnomernog razvoja područja (regiona, oblasti/okruga, lokalnih samouprava – gradova i opština) u pogledu siromaštva, fizičke pristupačnosti, socijalne isključenosti stanovništva, kvaliteta institucija, demografskih karakteristika, infrastrukturnih potencijala i ekoloških uslova.

Opšta je karakteristika da se regionalna neravnomernost, a posebno status nerazvijenih područja, nije bitnije promenio na bolje ni tokom protekle tri decenije tranzicije. Prednost razvijenijih regiona R. Srbije je u relativno višem nivou dohotka po glavi stanovnika, većoj zaposlenosti, boljim preduslovima za razvoj (pre svega u pogledu izgrađene infrastrukture), zatim u geografskom položaju, te od ranije stečenim iskustvima u privređivanju, koja su akumulirana tokom perioda industrijalizacije. Nasuprot njima, nerazvijena područja suočena su sa odsustvom razvojnih pretpostavki, što za efekat ima pomenutu višedimenzionalnost kada su u pitanju regionalni dispariteti.

Period tranzicije dodatno je uticao na „zaoštavanje“ regionalnih razlika u R. Srbiji. Naglašena regionalna polarizacija, koja u znatnoj meri prevazilazi društveno prihvatljive okvire, posebno je izražena na relaciji sever-jug, odnosno na nivou između Beograda i Novog Sada (kao i područja između i oko ove dve najveće i najrazvijenije urbane aglomeracije) i ostatka nacionalne teritorije. Isto tako, dispariteti postoje i unutar regiona, kao i između razvijenih i nerazvijenih područja/opština.

Stepen naraslih regionalnih asimetričnosti, između razvijenijeg severa i nerazvijenog juga R. Srbije, najbolje ilustruju sledeće regionalne performanse:

- Grad Beograd, sa 21% ukupnog stanovništva i 4% prostora R. Srbije, zapošljava 29,6% stanovništva, u stvaranju nacionalnog dohotka prerađivačke industrije učestvuje sa 25,6% i u njemu radi više od polovine visokostručnog kadra R. Srbije;
- Najnerazvijenije područje R. Srbije obuhvata opštine na području Topličkog, Jablaničkog i Pčinjskog okruga, kao i opštine Starog Rasa, što čini ukupno 23 opštine, odnosno 11% ukupne teritorije R. Srbije, na kojem živi 10,8% stanovništva, a u stvaranju nacionalnog dohotka prerađivačke industrije učestvuje sa, svega, 5,2% i zapošljava 7,9% ukupno zaposlenih u R. Srbiji.

Dugogodišnji, složeni i brojni problemi regionalnog razvoja R. Srbije manifestuju se u izrazito diferenciranoj teritorijalnoj neravnomernosti nivoa razvoja, nedovoljnoj razvijenosti velikog dela teritorije, strukturnim neusklađenostima, materijalnim ograničenjima, nepovoljnim demografskim kretanjima i neadekvatnim institucionalnim rešenjima.

Regionalna neravnomernost R. Srbije ima brojne karakteristike. U ovom delu biće istaknute najznačajnije:

- Intenzivan proces demografskih promena prisutan je preko tri decenije i ogleda se u drastičnom smanjenju broja stanovnika u skoro 50% opština u R. Srbiji. Prirodna i mehanička kretanja su se, u periodu tranzicije, „ustalasala“ u negativnom smislu. Drastičan i konstantan pad prirodnog priraštaja, migracija izbeglih i raseljenih lica sa prostora bivše zajedničke države i Kosova i Metohije, uticala su na to da populaciona slika bude značajno negativna. Populaciona slika je narušena i procesom starenja stanovništva, što za posledicu ima konstantan pritisak na sistem socijalne i zdravstvene zaštite. Trend depopulacije karakterističniji je za prigranične i decenijski zaostale i najnerazvijenije opštine. Starosna struktura na nivou okruga nalazi se u tri od sedam stadijuma demografske starosti. Generalno, nema nijedne opštine koja bi se, po starosnoj strukturi, mogla svrstati u stadijume demografske mladosti.
- Analizirajući stepen razvijenosti, na nivou opština i okruga, možemo sagledati svu oštrinu regionalnih razlika u R. Srbiji. Ekstremne razlike između nerazvijenih i razvijenih, kao i unutar nerazvijenih područja, permanentno se uvećavaju. R. Srbija je XXI vek započela sa najvećim regionalnim neravnomernostima u Evropi koji je, meren indeksom razvojne ugroženosti, na nivou opština iznosio 1:12. Ekonomska nesrazmera, merena bruto domaćim proizvodom po stanovniku, između Grada Beograda i Topličkog okruga je 16 puta veća u korist Grada Beograda (Veselinović, 2013, 263).
- Regionalne razlike u kretanju zaposlenosti i nezaposlenosti, takođe su veoma izražene. U procesu tranzicije ukupna zaposlenost je opadala po prosečnoj godišnjoj stopi od 0,6%, što je direktno uslovljavalo porast broja nezaposlenih lica.

Posmatrano po okruzima, najveće učešće nezaposlenih lica u ukupnom broju radno aktivno nezaposlenih od 4,8%, ima Nišavski okrug, zatim slede Mačvanski, Zlatiborski, Šumadijski, Jablanički, Južno-banatski, Sremski, Pčinjski i Srednje-banatski okrug. Najmanje posla tražilo se u Braničevskom, Kolubarskom, Zaječarskom i Borskom okrugu. Generalno, problem nezaposlenosti je najizraženiji u centralnom i južnom delu R. Srbije. Raspon između najviše i najniže stope nezaposlenosti i zaposlenosti iznosi 1: 4 na nivou okruga, dok se na nivou opština kreće oko 1:19.

- Siromaštvo u R. Srbiji ima izrazito regionalnu dimenziju. Regionalni aspekt siromaštva pokazuje da se ova ekonomsko-socijalna kategorija iselila iz gradskih sredina i prešla u seoska područja. Tako, na primer, stanovništvo vangradskih područja R. Srbije je za 50% siromašnije (indeks 13,3) u odnosu na populaciju koja živi u urbanim sredinama (indeks 5,3). Takođe, dubina i oštrina siromaštva, van gradskog područja, je bila statistički veća od republičkog proseka, a razlog velike rasprostranjenosti siromaštva je što u ovim sredinama preovlađuju dvočlana domaćinstva čiji su članovi stariji, žive na ruralnom području, a penzija je jedini izvor prihoda (Veselinović, 2013, 263).
- Primena koncepta humanog razvoja prilikom merenja nivoa razvijenosti, koji pored osnovnih ekonomskih, uključuje i socijalne komponente (obrazovanje, dužina i kvalitet života), pokazuje da su socijalni uslovi u kojima se pojedinac rađa i živi u direktnoj proporciji sa ekonomskim preduslovima. U tranzitornom periodu najviše vrednosti indeksa humanog razvoja (HDI) u R. Srbiji su imali Grad Beograd, Južno-banatski, Južno-bački i Zapadno-bački okrug. Od nerazvijenih okruga, najniža vrednost indeksa humanog razvoja (HDI) prisutna je u Jablaničkom, Topličkom, Borskom i Raškom okrugu.
- Teritorijalne asimetričnosti su drastične po različitim pokazateljima: prema odnosu najrazvijenije i najnerazvijenije opštine, prema broju preduzeća na hiljadu stanovnika (83:1), prema broju zaposlenih (64:1), prema ostvarenom ukupnom prihodu (222:1), prema dobiti (239:1) i gubitku (91:1). Grad

Beograd ima najveće učešće u strukturi svih pokazatelja, dok najmanji utucaj na formiranje finansijskih rezultata ekonomije R. Srbije ima Toplički i Pirotski okrug.

- Disproporcije u izgrađenosti privredne i komunalne infrastrukture, kao i izrazite razlike u pogledu visine troškova za izgradnju infrastrukturnih objekata, još više zaoštavaju probleme regionalnog razvoja. Problemi su najvećim delom koncentrisani u južnom i jugozapadnom delu teritorije R. Srbije gde je i skoncentrisan najveći broj nerazvijenih opština. To je posebno veliki problem za oko 45 opština i uglavnom čitavo pogranično područje, koje u lokalnoj putnoj mreži ima nisko učešće puteva sa savremenim kolovozom (ispod proseka R. Srbije), odnosno 17 opština ima učešće ispod 20% u odnosu na prosek.
- Politika regionalnog razvoja je bila parcijalna. Problem neravnomernog razvoja sistemski je rešavan donošenjem pojedinačnih zakonskih rešenja, koja su tretirala samo nerazvijena područja. Konzistentnije sprovođenje politike regionalnog razvoja R. Srbije započeto je u 2009. godini, donošenjem Zakona o regionalnom razvoju, usvajanjem Uredbe o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica i formiranjem Nacionalne agencije za regionalni razvoj. Institucionalna podrška regionalnom razvoju ostvarivana je preko Fonda za razvoj R. Srbije. Međutim, analiza podsticajne politike, posmatrane kroz ulaganja Fonda, ukazuje na nedovoljno učešće nerazvijenih opština u odobrenim sredstvima.
- Kapaciteti lokalne administracije, kao institucionalna podrška programskom i finansijskom razvoju opština, bili su više nego skromni do početka reforme lokalne samouprave. Položaj lokalne samouprave znatno je pobošljan donošenjem novog Zakona koji je uveo veći stepen decentralizacije. Međutim, kadrovska, finansijska i materijalna ograničenja uslovia su nedovoljnu programsku spremnost lokalnih administracija. Zato se u periodu posle 2001. godine pristupilo donošenju lokalnih razvojnih programa kao strateških dokumentima u cilju definisanja dugoročne politike i utvrđivanja sinhronizovanih

aktivnosti za podizanje privredne efikasnosti i ukupnog razvoja lokalnih zajednica.

U R. Srbiji su prisutni intenzivni procesi depopulacije i demografskog starenja, uz naglašene regionalne disproporcije stanovništva. Populacioni saldo je za 4,2% manji u međupopisnom periodu od 2002. do 2011. godine. Za samo devet godina R. Srbija je izgubila 311.139 stanovnika. Na ovaj saldo uticala su negativna migraciona kretanja i prirodni priraštaj. Teritorijalni aspekt depopulacije ukazuje da su sve opštine prosečno izgubile preko 2.100 stanovnika, odnosno, da je svaka regionalna oblast zabeležila smanjenje od skoro 12.500 stanovnika.

Tabela 1 Stepen regionalnog demografskog pražnjenja

	1991-2002	2002-2011
Apsolutno pražnjenje	-78.836	-311.139
Standardna devijacija	5,2	6,7
Aritmetička sredina	-2,8	-3,8
Koeficijent varijacije	-1,9	-1,7

Izvor: Jakopin, 2013.

Na osnovu demografskih pokazatelja, R. Srbija se može svrstati u red zemalja sa izrazito nepovoljnim demografskim trendom. Prirodni priraštaj je konstantno negativan i najniži u okruženju, stanovništvo je među najstarijim u Evropi, a očekivano trajanje života je znatno ispod evropskog proseka. Oko 84% ukupnog gubitka stanovništva, u poslednjem međupopisnom periodu, predstavlja demografski gubitak usled negativnog prirodnog priraštaja. S druge strane, intenzivne migracije na relaciji selo-grad doprinele su koncentraciji stanovništva u svim većim gradskim sredinama, a smanjenju u seoskim sredinama.

Unutarregionalni dispariteti u R. Srbiji (2,7:1) su veći od ekonomskih dispariteta u Sloveniji i Hrvatskoj (1,5:1 i 1,8:1), a na nivou su ekonomskih nejednakosti u Bugarskoj, Češkoj i Mađarskoj (Jakopin, 2013, 22).

Rezultanta dugoročnog trenda ekonomskih neravnomernosti je povećanje broja nerazvijenih opština na jugu Srbije. Osim Beogradskog regiona, koji nema ni jednu opštinu sa statusom nerazvijenog područja,

u ostala četiri makro regiona broj i veličina nerazvijenih opština izrazito varira.

Tabela 2 Tipologija područja prema gustini naseljenosti (RS=100)

Tip područja (st/km ²)	Površina (%)	Stanovništvo (%)	Broj opština 2011.	Broj opština 2002.
Područje slabe naseljenosti (< 50)	44,5	15,5	63	52
Područje srednje naseljenosti (51-100)	32,5	26,0	53	56
Područje visoke naseljenosti (101-150)	11,5	16,1	16	22
Područje izrazite koncentracije stanovništva (> 151)	11,5	42,4	13	15

Izvor: Autor

Region Vojvodine ima samo tri nerazvijene opštine (od 45), region Južne i Istočne Srbije ima čak 28 nerazvijenih opština (od 47), a u regionu Šumadije i Zapadne Srbije ovaj status ima 15 opština (od 52). Sa druge strane, ni jedna opština u regionu Vojvodine nema status devastirane opštine, dok u regionu Šumadije i Zapadne Srbije 5 opština ima ovaj status, a u region Južne i Istočne Srbije čak 22 opštine.

Tabela 3 Regionalne neravnornosti R. Srbije

Indikatori	Region	Oblast	Opština
Zarade po stanovniku	2 : 1 Beogradski region : Južna i Istočna Srbija	2 : 1 Grad Beograd: Toplička	9 : 1 Novi Sad: Doljevac
Stopa nezaposlenosti	3 : 1 Južna i Istočna Srbija : Beogradski region	4 : 1 Toplička : Grad Beograd	5 : 1 Tutin : Beograd
Demografsko prажnjenje 1971-2011.	(-16,3) : (+36) Južna i Istočna Srbija : Beogradski	(-32,2) : (+36) Pirotska : Grad Beograd	(-82,8) : (+62) Crna Trava : Novi Sad
Stepen obrazovanja	3 : 1 Beogradski region : Južna i Istočna Srbija	4 : 1 Grad Beograd : Braničevska	12 : 1 Grad Beograd : M. Crniće

Izvor: Autor

Analiza reprezentativnih pojedinačnih i sintetizovanih indikatora, za merenje regionalnih dispariteta, pruža integralnu sliku regionalne (ne)razvijenosti R. Srbije. Iznijansiran socio-demografski i ekonomski razvoj prisutan je na nekoliko nivoa: Dunavsko-Savska koncentracija, nerazvijeno područje, razvijeni centar i nedovoljno razvijena periferija.

Tabela 4 Ekstremne razlike između opština u R. Srbiji

Granične vrednosti	Broj opština		Ekstremni odnosi između opština
	>100%	<50%	
Zarade po stanovniku	22	62	9:1
Bruto dodata vrednost po zaposlenom	16	47	15:1
Budžetski prihodi po stanovniku	12	23	5:1
Oporezivi prihod po stanovniku	13	108	15:1

Izvor: Jakopin, 2013.

Regionalna ekonomska analiza pokazuje da su se dugogodišnji negativni trendovi najviše odrazili na kontinuiran pad regionalne zaposlenosti. Iako su neki regionalni pokazatelji bili pozitivni do ekonomske recesije, oni su ipak ostali u senci niske i nedovoljne zaposlenosti. Efekti ovakvih kretanja na socijalnu isključenost i društvenu koheziju su još značajniji. Krizni period najviše je pogodio region Južne i Istočne Srbije, gde je zabeležen pad broja zaposlenih za 16%, za razliku od Beogradskog regiona gde je smanjenje zaposlenih bilo dvostruko niže (8%).

U R. Srbiji postoje značajne regionalne i unutarregionalne razlike u pogledu infrastrukturne opremljenosti (izgrađenost i kvalitet putne, vodovodne i kanalizacione mreže, broj pretplatnika fiksne telefonije, dostupnost internet priključaka). Učešće lokalnih puteva sa savremenim kolovozom ispod republičkog proseka ima 11 regionalni oblasti, od čega najlošiju lokalnu putnu mrežu imaju Pčinjska i Raška oblast. Posmatrano po opštinama, u 20 opština je manje od 20% asfaltiranih lokalnih puteva. Ispod prosečnu pokrivenost vodovodnom mrežom imaju domaćinstva u 88 opština.

Tabela 5 Komunalna opremljenost po makro regionima R. Srbije

	% pokrivenosti vodovodom	% gubitaka na vodovodnoj mreži	% pokrivenosti kanalizacijom	% prečišćene otpadne vode
Republika Srbija	86,6	32,1	55,6	15,7
Beogradski region	100,0	32,3	79,3	35,1
Region Vojvodine	98,8	21,2	44,0	34,8
Region Šumadije i Zapadne Srbije	76,8	37,4	53,5	24,8
Region Južne i Istočne Srbije	68,0	36,7	46,7	7,5

Izvor: Autor

Na kanalizacionu mrežu priključeno je 55,6% domaćinstava, pri čemu je najveći procenat domaćinstava priključen na kanalizacionu mrežu u Beogradu dok, s druge, strane, u 14 opština ne postoji izgrađena kanalizaciona mreža. Pokrivenost pojedinih područja telekomunikacionom infrastrukturom je nezadovoljavajuća. Izuzev Beograda, Južnobačke, Moravičke i Nišavske oblasti, ostale oblasti imaju ispodprosečnu stopu penetracije fiksne telefonije (40,3%). U R. Srbiji oko 41% domaćinstava poseduje internet konekciju, pri čemu samo 31% domaćinstava ima širokopoljasnu konekciju, uglavnom u urbanim područjima.

Putevi u R. Srbiji imaju dovoljan kapacitet za sadašnji i procenjeni obim saobraćaja u srednjoročnom periodu. Međutim, osnovni problem je što je putna mreža, zbog neadekvatnog višegodišnjeg održavanja, u nepovoljnom stanju, što za posledicu ima nizak kvalitet usluga, visoke troškove eksploatacije vozila i smanjenje stepena bezbednosti saobraćaja. Realizacija planiranih projekata saobraćajne infrastrukture veoma je značajna za podizanje i povećanje aktivnosti lokalnih privreda i ravnomerniji regionalni razvoj.

Velike razlike u nivou razvijenosti među regionima (NUTS 2) i okruzima (NUTS 3) u R. Srbiji ispoljavaju se i kroz indikatore tzv. poslovne demografije (broj novoosnovanih i zatvorenih poslovnih entiteta u toku jedne godine, te njihov bilans). Veoma je vidljivo da veće mogućnosti za zasnivanje novih poslova imaju preduzetnici u

razvijenijim regionima. Analiza ukazuje da, u tom kontekstu, prednjače Grad Beograd (13.363 ili 29,2% novoosnovanih firmi) i Južnobačka oblast (4.660 ili 10,2% novoosnovanih firmi). U ovim regionima su i veće mogućnosti za „preživljavanje” i razvoj započelih poslovnih aktivnosti, pa je i stopa preživljavanja viša. Nasuprot tome, u Pirotckoj oblasti osnovano je tek 367 preduzeća i radnji ili 0,8% od ukupnog broja novoosnovanih firmi u R. Srbiji dok su, u istom periodu, ugašena 483 privredna subjekta. Ujedno, u Pirotskoj i Šumadijskoj oblasti, je i najniža stopa „preživljavanja” preduzeća, što svedoči o niskom kvalitetu poslovnog ambijenta, odnosno o nepovoljnim uslovima za poslovanje u tom području.

Tabela 6 Mala i srednja preduzeća po makro regionima R. Srbije

	Stopa preživljavanja malih i srednjih preduzeća (%)	Učešće malih i srednjih preduzeća (%)
Beogradski region	69,30	34,20
Region Vojvodine	62,50	27,40
Kosovo i Metohija	/	/
Region Šumadije i Zapadne Srbije	54,70	23,70
Region Južne i Istočne Srbije	58,10	14,70

Izvor: Autor

Kada je u pitanju broj malih i srednjih preduzeća, regionalni paspored je bio sledeći. Na teritoriji Srbija-sever poslovalo je 56,80% od ukupnog broja malih i srednjih preduzeća, od čega u regionu Beograda 30,30% a, u regionu Vojvodine, još 26,50%. U dva južna regiona (Srbija-jug) poslovalo je 43,20% od ukupnog broja malih i srednjih preduzeća i to u regionu Šumadije i Zapadne Srbije 26,80% (što je više nego u Vojvodini), dok je u regionu Južne i Istočne Srbije poslovalo najmanje, 16,40% od ukupnog broja malih i srednjih preduzeća.

Svi prethodno navedeni indikatori jasno ukazuju na izrazitu regionalnu neravnomernost na području R. Srbije i potrebu da se adekvatnim merama regionalne politike ovakve tendencije smanje. Uloga institucionalnih rešenja, u okviru ovih aktivnosti, svakako je od posebnog značaja.

Značaj institucija za ravnomeran regionalni razvoj Republike Srbije

Pitanja regionalnog razvoja i regionalne politike u R. Srbiji nisu nikada imala adekvatnu poziciju u hijerarhiji razvojnih ciljeva države. Dosadašnja politika regionalnog razvoja dominantno se zasnivala na bržem razvoju nerazvijenih područja, zatim na izrazito ekonomskoj orijentaciji, bez uvažavanja drugih značajnih aspekata razvoja (socijalnog, ekološkog, kulturnog), zatim na sporadičnim i nekoordiniranim aktivnostima, kao i na neadekvatnoj institucionalnoj i organizacionoj infrastrukturi. Rešavanje problema nagomilanih regionalnih dispariteta jeste dugoročan i zahtevan posao, čija realizacija pretpostavlja postojanje snažne, efikasne i stabilne pravne i institucionalne podrške. Ravnomeran regionalni razvoj predstavlja jedan od osnovnih strateških dugoročnih ciljeva R. Srbije i ciljeva politike regionalnog razvoja kojim se, pre svega, obezbeđuju uslovi za ublažavanje regionalnih disproporcija, racionalnije korišćenje privrednih resursa, preusmeravanje nepovoljnih demografskih tokova i smanjivanje razlika u životnom standardu stanovništva.

Praksa zemalja članica Evropske unije, kao i zemalja u tranziciji, pokazuje da je oblast regionalnog razvoja institucionalizovana kroz osnivanje različitih institucija na republičkom, regionalnom ili lokalnom nivou, u vidu ministarstva, instituta, kancelarija, departmana, asocijacija, agencija, zavoda, biroa i sl. Aktualizacija ovog problema ima za cilj uspostavljanje vertikalne i horizontalne mreže regionalnih institucija, koje bi trebalo da imaju imati poseban značaj u integracionim procesima.

Pred nosiocima regionalne politike je utvrđivanje principa regionalnog aspekta razvoja u novouspostavljenim institucionalnim uslovima, kao i obavljanje ostalih priprema za adekvatno uključivanje regionalne problematike, kao integralnog dela ekonomske politike zemlje. Na taj način će se dugoročno postići, ukupno i pojedinačno, veći razvojni efekti što će, kao krajnji rezultat, omogućiti uklanjanje regionalnih dispariteta, odnosno potpunu integraciju svih regiona u celinu srpske privrede.

Shodno odredbi člana 94. Ustava, R. Srbija ima zadatak da se kroz kreiranje institucionalnog okvira, stara o ravnomernom i održivom

regionalnom razvoju ((<https://www.ecinst.org.rs/sites/default/files/mat-kratki/temabroja219.pdf>).

Osnovni motiv za angažovanje države, u ovoj oblasti, su unutarregionalni i međuregionalni neskladi koji sputavaju razvoj, a iniciraju migracione tokove. Veliki i strateški važni prostori ostaju populaciono nepokriveni, a njihovi resursi neiskorišćeni. Istovremeno, u razvijenijim centrima, dolazi do prekomerne koncentracije stanovništva i privrede, što proizvodi negativne posledice u ekonomskoj, socijalnoj, prostornoj i ekološkoj sferi. U novoj regionalnoj politici uloga države treba da se svode na uklanjanje i ublažavanje ograničenja sa kojima su suočena ugrožena područja, odnosno njihovo osposobljavanje za autopropulzivni razvoj. To se naročito odnosi na pomoć područjima sa posebnim razvojnim problemima, kroz investicije i stimulisanje priliva kapitala, kako bi ta područja kompenzirala svoje strukturne slabosti. Da bi podrška države bila efikasna, neophodno je obezbediti njen kontinuitet u dužem vremenskom periodu.

Važno je da kreatori ekonomske politike razumeju da je u pitanju težak i spor proces. Važno je napomenuti i to da je izbor mehanizama i instrumenata za vođenje regionalne politike uvek refleksija političkih i opštedruštvenih okolnosti koje determinišu zakonski okviri, kao i rad institucija nadležnih za oblast regionalnog razvoja. Da bi se napredak ostvario nužno je institucionalizovati regionalnu politiku i to u tri njena osnovna segmenta: a) sprovođenje postupka regionalizacije, b) kreiranje institucija za regionalni razvoj i c) obezbeđivanje sredstava za finansiranje regionalnog razvoja.

Ravnomeran regionalni razvoj zahteva koordinisanu saradnju sa svim institucijama koje su uključene u različite aspekte regionalnog razvoja (privredni razvoj, ruralni razvoj, razvoj infrastrukture, lokalni razvoj, socijalni razvoj, zaštita životne sredine i sl.). Shodno tome, sve institucije mogu se podeliti u dve osnovne kategorije:

- horizontalne institucije - namenjene isključivo za pružanje podrške i sprovođenje razvojne politike na regionalnom nivou i
- sektorske institucije - namenjene za razvoj, sprovođenje i implementaciju sektorskih politika na nacionalnom i regionalnom nivou.

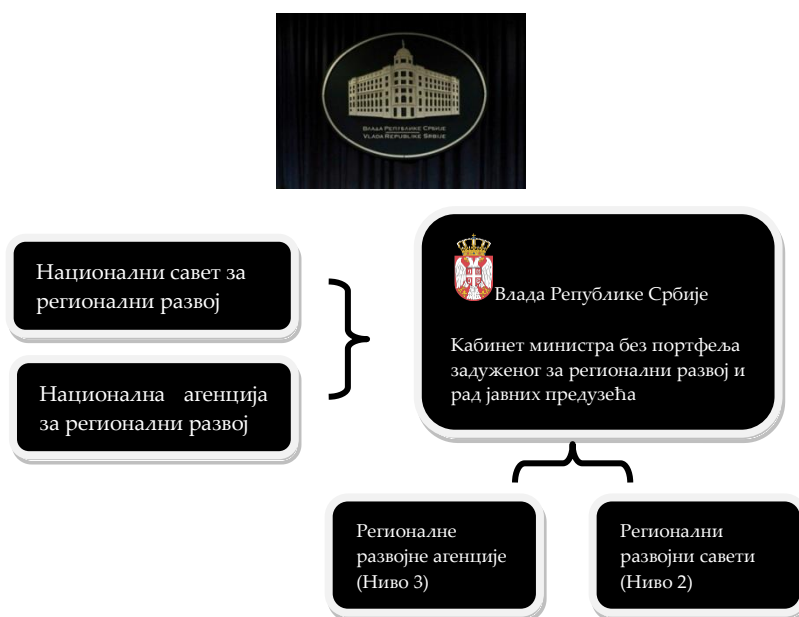
Horizontalne institucije za regionalni razvoj na nacionalnom nivou aktuelna regulativa prepoznaje kao bitne u oblasti kreiranja politike regionalnog razvoja. Nadležno Ministarstvo bez portfelja zaduženo za regionalni razvoj je centralna institucija sa konačnom odgovornošću za planiranje, programiranje i sprovođenje politike regionalnog razvoja u R. Srbiji. Osim njega, Ministarstvo finansija je institucija koja odlučuje kada je u pitanju određivanje iznosa budžetskih izdataka namenjenih direktno i isključivo za politiku regionalnog razvoja, budžeta ostalih ministarstava namenjenih za podršku nacionalnim i regionalnim ciljevima i iznosa sredstava namenjenih participaciji u projektima iz fondova Evropske unije koji su namenjeni politici regionalnog razvoja.

Ministarstvo nadležno za prostorno planiranje predstavlja važnu instituciju u oblasti upravljanja regionalnim razvojem. Kao najviša institucija, u čijoj je nadležnosti prostorno planiranje i urbanizam, ovo Ministarstvo po svojoj prirodi ima više horizontalnu nego sektorsku ulogu, budući da je odgovorno za prostorni aspekt sveukupnog razvoja teritorije cele zemlje, što je tesno isprepletano sa teritorijalnim aspektom kojim se bavi politika regionalnog razvoja. Iako je znatan deo nadležnosti u oblasti prostornog planiranja prenet na Republičku agenciju za prostorno planiranje, relevantno nadležno Ministarstvo ostaje odgovorno za rad Agencije, a time ima i krajnju odgovornost za kompletnu prostornu politiku.

U horizontalnu instituciju za regionalni razvoj koje su, na nacionalnom nivou, koja je odgovorna za sprovođenje politike regionalnog razvoja u R. Srbiji spadaju Nacionalna agencija za regionalni razvoj (NARR). Agencija je osnovana za obavljanje razvojnih i regulatornih poslova u oblasti regionalnog razvoja, a obavlja i poslove u vezi sa akreditacijom i reakreditacijom regionalnih razvojnih agencija, te godišnju evaluaciju njihovog rada (Zakona o regionalnom razvoju, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_regionalnom_razvoju.html). Iako Nacionalna agencija za regionalni razvoj učestvuje u procesu kreiranja politike regionalnog razvoja, njena uloga ima implementatorski karakter.

Pored institucija zaduženih za kreiranje i sprovođenje regionalne politike, treba navesti i one koje imaju savetodavnu ulogu. To su relativno nova tela, definisana Zakonom o regionalnom razvoju iz 2009. godine. U pitanju je Nacionalni savet za regionalni razvoj (NSRR), čija je

uloga da osigura i podstakne regionalni razvoj u R. Srbiji. Iako je uloga Saveta uglavnom savetodavna, njegovi zadaci uključuju i javnu promociju i koordinaciju politike regionalnog razvoja, kao i davanje mišljenja na nacрте razvojnih dokumenata.

Slika 1 Institucionalni okvir za regionalni razvoj

Izvor: <https://www.ecinst.org.rs/sites/default/files/matkratki/temabroja219.pdf>

Ostale institucije čiji je rad relevantan za politiku regionalnog razvoja sa horizontalne tačke gledišta su: Zavod za statistiku Republike Srbije, Agencija za privredne registre, Fond za razvoj Republike Srbije, Kancelarija za održivi razvoj nerazvijenih područja i Odeljenje za socijalnu inkluziju i smanjenje siromaštva.

Na kraju, ne treba izostaviti ulogu koju mogu imati i administrativni okruzi. Iako oni danas u R. Srbiji ne predstavljaju organizovani oblik regionalne uprave, pa čak nisu ni deo regionalne administracije već samo niži teritorijalni nivo obavljanja funkcija vlade, u praksi se pokazuje da Savet administrativnog okruga, koji okuplja načelnika administrativnog okruga i sve gradonačelnike/predsednike opština sa teritorije okruga, često služi kao forum za konsultacije, diskusije i saradnju u vezi sa temama relevantnim za regionalni razvoj.

Upravo to i jeste smisao lokalne i regionalne politike i zato ukazujemo na značaj koji okruzi mogu imati u budućnosti.

Iz perspektive politike regionalnog razvoja, veoma su bitne sektorske institucije za regionalni razvoj na nacionalnom nivou. Sektorske politike koje sprovodi država za svoje ishodište uvek imaju konkretan lokalitet, u nekoj lokalnoj sredini ili u nekom regionu. Institucije nadležne za sprovođenje nacionalnih sektorskih politika često nemaju percepciju o tome da, vršeći svoje aktivnosti, značajno utiču na regionalni razvoj. Usklađivanje rada sektorskih institucija na nacionalnom nivou sa potrebama regionalnog razvoja zemlje, najveći je izazov u budućem periodu kada je u pitanju vođenje regionalne politike u R. Srbiji. Razlog za to ponajviše leži u činjenici da u budžetu neće biti ni približno dovoljno sredstava za podsticanje ravnomernog regionalnog razvoja, te će ciljevi regionalne politike velikim delom morati da se ostvaruju putem koordinacije rada sektorskih ministarstava. Kao najrelevantnije sektorske aktivnosti za politiku regionalnog razvoja izdvajamo: saobraćaj i transport, energetiku, životnu sredinu, zdravstvo, obrazovanje, ljudske resurse i razvoj tržišta rada, turizam i ruralni razvoj. Za svaku od njih postoji mreža institucija na nacionalnom nivou koje su nadležne za njihovo sprovođenje. Dok nadležna ministarstva kreiraju sveukupnu politiku, posebne organizacije, nezavisne agencije (uključujući regulatorna tela), javna preduzeća, kao i specijalizovane institucije pokrivaju različite aspekte implementacije određene sektorske politike.

Nadležna ministarstva sredstva za svoj rad, po pravilu, programiraju isključivo po sektorskom principu, a tek na drugom mestu uzimaju u obzir regionalne razlike i regionalne implikacije sopstvenih aktivnosti. U uslovima kada je državni budžet vrlo oskudan, „ključ“ za regionalnu politiku jeste da se u okviru sektorskih oblasti, prilikom planiranja aktivnosti, uvek kada je to moguće, uvažavaju regionalne implikacije.

Samo dva regiona u R. Srbiji (region Vojvodine i region Beograda) imaju sopstvene institucionalne kapacitete, odnosno horizontalne institucije za regionalni razvoj na regionalnom nivou, što im dozvoljava izvestan nivo slobode prilikom kreiranja različitih politika. Jasno je da, Vojvodina ima mnogo širi obim aktivnosti nego Beograd, iako sa

aspekta planiranja regionalnog razvoja, ova dva regiona imaju istu poziciju.

Postoje i regionalne savetodavne institucije. Regionalni razvojni saveti su savetodavna tela za statističke planske regione, koji su osnovani kako bi se osigurao i pospešio razvoj. Osnovala ih je Vlada, a čine ih predstavnici jedinica lokalnih samouprava (gradova i opština), gradskih opština, predstavnika javnog i nevladinog sektora (organizacije civilnog društva), ostalih institucija i organizacija sa teritorija jedinica lokalne saouprave.

Regionalne razvojne agencije su ili poslovni subjekti (preduzeća) ili udruženja(nevladine organizacije) osnovani za vršenje poslova vezanih za regionalni razvoj. Nastale su kao rezultat partnerstava između opština, preduzetnika i civilnog društva. Trenutno u R. Srbiji postoji 11 regionalnih razvojnih agencija (RRA). Neke od njih su transformisane u RRA iz ranije postojećih agencija za mala i srednja preduzeća. Sadašnja mreža regionalnih razvojnih agencija pokriva značajan deo teritorije R. Srbije, iako još uvek postoje područja koja ne pokriva nijedna agencija.

Međuopštinska saradnja može se, prema Zakonu o lokalnoj samoupravi, odvijati kroz različite oblike, ali je jasno da je u pitanju institucionalizovan vid saradnje. Najčešći oblik ovakve kooperacije jesu međuopštinska partnerstva i međuopštinske radne grupe, što jeste rezultat postojanja znatnog broja zajedničkih institucija različitog karaktera, poput zajedničkih javnih preduzeća i organizacija. Međuopštinska saradnja u velikoj meri doprinosi ne samo razvoju predloženih regionalnih projekata, već i procesima planiranja i programiranja na regionalnom nivou.

Tranzicionim reformama položaj jedinica lokalne samouprave znatno je poboljšan, pre svega, donošenjem Zakona o lokalnim samoupravama, promenom odnosa centralnih vlasti prema opštinama i gradovima, kao i ostvarenim većim stepenom decentralizacije. Sistemski je uređen okvir za demokratsko delovanje lokalnih samouprava, poboljšan je njen finansijski položaj, dobili su prošireni delokrug izvornih i poverenih poslova, čime je lokalna samouprava u R. Srbiji doživela značajan stepen afirmacije u odnosu na prettranzicioni period.

Ipak, očekivanja od pune decentralizacije nisu u potpunosti ispunjena i reforma lokalne samouprave nije izvedena konsekvantno i do kraja. Jedan od osnovnih razloga leži u tome što su reforme u ovoj

oblasti direktno uslovljene napretkom reformi u drugim oblastima (reforme institucija centralne vlasti i javne administracije, borba protiv korupcije, regionalizacija, itd). Generalni problem regulisanja ove oblasti je što usvajanje ovih pravnih akata nije praćeno donošenjem adekvatne podzakonske regulative i kreiranjem institucionalnih instrumenata za njihovo sprovođenje. Nedefinisan institucionalni okvir doveo je do nedovoljne povezanosti opština i okruga pri definisanju razvojnih inicijativa, protoka informacija i usklađivanja nacionalnih, regionalnih i lokalnih razvojnih ciljeva i prioriteta.

Drugi razlog slabijih rezultata decentralizacije vezan je za unutrašnje slabosti administracije na lokalnom nivou i njenu nedovoljnu osposobljenost da sprovede reformske mere. Administracija na lokalnom nivou je uglavnom imala pasivnu ulogu u definisanju i sprovođenju ciljeva lokalnog razvoja. Decentralizacijom i demokratizacijom ona je dobila aktivnu ulogu u tim procesima, ali se javio problem kapaciteta lokalnih samouprava da odgovore novim zadacima. Za pravilno sprovođenje ovog koncepta nedostaju gotovo svi resursi: ljudski, finansijski, organizacioni. Mali je broj opština koje imaju sopstvene kapacitete da ovaj proces sprovedu samostalno, već se u mnogo većoj meri oslanjaju na eksternu pomoć. Upravo u procesu planiranja razvoja do izražaja dolaze sva ograničenja koja imaju lokalne zajednice i nameće se potreba za jačanjem njihovih regionalnih veza, kako bi se ta ograničenja lakše prevazišla.

Osnovni uslov za ostvarivanje veće autonomije lokalnih samouprava je njihova finansijska nezavisnost i stabilnost. Istovremeno, sistem finansiranja lokalnih zajednica jedna je od najvažnijih oblasti za uspostavljanje uspešnog sistema planiranja razvoja. Usvajanje i primena Zakona o finansiranju lokalnih samouprava treba da dovede do transparentnosti, stabilnosti i predvidivosti sistema finansiranja lokalnih samouprava, poboljšanja stepena horizontalnog ujednačavanja kako bi se smanjile velike razlike u nivou razvijenosti opština, jačanja fiskalne autonomije lokalnih samouprava i institucionalizovanja saradnje lokalnih samouprava i centralne vlasti.

Lokalni razvoj obuhvata široki skup različitih koncepcija, aktivnosti i procesa kojima se lokalne institucije, organizacije i drugi akteri, na određenoj teritoriji, mobilišu radi kreiranja, realizacije i razvoja aktivnosti kojima se na najbolji način koriste resursi određenog regiona.

Lokalni razvoj realizuje se pomoću niza mera koje donose pojedini regioni, gradovi ili uže administrativno-teritorijalne jedinice, kao i brojnim programima nacionalnih vlada usmerenih na pružanje podrške lokalnim akterima. Globalni cilj lokalnog razvoja najčešće se svodi na nastojanje da se poveća prihod, prošire mogućnosti za zapošljavanje i obezbedi viši kvalitet života na određenoj teritoriji. Implicitno, politika lokalnog razvoja ima za cilj da ispravi određene nedostatke tržišnog mehanizma ili greške nacionalne ekonomske politike. Zato politika lokalnog razvoja uključuje brojne javne (administrativne) i društvene aktere, kao što su: lokalni organi, regionalni organi i organi centralne vlade, odnosno preduzeća, građani, sindikati, razvojne agencije, obrazovne institucije i nevladine organizacije.

Razmatrajući pravni i institucionalni okvir možemo zaključiti da su, tokom poslednjih nekoliko godina, uspostavljeni osnovni elementi za regionalni razvoj. Ipak, institucionalni okvir još uvek ne funkcioniše u potpunosti. Biće potrebno da se uloži značajan napor kako bi se unapredio institucionalni kapacitet na način da se razvojni potencijali različitih regiona R. Srbije valorizuju u praksi.

Zaključak

Višedecenijska marginalizacija regionalnog razvoja R. Srbije uzrokovala je brojne nesklade na celokupnom njenom prostoru. Tranzicioni proces dodatno je multiplikovao regionalne disproporcije i uzrokovao brojne sistemske nesklade, ekonomske, socijalne i demografske asimetričnosti. Zbog nepostojanja političkog konsenzusa, institucionalni vakuum u oblasti regionalnog razvoja traje već duži vremenski period. R. Srbija je danas visoko centralizovana država, sa nekonkurentnom privredom i slabim vezama sa okruženjem.

Istraživanja i empirijske analize regionalnog razvoja R. Srbije ukazuju da tradicionalni sistemi promovisanja ravnomernog regionalnog razvoja nisu bili naročito efikasni.

Imajući u vidu svu složenost problema regionalnog razvoja, neophodno je, u narednom periodu, imati aktivan odnos prema definisanju regionalne politike i uspostaviti koordinaciju svih institucija i subjekata u procesu sprovođenja strategije regionalnog razvoja. S tim u vezi, potrebno je uspostaviti adekvatan institucionalni okvir za

sprovedenje jasno definisane politike regionalnog razvoja. Ostvarivanje ciljeva regionalnog razvoja, nije moguće postići spontanom delovanjem raznih ekonomskih i neekonomskih faktora. Regionalnim razvojem se mora upravljati sa nivoa države, formulisanjem jasnih principa regionalne politike na makroekonomskom nivou, u koje možemo ubrojiti:

- smanjenje regionalnih i unutarregionalnih dispariteta, u stepenu društveno-ekonomskog razvoja i uslova života, sa naglaskom na podsticanje razvoja nedovoljno razvijenih, devastiranih i ruralnih područja;
- smanjenje negativnih demografskih kretanja;
- razvoj ekonomije bazirane na znanju, inovativnosti, savremenim naučno-tehnološkim dostignućima i organizaciji upravljanja;
- uspostavljanje pravnog i institucionalnog okvira za planiranje, organizovanje, koordiniranje i realizaciju regionalnih razvojnih aktivnosti;
- podsticanje međuopštinske, međuregionalne, prekogranične i međunarodne saradnje u pitanjima od zajedničkog interesa i
- efikasnije korišćenje prirodnih resursa i dobara na republičkom, pokrajinskom, regionalnom i lokalnom nivou.

Kompleksnost nasledenih regionalnih problema R. Srbije, uz pojavu novog regionalnog „tranzicionog siromaštva“, dostigli su takve razmere, da je neophodno pristupiti definisanju novog koncepta regionalnog razvoja. U tom kontekstu primarni cilj je donošenje novih institucionalnih rešenja, jer sva dosadašnja iskustva, kao i postojeće tendencije u regionalnom razvoju, ukazuju da neadekvatan regionalni razvoj nije samo posledica defekata primenjivane politike regionalnog razvoja, nego prvenstveno nedostataka sistemskih i institucionalnih regulativnih mehanizama. S tim u vezi, veoma je važno, u narednom periodu, raditi na usklađivanju zakonodavstva sa evropskim standardima i jačanju kapaciteta institucija u oblasti regionalnog razvoja.

Jačanje internih kapaciteta regiona i lokalnih zajednica treba da postane prioritet, tako da sve intervencije, mere i instrumenti moraju da se osmišljavaju i preduzimaju sa tim ciljem. U prostornom kontekstu vrlo je bitno razumeti da se razvoj regiona bazira na uslovima i

mogućnostima koji postoje unutar regiona za apsorbovanje, implementaciju i dalje kreiranje novih tehničko-tehnoloških rešenja, ideja i inovacija. Pri tome, ne treba dovoditi u pitanje neophodnost politike regionalnog razvoja, već joj treba pristupati na novi način – kreirati i sprovoditi mere koje će dovesti do toga da svaki region pruža svoj maksimum. Razvijeni treba da se razvijaju i dalje, a manje razvijeni da izgradnjom i unapređenjem sopstvenog teritorijalnog kapitala budu osposobljeni da samostalno, engogenim procesima, razviju poslovnu aktivnost, kao i da apsorbuju sve razvojne impulse što do njih dolaze po osnovu difuzije i širenja razvoja iz razvijenijih regiona.

Zahvalnica

Ovaj rad je deo Projekta osnovnih istraživanja (br. 179015), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Reference

1. Ascani, A., Crescenzi, R., & Iammarino, S. (2010), *Regional Economic Development: A Review*, London School of Economics and Political Science London
2. Barca, F. (2009), *An Agenda for Reformed Cohesion Policy – A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*, Brisel, dostupno na: http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/regi/dv/barca_report_/barca_report_en.pdf
3. Beer, A., Haughton, G., & Maude, A. (2003), *Developing Locally: An International Comparison of Local and Regional Economic Development*, Bristol
4. Bojović, J. (2012), *Lokalni ekonomski razvoj u Srbiji – Priručnik za praktičare*, Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj, Beograd, dostupno na: <https://www.slideshare.net/NALED/lokalni-ekonomski-razvoj-u-srbiji-prirunik-za-praktiare-12127476>
5. Consulting, M., & InTER. (2013), *Evaluation of effectiveness and efficiency of development assistance to the Republic of Serbia per sector*, Intersectoral Development Assistance Coordination Network, dostupno na: <http://www.evropa.gov.rs/Documents/Home/DACU/5/194/Final%20Evaluation%20Report.pdf>

6. Jakopin, E. (2013), Izazovi regionalne politike u Srbiji, Zbornik radova: Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja Jugoistočne Evrope, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš
7. Jakopin, E., (2018), Regionalna tranzicija Srbije, Zadužbina Andrejević, Beograd
8. Mijačić, D., Paunović, B. (2011), Regional Disparities in Serbia, Serbian Associations of Economists Journal of Business Economics and Management, Vol. 59, No. 7-8, Beograd, dostupno na: <http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0353-443X1108379M&redirect=ft>
9. Nacionalna agencija za regionalni razvoj, (2019), dostupno na: <http://www.regionalnirazvoj.gov.rs/Lat/ShowNARRFolder.aspx?mi=85>
10. Narodna banka Srbije, (2018), Makroekonomska kretanja u Srbiji, dostupno na: https://www.nbs.rs/internet/latinica/18/18_3/prezentacija_invest.pdf
11. Republički zavod za statistiku, Statistički godišnjak Republike Srbije, razne godine, Beograd.
12. Šuput, D. (2011), Regionalizacija u Evropi - nema jedinstvenog modela, Nova srpska politička misao, dostupno na: <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/regionalizacija-u-evropi>
13. Veselinović, P. (2013), Nacionalna ekonomija, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac.
14. Vukmirović, J. (2013), Regionalni razvoj kao preduslov za izlazak iz krize. Ekonomski Institut, Makroekonomske analize i trendovi, Beograd, dostupno na: <http://www.ecinst.org.rs/sites/default/files/matkratki/temabroja219.pdf>
15. Zakon o regionalnom razvoju Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_regionalnom_razvoju.html

INSTITUTIONAL SOLUTIONS IN THE FUNCTION OF REGIONAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Regional disparities in the Republic of Serbia are manifested in multi-tier and polarization within regional. The scale of these disparities are due to inherited and transition mismatches in economic activity, intense process of depopulation, a long time economic and social backwardness, in consistent and uncoordinated regional policy and institutional support unbuilt. Balanced regional development and the long-term strategic purpose of Serbia. Its implementation involves the construction of an institutional framework that should ensure an effective system of directing, monitoring and evaluation mechanisms for the implementation of incentive regional policy to reduce regional disparities. The paper will be particularly pointed out the need of a consistent institutional framework for regional development of Serbia, with particular reference to models of regional development in the European countries and countries in transition.

Keywords: regional development, indicators of development, institutional arrangements, decentralization

CENA RADNE SNAGE I EKONOMSKI SUVERENITET

Boban Stojanović*, Vladan Vučić i Zorana Kostić*****

Pitanje cene radne snage posebnu važnost ima u zemljama u razvoju jer nizak nivo zarade predstavlja značajan faktor konkurentnosti i važan element privlačenja stranih direktnih investicija. Iako se često posmatraju kao pokretačka snaga razvoja privrede, niski troškovi rada nose sa sobom čitav niz (negativnih) posledica po životni standard, kvalitet života, a u krajnjoj instanci i po društveno blagostanje. Nizak nivo primanja iz radnog odnosa posledica je odnosa ponude i tražnje na specifičnom tržištu radne snage. S druge strane, postoje egzogeni uticaji, posebno kod definisanja minimalne cene rada. Takođe, konkurentnost zavisi od usklađenosti troškova radne snage sa nivoom ostvarene produktivnosti, a ne samo od troškova radne snage kao takvih. Stoga će se u radu cena radne snage kao faktor konkurentnosti nacionalne ekonomije posmatrati kroz prizmu odnosa između kompenzacija zaposlenih, bruto dodate vrednosti i broja zaposlenih. To treba da nas dovede do jediničnih troškova rada kao reprezentata cene radne snage i njihovo povezivanje sa indeksom globalne konkurentnosti Svetskog ekonomskog foruma. Rezultat istraživanja je da su razlike u zaradama srazmerno veće od razlika u produktivnostima, što, između ostalog, ukazuje i na problem ekonomskog suvereniteta.

Ključne reči: radna snaga, konkurentnost, prosečna i minimalna zarada, produktivnost rada, troškovi rada, ekonomski suverenitet

Uvod

Proces globalizacije i rastuća konkurencija, koja dobija globalne razmere i ruši sve barijere, dovode do promene pravila igre na svetskom tržištu. Osvajanje tržišta u ovakvim uslovima postaje krajnji cilj za čiju realizaciju se vodi konstantna i dinamična borba iz koje kao pobednici izlaze samo najuspešniji. Inovativnost i fleksibilnost

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, stojanovic@ni.ac.rs

** Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment "Konstantin Veliki", Niš Univerziteta Union – Nikola Tesla, Beograd, vladan.vucic@gmail.com

*** Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Nišu, zoksinis@gmail.com

predstavljaju pretpostavke ostvarivanja konkurentne prednosti. Osmišljavanje procesa povećanja konkurentnosti podrazumeva definisanje prioriteta i primenu brojnih mera. Ciljevi i arsenal mera za povećanje konkurentnosti zavise od kreatora politike u svakoj zemlji. Imajući u vidu te uslove, postavlja se pitanje kolika je autonomija pojedinih zemalja u uslovima globalizacije. Analitičarima je interesantno i pitanje ekonomskog suvereniteta u kreiranju politike unapređenja konkurentnosti određene zemlje. Budući da je cena rada faktor konkurentnosti, dodatno pitanje je stepen suvereniteta u određivanju zarada (najamnina).

Ekonomski suverenitet bi načelno značio nezavisnost i punu slobodu u donošenju (ekonomskih) odluka i u delovanju vlasti unutar nacionalne teritorije, uz pravnu ograničenost u primeni nacionalnog ekonomskog i finansijskog sistema.

Analiza uzroka i posledica veće ili manje konkurentnosti dobija ulogu ključa unapređenja poslovanja preduzeća, ali i izvora sagledavanja stepena konkurentnosti regiona i nacionalne ekonomije kao celine. U skladu sa tim, rezultati koje pruža analiza konkurentnosti predstavljaju nezamenljiv okvir primene konkretnih mera za unapređenje nivoa konkurentnosti, bilo da se radi o preduzeću, regionu ili zemlji.

Brojni su faktori koji utiču na konkurentnu poziciju i uspeh na globalnom tržištu. Cena je jedan od najvažnijih činilaca u tom procesu. Ukoliko je cena niža, uz sve ostale jednake uslove (*caeteris paribus*), proizvod ili usluga ima komparativne prednosti u odnosu na konkurente. U tom slučaju cena direktno utiče na konkurentnost. U stvarnosti nikada nisu svi ostali činioци jednaki, tako da je to samo teorijski slučaj. Međutim, navedena činjenica ne umanjuje značaj cena u ostvarivanju željene konkurentne pozicije.

Prethodna kratka opservacija se odnosi i na cenu rada kao važnog inputa u svakoj proizvodnji ili pružanju usluga. Za razliku od finalnih proizvoda ili usluga (outputa), rad je, uz ostale faktore proizvodnje, neophodan input koji se nabavlja na tržištu po određenoj ceni. Tržište rada je veoma specifično i po mnogim svojstvima se razlikuje od drugih tržišta. Na njemu se, kao i na svakom drugom, ispoljava odnos ponude i tražnje. Na bazi konstelacija odnosa ponude i tražnje formira se cena kao tržišna kategorija. Cena rada je, međutim, u svim razvijenim

ekonomijama delimično egzogeno određena u odnosu na tržište. Za razliku od proizvoda i usluga, rad ima eksterno definisan donji nivo cene. Radi se o minimalnoj ili garantovanoj ceni rada koja u suštini ne mora da odgovara odnosu ponude i tražnje. Ona se formira kroz socijalni dijalog države, reprezenata rada i predstavnika vlasnika kapitala. Postoje velike razlike u visini minimalne cene rada u različitim zemljama. Zbog toga su, između ostalog, evidentne i velike razlike u zaradama. Uz to, postoje i značajne razlike u konkurentnosti. Ukoliko već postoje te razlike, interesantno je analizirati uticaj cene rada i konkurentnosti pojedinih zemalja.

Cilj ovog priloga je sagledavanje značaja cene radne snage kao faktora konkurentnosti nacionalne ekonomije. Stoga će, korišćenjem navedene metodologije, biti učinjen pokušaj utvrđivanja uticaja promene cene radne snage na promenu konkurentne pozicije Republike Srbije. U krajnjoj instanci, treba odgovoriti na pitanje da li je radna snaga i dalje značajna determinanta konkurentnosti nacionalne ekonomije i kolika je samostalnost i nezavisnost u određivanju fonda zarada u nekoj zemlji, odnosno da li postoji suverenitet u tom segmentu ekonomske politike.

Konkurentnost i radna snaga

Proces globalizacije je kao aksiom nametnuo tvrdnju da se sve stalno menja, te da je jedina konstanta savremenog sveta upravo promena. Nacionalne ekonomije koje su to na vreme shvatile danas pripadaju grupi razvijenih zemalja. Sve intenzivnija konkurencija, kao posledica procesa globalizacije, ugrožava opstanak preduzeća koja ne odlikuje sposobnost transformacije, inovativnost, produktivnost i sposobnost da odgovore pritiscima iz okruženja (Lojpur & Peković, 2013). Konkurentnost može da se posmatra i na nivou regiona, ali našu analizu vezujemo za makroekonomski nivo. Svetski ekonomski forum definiše nacionalnu konkurentnost kao skup institucija, politika i faktora koji određuju nivo produktivnosti jedne privrede (World Economic Forum, 2014, 4). Države na različite načine konkurišu jedna drugoj sa ciljem da što uspešnije ostvare razvojne ciljeve. Što je veća nacionalna konkurentnost, veći je i udeo određene zemlje u celokupnom stvorenom bogatstvu.

Konkurentnost, produktivnost i životni standard međusobno su jako korelisani pojmovi. Produktivnost ostvarena u ekonomiji je determinanta životnog standarda nacije, pri čemu se kao mera uzima vrednost proizvedenih proizvoda i pruženih usluga po jedinici ljudskog kapitala i prirodnih resursa. Reč je o tome da se konkurentnost privrede suštinski meri ostvarenom produktivnošću. Naime, visok nivo produktivnosti za sobom povlači i visok dohodak, jaku nacionalnu valutu, kao i visoke prinose na ulaganja. Taj process bi trebalo da prati i rast zarada. Sinergijski efekat svih ovih činilaca ogleda se u visokom životnom standard (Porter, Schwab, Sorrell, Lopez-Claros, 2004). Ključni cilj nacionalne strategije konkurentnosti trebalo bi da bude rast produktivnosti i transformacija privrednog rasta u rast životnog standarda stanovništva (Paraušić, 2007). S tim u vezi, zemlje sa visokim životnim standardom obično se odlikuju visokim nivoom konkurentnosti.

Budući da je predmet ovog rada analiza cene radne snage kao faktora konkurentnosti, interesantno je ukazati na različite faktore koji utiču na konkurentnost, kao i na različita shvatanja o uticaju cene radne snage na konkurentnost. Ključni faktori koji obezbeđuju konkurentsku sposobnost nacionalne ekonomije, a koji čine poznati Porterov dijamant nacionalne konkurentnosti, jesu:

- uslovi vezani za faktore proizvodnje - kapital, nivo tehnologije, infrastruktura, kvalifikacija kadrova, informacije;
- uslovi vezani za unutrašnju tražnju dobara i usluga u određenim oblastima proizvodnje;
- postojanje sektora koji ostvaruju proizvodnju konkurentnih proizvoda ili ostvaruju značajnu povezanost sa njihovom proizvodnjom ("prateće industrije");
- strategija i struktura privrednog subjekta, kao i karakter konkurencije između većeg broja privrednih subjekata.

Smatra se da je za stvaranje konkurentne prednosti nacionalne ekonomije neophodna uspešna makroekonomska politika, odnosno adekvatna politika razvoja. U tom kontekstu, mere i instrumenti kreatora ekonomske politike imaju značaj u pojačavanju intenziteta delovanja onih elemenata koji određuju tzv. dijamant nacionalne konkurentnosti. Nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju su suočene sa

brojnim problemima u ostvarivanju željenog ekonomskog rasta i dostizanju većeg nivoa društvenog blagostanja. Neki od njih su nezaposlenost, nedovoljna domaća akumulacija, mala izdvajanja za obrazovanje i nauku. U takvim ekonomijama cena rada je po pravilu niska i to se tretira kao značajan faktor privlačenja stranih investicija. Mnogobrojne mere stimulisanja stranih investitora su uvek praćene i činjenicom da se njegova konkurentnost u dobroj meri može zasnivati na niskoj ceni rada.

Kada su u pitanju ljudski resursi, nema sumnje da konkurentske prednosti nacionalne ekonomije leže u znanju, odnosima, motivaciji, kao i razlikama koje ne mogu biti lako kopirane od strane konkurencije. Porter je još 1990. godine istakao da konkurentnost jedne nacije zavisi od kapaciteta njene industrije da inovira i da se nadograđuje (Porter, 1990, 73). Takođe, ovaj profesor je još pre tri decenije primetio da su tradicionalni izvori konkurentske prednosti vrlo često nedostižni, iz razloga što se isti često menjaju i ni u kom slučaju nisu statični. On dalje uočava da su opadajući troškovi radne snage kao deo ukupnih troškova (uz rastuće globalno tržište sirovina i slobodnije kretanje tehnologije), smanjili ulogu tradicionalnih izvora komparativne prednosti. Po Porteru, konkurentska prednost je još tada svoj izvor imala u kompleksnim faktorima, kao što su obučeni naučnici i tehničko osoblje, ali i napredna infrastruktura (Porter, 1986, 38-39).

Uticaj efikasnosti i fleksibilnost tržišta rada na produktivnost u Republici Srbiji

Prema metodologiji Svetskog ekonomskog foruma, u okviru osmog stuba konkurentnosti koji nosi naziv Tržište rada, definišu se faktori koji determinišu fleksibilnost rada, kao i faktori koji podstiču produktivnost. Njima se određuje vrednost na bazi koje se rangiraju zemlje. Na primeru Srbije, prema poslednjem izveštaju za 2018, stanje na tržištu rada je prikazano u Tabeli 1, Tabeli 2 i Tabeli 3.

Tabela 1 Faktori koji determinišu fleksibilnost tržišta rada u Republici Srbiji u 2018.

Faktori koji determinišu fleksibilnost tržišta rada	Rang/140	Vrednost
Troškovi otpremnine (otpuštanja)	17	92,3
Praksa zapošljavanja i otpuštanja	77	45,5
Saradnja radnika i poslodavaca	100	50,9
Fleksibilnost određivanja zarada	53	68,7
Faktori koji podstiču produktivnost	Rang/140	Vrednost
Aktivna politika rada	68	38,0
Prava radnika	71	70,1
Jednostavnost zapošljavanja strane radne snage	76	50,5
Interna mobilnost radne snage	68	58,2
Oslanjanje na profesionalno upravljanje	122	40,3
Plata i produktivnost	58	51,4
Učešće žena u radnoj snazi	44	80,2
Stopa poreza na rad, %	93	83,1

Izvor: World Economic Forum, 2018.

Ovaj stub meri fleksibilnost radne snage odnosno pokazuje u kojoj meri se ljudski resursi mogu reorganizovati, koristiti i kako se može upravljati talentima. Funkcionalna tržišta rada podstiču produktivnost radnika. Kombinujući fleksibilnost sa osnovnim pravima radnika, dobro funkcionisanje tržišta rada omogućava zemljama da budu otpornije na šokove, motivišu radnike, zadržavaju talente i podstiču ih da preuzimaju rizik. Zbirna ocena efikasnosti tržišta rada je u skladu sa opštim nivoom konkurentnosti Srbije, što je ilustrovano sledećim tabelama:

Tabela 2 Osmi stub konkurentnosti Republike Srbije - Tržišta rada

2017		2018	
Rang	Vrednost	Rang	Vrednost
54/135	60,5	52/140	61,5

Izvor: World Economic Forum, 2018.

Kako je cilj rada ispitivanje hipoteze da niski troškovi rada pozitivno utiču na konkurentnost zemalja, u sledećoj tabeli su navedeni podaci o oceni i rang u ukupne (globalne) konkurentnosti.

Tabela 3 Nivo konkurentnosti Srbije po metodologiji Svetskog ekonomskog foruma¹

Republika Srbija	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Skor	3,78	3,90	3,77	3,84	3,88	3,87	3,77	3,90	3,89	3,97	59,2	60,9
Rang	91	85	93	96	95	95	101	94	94	90	70	65

Izvor: Schwab, & World Economic Forum, 2007-2018.

Usled promene metodologije koja je izvršena u načinu računanja indeksa i nove strukture stubova u 2018. godini, vrednosti Indeksa globalne konkurentnosti verzije 4.0, kao i rangovi nisu uporedivi sa prethodnim izveštajima. Uporedivost je moguća samo sa preračunatim vrednostima koje su prikazane u Tabeli 3. Indikatori koji prate performanse konkurentnosti objašnjavaju više od 80% varijacija u nivou prihoda i 70% varijacija u dugoročnom rastu u analiziranim privredama. Strukturu Indeksa globalne konkurentnosti verzije 4.0 čini dvanaest glavnih pokretača produktivnosti koji su grupisani u četiri kategorije: Podržavajuće okruženje, Ljudski kapital, Tržišta i Ekosistem inovacija.

Detaljni uvid u podatke za Srbiju (slično je i u zemljama u okruženju) ukazuje da su relativno dobre ocene vezane za fleksibilnost tržišta rada, a da su ocene faktora koji podstiču produktivnost mnogo niže. Jedino je visoka ocena data po kriterijumima odnosa zarade i produktivnosti rada i fleksibilnosti zarada. Takva ocena u suštini potiče od niske cene rada, što govori o nepovoljnom položaju radnika. U Srbiji realna zarada beleži pad od 2013. do 2016. godine. Poslednjih godina se beleži blagi rast realnih zarada, ali je prosečna zarada i dalje među najnižom u Evropi (Stojanović, Mladenović, 2017). I mnoge druge pojave na tržištu rada govore o tome da se fleksibilnost na tržištu rada shvata kao favorizovanje poslodavaca. Posebno problematična je veoma

¹ Izveštaj o konkurentnosti, koji izdaje Svetski ekonomski forum, značajan je instrument sagledavanja i komparacije nivoa konkurentnosti između različitih zemalja. Profesor Džefri Saks je 2000. godine formulisao Indeks konkurentnosti rasta (*Growth Competitiveness Index*) koji je obuhvatao makro aspekt konkurentnosti, dok je profesor Majkl Porter iste godine uveo Indeks poslovne konkurentnosti, koji je bio fokusiran na mikroekonomske pokretače rasta. Profesor Sala-i-Martin kreirao je 2004. godine Indeks globalne konkurentnosti, koji uključuje kako makroekonomske, tako i mikroekonomske faktore konkurentnosti.

niska ocena (među najnižijim u svetu) sposobnosti sistema da zadrži ili privuče kreativne, visokoobrazovane kadrove. "Odliv mozgova" bitno umanjuje efikasnost tržišta rada u Srbiji.

Treba imati u vidu problem realnosti, a time i problem validnosti podataka koje je koristio Svetski ekonomski forum u izveštajima do 2018. godine. Podaci su se dobijali iz primarnih i sekundarnih izvora. Primarni ili tzv. "meki" podaci dobijeni su putem anketa koje su popunjavali top menadžeri preduzeća koja čine reprezentativni uzorak u svakoj zemlji. Sekundarni ili "čvrsti" podaci dobijani su iz međunarodno uporedivih baza. Problem je posebno izražen kod primarnih podataka, jer usled pristrasnosti ispitanika u pojedinim zemljama, iste bivaju precenjene, za razliku od nekih drugih podcenjenih zemalja (Ristić & Tanasković, 2011).

Umesto dosadašnjih 114 indikatora za računanje indeksa globalne konkurentnosti, u 2018. godini upotrebljava se 98 indikatora, od kojih su 64 indikatora u potpunosti novi. Primarni ili „meki“ indikatori koji se dobijaju na bazi anketiranja privrednika zamenjeni su objektivnim pokazateljima. Objektivna uporedivost zemalja je povećana jer je uticaj indikatora percepcije na konačnu vrednost indeksa smanjen na 30%. Prevelike oscilacije u odgovorima redukovane su korišćenjem metode ponderisanja pokretnih proseka.

Specifičnosti tržišta rada i ekonomski suverenitet

Prethodna razmatranja su već testirala hipotezeu da niži troškovi radne snage uslovljavaju viši nivo konkurentnosti zemlje. Ovaj stav se odnosi i na konkurentnost u privlačenju investicija koje treba da rezultira većom zapošljenošću i bržim privrednim rastom zemlje u kojima je cena rada niža u odnosu na zemlje u kojima je nivo zarada viši. U proveru ove hipoteze treba uzeti u obzir činjenicu da je logika oplodnje kapitala u alociranju ka tržištima sa jeftinijim inputima. Drugim rečima, alternativni plasman kapitala značajno zavisi od cena faktora proizvodnje. Ako se prihvati takvo razmišljanje, onda bi nizom mera trebalo ograničavati rast zarada da bi se obezbedio rast konkurentnosti. U arsenalu takvih mera je i direktno (administrativno) regulisanje plata, ali i čitav niz posrednih mera državne intervencije

(radno zakonodavstvo, opšti i posebni kolektivni ugovori poslodavaca i sindikata, fiskalna politika i dr.).

Cena rada nije čisto tržišna kategorija jer ne odražava u potpunosti odnos ponude i tražnje na tržištu rada. Međutim, činjenica je da će u slučaju veće nezaposlenosti ponuda rada biti velika, što bi po osnovnom ekonomskom zakonu dovelo (uz istu tražnju za radom) do nižih najamnina. Zbog toga su u zemljama sa visokim stopama nezaposlenosti zarade po pravilu niže u odnosu na ekonomije sa manjom nezaposlenošću. Izlaz iz takve situacije je u stimulanju veće zaposlenosti kroz investicije. Da bi se privukli investitori, jedan od stimulansa je i jeftinija radna snaga. Tako se kreatori politike nalaze u začaranom krugu: povećanje zaposlenosti, rast životnog standarda i privredni rast je moguće ostvariti samo putem (novih) investicija, a za privlačenje tih investicija je potrebno da cena rada bude niža nego u drugim konkurentskim zemljama koje takođe teže istim ciljevima. Rezultat ove borbe je nizak nivo zarada i standarda života kod svih učesnika ove konkurentске utakmice. Dobar primer za to je ekonomski prostor Zapadnog Balkana. Dodatni problem je uticaj promena u zaradama na makroekonomsku stabilnost, o čemu brinu vlade zemalja ne samostalno, već zajedno, zbog potpisanih ugovora, sa međunarodnim finansijskim organizacijama, posebno Međunarodnim monetarnim fondom. Ovde se otvara jasno pitanje suvereniteta zemalja u definisanju i sprovođenju, između ostalog, i politike cene rada.

Poseban problem je odnos zarade i produktivnosti. U ekonomskoj teoriji je opšteprihvaćen stav da je ekonomska stabilnost obezbeđena samo ako rast zarada prati rast produktivnosti. Mnogo je komplikovanije ako se analizira ne rast, već nominalni iznos plata, nezavisno da li je izražen u domaćoj ili stranoj valuti. Multinacionalne kompanije imaju filijale u zemljama sa velikim razlikama u zaradama, iako radnik u svim zemljama proizvede istu ili sličnu dodatnu vrednost. Produktivnost u užem smislu je jednaka, a zarade su veoma različite. U slučaju da rast plata prati rast produktivnosti od, recimo, 10%, i da je na nivou korporacije novostvorena vrednost po radniku 100 evra, rast naknada za rad od 10% za radnika koji u jednoj zemlji prima zaradu od 500 evra je 50 evra, a za radnika u drugoj zemlji koji prima zaradu od 1000 evra je 100 evra. Radi se, naravno, o različitoj osnovi za povećanje. Na taj način u rastu novododate vrednosti učestvuju svi podjednako, ali

se različito plaća doprinos radnika u različitim zemljama. Ovo, između ostalog, govori o lošem položaju radnika u zemljama sa nižim nivoom zarada.

Minimalna cena rada je značajna kategorija koja eksplicitno pokazuje netržišni karakter jednog dela ukupne zarade. Ova veličina je veoma često orijentir za određivanje nivoa zarade od strane poslodavaca. Drugim rečima, ukoliko je u nekoj zemlji određena niska minimalna zarada, poslodavci će nuditi manju zaradu za isti rad u odnosu na zaradu u zemlji u kojoj je viši nivo minimalne cene rada. Nizak nivo zarada tako postaje "sudbina" radnika koji su samo krajnje indirektno (preko sindikata) uticali na određivanje minimalne cene rada. Veoma je problematična uloga predstavnika radnika u tripartitnom dogovoru države, sindikata i poslodavaca u zemljama koje se bore za privlačenje stranih investitora. Direktni ili indirektni pritisak, uz radno zakonodavstvo i slabost institucija, posebno radnog inspektorata, značajno umanjuje značaj sindikalnog aktivizma. Tako postaje "normalno" da čak i u velikim korporacijama nema sindikalnog organizovanja, te nema ni pritiska koji bi doveo do boljih uslova rada i više zarade. Društveni dijalog zbog toga postaje defektan, a poslovni ambijent prilagođen uglavnom poslodavcima.

Sa ciljem provere istraživačkog pitanja, mogu se koristiti pokazatelji kao što su prosečna zarada, prosečna kompenzacija zaposlenih, zatim realni rast zarada, prosečna produktivnost rada i jedinični troškovi rada. Kompenzacije za zaposlene, kao jedan od pokazatelja koji se koristi za izračunavanje navedenih veličina, i one predstavljaju sva plaćanja kako u gotovini tako i u naturi (npr. hrana i stanovanje) koja se zaposlenima pružaju u zamenu za rad, a obuhvataju i doprinose za socijalno osiguranje koji se plaćaju za zaposlene a koje im obezbeđuju izvesne koristi. Bruto dodata vrednost predstavlja zbir dodate vrednosti u poljoprivredi, industriji i uslužnim sektorima (World Bank, World Development Indicators). Pokazatelj prosečne kompenzacije zaposlenih predstavlja odnos kompenzacija radnika i ukupnog broja zaposlenih. Prosečna produktivnost rada dobija se kao odnos ukupne dodate vrednosti i ukupnog broja zaposlenih. Najzad, jedinični troškovi rada predstavljaju količnik prethodna dva indikatora, tj. odnos između kompenzacija zaposlenih i bruto dodate vrednosti. Za potrebe komparacije navedenih indikatora, mogu se računati i bazni indeksi koji

omogućavaju praćenje promena prosečnih kompenzacija zaposlenih i prosečne produktivnosti rada, na osnovu promene konkurentnosti. (Stojanović, Mladenović, 2017).

Rezultati pokazuju da postoji približna podudarnost između jediničnih troškova rada i nivoa konkurentnosti zemalja prema metodologiji Svetskog ekonomskog foruma. Treba, međutim, imati u vidu da, pored jediničnih troškova rada, konkurentnost determinišu i brojni drugi faktori. Stoga ne možemo ni očekivati potpunu podudarnost korišćenih metodologija i zaključaka o nivou konkurentnosti do koga one dovode. Pozitivno je svakako saznanje da postoji izvestan stepen podudarnosti i da je radna snaga značajan faktor konkurentnosti privrede.

Zaključak

U radu je sprovedena analiza cene radne snage kao jednog od faktora konkurentnosti. Ukazano je na specifičnost tržišta rada na kome se formira najamnina (zarada) kao cena rada. Deo zarade se odnosi na minimalnu cenu rada koja se formira vantržišnim određivanjem kroz tripartitni konsenzus države, predstavnika poslodavaca i reprezentata radnika. U zemljama sa niskim nivoom prosečne zarade, kao što je Srbija, više od polovine zarada su na nivou minimalne cene rada, što povećava značaj ove kategorije za životni standard i društveno blagostanje. Da bi se povećala zaposlenost, donosi se liberalno radno zakonodavstvo koje teži fleksibilnosti tržišta rada, efikasnoj alokaciji radnih resursa i većoj produktivnosti rada. Uz to, regulisanjem ukupnog fonda plata, kao i plata u javnom sektoru, država teži da postigne i zadrži makroekonomsku stabilnost. U svemu navedenom, zemlje koje poput Srbije imaju aranžmane sa međunarodnim finansijskim organizacijama (najčešće sa Međunarodnim monetarnim fondom) često ili isključivo donose navedene odluke i primenjuju mere ne samostalno, već u "dogovoru" i uz odobrenje tih organizacija. Ta činjenica govori o nepostojanju ili, najblaže rečeno, o nepoštovanju ekonomskog suvereniteta zemlje.

U ekonomskoj teoriji je opšteprihvaćen stav da rast zarada treba da prati rast produktivnosti, kako na mikro, tako i na makroekonomskom nivou. Ne dovodeći u pitanje taj stav, u radu se skreće pažnja na

nasleđeni nivo zarada, tj. njihove apsolutne iznose. Navedena je činjenica da su razlike u produktivnosti manje nego razlike u zaradama u različitim zemljama. U slučaju multinacionalnih kompanija za potvrdu toga i nisu potrebna empirijska istraživanja. U filijalama tih kompanija u različitim zemljama se ostvaruje ista ili slična produktivnost, dok su zarade za isti rad veoma različite. To je snažan motiv za investiranje u zemlje sa niskim nivoom cene rada, što zemlje poput Srbije koriste, uz druge podsticaje, za privlačenje stranih investicija. Time se ublažava problem nezaposlenosti i delimično odliva kadrova iz zemlje.

Analize tržišta rada i uticaja nivoa zarada na produktivnost služila je za ispitivanje validnosti hipoteze da niski troškovi rada povoljno utiču na konkurentnost nacionalne ekonomije. Uz to, trebalo je potvrditi i hipotezu da su niski troškovi rada značajan faktor privlačenja stranih investicija. Pokazalo se da postoji korelacija između efikasnosti tržišta rada i globalne konkurentnosti zemlje, prema metodologiji Svetskog ekonomskog foruma. Međutim, postavlja se pitanje uticaja niske cene rada na efikasnost tržišta rada. Koristeći istu metodologiju, pokazali smo da su pozicije Srbije neuporedivno bolje kada je u pitanju fleksibilnost tržišta rada. Preciznije, najbolju poziciju Srbija ima kod kriterijuma troškovi otpuštanja radnika, fleksibilnosti zarada i odnos zarade i produktivnosti (rang mnogo ispod ranga globalne konkurentnosti), a najgoru po kriterijumu sposobnosti zemlje da zadrži i privuče talentovane pojedince. Sve ovo govori o dosta sumornoj slici efikasnosti i fleksibilnosti tržišta rada u Srbiji.

Činjenica o postojanju obrazovane, a jeftine radne snage pretpostavka je konkurentnosti srpske privrede. Istraživanje sprovedeno u radovima autora podvrglo je proveru ovu hipotezu, za šta je kao alat korišćena metodologija utvrđivanja jediničnih troškova rada putem komparacije kompenzacija radnika i produktivnosti radnika.

Često se ističe teza da poboljšavanje dobrobiti radnika dovodi do većih troškova radne snage i niže cenovne konkurentnosti. Međutim, to nije u potpunosti tačno, jer je za proizvodnju kvalitetnih proizvoda nužno postojanje motivacije zaposlenih. Shodno tome, preciznije je reći da konkurentnost zavisi od toga da li su troškovi radne snage prilagođeni produktivnosti, a ne samo od troškova radne snage kao takvih. Naime, visoke plate nemaju iste konsekvence u visoko

produktivnim i u nisko produktivnim sektorima. U sektorima sa niskim nivoom produktivnosti, visoke plate označavaju i visok nivo troškova proizvodnje. Sa druge strane, u visoko produktivnim sektorima, visoke plate često bivaju pokrivena visokim nivoom outputa po radniku, te mogu garantovati visok nivo produktivnosti u dugom roku (Ark, Erumban, Chen & Kumar, 2008). Proizilazi da, ukoliko je produktivnost na niskom nivou, jeftina radna snaga nema nikakav značaj za konkurentnost zemlje.

Relevantnost jediničnih troškova rada kao pokazatelja konkurentnosti privrede proverili smo iznošenjem podataka Svetskog ekonomskog foruma o konkurentnosti. Međutim, nerealno bi bilo očekivati da se ovi pokazatelji u potpunosti poklapaju. Prvi razlog je postojanje čitavog niza faktora koji pored jediničnih troškova rada determinišu konkurentsku poziciju. Drugi razlog je validnost podataka Svetskog ekonomskog foruma iz Izveštaja o konkurentnosti, koji ne može biti okarakterisan kao metodološki i sadržajno besprekoran. Ipak, saznanje o postojanju izvesne podudarnosti između jediničnih troškova rada i konkurentne pozicije zemlje koju utvrđuje Svetski ekonomski forum ukazuje na značaj cene radne snage kao faktora konkurentnosti.

Zahvalnica

Ovaj rad je deo projekata osnovnih istraživanja br. 44007 i 179066 koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Reference

1. Arandarenko, M., & Bartlett, W. (2012). Labour Market and Skills in the Western Balkans, FREN, Belgrade.
2. Ark, B.V., Erumban, A.A., Chen, V., & Kumar, U. (2008). The Cost Competitiveness of Manufacturing in China and India: An Industry and Regional Perspective, Working Paper No. 228, Indian Council for Research of International Economic Relations.
3. International Labor Organization. Pristupljeno 28. februara 2018. na <https://www.ilo.org/global/topics/sdg-2030/lang--en/index.htm>

4. Lojpur, A., & Peković, C. (2013). Znanje i inovaciona politika zemalja u tranziciji kao mjera spremnosti za ulazak u EU. *Economics & Economy*, 1(2), 61-75.
5. Paraušić, V. (2007). Institucionalne i infrastrukturne prepreke konkurentnosti Republike Srbije, *Međunarodni problemi*, Vol. 59, Iss. 4.
6. Porter, M., Delgado, M., Ketels, Ch., & Stern, S. (2008). *The Global Competitiveness Report 2008-2009*, World Economic Forum, Geneva.
7. Porter, M. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. Harvard Business Review.
8. Porter, M. (1986). *Competition in Global Industries*. Harvard Business School Press, Boston.
9. Porter, M., Schwab, K., Sorrell M., & Lopez-Claros, A. (2004). *The Global Competitiveness Report 2004-2005*, Palgrave Macmillan, New York.
10. Ristić, B., & Tanasković, S. (2011). Konkurentnost Srbije: merenje konkurentnosti i rangiranje zemalja prema izveštaju Svetskog ekonomskog foruma ". *Kvartalni monitor* 25, 26, 68.
11. Schwab, K. (2013). *The Global Competitiveness Report 2013-2014*, World Economic Forum, Geneva.
12. Schwab, K. (2012). *The Global Competitiveness Report 2012-2013*, World Economic Forum, Geneva.
13. Schwab, K. (2010). *The Global Competitiveness Report 2010-2011*, World Economic Forum, Geneva.
14. Stojanović B. & Mladenović J. (2017). Cena radne snage kao faktor konkurentnosti, Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije, redaktor Vlastimir Leković, str. 111-126, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
15. Vuković, D. B. (2013). Korelaciona analiza indikatora regionalne konkurentnosti: Primer Republike Srbije. *Ekonomski horizonti*, 15(3), 197-211.
16. World Economic Forum. <https://www.weforum.org/reports/> Pristupljeno 28.2.2018.
17. World Bank, World Development Indicators. Pristupljeno 20. februara 2018. na <https://datacatalog.worldbank.org/dataset/world-development-indicators>

LABOR PRICES AND ECONOMIC SOVEREIGNTY

The issue of labor prices has a special importance in developing countries, due to low wages represent a significant factor of competitiveness, and an important element for attracting foreign direct investments. Although low labor costs are often seen as the driving force of the development, they have a whole range of (negative) consequences for the living standard, the quality of life, and ultimately the social welfare. The low level of earnings is a consequence of the relationship between supply and demand in a specific labor market. On the other hand, there are exogenous influences, especially in defining minimum labor costs. Also, competitiveness depends on the compliance of labor costs with the achieved productivity, and not only on the labor costs. Therefore, the paper focuses on the labor force as a factor of national competitiveness, and it will be considered through the prism of the relationship between compensation, gross value added and the number of employees. This should lead us to the unit labor costs as a representative of labor costs and their relationship with the Global Competitiveness Index developed by World Economic Forum. The main result of the research is that the wage differentials are more pronounced than the differences in productivity, which, among other things, points out the problem of economic sovereignty.

Keywords: labor, competitiveness, average and minimum wages, labor productivity, labor costs, economic sovereignty

INSTITUCIONALNI POREDAK I PREDUZETNIŠTVO U PRIVREDI REPUBLIKE SRBIJE

Dragan Petrović* i Zoran Stefanović**

Savremene tržišne privrede karakterišu različiti nivoi i oblici preduzetničke aktivnosti. Raznovrsnost sadržine, intenzitet i doprinos preduzetništva privrednom rastu uslovljeni su i nacionalnim modelom institucionalnog poretka. Danas se gotovo poslovično smatra da od značajnog uticaja na preduzetničku inicijativu mogu biti institucionalna organizacija vođenja poslovanja, kvalitet regulacije tržišta i finansijskog posredovanja, kao i neformalni obrasci ponašanja privrednih subjekata i modeli njihove komunikacije. Tome se pridodaju i druge determinante, poput blizine „velikih tržišta“, regionalni i aglomeracioni tokovi i sl. Obim preduzetničke aktivnosti neposredan je odraz spremnosti pokretanja poslovnih poduhvata u uslovima neizvesnosti, pa je, shodno tome, i veoma osetljiv na pitanja koja se odnose na vladavinu prava i ulogu koju u tom domenu igra država. U vezi sa navedenim, razmatrana su iskustva u oblasti podrške razvoju preduzetništva u Republici Srbiji.

Ključne reči: preduzetništvo, institucije, državna podrška, regionalni aspekti

Uvod

U razvijenim tržišnim ekonomijama, preduzetništvo predstavlja jedan od ključnih izvora rasta, zapošljavanja i inovacija. Imajući u vidu doprinos preduzetnika ostvarivanju brojnih ekonomskih interesa, većina razvijenih zemalja sistematski je pristupila kreiranju povoljnog poslovnog okruženja kao stimulativnog okvira za realizaciju ekonomskih transakcija. Formulisanjem i implementacijom odgovarajućih politika razvoja stvarane su pretpostavke za intenziviranje rasta preduzetničke aktivnosti i njihovog pozitivnog uticaja na ostvarenje ekonomskih i drugih društvenih interesa.

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, dragan.petrovic@eknfak.ni.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, zoran.stefanovic@eknfak.ni.ac.rs

Za razliku od razvijenih tržišnih privreda, nedovoljno razvijene zemlje uglavnom nisu uspele da izgrade institucionalni poredak i socijalni ambijent koji omogućava normalno aktiviranje preduzetništva. Nažalost, ni u Republici Srbiji prioritet delovanja države nije bio opredeljen potrebom usmeravanja institucionalnih tokova u pravcu podsticanja nesmetanog delovanja preduzetnika. Zato se u aktuelnom vremenu kreatori ekonomske politike i institucionalnih pravila nalaze pred izazovima aktiviranja preduzetničkih potencijala. Očekuje se agilnije pristupanje programu osmišljavanja brojnih institucionalnih rešenja koja bi motivisala mlade ljude i ostale ciljne grupe na pokretanje sopstvenog biznisa, zahvaljujući čemu bi oni ostvarili ekonomsku sigurnost i kreirali sopstvena radna mesta. Značajan napredak u stvaranju povoljnog institucionalnog okruženja jednako očekuju i preduzetnici koji se kao »prekaljeni igrači« relativno dugo nose sa brojnim problemima poslovanja u uslovima neizvesnosti i turbulentnog funkcionisanja tržišta.

Rad je predmetno usmeren na utvrđivanje koncepcijske relevantnosti i praktične zasnovanosti osnovnih ideja o institucionalnim promenama neophodnim za unapređenje uslova poslovanja u Republici Srbiji. Cilj rada je da se kroz analizu institucionalnih ograničenja sa kojima se suočavaju preduzetnici identifikuju ključni mehanizmi uticaja institucionalnih obeležja na dinamiku preduzetničke aktivnosti, i u skladu s tim predlože odgovarajuće preporuke i smernice za stvaranje povoljnog institucionalnog ambijenta. Značajna pažnja u tom smislu biće posvećena analizi i vrednovanju teorijskih i empirijskih istraživanja relevantnih aspekata uticaja institucija na razvoj preduzetništva, s posebnim osvrtom na značaj vladavine prava, stepen koruptivnog delovanja u društvu, rigidnost administrativnih ograničenja i birokratskih kontrola, uslove i modelele finansiranja investicija, koncentraciju i kvalitet humanog kapitala, i sl.

Model istraživanja preduzetništva

Aktuelni trend istraživanja preduzetništva nije strogo pozicioniran u okviru rigorozno postavljenih zahteva ekonomske analize. S obzirom da je reč o fenomenu koji zaokuplja pažnju i interesovanje drugih društvenih nauka, logična je otvorenost ekonomske nauke prema interdisciplinarnim doprinosima vezanim za proučavanje

preduzetništva, posebno onima koji dolaze iz psihologije i sociologije. Blagonaklono gledanje na pojavu i afirmaciju različitih stanovišta o preduzetništvu pre svega je posledica vrednovanja njegovih kompleksnih dimenzija prouzrokovanih sinergijom delovanja međusobno povezanih faktora na nivou individua, firmi, socijalnih grupa, država, regiona, gradova i sl. (Bygrave & Zacharakis, 2007; Welter, 2011; Fritsch & Storey, 2014).

Budući da još uvek nije razrađen kompleksan model preduzetništva koji bi uključio uticaj svih ili većine faktora, nemali broj istraživača predlaže konceptualne i deskriptivne modele preduzetništva. Jedan od najpoznatijih oslanja se na analizu procesa ekonomskog odlučivanja, uz dovoljno respektovanje makroekonomskih aspekata odvijanja ekonomske aktivnosti (Verhul *et al*, 2002). Pri tom su zbog složenosti razmatranih procesa i nejednoznačnosti u tretiranju faktorskih veza izostali pokušaji formalizacije tih odnosa. Na temelju pomenutog modela, Nilsen (Nielsen, 2014) je otišao korak dalje ponudivši nešto formalizovaniji model preduzetničke aktivnosti. U njemu su razmatrani tržišni faktori preduzetničke aktivnosti, kao i model donošenja individualnih odluka u vezi sa raspodelom vremena na obavljanje preduzetničke aktivnosti, s jedne strane, i potencijalnog angažovanja na tržištu rada, s druge strane. Sam proces donošenja odluka o upotrebi retkih resursa analiziran je mimo uticaja složenih makroekonomskih procesa.

Vredan pomena je i model koji traga za određivanjem udela stanovništva koji je voljan i potencijalno spreman da svoje resurse angažuje kroz formu preduzetničkog angažovanja i delovanja (Blanchflower & Oswald, 1998). U predloženom modelu preduzetnički projekat se definiše sa stanovišta potrebnog kapitala neophodnog za njegovu realizaciju. Budući da je izostao osvrt na finansijska i druga ograničenja sa kojima se suočavaju preduzetnici, logičan sled istraživačkih napora je nadgradnja pomenutog modela analizom karakteristika konkretnih tržišta rada, obima proizvodnje, tržišnih nedostataka i tome slično (Denisenko, 2011).

Bez obzira na odustvo kompleksnog matematičkog modela, treba pomenuti da je u zavisnosti od ciljeva istraživanja razrađeno na desetine empirijskih modela za testiranje različitih makroekonomskih, institucionalnih, geografskih i drugih faktora razvoja preduzetničke

aktivnosti (Anokhin & Schulze, 2008; Bosma & Schutjens, 2011; Aparicio *et al*, 2015). Pomenute tendencije u konceptualizaciji ekonomskih modela preduzetništva odraz su sve prisutnijih težnji za unapređenjem njihove realističnosti i empirijske korektnosti. Od modela preduzetničke aktivnosti očekuje se da postanu verodostojni prikaz ekonomske stvarnosti, zbog čega se u diskusijama na temu njihove objektivnosti svojom adekvatnošću sve više nameće pristup koji insistira na empirijski proverljivim tvrdnjama o ekonomskoj stvarnosti.

Preduzetništvo, ekonomski rast i institucionalni faktori preduzetničke aktivnosti

Istraživanja na temu odnosa preduzetništva i ekonomskog rasta nedvosmisleno pokazuju da je reč o pojavama koje karakteriše snažna međuzavisnost i uzročna povezanost. Međutim, o karakteru njihove veze nema saglasnosti i jednoznačnih zaključaka. Nesporno je da rast bruto domaćeg proizvoda kao pokazatelja nivoa životnog standarda, platežne sposobnosti i obima potrošnje u značajnoj meri doprinosi razvoju preduzetništva (Reynolds *et al*, 1994). S druge strane, uticaj preduzetničke aktivnosti na privredni rast može biti sagledan kroz odnos obrnutog slova U (Thurik, 1999), implicirajući zaključak da je u nedovoljno razvijenim zemljama preduzetništvo ključna determinanta rasta. Ispravnost takvog gledišta može se potkrepiti istraživačkim studijama koja rast bruto domaćeg proizvoda dovode u vezu sa intenziviranjem startup preduzetničkih aktivnosti (Fritsch & Storey, 2014).

Porast naučnih ambicija za analizu doprinosa institucija razvoju preduzetništva uglavnom se vezuje za ideje iznete u delima D. Norta (North, 1990) i V. Baumola (Baumol, 1993, 1996). Zahvaljujući njihovim koncepcijama institucijama je pripisivano svojstvo fundamentalnih pokretača ekonomskog rasta. Skretanje pažnje na delotvornost efikasnog institucionalnog poretka praćeno je interesovanjem ekonomista za opis i objašnjenje uticaja institucionalnog okruženja na razvoj biznisa i donošenje odluka o pokretanju, sprovođenju i organizaciji preduzetničke aktivnosti (Thornton *et al*, 2011).

Relacija između institucija i preduzetništva je kompleksna i po svojim implikacijama na društveno blagostanje. Institucionalna

struktura društva definiše sistem podsticaja, koji usmerava distribuciju preduzetničkog talenta na razne vrste poduhvata. Shodno motivacionom profilu okruženja, i relativnoj isplativosti različitih inovacionih pregnuća, preduzetničke aktivnosti mogu biti usmerene na produktivne projekte, na one koji ne uvećavaju produktivnost, kao i na destruktivna rešenja, koja umanjuju produktivnost društva (Baumol, 1990). Sama preduzetnička aktivnost može biti različito postavljena prema institucionalnoj strukturi. Ona se može povinovati pravilima, može ih izbegavati, koristeći njene slabosti za povećanje sopstvenog dohotka, a može biti usmerena i na njenu promenu, što je poznato i kao institucionalno preduzetništvo (Henrekson & Sanandaji, 2010). Za potrebe ovog rada, uzimaju se u obzir samo oni domeni institucionalnog okruženja koji su od uticaja na preduzetničku aktivnost, shvaćenu u klasičnom šumpeterovskom smislu, kao delatnost koja, u konačnom, uvećava društveno blagostanje.

Ne ulazeći u generalne kategorizacije uloga koje institucije imaju u određenom društvu, ovom prilikom biće potencirane komponente sa dominantnim ekonomskim sadržajem. Među ekonomistima vlada nepodeljeno mišljenje da u ekonomskom smislu ključnu pažnju zavređuje grupa institucionalnih faktora formalizovanih kroz koncept vladavine prava. Radi se o pravilima koja poprimaju svojstvo neprikosnovenog garanta ostvarivanja i zaštite potreba i preferencija društva kao celine, ograničavajući pri tom vlast države i njenih nosilaca. Smatra se da institucije koje počivaju na vladavini prava podrazumevaju primenu zakona ravnopravno za sve pojedince i ekonomske subjekte, čime se onemogućava da bilo koja grupa ili pojedinac mogu da koriste zakone na način kojim se ugrožavaju prava drugih. Jedino se u uslovima takvih institucija uspostavlja i razvija dinamična privreda i ograničava mogućnost nametanja interesa od strane uticajnih grupa ili pojedinaca.

Odsustvo vladavine prava negativno je zbog toga što građani gube poverenje u mogućnost i spremnost demokratskih institucija da štite javni interes, dok kod preduzetnika stvara osećaj nesigurnosti i ugrožavanja pripadajućih svojinskih prava. U okolnostima nedovoljno razrađenih mehanizama zaštite svojinskih prava, preduzetnici nemaju poverenja da će svi učesnici u transakcijama uredno ispuniti ugovorne obaveze. Ako tome dodamo pretpostavljeni način ponašanja vladajućih

političkih nomenklatura koji nije primarno motivisan uspostavljanjem sistema "otvorenog" pristupa (North, Wallis & Weingast, 2009), mala je verovatnoća da država krene putem uspostavljanja i razvijanja kvalitetnih, konzistentnih i efikasnih institucija.

Pored jasno definisanog i u praksi dosledno realizovanog koncepta vladavine prava i njemu imanentnog sistema zaštite svojine i ispunjenja ugovornih obaveza (Anokhin & Schulze, 2008; Xheneti & Bartlett, 2012), razvoj preduzetništva moramo posmatrati u znatno širem kontekstu delovanja države i sistema formalnih institucija. To se pre svega odnosi na analizu ekonomskih posledica zakonskih odredaba koje se tiču: političke i privredne stabilnosti, administrativnih barijera prilikom registracije obavljanja poslovnih aktivnosti, visine poreza, dostupnosti kapitala (različiti instrumenti kreditiranja, obim potreba za kapitalom, kreditne garancije i dr.), državnih politika i procedura, finansijske i nefinansijske pomoći i sl. (Aparicio *et al*, 2015).

Institucionalni faktori razvoja preduzetništva u Republici Srbiji

Neistraženost fenomena preduzetništva i nedovoljno razumevanje njegovog ekonomskog i društvenog značaja karakteristika je većine zemalja u razvoju (Lingelbach, De La Vina & Asel, 2005). To je još više stvojestveno Republici Srbiji, posebno kada se uzme u obzir da smo zemlja zakasnele tranzicije i da nosimo epitet institucionalno inferiornog sistema nemoćnog da generiše više stope ekonomskog rasta. Među predstavnicima društveno-humanističkih nauka zato se sve češće ističe da je izgradnja participativnog i ekonomski prosperitetnog institucionalnog uređenja imperativ države u narednom periodu. Kako je reč o zahtevnoj i prilično kompleksnoj aktivnosti, neophodno je u njenoj praktičnoj realizaciji početi od relevantnih teorijskih i empirijskih istraživanja na temu ispitivanja i objašnjenja ključnih aspekata uticaja institucija na razvoj preduzetništva. S obzirom na brojne i heterogene zaključke sprovedenih studija, ovom prilikom biće prezentovane preporuke koje o kauzalnim relacijama vezanim za razvoj preduzetničke aktivnosti imaju karakter dokumentovanih i opšteprihvaćenih stavova.

(1) Preduzetnička aktivnost je niža u zemljama s visokim investicionim rizikom. Kako pomenuti pojam uključuje kompleks socijalnih, ekoloških, finansijskih i ostalih rizika povezanih s poslovanjem u uslovima neizvesnosti, od države se očekuje da podrži skup institucionalnih mera čijom bi se implementacijom stvorile pretpostavke za njeno redukovanje (Bylund & McCaffrey, 2017, 467). Iako u literaturi dominira stav da institucije nastaju kako bi se umanjila neizvesnost sa kojom se suočavaju tržišni učesnici, paradoks je u tome što upravo institucije mogu proizvesti neizvesnost i time uticati na preduzetničke odluke (Manić & Grković, 2018, 120). Da bi se to izbeglo neophodno je postići određen nivo usklađenosti između viših i nižih nivoa institucionalnog uređenja, uz promišljeno pristupanje izgradnji institucija koje ne podrazumeva nagli i potpuni raskid sa postojećim modelima razmišljanja i dominantnim vrednosnim orijentacijama. Budući da ova načela prožimaju sve segmente jednog društva, te da u formi neformalnih institucija (običaji, tradicija, religija itd.) oblikuju kulturu preduzetništva, unapređenje institucionalne klime poslovanja u Republici Srbiji mora uzeti u obzir dominantnu percepciju o liku preduzetnika i njegovom društvenom značaju.

Kulturu preduzetništva i njenu društvenu ukorenjenost neka istraživanja svrstavaju u red najvažnijih faktora razvoja preduzetničke aktivnosti (Fritsch & Falck, 2007; Thornton *et al*, 2011). Osobnosti kulturnog modela određene društvene zajednice tiču se dominantnih aspekata svesti o ulozi preduzetnika, razumevanju njihovog društvenog značaja i ličnog uspeha, shvatanju rizika sa kojim se suočavaju, itd. Odnos javnosti prema životu i delovanju istaknutih preduzetnika najvidljiviji je u lokalnim sredinama čiji su oni sugrađani. U vezi s tim postoje istraživanja na temu ocene lokalnih i regionalnih koristi koje se mogu valorizovati kao rezultat odluke bogatih i poznatih pojedinaca da žive upravo na tom području (Batjargal, 2003).

Kada je u pitanju Republika Srbija, dominantna percepcija o liku preduzetnika odstupa od klasičnog poimanja uloge koja se pripisuje preduzetništvu u razvijenim tržišnim privredama. Građani iskazuju priličnu dozu skeptičnosti prema preduzetništvu i razvojnim impulsima zasnovanim na realizaciji individualnih motiva i akcija. Takvo stanovište dobrim delom je rezultat socijalističkog nasleđa, ali i dubokih kulturno-istorijskih korena. Podsećanja radi, protestanstvo

podrazumeva jednakost na startu, građansku jednakost (jednakost pred zakonom), ali ne isključuje posledičnu imovinsku i ekonomsku diferencijaciju, što je rezultat delovanja tržišnog mehanizma. Suprotno tome, ideja jednakosti u pravoslavlju više se odnosi na jednakost rezultata nego na jednakost uslova stvaranja tog rezultata ili jednakost pred zakonom (Sekulović, 2002, 110). Ispostavlja se da je svest građana još uvek na egalitarističkim i paternalističkim pozicijama, uz jako izražene potrebe za solidarnošću i oslanjanje na kolektivitet. U tom smislu i država Srbija nije izuzetak, što se u kontekstu odnosa prema liberalnoj ekonomiji ogleda u snažnom neraspoloženju prema nastajućem sloju preduzetnika. Građani često imaju utisak da se vlasnici kapitala i preduzetnici ponašaju u duhu "divljeg" kapitalizma, te da su oni glavni nosioci i promoteri asocijalnog ostvarivanja egoističkih ciljeva. Otuda nimalo ne iznenađuje što je u očima građana biznis vrlo često eufemizam za kriminal, tržište politička borba mafijaških klanova, a vlasništvo krađa. Verovatno u tome treba tražiti neke od razloga što najšira javnost u Srbiji ne prihvata olako činjenicu da novopečeni vlasnici imaju široka, kako oni vide, neograničena svojinska prava u raspolaganju i korišćenju svoje imovine. Čak se priželjkuje da država bitno ograniči svojinska prava eksploatatorski nastrojenih privatnika, kako ih oni ne bi zloupotrebljavali na štetu radnika i šire društvene zajednice.

Navedene probleme u prihvatanju preduzetništva i njegove uloge u privredi i društvu možemo, između ostalog, sagledati polazeći od podele individualne svesti na dva različita entiteta. Na pojedinca u Republici Srbiji, s jedne strane, deluje kulturni obrazac koji promovise vrednosti društva u nastajanju kao što su: modernizam, privatna svojina, liberalizam, individualizam, lični interes, kreativnost, kritika vlasti itd. Na drugoj strani još uvek imamo snažan upliv tradicionalnog kulturnog obrasca koji ne odobrava potpunu nadmoć privatne svojine nad državnom i individualizma nad kolektivizmom. Logična posledica takvog razmišljanja je nedovoljan ugled preduzetnika u različitim kontekstima, uključujući i percepciju građana o preduzetništvu kao nepoželjnoj, uglavnom iznuđenoj formi samozapošljavanja.

Nedovoljno razumevanje uloge preduzetništva verno oslikava istraživanje sprovedeno na reprezentativnom uzorku građana Srbije (tri pitanja, 1.002 učesnika), uključujući i obavljene razgovore sa

relevantnim sagovornicima (stručnjaci ekonomisti/ neekonomisti, narodni poslanici, donosioci odluka, predstavnici organizacija civilnog društva i regionalnih razvojnih agencija, preduzetnici, 87 učesnika). Na pitanje kakvu vrstu zaposlenja žele jedna trećina (30%) građana odgovorila je da bi njihov izbor bio da pokrenu sopstveni posao tako što će otvoriti preduzeće ili agenciju ili samostalno obavljati profesiju. S druge strane, čak dve trećine (65%) građana radilo bi za platu, i to u javnom sektoru. Najmanje ispitanika želi da radi za platu u privatnom sektoru, svega 5%. (Preduzetništvo u Srbiji – nužda ili prilika? Centar za visoke ekonomske studije, 2014: ceves.org.rs/wp-content/uploads/.../Preduzetništvo u Srbiji.pdf str. 14)

Očekivano, poželjnost samozapošljavanja opada sa starošću ispitanika, tako da su mu najskloniji mlađi, oni od 18 do 29 godina (36%), a najmanje skloni ispitanici stariji od 60 godina (23%). Pored toga, preduzetništvu su više skloni muškarci (33%) nego žene (27%), kao što su mu više skloni srednje obrazovani (33%) od niže obrazovanih (26%) i visoko obrazovanih (28%) (Isto, s. 15)

Imajući u vidu odbojnost građana prema individualističkim aranžmanima i sklonost kolektivističkim oblicima organizacije, pred državom Srbijom je složen zadatak da podstakne širenje svesti o društvenoj ulozi preduzetnika i ekonomskoj opravdanosti njihove zarade. Neophodno je usmeriti edukaciju građana u pravcu usađivanja verovanja da je tržišni uspeh preduzetnika posledica preuzimanja rizika i poslovanja u uslovima neizvesnosti. Kako preduzetništvo konceptualno metamorfozira u interaktivno učenje brojnih aktera uključenih u proces generisanja inovativnih rešenja, (Stefanović, Petrović & Mitrović, 2018, 195), to je povoljan ekonomski status preduzetnika poželjno tretirati i kao nagradu za inovacije i primenu nove tehnologije. Uspeh preduzetnika u realizaciji inovacija omogućava mu ostvarivanje profita po osnovu stvorene razlike između prodajne cene i troškova proizvodnje. To privlači i druge proizvođače da imitiraju novo rešenje, tako da dolazi do stvaranja „grozda“ ili „roja“ novih kombinacija faktora proizvodnje (Schumpeter, 1967/1934, 130-135). Preduzetništvo, dakle, širi opseg ekonomski relevantnih znanja i tako mnogim drugim privrednim subjektima otvara široke prostore tehnoloških unapređenja i povećavanja mase ekonomskih efekata po jedinici angažovanih resursa. Važnost preduzetništva kao aktivnog i

nezaobilaznog agensa tehničkog napretka tolika je da bi, po osnovu kreativnosti koja je kod njega i opredeljujuća i sveobuhvatna, preduzetnički sloj morao da se tretira kao najuglednija i najprestižnija elita u svakom, a pogotovo u nerazvijenom društvu decenijama zakasnelom u procesu modernizacije (Madžar, 2018, 23)

(2) U zemljama u kojima institucije ne počivaju na vladavini prava i u kojima je visok stepen korupcije preduzetnička aktivnost po pravilu je na nižem nivou. Suprotno tome, institucionalni okvir koji garantuje zaštitu svojine i ograničava samovolju vlasti deluje podsticajno na razvoj preduzetništva. Ukoliko svojina nije zaštićena, preduzetnici nemaju podsticaj da usmeravaju resurse u najunosnije upotrebe i da se upuštaju u inovativne poduhvate. Pri tom neće imati poverenja da će svi učesnici u transakcijama uredno ispunjavati ugovorne obaveze. Takve okolnosti značajno doprinose porastu neizvesnosti, što na ekonomskom planu, po pravilu rezultira padom obima aktivnosti i razmene.

Da proces uspostavljanja institucija koje podrazumevaju primenu zakona ravnopravno za sve pojedince i ekonomske subjekte nije nimalo jednostavan pokazuje iskustvo Republike Srbije. Nedvosmislen je zaključak da su institucije u R. Srbiji ekstraktivne i da funkcionišu u skladu sa interesima vladajućih političkih elita i vlasnika stranog kapitala (Leković, 2017, 54). Kada su institucije u funkciji političke i ekonomske elite one počinju da deluju kao tipičan mehanizam nametanja partikularnih interesa kao društvenih, podstičući aktivnosti traganja za rentom. Iako neki autori sve preduzetnike smatraju tragaocima za rentom, ne treba zaboraviti da se prilike za sticanje rente upravo javljaju zahvaljujući aktivnostima države, trgovinskim ograničenjima, subvencioniranju, regulaciji, preraspodeli itd.

Koncept vladavine prava i poštovanje opštih demokratskih načela funkcionisanja javnih institucija posebno je važno za suzbijanje koruptivnog društvenog delovanja. Opšteprihvaćeno stanovište je da korupcija, kao zloupotreba službenog položaja u cilju sticanja nedozvoljenih koristi, predstavlja ozbiljnu prepreku društvenom i ekonomskom napredovanju, i da kao takva utiče na pad poverenja u institucije i mogućnost uspešne implementacije javnih politika (Mauro, 1995; Bjornskov, 2004; Uslaner, 2004; Svensson, 2005).

U društvima gde institucije ne počivaju na vladavini prava preduzetnici su izloženi velikom iskušenju kako da prevaziđu neku birokratsku barijeru, koja im po pravilu ugrožava biznis. Da li da snose troškove zbog zastoja u poslovanju, ili da davanjem mita državnom službeniku ("podmazivanjem točkova"), otklone birokratsku barijeru i ubrzaju biznis što, po pravilu donosi mnogo više materijalne koristi, od izdvajanja za korupciju, koje svakako nije zanemarljiva veličina. Iako nekima izgleda da korupcija kao iznuđena društvena pojava, utemeljena u hipotezi o "podmazivanju točkova", može biti podsticajna za razvoj preduzetništva i pokretanje biznisa, takvo stanovište ipak ne dobija podršku među predstavnicima stručne javnosti. Precizno sagledavanje njenih direktnih i indirektnih efekata pokazuje da je korupcija uvek štetna po preduzetništvo i ekonomski rast (Šuković, 2018, 38). Ona grubo deformiše cene robe i proizvodnih činilaca, te tako potkopava i samo funkcionisanje tržišta, unosi izopačenja u izbor projekata, izaziva odstupanja faktorskih proporcija od optimalnih kombinacija, skraćuje vremenske horizonte u raznim sferama odlučivanja, onemogućava dostizanje efikasne alokacije resursa na raznim nivoima ekonomskog sistema, potkopava poverenje između privrednih subjekata i poverenje prema ekonomskoj politici, a deformiše i samu tu politiku (Madžar, 2014, 2).

Republika Srbija slovi za zemlju sa rasprostranjenom korupcijom, čija se tumačenja u vezi sa ključnim razlozima njenog nastanka i širenja uklapaju u standardne zaključke teorijskih i empirijskih istraživanja. Tako, recimo, naša država je tipičan dokaz kako je viši nivo korupcije povezan sa nižim dohotkom po glavi stanovnika (Mauro 1995), većom neravnomernošću u raspodeli dohodaka (Gupta *et al*, 2002); nedovoljno razvijenim i neizdašnim javnim finansijama (Tanzi & Davodi, 2000; Tanzi 1998); nižom stopom rasta (Mauro 1995). Međutim, temeljna postavka razrade uzroka korupcije odnosi se na njene institucionalne korene, što u prvi plan ističe direktnu vezu sa postojanjem diskrecionih prava odlučivanja državnih službenika. Da je podsticaj za podmićivanje neizbežan tamo gde zvaničnici imaju značajan nivo diskrecije pokazuje istraživanje po kome najčešći razlog za plaćanje mita od strane preduzeća iznuđen "ubrzanjem procedure u vezi poslovanja" (40,3% od svih plaćenih mita) (CLDS, 2014, 23). Na istoj eksplikativnoj ravni su i podaci koji opisuju percepcije građana Srbije da su poreski organi (34,42% ispitanih), predstavnici lokalnih vlasti (33,56% ispitanih) i

državne administracije (33,16% ispitanih) najkorumpiraniji deo društva (Life in Transition Survey, EBRD, 2016).

3) Rigidna administrativna ograničenja i intenzivna birokratska kontrola poslovanja negativno utiču na razvoj preduzetničke aktivnosti. Ne sporeći da je uspešno i funkcionalno postavljen sistem kontrole poslovanja preduzeća imperativ modernog institucionalnog poretka, problem u Republici Srbiji je taj što se radi o procesu zasnovanom na proveru "prevelikog" i "nepreglednog" spiska fiskalnih i parafiskalnih nameta. Bez obzira na to što se domaći preduzetnici još uvek nisu "oslobodili" statusa rentijerski orijentisane kategorije građana, sa prilično izraženom sklonošću poreskoj utaji i sticanju koristi mimo tržišta, ne smemo zaboraviti da je poslovanje ekonomskih aktera u našoj zemlji prilično otežano. Preduzetnici u Republici Srbiji najpre su opterećeni skupim i dugim procedurama registracije poslovanja i dobijanja različitih dozvola i odobrenja, što se u potpunosti podudara sa zaključcima relevantnih istraživanja na tu temu sprovedenim u drugim zemljama (Aidis, 2005; Djankov *et al*, 2005, Klapper *et al*, 2006). Tome treba dodati činjenicu da je pristup tržištima uglavnom otežan, dok je proces javnih nabavki neretko postavljen na način da odvrća preduzetnike od učešća u postupku njihovog sprovođenja. Proces preispitivanja i pojednostavljenja postojećih zakona, tzv. „giljotina propisa“ nije sproveden do kraja, tako da opterećenje fiskalnim i parafiskalnim nametima i dalje predstavlja problem. To opterećenje je naročito izraženo u početnoj fazi poslovanja, u kojoj se po pravilu ne ostvaruju visoki i kontinuirani prihodi. Kao najveće opterećenje, navodi se obaveza i visina plaćanja poreza i doprinosa na lična primanja. Često je upravo visina ovih poreza navedena kao razlog za poslovanje u „sivoj“ zoni. Takođe, kod preduzetnika koji nisu registrovani kao privredna društva, obračun poreza na prihod često predstavlja problem jer nije definisan mehanizam njegovog "brzog" umanjivanja u slučaju kada dodje do smanjenja obima poslovanja. Poseban problem tiče se neujednačenosti u nivou utvrđivanja visine lokalnih poreskih i drugih opterećenja po gradovima i opštinama u Republici Srbiji. Zato su posve smisleni predlozi za ukidanje mnogih nameta koje su propisale opštine i gradovi, s namerom da se obezbedi predvidivost naplate poreza, taksi i drugih naknada kojima lokalne samouprave često nadoknađuju manjak novca u budžetu. Paralelno s tim treba pristupiti reformi Poreske uprave, što bi, između ostalog, podrazumevalo reorganizaciju i

promenu koncepta njenog funkcionisanja u smislu većeg angažovanja na polju pružanja savetodavnih usluga oko primene zakona. To, naravno, ne podrazumeva minimiziranje represivnih funkcija države vezanih za nepoštovanje zakonskih normi ponašanja, već neku vrstu fundamentalnog opredeljenja o poželjnosti institucionalnog poretka koji podstiče dobrovoljno poštovanje zakona.

Jačanje uverenja o tome da je, dugoročno gledano, najisplativije poslovati u skladu sa zakonom jedan je od prioritetnih zadataka države. Razlog tome treba potražiti u egoističkoj prirodi ljudskog karaktera koji može ekonomski interes postaviti iznad poštovanja zakona i drugih propisa, ne uzimajući pri tom u obzir sve potencijalne troškove. A kada se materijalne koristi stave u prvi plan, moguće je da njihovo ostvarivanje bude povezano sa izbegavanjem poreskih i drugih obaveza, čime se minimiziraju transakcioni troškovi. Međutim, istraživanja uglednog sociologa A. Olejnik-a (2002, 508-511) pokazala su da seljenjem u nelegalnu sferu privređivanja ekonomski agenti štede na jednoj vrsti troškova, ali da, s druge strane, plaćaju visoku „cenu nelegalnosti“.

Utisak je da, za razliku od razvijenih tržišnih privreda, većina domaćih preduzetnika još uvek nije svesna visokih troškova nelegalnog obavljanja aktivnosti. Čak se može izraziti ozbiljna sumnja u to da li su nosioci privredne aktivnosti u Republici Srbiji dovoljno informisani i edukovani da donesu ispravnu odluku u korist izbora legalne, odnosno nelegalne sfere poslovanja. Čak i ako stavimo po strani to da je poštovanje zakona obaveza svake moralno orijentisane ličnosti, izgleda da se kod nas precenjuju nelegalno stečene materijalne koristi, a da se istovremeno potcenjuju brojne prednosti po osnovu poslovanja u skladu sa zakonom. Zato se od države Srbije očekuje da izradom niza sistemskih mera, kako onih restriktivnih tako još više informativnih i edukativnih, uveri preduzetnike da je za njih poštovanje zakonskih propisa racionalna opcija ponašanja (Petrović, 2015, 354).

(4) U zemljama sa razvijenijim bankarskim sistemom i relaksiranijim uslovima kreditiranja aktivnost preduzetnika je na višem nivou. U vezi sa ovom temom davno se oglasio J. Šumpeter (Schumpeter, 1967/1934, 72) konstatacijom da realizovanje inovacionog poduhvata preduzetnika zahteva finansijsku podršku, koja ne može biti obezbeđena unutar cirkularnog toka, jer je novac u pomenutom režimu

na određeni način fiksiran unutar uhodanih kanala sopstvene cirkulacije. S obzirom na to da cirkularni tok ne raspolaže velikim rezervoarima slobodne kupovne snage, nove kombinacije resursa najčešće se oslanjaju na bankarski sistem, koji, vršeći kreditnu emisiju, kreira novu kupovnu snagu.

Preduzetnicima u Republici Srbiji je, kao i u drugim nedovoljno razvijenim zemljama, otežan pristup kvalitetnim i povoljnim izvorima finansiranja. U uslovima ograničenih sopstvenih sredstava, preduzetnicima su često na raspolaganju relativno "nepovoljni" krediti sa kratkim rokovima otplate. U vezi s tim neophodno je veće sistemsko angažovanje na polju intenzivnijeg razvoja finansijskih instrumenata i odgovarajućih finansijskih institucija (mikrofinansiranje, garancije, venčer kapital), s ciljem da se kroz razvoj alternativnih modela finansiranja kreira nova generacija preduzetnika i održi kontinuitet poslovanja postojećih.

(5) Kvalitet i koncentracija humanog kapitala uz adekvatnu podršku sistema obrazovanja, povoljno se odražava na razvoj preduzetništva. U tradicionalnom društvu nisu postojali odgovarajući mehanizmi podsticanja mladih da se uključe u svet preduzetništva (Schøtt, Kew & Cheraghi 2015). Smatralo se da tokom života i radnog iskustva pojedinci postepeno stiču određena znanja, da bi vremenom to rezultiralo razvojem njihovih preduzetničkih osobina i stvaranjem uverenja da su dovoljno sazreli da se oprobaju kao preduzetnici. Uloga obrazovanja u tome bila je prilično pasivna, što ga je svrstavalo u faktore koji nisu uticali na podsticanje mladih da razvijaju svoj preduzetnički potencijal. Za razliku od toga, u aktuelnom vremenu preduzetnički potencijal se doživljava kao fenomen koji treba negovati i podsticati kroz sistem obrazovanja (Verheul *et al*, 2002; Raposo & Do Paco, 2011). Viši nivo obrazovanosti i kvalifikovanosti stanovništva i uvođenje specijalnih kurseva uvećava verovanoću da individue ovladaju znanjima i navikama neophodnim za preduzetničko zanimanje. Osim što se povoljno odražava na nivo preduzetničke aktivnosti, u društvima sa visokim nivoom obrazovanja usvajaju se norme i pravila zahvaljujući kojima raste poverenje i otvorenost društva prema preduzetnicima i njihovim novim idejama (Lee *et al*, 2004).

Pittaway i Cope (2007) u svojoj studiji dolaze do zaključka da pohađanje predmeta iz oblasti preduzetništva značajno utiče na razvoj

preduzetničkog potencijala kod studenata. Zato nije slučajno što studenti preduzetništva i menadžmenta u odnosu na studente ostalih fakulteta pokazuju veću spremnost i zainteresovanost za pokretanje privatnog posla (Levie & Autio, 2008), i što su preduzetnici početnici danas u principu mlađi nego što je to bio slučaj sa prethodnim generacijama (Schøtt, Kew & Cheraghi, 2015).

Karakteristike obrazovnog sistema republike Srbije nisu išle na ruku razvoju preduzetničke kulture. Nedostatak edukativnih programa iz oblasti preduzetništva na svim nivoima školovanja, uz nizak nivo praktičnih znanja i veština školovanih kadrova, uticao je na stvaranje atmosfere koja nije pogodovala razvoju preduzetničkog duha. Zato se od nadležnih organa očekuje da koncipiraju osnove sistema obrazovanja u pravcu podsticanja preduzetničkog potencijala i kapaciteta mlade populacije, s ciljem da se uvećaju izgledi njihovog potencijalnog zapošljivanja i pospeši proces ekonomskog razvoja regiona i društva u celini.

Uticaj privredne strukture i anglomeracionih tokova na razvoj preduzetništva

Napred navedeni faktori razvoja preduzetništva imaju gotovo jednoznačan tretman u literaturi kada je reč o smeru uzročnosti. Međutim, postoje slučajevi uzročno-posledične povezanosti o kojima nije postignuta potpuna saglasnost. Tako, recimo, postoje protivrečna tumačenja o proceni uticaja privredne strukture i prostorne distribucije ekonomske aktivnosti na razvoj preduzetništva, što opravdava izvesne nedoumice o ovom pitanju i u slučaju Republike Srbije. Primera radi, često se ističe srećna okolnost zemalja koje obiluju određenim prirodnim resursima, što im omogućava specijalizaciju na bazi principa komparativne prednosti. Pored nespornih prednosti, izdašni prirodni resursi mogu imati i određene negativne posledice na razvoj preduzetništva. Recimo, intenzivno korišćenje prirodnih resursa i sirovina može dovesti do monopolizacije tržišta i smanjenja udela ostalih sektora, sužavajući horizont potencijalnih oblasti u kojima pojedinci mogu oprobati svoje preduzetničke sposobnosti. Danas se čak govori o prokletstvu bogate opskrbljenosti prirodnim resursima budući da ona destimuliše razvojna pregnuća u domenima koji su od resursa

nezavisni a koja jedina daju osnovu za održiv dugoročni razvoj (Madžar, 2018, 23). Na drugoj strani, dominantan sektor privređivanja nametnut od strane prirode definitivno utiče na porast dohotka i platežne moći u tim regionima, s potencijalno snažnim efektima na intenziviranje preduzetničke inicijative u tercijarnom sektoru privređivanja.

Cilj analize uticaja prostorne distribucije ekonomske aktivnosti na razvoj preduzetništva je da ukaže na ekonomske posledice anglomeracije i koncentracije ekonomskih aktera u velikim gradovima. Međutim, različita empirijska iskustva po ovom pitanju nisu dala prostora za potpuno usaglašavanje stavova i formiranje jedinstvenog tumačenja. Na jednoj strani su argumenti o prednostima vezanim za obezbeđivanje visoke potrošačke tražnje i dostupnosti tržišta. Kada se tome doda mogućnost saradnje sa velikim brojem postojećih kompanija, mnogoljudna naselja poprimaju status privlačnih mesta za investiranje i pokretanje biznisa (Bosma & Schjutjens, 2011). S druge strane, visoka koncentracija ekonomskih aktera u uslovima oštre konkurentske borbe može pospešiti proces njihovog ukрупnjavanja, saradnje i povezivanja i time uticati na formiranje određenih barijera ulasku novih preduzeća na tržište i u perspektivi ispoljiti ograničavajući uticaj na razvoj preduzetništva.

Problemi sa vrednovanjem efekata anglomeracionih tokova, između ostalog, povezani su sa nemogućnošću njihovog objektivnog proračuna. U literaturi se, recimo, za ocenu koncentracije ekonomske aktivnosti koriste pokazatelji poput gustine stanovništva, udela gradskog stanovništva, veličine prosečnog preduzeća i sl. Nivo diverzifikacije se, pak, procenjuje primenom koeficijenata koncentracije privrednih delatnosti i grana, s akcentom na obuhvat privrednih delatnosti od najvećeg značaja za privredni rast (Баринова, Земцов & Царева, 2018, 102). Kada je reč o realnim izgledima za razvoj masovnog preduzetništva, poseban značaj pridaje se kriterijumu vezanom za dostupnost tržišta, tradicionalno opisivanog kroz pojam tržišni potencijal (Hanson, 2005).

Različiti pogledi na karakter ekonomskih i drugih društvenih koristi koji se dovode u vezu sa koncentracijom ekonomskih aktivnosti oko velikih gradova, govore o nepostojanju idealnog obuhvata svih anglomeracionih efekata. Stoga je normalno tolerisati izvesnu dozu

akademske rezerve kada je u pitanju tumačenje rezultata istraživanja o uticaju prostorne distribucije ekonomskih aktivnosti na razvoj preduzetništva. To nam, međutim, ne daje za pravo da preduzetništvo posmatramo mimo njegovog regionalnog konteksta i van generalnih opredeljenja države o poželjnom nivou teritorijalne disperzije ekonomskih aktivnosti.

Zaključak

Tajna snažnog ekonomskog razvoja mnogih zemalja nije u spoznaji i identifikovanju navodne mudrosti i delotvornosti birokratskog aparata države, već u tome što je država osmislila način da kroz proces institucionalnog prilagođavanja podrži aktivnost preduzetnika. Verovanje da je preduzetnički sloj od ključnog značaja za razvoj društva implicira potrebu za kreiranjem povoljnog institucionalnog ambijenta koji bi doprineo usmeravanju, podržavanju, osposobljavanju i stimulisanju individua da prepoznaju i unaprede svoj preduzetnički potencijal. Širenje znanja o preduzetništvu, o važnosti informisanja i isplativosti inovativnih i kreativnih rešenja u procesu upotrebe resursa po prirodi stvari zahteva primenu odgovarajućih mera i strategija u okviru obrazovne politike države. Paralelno s merama usmerenim na unapređenje organizacionih sposobnosti i odgovarajućih socijalnih veština građana, zahtevi ekonomskog napredovanja u savremenim uslovima privređivanja nameću potrebu šire akcije društva u pravcu proklamovanja zaštitničkog odnosa prema preduzetnički orijentisanom delu stanovništva.

Polazeći od toga da je preduzetnička nastrojenost pojedinaca u Republici Srbiji prilično oskudan resurs, od države se očekuje da preduzme mere na polju širenja svesti o preduzetnicima kao nosiocima ekonomskog i društvenog progressa. Spoznaja i ispravno razumevanje društvenog značaja preduzetništva usko je povezano sa stvaranjem, održavanjem i unapređenjem institucionalnog ambijenta koji za cilj ima normalno funkcionisanje i realizaciju preduzetničkih aktivnosti. Set prioritarnih mera u tom smislu predvođen je sveopštim promovisanjem nasušnih potreba za minimiziranjem investicionog rizika, jačanjem vladavine prava i otklanjanjem uzroka visokog stepena korupcije. Jednako značajnim se smatraju i aktivnosti koje za cilj imaju administrativno-birokratsku relaksaciju uslova poslovanja, uz stvaranje

institucionalnih pretpostavki za kvalitetniju regulaciju tržišta i efikasnije finansijsko posredovanje. Velika su očekivanja i od proširivanja obuhvata oblasti koje podržavaju postojeći programi podrške razvoju preduzetničkog potencijala i podsticanja zapošljavanja mladih.

Zahvalnica

Ovaj rad deo je projekta Osnovnih istraživanja (179066) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Reference

1. Aidis, R. (2005). Institutional Barriers to Small- and Medium-Sized Enterprise Operations in Transition Countries. *Small Business Economics*, 25(4), 305-318.
2. Anokhin, S., & Schulze, V. S. (2008). Entrepreneurship, innovation, and corruption. *Journal of Business Venturing*, 24(5), 465-474.
3. Aparicio, S., Urbano, D., & Audretsch, D. (2015). Institutional factors, opportunity entrepreneurship and economic growth: Panel data evidence. *Technological Forecasting & Social Change*, 102, 45-61.
4. Batjargal, B. (2003). Social capital and entrepreneurial performance in Russia: A longitudinal study. *Organization Studies*, 24 (4), 535-556.
5. Baumol, W. J. (1993). *Entrepreneurship, management, and the structure of payoffs*. Cambridge, MA: MIT Press.
6. Baumol, W. J. (1996). Entrepreneurship: Productive, unproductive, and destructive. *Journal of Business Venturing*, 11(1), 3-22.
7. Baumol, W. J. (1990). Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive. *Journal of Political Economy*, 98 (5), 893-921.
8. Bjornskov, C. (2004). How Does Social Trust Affect Economic Growth. Working Paper 06-02, Aarhus School of Business, Department of Economics.
9. Blanchflower D. G., & Oswald A. J. (1998). What Makes an entrepreneur? *Journal of Labor Economics*, 16 (1), 26-60.
10. Bosma, N., & Schutjens, V. (2011). Understanding regional variation in entrepreneurial activity and entrepreneurial attitude in Europe. *The Annals of Regional Science*, 47 (3), 711-742.
11. Bygrave W.D., & Zacharakis, A. (2007). *Entrepreneurship*. N.Y.: John Wiley & Sons.

12. Bylund, P., & McCaffrey, M. (2017). A Theory of Entrepreneurship and Institutional Uncertainty. *Journal of Business Venturing*, 32 (5), 461- 475.
13. Centar za liberalno-demokratske studije (CLDS) (2014), Izveštaj o proceni korupcije, www.clds.rs
14. Djankov, S., Miguel, E., Qian, Y., Roland, G., & Zhuravskaya, E. (2005). Who are Russia's entrepreneurs? *Journal of the European Economic Association*, 3 (2), 1-11.
15. EBRD (2016) Life in Transition Survey III: <http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data/lits.html>.
16. Fritsch, M., & Falck, O. (2007). New Business Formation by Industry over Space and Time: A Multidimensional Analysis, *Regional Studies*, 41 (2), 157-172.
17. Fritsch, M., & Storey, D. J. (2014). Entrepreneurship in a regional context: Historical roots, recent developments and future challenges. *Regional Studies*, 48 (6), 939-954.
18. Gupta, S., Davoodi, H., & Alonso-Terme, R. (2002). Does corruption affect income inequality and poverty? *Economics of Governance*, 3 (1), 23-45.
19. Hanson, G. H. (2005). Market potential, increasing returns and geographic concentration. *Journal of International Economics*, 67 (1), 1-24.
20. Henrekson, M., & Sanandaji, T. (2010). The Interaction of Entrepreneurship and Institutions. IFN Working Paper, No. 830.
21. Klapper, L., Laeven, L., & Rajan, R. (2006). Entry regulation as a barrier to entrepreneurship. *Journal of Financial Economics*, 82 (3), 591-629.
22. Lee, S. Y., Florida, R., & Acs, Z. (2004), Creativity and entrepreneurship: A regional analysis of new firm formation. *Regional Studies*, 38 (8), 879-891.
23. Leković, V. (2017). Ekonomska realnost Republike Srbije determinisana karakterom institucija i makroekonomske politike. Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije, *Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu*, 43-60.
24. Levie, J., & Autio, E. (2008). A theoretical grounding and test of the GEM model. *Small Business Economics*, 31 (3), 235-263.
25. Lingelbach, D. C., De La Vina, L., & Asel, P. (2005). What's Distinctive About Growth Oriented Entrepreneurship in Developing Countries? UTSA College of Business Center for Global Entrepreneurship, (Working paper), 1-10. <https://doi.org/10.2139/ssrn.742605>.
26. Madžar, Lj. (2014). Sistemski koreni korupcije – Korupcija i njena percepcija: stvarnost naspram privida. *Škola biznisa*, 2, 1-66.
27. Madžar, Lj. (2018). Sumrak preduzetništva u politički zaposednutom društvu. *Preduzetništvo vs. Rentijerstvo*, Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, 21-37.

28. Manić, S., & Grković, J. (2018). Preduzetnički odgovori na vertikalnu institucionalnu neusklađenost, *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, 115-128.
29. Mauro, P. (1995). Corruption and growth. *Quarterly Journal of Economics*, 110(3), 681-712.
30. Nielsen G. (2014). Determinants of cross-national entrepreneurial activity. *Journal of Politics and Society*, 25 (2), 46-72.
31. North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
32. North, D. C., Wallis, J. J., & Weingast, B. R. (2009). *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge University Press.
33. Oleinik, A. (2002). The Costs and Prospects of Reforms in Russia: an Institutional Approach. *Teme*, 4, 491-517.
34. Petrović, D. (2015). Behavioral Economics – New Approach to Designing the Paternalistic Role of the State in the Economy. *Teme*, 2, 345-360.
35. Pittaway, L., & Cope, J. (2007). Entrepreneurship Education: A Systematic Review of the Evidence. *International Small Business Journal*, 25(5), 479–510.
36. Preduzetništvo u Srbiji – nužda ili prilika? Centar za visoke ekonomske studije, 2014: [ceves.org.rs/uploads/.../Preduzetništvo u Srbiji.pdf](https://ceves.org.rs/uploads/.../Preduzetništvo_u_Srbiji.pdf) str.
37. Raposo, M., & Do Paco, A. (2011). Entrepreneurship education: Relationship between education and entrepreneurial activity. *Psicothema*, 23 (3), 453-457.
38. Reynolds, P., Storey, D., & Westhead, P. (1994). Cross-national Comparisons of the Variation in New Firm Formation Rates, *Regional studies*, 28 (4), 443-457.
39. Schøtt, T., Kew, P., & Cheraghi, M. (2015). Future Potential: A GEM Perspective on Youth Entrepreneurship. <https://youthecomioportunities.org/.../future-potential-gem-p>.
40. Schumpeter, J. (1967/1934). *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and the Business Cycle*. New York: Oxford University Press.
41. Sekulović, M. (2002). Reforma države – uslov uspešne tranzicije, *Ekonomski anali*, tematski broj.
42. Spencer, J. W. & Gymez, C. (2004). The relationship among national institutional structures, economic factors and domestic entrepreneurial activity: a multicountry study. *Journal of Business Research*, 57 (10), 1098-1107.

43. Stefanović, Z., Petrović, D., & Mitrović, B. (2018). Konceptualizacija preduzetništva u savremenoj ekonomskoj teoriji: akteri, institucije i strukturalna dejstva. *Preduzetništvo vs. Rentijerstvo*, Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, 188-196.
44. Svensson, J. (2005). Eight questions about corruption. *Journal of Economic Perspectives*, 19(3), 19-42.
45. Šuković (2018), *Preduzetništvo i korupcija*. *Preduzetništvo vs. Rentijerstvo*, Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, 38-45.
46. Tan, J. (1996). Regulatory Environment and Strategic Orientations in a Transitional Economy: A Study of Chinese Private Enterprise. *Entrepreneurship: Theory and Practice*, Fall 1996, 31-44.
47. Tanzi, V. (1998). Corruption around the world. *IMF Staff Papers*, 45 (4), 559-594.
48. Thornton, P. H., Ribeiro-Sorioano D., & Urbano, D. (2011). Socio-cultural factors and entrepreneurial activity: An overview. *International Small Business Journal*, 29 (2), 105-118.
49. Thurik, R. (1999), *Entrepreneurship, industrial transformation, and growth*. In: G. D. Liebcap (ed.). *The sources of entrepreneurial activity*. Stamford: JAI Press, 29-66.
50. Uslaner, E. M. (2004). Trust and Corruption. In Lambsdorf, J.G. et al. (Eds.), *Corruption and the New Institutional Economics*. London: Routledge.
51. Verhul, I., Wennekers, S., Audretsch, D., & Thurik, R. (2002). An eclectic theory of entrepreneurship: Policies, institutions and culture. In: Audretsch, D. B., Thurik, R., Verhul, I., Wennekers, S. (eds). *Entrepreneurship: Determinants and policy in a European – US comparison*. Springer US, 11-81.
52. Welter, F. (2011). Contextualizing entrepreneurship – conceptual challenges and ways forward. *Entrepreneurship Theory and Practice*. 35 (1), 165-184.
53. Xheneti, M., Bartlett, W. (2012). Institutional constraints and SME growth in post-communist Albania. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 19 (4), 607-626.
54. Баринава, В. А., Земцов, С. П., Царева, Ю. В. (2018). Предпринимательство и институты: есть ли связь на региональном уровне в России?, *Вопросы экономики*, 6, 92-116.
55. Денисенко В. В. (2011). Модель предпринимательской активности населения. *Известия Атлайского государственного университета*, 1 (1), 39-41.

INSTITUTIONAL ORDER AND ENTREPRENEURSHIP IN SERBIAN ECONOMY

Modern market economies are characterized by different levels and forms of entrepreneurial activity. The diversity of the content, intensity and contribution of entrepreneurship to economic growth is conditioned by the national models of the institutional order. Today, common opinion is that the institutional organization of conduct of business, the quality of market regulation and financial mediation, as well as informal patterns of behavior of business entities and models of their communication can be of significant influence on the entrepreneurial initiative. Other determinants, such as the proximity of "large markets", regional and agglomeration flows, etc., are added to this. The extent of entrepreneurial activity is a direct reflection of the willingness to launch business ventures under conditions of uncertainty, and, therefore, is very sensitive to issues related to the rule of law and the role played by the state in that domain. In that sense, the paper gives reflection on experiences in the field of support to the development of entrepreneurship in the Republic of Serbia.

Keywords: entrepreneurship, institutions, state support, regional aspects

TRI STUBA EKONOMSKE ODRŽIVOSTI PRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE

Saša Randelović*, Mirjana Gligorić** i Svetozar Tanasković***

Privreda Srbije je u prethodnih sedam godina ostvarila kumulativni rast od 12,2%, tj. oko 1,65% godišnje u proseku, što je nedovoljno za smanjenje zaostajanja u pogledu ekonomske razvijenosti za evropskim zemljama. Za ubrzanje privrednog rasta, neophodno je značajnije unapređenje konkurentskih performansi privrede Srbije, uz očuvanje spoljne likvidnosti i solventnosti, fiskalne održivosti, te odgovarajuće promene u strukturnim karakteristikama fiskalne politike u cilju podsticanja rasta privrede. U tom smislu, u ovom radu se analiziraju stanje i trendovi u pogledu konkurentskih performansi privrede Srbije, na osnovu raspoloživih, međunarodno uporedivih pokazatelja, uz kritički osvrt na iskaznu moć ovih pokazatelja. Osim toga, u radu se analizira i održivosti platnobilansne pozicije zemlje, uz poseban akcenat na spoljne i unutrašnje faktore koji mogu uticati na tu održivost. U trećem delu rada se analizira održivost fiskalne pozicije zemlje i mogućnosti da se kroz strukturne promene poveća podsticajno delovanje fiskalne politike na rast privrede u narednom periodu.

Ključne reči: privredni rast, fiskalna održivost, platnobilansna pozicija, konkurentnost

Konkurentnost privrede Srbije

U periodu rastuće globalizacije, dinamičnih tehnoloških promena, smanjena ekonomske udaljenosti između zemalja i opšteg zastupanja procesa liberalizacije, pitanje međunarodne konkurentnosti privreda javlja se sve češće u fokusu nosilaca ekonomskih politika. Vlade razvijenih zemalja sve više su zainteresovane za održavanjem tehnološkog liderstva i podsticanjem razvoja novih aktivnosti u kojima visoke zarade nisu konkurentski nedostatak. Novo industrijalizovane privrede pokušavaju sa jedne strane da se što više udalje od zemalja

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, randjelovic@ekof.bg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, gligoric@ekof.bg.ac.rs

*** Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, tanaskovic@ekof.bg.ac.rs

koje hvataju priključak procesu tehnološke industrijalizacije uz nizak nivo prosečnih zarada. Sa druge strane, one moraju da se nadmeću za razvijenim privredama koje imaju iskustva i kapaciteta za obavljanjem sofisticiranih delatnosti. Zemlje u razvoju koje smanjuju trgovinske barijere aktivno pokušavaju da restrukturiraju svoje industrije i razviju nove kompetencije kako bi smanjile nivo uvozne zavisnosti i omogućile lakše učestvovanje svojih kompanija na globalnoj sceni. I najmanje razvijene privrede takođe moraju da razmišljaju o opstanku domaćih industrija, oživljavanju novih privrednih aktivnosti i diversifikovanju ka izvozno orjentisanim sektorima.

Rastuće interesovanje za mogućnosti praćenja međunarodne konkurentnosti privreda uticalo je i na razvoj novog sektora usluga u oblasti ekonomske analize. Kao najpoznatiji proizvod ove tendencije javlja se Indeks globalne konkurentnosti koji predstavlja kompozitni indikator na osnovu kojeg se privrede rangiraju u zavisnosti od definisanih kriterijuma. Pored ovog široko poznatog međunarodnog rangiranja, postoji i veliki broj ad hoc izveštaja koji su pripremljeni od strane vlada, konsultantskih i istraživačkih institucija. Svi oni imaju za cilj da zadovolje rastuću potrebu za merenjem konkurentskih performansi privreda i pruže informacije za definisanje novih privrednih strategija. Iako je realan doprinos ovakvih istraživanja i dalje upitan, medijska pokrivenosti i interesovanje javnosti za rezultatima rangiranja se povećava svake godine. Rezultati rangiranja nalaze široku primenu u državnim dokumentima, medijskim izveštajima kao i akademskim analizama koje koriste podatke za istraživanje veze između napretka u međunarodnoj konkurentnosti i privrednog rasta. Smatra se da povoljni rezultati mogu povećati strane direktne investicije u zemlji dok su loši često argument za kritiku vlasti. Iako su indikatori konkurentnosti u relativno kratkom periodu postali značajan deo političkog diskursa u razvijenim i privredama u razvoju, veoma malo se zna o gradivnim elementima ovih indikatora - koliko su utemeljeni u teoriji; da li su varijable logično definisane ili koliko dobro se mogu meriti i agregirati.

Opsesivna potreba za rangiranjem

Uporedo sa rastom interesovanja, javljaju se i kritičari koncepta međunarodne konkurentnosti zemalja koji upozoravaju na nedostatke i nedoslednosti u osnovnim premisama koje se koriste za definisanje i

praćenje konkurentnosti među privredama. Iako se termin međunarodne/globalne konkurentnosti često koristi u medijima, ekonomska nauka nema jasnu definiciju ovog koncepta niti postoji jednostavan pristup njegovom praćenju. Koncept konkurentnosti i konkurentne strategije svoje korene ima u mikroekonomskoj teoriji sa širokom primenom u poslovnoj analizi tržišta. Preduzeća koja se nadmeću za učešće na tržištu i resurse, svoju konkurentsku poziciju prate preko relativnog tržišnog učešća koje teže da povećaju kroz inovacije i rast i primenu konkurentskih strategija. Za međunarodnu konkurentnost privreda se smatra da na sličan način prati nadmetanje između privreda koje u cilju povećanja učešća na svetskom tržištu mogu da primenjuju različite strategije. Donekle je to tačno ukoliko se posmatraju pojedinačne nacionalne industrije, gde na svetskom tržištu možemo da kažemo da je npr. Holandija postala manje konkurentna u proizvodnji TV aparata na svetskom tržištu ali je postala konkurentnija u agrobioinženjeringu. Ipak ova tvrdnja nam ne govori puno o konkurentskoj poziciji Holandije kao zemlje na međunarodnom nivou.

Krugman, dobitnik Nobelove nagrade, u izlaganju na temu konkurentnosti (1994) oštro je istakao da: "Konkurentnost je besmislena reč kada se primenjuje na nacionalne ekonomije. Opsesija konkurentnošću je ujedno pogrešna i opasna". Na osnovu celokupne analize problema koje je Krugman istakao, javljaju se dva osnovna pitanja oko koncepta međunarodne konkurentnosti privreda. Prvo je da li konkurentnost privrede u međunarodnom okruženju uopšte poseduje konzistentnu ekonomsku definiciju. U slučaju da je odgovor na prvo pitanje pozitivan drugo pitanje ističe pitanje postojanja konkurentne strategije na nacionalnom nivou.

Trenutno dominantni pristup u definisanju međunarodne konkurentnosti privrede bazira se na strukturnim faktorima koji utiču na dugoročne ekonomske performanse zemlje. U tu svrhu se koriste različiti pokazatelji produktivnosti, inovativnosti, ljudskog kapitala i tehnološke opremljenosti da bi se odredila konkurentnost privrede u međunarodnom okruženju. Jedna od početnih problema kada se koncept konkurentnosti posmatra na nivou zemlje je što za razliku od preduzeća, privrede na svetskom tržištu ne igraju igru sa nultom sumom. Koncept komparativnih prednosti u trgovini pokazuje da svi učesnici mogu poboljšati svoj položaj ukoliko izvrše specijalizaciju u

skladu sa raspoloživim resursima i produktivnošću bez obzira da li su tehnološki napredniji ili zaostaju za drugim zemljama. Usled toga optimalna alokacija resursa biće obezbeđena na međunarodnom nivou ukoliko su ispoštovani preduslovi za uspostavljanjem slobodnog tržišta. Upravo ovi preduslovi koji u praksi gotovo nikada nisu ispunjeni ostavljaju prostor za razmatranjem koncepta međunarodne konkurentnosti privreda kao svojevrsnog odgovora na potrebu za vođenjem koordinisane ekonomske politike na nivou države. Prisustvo tržišnih otkaza¹ omogućavaju nosiocima odluka da iskoriste nesavršenost tržišta i unaprede postojeću poziciju zemlje primenjujući strategije koje alociraju resurse iz sektora sa niskom dodatom vrednošću i tehnološkom intenzivnošću ka onim koji više povećavaju novostvorenu vrednost. Usled nesavršenosti tržišta i na međunarodnom nivou, opravdano se može zastupati pozicija vođenja konkurentne strategije razvoja privrede na međunarodnom nivou, što i sam Krugman na kraju potvrđuje.

Indeks globalne konkurentnosti kao međunarodni standard u merenju

Najpoznatije tumačenje konkurentnosti na međunarodnom nivou predložili su Michael Porter i Svetski ekonomski forum (Marginean, 2006), koji definišu nacionalnu konkurentnost kao skup faktora, politika i institucija koje određuju nivo produktivnosti zemlje. (Izveštaj o globalnoj konkurentnosti, 2006/2007). Sa povećanim prihvatanjem koncepta međunarodne konkurentnosti privreda, pojačavaju se naponi analitičara da naprave vezu između faktora konkurentnosti pojedinih industrija i makro pristupa konkurentnosti privrede. Kako bi se izbegle dalje teorijske rasprave, ponuđen je koncept konkurentnost privreda na međunarodnom nivou koji meri stepen napretka privrede u dimenzijama za koje se smatra da su ključne u generisanju dugoročno održivih stopa rasta i povećanja životnog standarda za svoje građane. U tom smislu međunarodna konkurentna pozicija se poboljšava samo ako je privreda u stanju da efikasno osmisli, proizvode i proda robu i usluge po cenama i kvalitetu koji zadovoljava zahteve domaćih i inostranih klijenata - bez direktnih subvencija, kontrole zarada i visoke nezaposlenosti. Konkurentnost privrede na međunarodnom nivou je

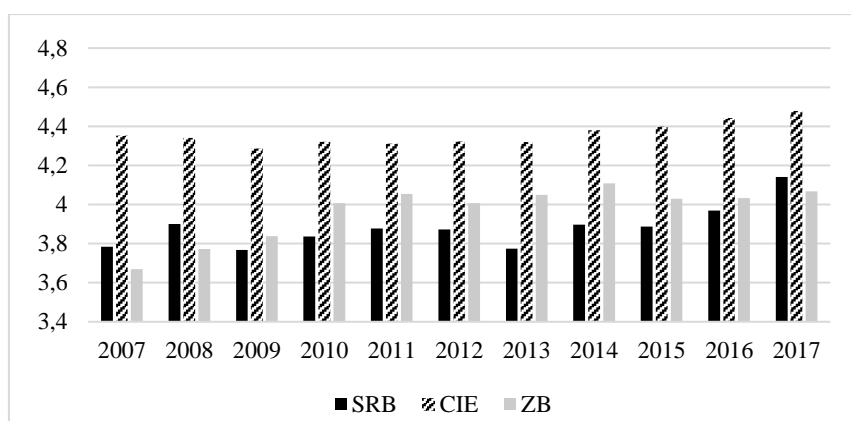
¹ Pod ovim podrazumevamo prisustvo monopolske moći, heterogenih proizvoda, prepreka ka širenju tehnologije, troškova učenja, eksternalija, ekonomije obima i sl.

kombinovani proizvod ekonomskih, obrazovnih, naučnih, tehnoloških, organizacionih, menadžerskih, marketinških i drugih sposobnosti zemlje. Ovakav koncept obuhvata sposobnost države da postigne visoke stope ekonomskog rasta uz osiguranje konstantnog povećanje realnih zarada i promociju domaćih preduzeća na svetskom tržištu. U tom smislu, ekonomije koje su konkurentnije imaju tendenciju da obezbeđuju viši nivo dohotka za svoje građane, čime se postiže viši nivo kvaliteta života. Kao jedna od najprepoznatljivijih institucija koja se bavi pitanjem međunarodne konkurentnosti i Svetski Ekonomski Forum (SEF) koristi isti pristup gde se na osnovu kompozitnog indikatora vrši procena i rangiranje zemalja na osnovu stepena razvijenosti različitih faktora koji su ključni za podsticanje privrednog rasta. Pre poslednje metodološke promene koju je prošle godine SEF implementirao u računanje Indeksa o globalno konkurentnosti (IGK), međunarodna konkurentnost privreda relativno konzistentno je praćena na osnovu kompozitnih indikatora koji prate razvijenost privrede kroz 12 stubova konkurentnosti.² Izveštaj tipično obuhvata oko 140 zemalja čiji broj varira blago između godina usled problema sa prikupljanjem podataka u nisko razvijenim i zemljama u razvoju. Za dobijanje konačnog IGK pre promene metodologije koristilo se 114 različitih indikatora koji su merili razvijenost zemalja u okviru 12 stubova. Kao indikatori korišćeni su kako međunarodno uporedivi statistički pokazatelji, tako i podaci iz ankete koje SEF sprovodi svake godine za procenu „mekih“ elemenata privrednog okruženja. Može se reći da IGK prati de facto stanje jedne privrede u određenim dimenzijama ukoliko se zanemare ograničenja koje ovakav tip pokazatelja nosi sa sobom.

Prilikom analize trenutne pozicije Srbije po pitanju međunarodne konkurentnosti koristićemo podatke o IGK u periodu 2007-2017. u kojem je metodologija računanja indeksa bila relativno konzistentna uz manje promene pojedinačnih indikatora. Podaci iz poslednjeg izveštaja iz 2018. godine nisu uporedivi usled značajne promene metodologije kalkulacije konačnog indeksa kao i izmena u strukturi indikatora koji prate određene dimenzije konkurentnosti. Ukoliko se posmatra kretanje

² Institucije, infrastruktura, makroekonomsko okruženje, zdravstvo i osnovno obrazovanje, visoko obrazovanje i obuka, efikasnost tržišta dobara, efikasnost tržišta rada, razvijenost finansijskog tržišta, tehnološka osposobljenost, veličina tržišta, sofisticiranost poslovanja, inovacije.

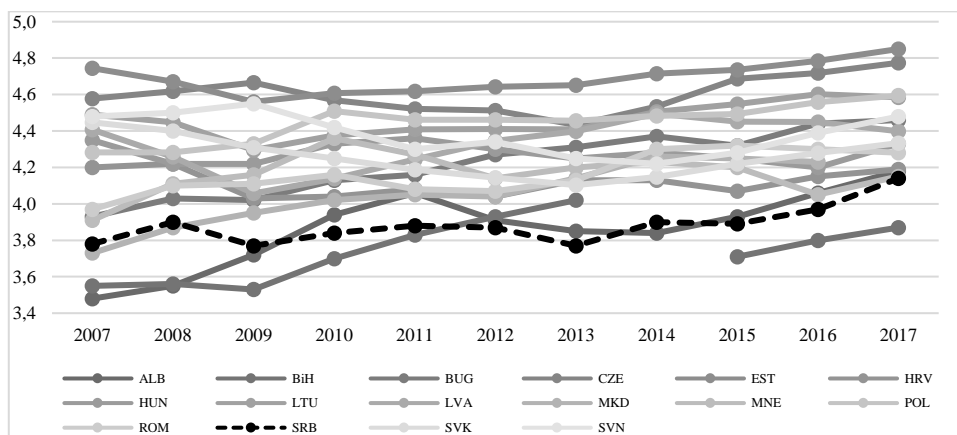
vrednosti IGK za Srbiju u odnosu na prosek zemalja Centralne i Istočne Evrope (CIE) i prosek zemalja Zapadnog Balkana (ZB), može se uočiti da je do perioda globalne finansijske krize konkurentna pozicija Srbije bila relativno bolje ocenjena u odnosu na zemlje ZB da bi se to preokrenulo u narednim godinama (Slika 1). U odnosu na zemlje CIE, Srbija u celokupnom posmatranom periodu zaostaje za oko 0,4-0,6 poena što je relativno značajno ukoliko se uzme u obzir da se merna skala kreće u intervalu 1-7 poena i da su godišnje promene vrednosti indeksa za pojedinačnu zemlju obično na nivou druge decimale. U poslednjoj posmatranoj godini, zabeležen je najmanji zaostatak za prosekom zemalja CIE kao i bolja vrednost indeksa u odnosu na prosek zemalja ZB.

Slika 1 Vrednost IGK za Srbiju, prosek CIE i prosek ZB, 2007-2017.

Izvor: Autori

Ipak, kada se ovi podaci razlože na pojedinačne zemlje dobijamo nešto jasniju sliku o poziciji Srbije u odnosu na ostale privrede posmatranih regiona. Period posmatranja nije dovoljno dug da bi se nedvosmisleno mogao konstatovati proces konvergencije ali se uočava sužavanja razlika između posmatranih zemalja po pitanju vrednosti IGK. Srbija kao jedina zemlja koja je predstavljena isprekidanom linijom je gotovo konstantno bila među najlošije rangiranim privredama u posmatranoj grupi. Na poziciji najmanje konkurentne privrede smenjivale su se Srbija, Albanija i Bosna i Hercegovina, i ono što se za Srbiju takođe može zapaziti je odsustvo stabilnog trenda poboljšanja. Konačno u 2017. ostvareno je povećanje vrednosti IGK kada se Srbija približila Hrvatskoj, Crnoj Gori po pitanju međunarodne konkurentnosti.

Slika 2 Kretanje vrednosti IGK za zemlje CIE i ZB, 2007-2017.

Izvor: Autori

Koliko adekvatno IGK odražava sposobnost Srbije da generiše dugoročno održive visoke stope privrednog rasta možemo utvrditi poređenjem kretanja vrednosti IGK i stopa privrednog rasta koje su prikazane na Slici 3. Prvi utisak je da vrednosti IGK mogu da postoji relativno vidljivo slaganje između stopa rasta BDP-a i vrednosti IGK. Iako bi se u prvi mah moglo reći da ovo predstavlja svojevrsnu potvrdu efikasnosti IGK kada je reč o praćenje promena u privrednom ambijentu, pravi razlog je ipak na drugoj strani. Kao što je već spomenuto, IGK se dobija kao ponderisani prosek 12 stubova konkurentnosti, pri čemu svaki stup predstavlja takođe agregatni indikator kreiran na osnovu ponderisanih proseka pojedinačnih indikatora. Prema metodologiji koja je korišćena do 2018, veći uticaj na kreiranje konačnog IGK imali su subjektivni indikatori - do 70% u zavisnosti u koju fazu razvoja je privreda bila klasifikovana. Subjektivni ili pokazatelji percepcije javljaju se u nedostatku preciznog načina da se određena pojava jasno kvantifikuje, poput korupcije. U tom slučaju se kreira kvantitativna ocene dobijena na osnovu prikupljenih stavova/percepcije značajnih privrednih aktera, javnih zvaničnika, međunarodnih učesnika, nevladinih organizacija i tako dalje. Postavljena pitanja mogu biti formulisana tako da se prikupljaju informacije o mišljenju (percepciji) ili iskustvu. I pored toga što „iskustvena“ pitanja daju objektivnije podatke o kretanju neke pojave,

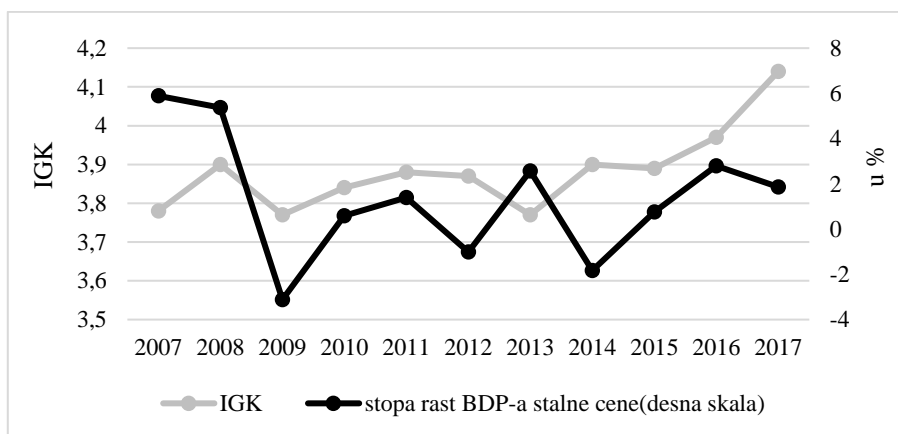
pitanja percepcije su češća usled činjenice da je mala verovatnoća da će ispitanik priznati kako je na primer uključen u korupciju, te da neadekvatno obavlja svoj posao u javnoj upravi ili da se formalna pravila u praksi često zanemaruju i ne sprovode. I pored kompleksnosti modela koji se koristi za „hvatanje” karakteristika određenih regulatornih rešenja za koje ne postoji direktan način merenja, oslanjanje na subjektivne ocene u nedostatku objektivnih pokazatelja ne može neutralisati mane subjektivnih ocena. I najbolje kreirani upitnici koji se zasnivaju na percepciji imaju potencijalno veliki prostor za grešku kada se porede sa stvarnim pokazateljima neke od spomenutih pojava u ekonomiji (Bertrand & Mullainathan, 2001). Ukoliko se u obzir uzmu istraživanja koja porede de facto i de jure karakteristike određenih formalnih pravila ili neformalnih normi, dolazimo do zaključka da ove dve vrednosti mogu značajno odstupati jedna od druge (Donchev & Ujhelyi, 2014).

Subjektivni indikatori su korišćeni za procenu kvaliteta celokupne infrastrukture što je krajnje upitno ukoliko se ima u vidu mala verovatnoća da ispitanici u zemljama mogu adekvatno da rangiraju dostupnost infrastrukture u njihovoj zemlji u poređenju sa svim zemljama u izveštaju. Visok uticaj subjektivnih indikatora na ukupnu vrednost IGK objašnjava i znatno bolju adaptaciju indeksa kretanju privredne aktivnosti uprkos činjenici da IGK treba da nas informiše o dugoročnim kapacitetima privrede da održi pozitivnu stopu privrednog rasta a ne o kratkoročnim fluktuacijama u dohotku. Naime, lošiji ili bolji privredni rezultati o kojima se izveštava u medijima utiču na stavove ispitanika, odnosno na njihovu sklonosti ka davanju precenjenih ili potcenjenih ocena. Ako se ima u vidu da je u većem delu posmatranog perioda ocena za subjektivne indikatore dobijana na bazi samo 80 ispitanika, jasno je da je objektivnost ovako ocenjenih dimenzija konkurentnosti krajnje upitna.

Nedostaci pokazatelja međunarodne konkurentnosti privreda

S. Lall (2001) u svom radu „Poređenje nacionalnog konkurentskog učinka: Ekonomska analiza indeksa konkurentnosti Svetskog ekonomskog foruma“, otvoreno je kritikovala taj indeks govoreći da su „definicije SEF-a preširoke, prepune metodološka greška i nedoslednost, i mnoge mere su nejasne, suviše ili pogrešno izračunate. Zaključuje se da indeksi konkurentnosti imaju slabe teorijske i empirijske osnove i

moгу da dovedu u zabludu kada se koriste u analitičke i političke svrhe. U suštini kritika ovog i ostalih pokazatelja konkurentnosti privreda na međunarodnom nivou nalazi se činjenica da iako su osnovni faktori privrednog rasta odavno poznati ne postoji jedinstvena preporuka za politike koje treba sprovoditi da bi se povećala ulaganja u nove tehnologije, povećala stopa visokoobrazovanog stanovništva, podigao nivo privatne štednje i sl. To je ujedno i osnovno ograničenje IGK.

Slika 3 Kretanje vrednosti IGK i stope privrednog rasta u Srbiji, 2007-2017

Izvor: Autori

Na osnovu teorijske pozadine navode se koliko je svaka od posmatranih privreda razvijena prema različitim dimenzijama koje se prate, ali se ne pruža previše informacija pitanju šta treba učiniti da se bi kvalitet ili efikasnost posmatrane dimenzije unapredi u budućnosti. Ovaj nedostatak se u analizi indikatora zove problem informacija za akciju. Problem je evidentan i kod IGK koji je agregatni indikator, odnosno dobija se transformacijom više pojedinačnih u jedan agregatni pokazatelj. U tom procesu specifičnosti samih pojedinačnih indikatora (usko definisano polje analize, karakterističan obuhvat preduzeća/domaćinstava za potrebe uzorkovanja i sl.) su gurnute u drugi plan, usled čega istraživači često ne obraćaju dovoljno pažnje prilikom izvođenja zaključaka na osnovu agregatnog indikatora. Takođe, ukoliko se kombinuje više različitih dimenzija institucija kako

bi se dobio jedan ili nekoliko agregatnih indikatora, postoji opasnost da dobijeni rezultati budu prilično neprecizni ako se ne postavi jasna veza između pojedinačnih indikatora koji se agregiraju³. U ovom slučaju dobijeni agregatni indikatori nisu pogodni za rangiranje zemalja jer dobijene vrednosti poseduju veliki interval poverenja usled čega je moguće samo grubo klasifikovanje u zemlje sa velikim, srednjim i manjim problemima u pojedinim sferama posmatranja. Ovaj problem utiče i na konkretnu interpretaciju rezultata koja je često nejasna, uopštena ili teška za razumevanje.

Poređenjem kvaliteta zaštite vlasničkih prava između zemalja i njihovog stepena privredne razvijenosti mogu se dobiti bitna saznanja o tome kako stepen zaštite vlasničkih prava utiče na privredni razvoj. Ovi podaci sa druge strane daju vrlo malo informacija kada je u pitanju definisanje specifičnih reformi, koje je potrebno sprovesti u konkretnoj privredi da bi se postiglo optimalno institucionalno rešenje. Ako bi se bavili analizom razvijenosti putne infrastrukture u određenom gradu, istraživanje će nam pokazati da li je neophodno uložiti dodatne investicije u razvoj putne mreže drumskog, železničkog ili rečnog saobraćaja. S druge strane, u slučaju kada bi se sprovedla analiza kvaliteta funkcionisanja sudstva ili centralne banke, saznanje da im je nezavisnost ili efikasnost na srednjem ili niskom nivou ne daje automatski i rešenje šta treba uraditi da bi se uočeni problemi otklonili. I pored napora da se poveća upotrebljivost informacija koje se dobijaju na osnovu IGK, primećeni su određeni nedostaci koji se mogu javiti sa njegovom upotrebom.

Kako se pomoću ovog indikatora može ustanoviti kod kojeg elementa institucionalne infrastrukture su neophodna unapređenja, javlja se opasnost od pojave formalnih reformi koje suštinski ne menjaju efikasnost institucija u praksi. Pored toga, javlja se i opasnost da nosioci odluka koji su upoznati sa metodologijom računanja indeksa namerno uvode promene koje model prepoznaje, kao na primer napredovanje u borbi protiv korupcije iako u praksi to ne mora da podrazumeva realni napredak.

Promene metodologije obračuna IGK koju je SEF predstavio u poslednjem izveštaju predstavlja unapređenje po pitanju objektivnosti indikatora koji se koriste. Njihov ukupan broj je smanjen sa 114 na 98

³ O problemu agregiranja i preciznosti dobijenih indikatora pogledati više u: Kaufmann, D., Kraay, A., Zoido-Lobaton, P. (2000), „Government Matters: From Measurement to Action“, Finance and Development 37(2), str. 10-13

pri čemu je značajno promena struktura tako što je uvedeno 64 nova indikatora, što je za posledicu imalo smanjenje učešća indikatora percepcije na oko 30% u konačnoj vrednosti IGK. I pored toga i dalje se mogu navesti slične zamerke upotrebi ovog indeksa za međunarodno rangiranje. Iako autori IGK tvrde da je indeks rezultat sofisticiranog dizajni i robusne analize, neslaganja o njegovom značaju i korisnosti su svakako prisutna (Krugman, 1994; Lall, 2001). Fokus se pomera od signaliziranja uočenih problema u određenim stubovima konkurentnosti, ka poboljšanju pojedinačnih indikatora. Zatim rangovi zemalja često mogu značajno varirati u kratkom vremenskom periodu od nekoliko godina. Ukoliko indeks ne daje stabilne vrednosti, ne može se očekivati da će predstavljati dobru meru konkurentnost. Takođe, prethodna istraživanja su otkrila da IGK ne može dobro da predvidi privredni rast kada se uključi u model u kombinaciji sa drugim varijablama kao što je na primer nivo preduzetničke aktivnosti (Van Stel et al., 2005). Treće, iako su kreatori indeksa u želji da istaknu njegovu funkcionalnost povezali IGK sa privrednim rastom, oni su koristili prethodni privredni rast kao zavisnu varijablu, čime su priznali da i dalje postoji potreba da se dokaže da IGK može pomoći u objašnjavanju budućeg umesto prošlog rasta (McArthur & Sachs, 2001).

Konkurentnost privrednog okruženja Srbije

Iako se rangiranju zemalja na osnovu podataka koji se pretežno zasnivaju na subjektivnim ocenama može uputiti dosta kritika, ovaj tip podataka u slučaju analize institucija nosi sa sobom jednu dozu informacija koje npr. poređenje zakonskih rešenja ne može dovoljno dobro da obuhvati. Da bi se pravila igre koja su dominantna u određenoj privredi pravilno razumela veći značaj često imaju stavovi samih igrača jer oni odslikavaju de facto funkcionisanje formalnih propisa, dok pojedini zakoni često mogu biti samo slovo na papiru ukoliko ne postoje mehanizmi koji bi obezbedili njihovu primenu u praksi. Kvalitet zaštite vlasničkih prava prema kojem je Srbija na 115 poziciji od 140 zemalja obuhvaćenih u poslednjem izveštaju SEF, ili na 112 poziciji od 214 zemalja prema kvalitetu vladavine prava koje prati Svetska banka, često se navode kao jedan od bazičnih elemenata ekonomskih institucija. Da bi se podstakle investicije od strane

preduzetnika ali i priliv kapitala iz inostranstva neophodno je obezbediti dovoljan stepen sigurnost nad privatnim vlasništvom. Komplementaran pokazatelj kvaliteta zaštite vlasničkih prava je i stepen nezavisnosti sudstva, odnosno efikasnosti sudske grane vlasti. I prema ovom indikatoru Srbija se nalazi među najgore rangiranim privredama. Ukoliko se uzme u obzir da investitori najčešće pored administrativnih barijera analiziraju efikasnost sudstva prilikom rešavanja privrednih sporova, ne čudi činjenica da velike investicije zaobilaze Srbiju i da se proces privlačenja SDI često zasniva na neinstitucionalnom pristupu direktnog pregovaranja od strane predstavnika vlasti. Iako je u protekle dve decenije izvršeno više reformi sudstva, kvalitet i efikasnost postupka nije unapređena usled činjenice da se najveći broj doneti rešenja u praksi ili ne primenjuje ili se primenjuje selektivno što stvara još veći stepen nepredvidivosti za preduzetnike.

Ukoliko je percepcija tržišnih subjekata loša kada se posmatra stepen efikasnosti sudstva, zaštite vlasničkih prava i uopšte vladavine prava, za očekivati je da će takav sistem generisati povoljno okruženje za nedozvoljeno izvlačenje ekonomske rente u vidu korupcije. Ukoliko koruptivno ponašanje donosi visoke stope prinosa uz relativno mali stepen rizika, verovatnije je da će se pojedinci upustiti u različite oblike rent seeking-a nego u aktivnosti povećanja produktivnosti po osnovu ulaganja svojih resursa u učenje, inoviranje i povećanje produktivnosti. Ova pretpostavka se potvrđuje u slučaju Srbije koja prema izveštaju Transparency International-a za 2018. rangirana na 93 poziciji od 180 zemlja prema nivou korupcije u javnom sektoru, dok je prema izveštaju Svetske banke na 93 poziciji od 214 zemalja. Rešavanje problema korupcije predstavlja veliki izazov i za dosta razvijenije zemlje. U Srbiji se administrativna korupcija se jednim delom javlja kao posledica prevelike diskrecije prilikom zapošljavanja u javnom sektoru (privid javnih konkursa), partijskog upravljanja javnim preduzećima i praktično nepostojanjem sistema kontrole i valorizacije rada javnih službenika. Do sada nije bilo kredibilnih predloga ni pokušaja kojima bi se ovaj problem rešio, jer bi relevantni igrači time izgubili bitan izvor finansiranja i mogućnosti za uticaj nego što bi sa druge strane dobili po osnovu povećanja ekonomske aktivnosti i privrednog rasta.

Pored navedenih nedostataka privrednog okruženja koji su posledica neefikasnog formalnog institucionalnog okvira, negativni efekti se javljaju i usled diskrecionih odluka nosilaca vlasti. Primer takvih odluka koje se gotovo redovno javljaju su politike „druge šanse“

ili izuzetaka od pravila. Opraštanje poreskih dugova, dugova za komunalne usluge, struju, davanje popusta najvećim dužnicima, legalizacija nelegalne gradnje i sl. generiše signale da se ponašanje u skladu sa formalnim pravilima ne isplati. Iako država u trenutku donošenja takve odluke može zagovarati poziciju rešavanja problema, diskrecione mere koje su izuzetak od pravila definišu osnovu za buduće ponašanje tržišnih subjekata. Time se dolazi do situacija da preduzeća koja su već jednom bila u situaciji da im se dugovi opraštaju ili reprogramiraju ponovo postaju dužnici bez posledica, dok se nad građanima i preduzetnicima vrši prinudna naplata za mnogo manje iznose. Nedostatak trenutnog sistema regulacije privrednih odnosa je i da ne postoji nikakav sistem podsticaja i nagrađivanja onih koji se ponašaju u skladu sa formalnim pravilima igre. Da bi se ove nelogičnosti otklonile potrebno je definisati ciljeve za Srbiju koji su ostvarljivi u kraćem vremenskom periodu sa jasnim pregledom instrumenata, načina za merenje ostvarenog napretka i možda najbitnije sistema sankcija u slučaju neispunjavanja plana.

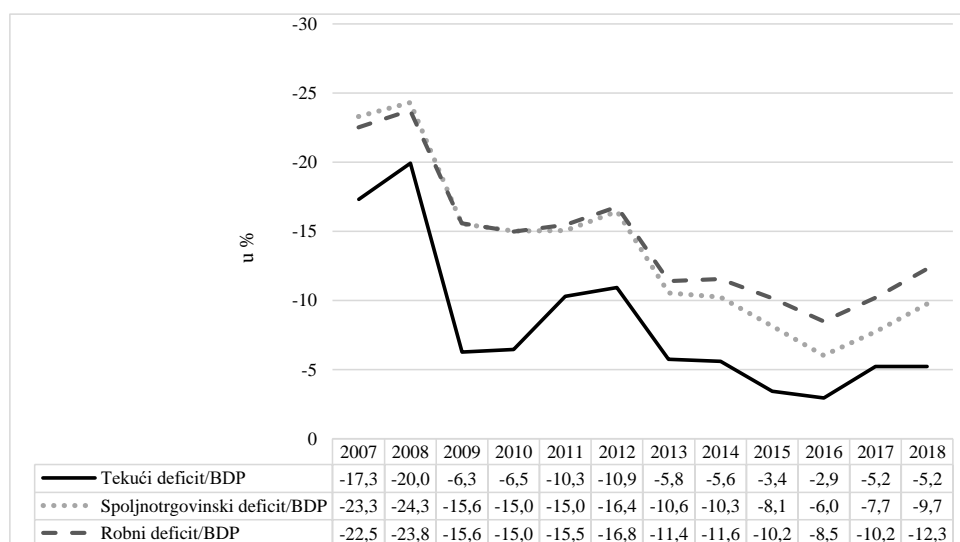
Održivost spoljnoekonomske pozicije zemlje

Dinamika kretanja računa platnog bilansa i spoljne zaduženosti

Trendovi u okviru platnog bilansa od 2007⁴ ukazuju na sledeće periode i njihove ključne karakteristike:

Za period pre nastanka Svetske ekonomske krize po pitanju platnog bilansa karakteristične su visoke vrednosti robnog, spoljnotrgovinskog (roba i usluge) i tekućeg deficita. Neposredno pre nego što će se kriza odraziti na platnobilansne tokove, nivo robnog deficita je bio 22,5% BDP-a u 2007. i 23,8% BDP-a u 2008, nivo spoljnotrgovinskog deficita je dostigao 23,3% BDP-a u 2007. i 24,3% BDP-a u 2008. godini, dok je nivo tekućeg deficita iznosio čak 17,3% BDP-a u 2007. i 20,0% BDP-a u 2008. godini (Slika 4).

⁴ Konzistentni podaci za Platni bilans RS koje objavljuje NBS, usklađeni sa međunarodnim smernicama sadržanim u Priručniku za izradu platnog bilansa br. 6 MMF-a (BPM6), dostupni su za period od 2007. godine.

Slika 4 Srbija: tekući, spoljnotrgovinski i robni deficit, 2007-2018

Izvor: Autori

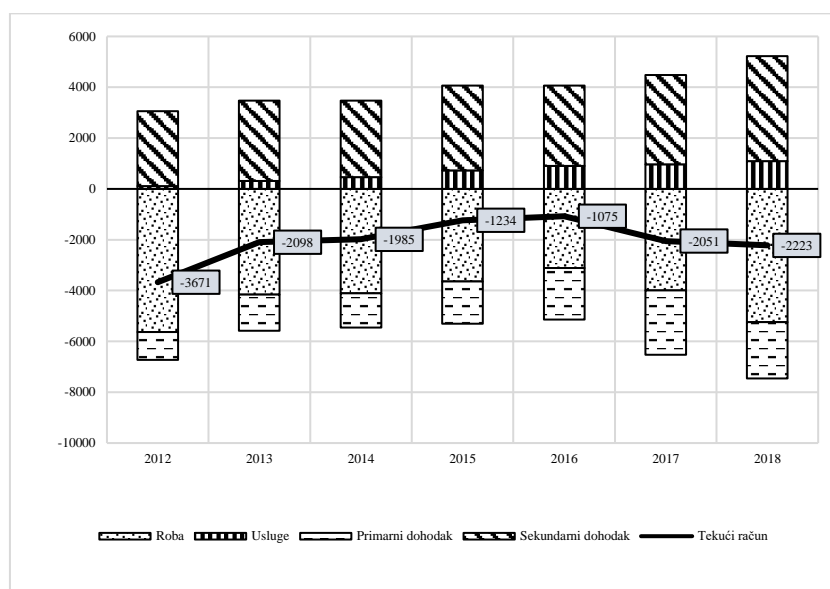
U 2009, kao efekat recesije u zemlji i svetu usled nastanka i prenošenja Svetske ekonomske krize, došlo je do naglog smanjenja nivoa ovih deficita. Tako su robni i spoljnotrgovinski deficit iznosili 15,6% BDP-a, a tekući deficit 6,3% BDP-a. U ovoj godini i uvoz i izvoz su naglo opali - uvoz je zabeležio veći pad od izvoza - zbog pada domaće i inostrane tražnje kao posledice recesije u domaćoj privredi i u drugim državama sa kojima Srbija beleži razmenu dobara i usluga. Naredne godine (2010.) uvoz nastavlja sporiji oporavak od izvoza - što se u velikoj meri duguje visokim svetskim cenama nekih ključnih izvoznih proizvoda (žitarice, obojeni metali, gvožđe i čelik), kao i povoljnom efektu slabljenja realnog kursa dinara. To ima za posledicu dalje smanjenje robnog i spoljnotrgovinskog deficita, te i dalje relativno nizak nivo tekućeg deficita (Slika 4). Uvoz u 2011. ubrzava rast, što se odražava i na određeni rast vrednosti trgovinskog deficita. Rast uvoza verovatno je delom podstaknut realnom apresijacijom dinara iz prve polovine godine. Blago pogoršanje u spoljnotrgovinskom bilansu praćeno smanjenjem priliva na račun sekundarnog dohotka (doznaka), dovelo do izraženijeg rasta nivoa tekućeg deficita.

U 2012. se nastavlja rast tekućeg i spoljnotgovinskog deficita koji je velikim delom rezultat fiskalne ekspanzije usled predizbornog perioda u prvoj polovini godine, kao i izraženo sušne godine, dok je došlo do ubrzanja rasta izvoza u drugoj polovini 2012. - usled pokretanja

proizvodnje u automobilskoj industriji (čiji izvoz dostiže najveći rast krajem 2012. i tokom 2013. godine). Povoljan efekat na spoljnotrgovinske tokove daje izražena realna deprecijacija dinara koja je trajala do sredine 2012, nakon čega je opet usledio period izraženijeg jačanja domaće valute do prve polovine 2013.

Slika 5 i Slika 6 ukazuju da se u narednom periodu (2012-2016) smanjuje robni deficit, da izvoz ima bržu dinamiku od uvoza, te da pokrivenost uvoza izvozom značano raste. Pokrivenost uvoza izvozom nakon krize iznosi 60% BDP-a, 2013. godine prelazi 70%, uz dalji rast na 80% u 2016. godini. Uvoz je u tom periodu na približno nepromenjenom nivou - malo iznad 40% BDP-a, dok izvoz beleži značajan porast od 10 pp u ovom periodu - sa 25% u 2012. na 35% BDP-a u 2016. godini (Slika 6). Istovremeno u ovom periodu (2012-2016.) tekući deficit se veoma brzo smanjuje i 2016. godine dostiže svoju minimalnu vrednost od 2,9% BDP-a u posmatranom vremenskom intervalu (2007-2018). U 2016. godini zabeležena je i minimalna vrednost robnog i spoljnotrgovinskog deficita (Slika 4 i Slika 5).

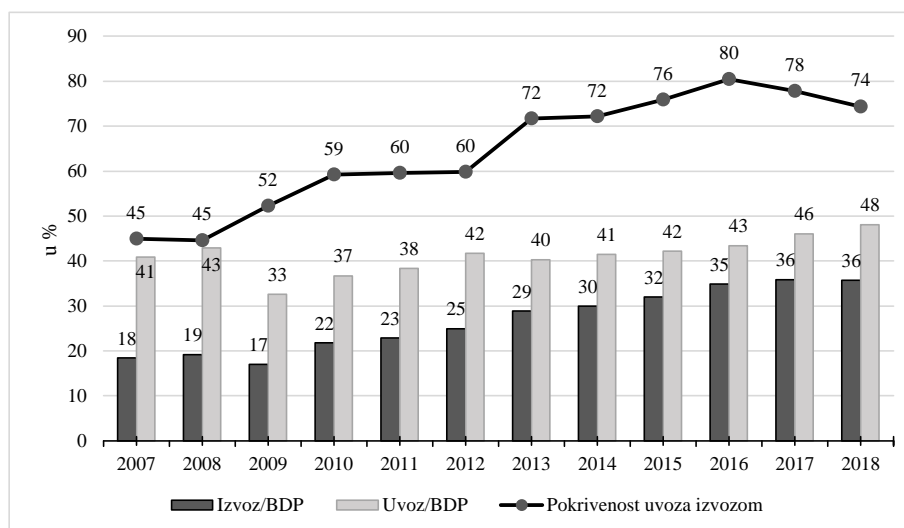
Od 2014. povoljan efekat na spoljnoekonomsku ravnotežu ima smanjenje domaće tražnje usled fiskalne konsolidacije, dok su se nepovoljno odrazile majske poplave. U 2014. godini indeks odnosa razmene (količnik izvoznih i uvoznih cena) je povoljan (indeks rasta iznad 100), što je dodatni pogodan efekat koji opredeljuje nivo izvoza, uvoza i njihovu razliku - deficit. Posebno indeks odnosa razmene dostiže veoma visoke vrednosti krajem 2015. i 2016. (pre svega, usled znatnog pada cene nafte na svetskom tržištu), što pozitivno doprinosi spoljnotrgovinskom rezultatu u ove dve godine. U 2015. i 2016. dodatni povoljan efekat na izvoz je bio od solidnog rasta zemalja EU, dok su rast uvoza ograničavali fiskalna konsolidacija i niske cene energenata. Realna aprecijacija dinara tokom 2015. se negativno odražavala na spoljnotrgovinske tokove u 2015. godini, dok je umerena realna deprecijacija krajem 2015. i početkom 2016. godine uticala pozitivno na spoljnotrgovinski rezultat u 2016. godini.

Slika 5 Srbija: struktura tekućeg računa, 2012-2018

Izvor: NBS

Napomena: Primarni dohodak obuhvata naknade za zaposlene, dividende, reinvestiranu dobit, kamate i druge dohotke od faktora proizvodnje, dok sekundarni dohodak obuhvata doznake, donacije i druge vrste transfera.

Slika 6 Srbija: nivo robnog izvoza i uvoza, 2007-2018

Izvor: Autori

Deficit tekućeg računa platnog bilansa u 2017. je iznosio 2,1 mlrd evra, a u 2018. godini 2,2 milijarde evra. Učešće tekućeg deficita u BDP-u je u ove dve uzastopne godine (2017. i 2018.) na istom nivou: 5,2%. U obe godine došlo je do rasta robnog deficita usled bržeg rasta uvoza od izvoza. U 2017. i 2018. godini pokrivenost uvoza izvozom beleži određeno smanjivanje - za 2 pp tokom 2017 (sa 80% u 2016 na 78% u 2017) i za 4 pp tokom 2018. godine (sa 78% na 74%), usled bržeg rasta uvoza od izvoza.

U pravcu povećanja robnog deficita u 2017. su uticali smanjenja suficita u trgovini poljoprivrednim proizvodima, rast svetske cene energenata i osetno jačanje dinara. Rast deficita u 2018. predstavlja rezultat odloženog efekta jačanja domaće valute iz prethodnog perioda, rasta domaće tražnje, usporavanje rasta zemalja EU (koje su naši najvažniji spoljnotrgovinski partneri) i pogoršanja odnosa razmene usled višeg nivoa cena naftnih derivata.

Priliv stranih direktnih investicija je na znatnom nivou od 2015. godine i posebno je visok od 2017. godine. Zapravo, posmatrajući podatke nakon 2012. godine, SDI su iznad nivoa tekućeg deficita od 2015. godine. Zapravo, priliv kapitala u 2017. i 2018. prvenstveno je posledica priliva SDI. Priliv po ovom osnovu je u ovom periodu bio veoma visok (2,4 i 3,2 mlrd evra, tj. 6,2% i 7,5% BDP-a), što je iznad učešća SDI u BDP-u u 2015. i 2016. godini (oko 5% BDP-a) - od kada su SDI iznad nivoa tekućeg deficita. Takođe, izražen nivo priliva kapitala koji se beleži u tekućem delu platnog bilansa Srbija ima po osnovu priliva doznaka radnika (što se registruje na računu sekundarnog dohotka). Do porasta priliva kapitala po osnovu doznaka je došlo tokom 2017. godine, a posebno tokom 2018. godine, što je svakako posledica povećanja nove emigracije (v. sekundarni dohodak na Slici 5).

Tokom 2017. i 2018. godine dinar je realno ojačao u odnosu na evro za oko 7%. Ovo jačanje domaće valute se negativno odražava na konkurentnost domaće privrede u odnosu na članice EU i ostale zemlje sa kojima Srbija ostvaruje spoljnotrgovinsku razmenu. Smatramo da najveći rizici po pitanju rasta spoljnoekonomske neravnoteže u 2019. godini usled slabljenja eksterne tražnje - pre svega sporijeg rasta u zemljama Evrope, zatim uvođenje kvota EU na uvoz čelika, nastavka jačanja realnog kursa dinara, kao i daljeg rasta domaće tražnje. Uz to najveća neizvesnost postoji po pitanja daljeg kretanja odnosa izvoznih u

uvoznih cena (svetskih cena nafte, ali i cena žitarica, obojenih metala i drugih izvoznih proizvoda Srbije), tj. uticaja odnosa razmene na vrednost spoljnotrgovinske razmene. Kako su pojedini važni uzroci kretanja robnog, spoljnotrgovinskog i tekućeg deficita posledica eksternih okolnosti (promena svetske cene nafte, vremenski uslovi za poljoprivredu), na šta Srbija ne može uticati, od izuzetnog značaja je da se domaća ekonomska politika vodi na način koji doprinosi smanjivanju spoljne neravnoteže. Stoga smatramo da bi trend blage realne deprecijacije dinara trebalo postaviti kao cilj u vođenju domaće ekonomske politike.

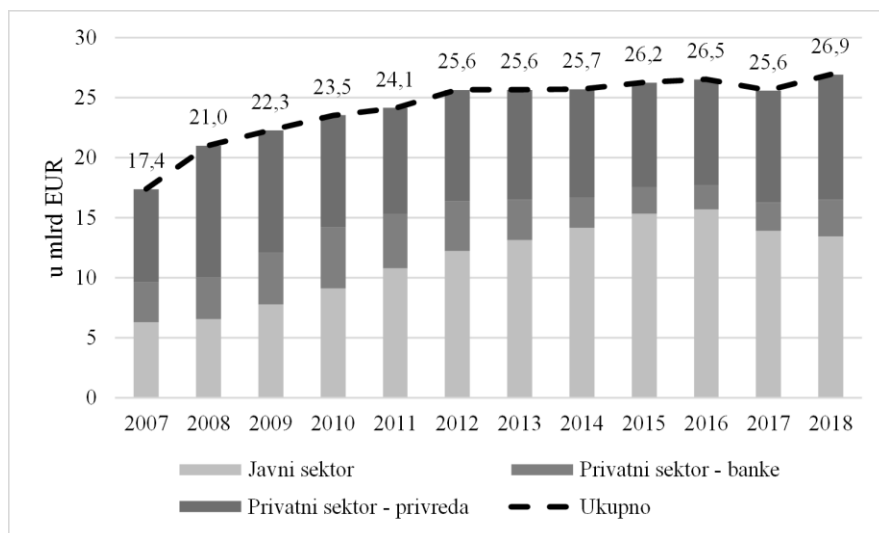
Nivo inostranog duga Republike Srbije se na početku posmatranog perioda (od 2007. godine) najvećim delom povećavao zahvaljujući zaduživanju privatnog sektora (prvobitno - do nastanka svetske krize - je postajala brza dinamika zaduživanja privrede u inostranstvu, tzv. direktni cross-border krediti koje su preduzeća uzimala direktno u inostranstvu, dok su u par godina neposredno nakon nastanka krize banke povećavale inostrano zaduživanje), da bi se struktura spoljnog duga izmenila u korist zaduživanja javnog sektora. Javni sektor je povećavao svoje inostrano zaduživanje do 2016. (više o dinamici i razlozima ubrzanog rasta javnog duga u ovom periodu v. deo 3. ovog rada), nakon čega se beleži određeno smanjenje spoljnog duga ovog sektora (bitan deo smanjenja spoljnog duga javnog sektora zabeležen je krajem 2017. godine, i posledica je otplate duga po osnovu evroobveznica emitovanih 2012. godine). Od 2016., nakon dužeg perioda inostranog razduživanja, preduzeća se dodatno zadužuju u inostranstvu. Ova promena strukture spoljnog duga u poslednje dve godine predstavlja kako rezultat fiskalne konsolidacije, tako i ukazuje na oporavak domaće privrede (uz to, deo promena posledica je variranja odnosa valuta).

Spoljni dug Srbije je na kraju 2018. godine iznosio 26,9 mlrd evra, tj. čini 63% BDP-a. Podaci na kraju 2018. godine ukazuju da približno po pola tog iznosa čine inostrani dug javnog i privatnog sektora.

Poređenje Srbije i zemalja CIE i Zapadnog Balkana u pogledu eksterne ravnoteže

Prema poslednje raspoloživim podacima Eurostat-a, za saldo tekućeg računa platnog bilansa izabranih zemalja Centralne i Istočne Evrope i zemalja Zapadnog Balkana, Srbija, Abanija, Crna Gora,

Rumunija i Slovačka se izvajaju po najvišem ostvarenom nivou deficita u BDP-u, dok su izraženiji nivo suficita u BDP-u ostvarile Slovenija, Bugarska i Hrvatska (Slika 8). Skoro uravnotežen saldo zabeležen je kod Poljske i Makedonije (blagi deficit do 0,7% BDP-a), kao i Češke i Mađarske (manji suficit do 0,4% BDP-a).

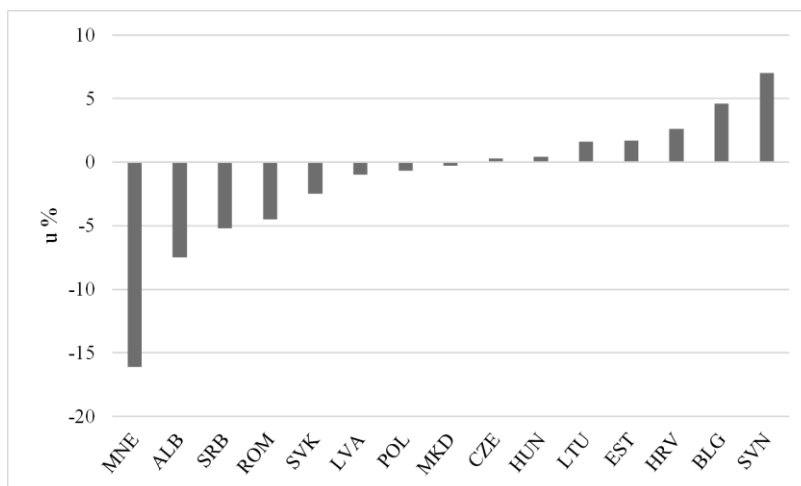
Slika 7 Srbija: dinamika kretanja spoljnog duga, 2007-2018

Izvor: NBS

Srbija je u 2018. godini zabeležila deficit tekućeg računa od 5,2% BDP-a. Jedino su Crna Gora i Albanija imale veći nivo deficita od Srbije. Komparativna analiza Srbije sa uporedivim evropskim zemljama ukazuje da postoji prostor za dalje suzbijanje spoljne neravnoteže u Srbiji, tj. da bi Srbija mogla da teži smanjenju tekućeg deficita i čak ostvarenju određenog suficita u tekućem delu platnog bilansa.

Posmatrajući komponente spoljnotrgovinske razmene u Srbiji u 2018. godini, izvoz roba i usluga čini 50% BDP-a, dok uvoz robe i usluga čini 60% BDP-a. U poređenju sa zemljama CIE i ZB Srbija, među šesnaest posmatranih zemalja, zauzima 12. poziciju po visini izvoza, a 10. mesto po visinu uvoza u BDP-u. Niži nivo učešća izvoza u BDP-u od Srbije imale su Albanija, BiH, Crna Gora i Rumunija, dok je uvoz kao % BDP-a niži u Albaniji, Rumuniji, Hrvatskoj, Poljskoj, Letoniji i BiH nego u Srbiji (Slika 9). Kada se posmatra uvoz roba i usluga, Srbija sa oko 60%

učešća u BDP-u se ima niži nivo ovog pokazatelja od Estonije, Češke, Makedonije, Slovenije i Litvanije - sa učešćem između 70 i 80%, kao i Mađarske i Slovačke sa učešćem 82% i 95%.

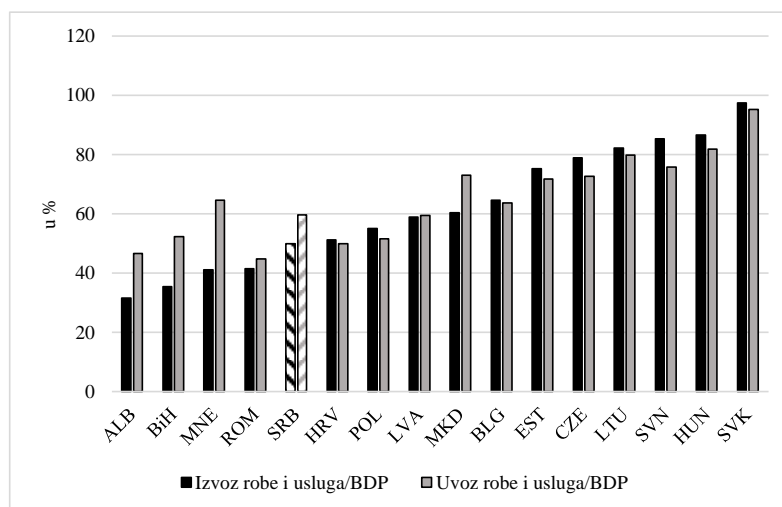
Slika 8 Saldo tekućeg računa u % BDP-a za Srbiju, CIE zemlje i zemlje okruženja, 2018.

Izvor: Eurostat

Napomena: Podatak za Crnu Goru i Albaniju se odnosi na 2017.

Iako je u Srbiji znatno porastao izvoz u odnosu na pretkrizni period, kada je njegovo učešće iznosilo 30% BDP-a, i dalje se veliki broj posmatranih zemalja ističe po izrazito visokom udelu izvoza u BDP-u: u Estoniji i Češkoj prelazi 70%, u Litvaniji, Sloveniji i Mađarskoj je iznad 80%, a u Slovačkoj dostiže čak 97% (Slika 9). Poseban naglasak možemo staviti na robni izvoz, koji je u 2018. godini u Srbiji činio samo 36% BDP-a i znatno je ispod procenata zabeleženih u npr. Bugarskoj (49% BDP-a), Mađarskoj i Sloveniji (68% BDP-a), a posebno Slovačkoj (86% BDP-a).

Takođe, vrednosti uvoza i izvoza robe i usluga ukazuju da Srbija, uz zemlje ZB: Albaniju, Crnu Goru, BiH i Makedoniju, spada u grupu zemalja sa izraženijim spoljnotrgovinskim deficitom. Zemlje CIE (sa izuzetkom Rumunije i Letonije) su u 2018. zabeležile suficit u spoljnotrgovinskoj razmeni, a on prelazi 2% BDP-a u najvećem broju CIE zemalja. Uz to, naglašavamo da Srbija ima visok nivo spoljnotrgovinskog deficita i pored činjenice da je u prethodnom periodu vođena restriktivna fiskalna politika, te da svaki porast fiskalnog deficita može dovesti do daljeg pogoršanja spoljnoekonomske ravnoteže.

Slika 9 Izvoz i uvoz robe i usluga, 2018.

Izvor: Eurostat, za Srbiju obračun autora na osnovu podataka NBS

Napomena: Podaci za Albaniju i Crnu Goru za 2017, za BiH za 2016.

Visok i rastući nivo spoljnotrgovinskog deficita u Srbiji je, verovatno, sistemski problem (devizni kurs i sl.), te je veoma važno da se domaće ekonomske politike - pre svega politika deviznog kursa i fiskalna politika - vode na način koji doprinosi smanjivanju spoljne neravnoteže i time dugoročno održivom rastu privrede Srbije. Stoga, politika koja je u skladu stimulisanjem rasta izvoza roba i usluga u Srbiji treba da bude njen prioritet, kako bi Srbija dostigla nivo izvoza u CIE zemljama i smanjila spoljnotrgovinski deficit, time i tekući deficit platnog bilansa.

Evropska unija predstavlja najvažnije područje kada je u pitanju trgovinska razmena Srbije. Čak 67% ukupne vrednosti domaćeg izvoza (10,9 mlrd evra) je u 2018. godini je predstavljao izvoz u zemlje EU. Vrednost robe koje je uvezena iz EU zemalja u 2018. iznosila je 13,2 mlrd evra, što čini 60,3% ukupnog domaćeg uvoza. Zajedno, sa ostalim evropskim zemljama, od ukupne vrednosti izvoza 93% Srbija izvozi u Evropu, dok dominantan deo ukupnog uvoza robe pristiže iz evropskih zemalja (79%).

U Tabeli 1 data je vrednost robnog uvoza i izvoza, kao i robnog deficita i suficita koje je Srbija zabeležila sa pojedinačnim zemljama,

njenim najvažnijim spoljnotrgovinskim partnerima u 2018. godini. Italija i Nemačka prednjače kako kada je u pitanju domaći izvoz (preko 1,9 mlrd evra robe je izvezeno u svaku od ove dve zemlje pojedinačno), ali i kada je u pitanju domaći uvoz (iz Nemačke je uvezeno oko 3 mlrd, a iz Italije oko 2 mlrd evra). Isto tako, značajan partner kada je u pitanju izvoz, a posebno uvoz je Rusija. Rumunija se takođe ističe kao značajan partner i u uvozu i u izvozu robe. Dodatno, na strani izvoza važno izvozno područje predstavljaju zemlje susedi: BiH, Crna Gora, Mađarska, Makedonija, Bugarska i Hrvatska. Sa druge strane, kada je u pitanju uvoz, osim iz Nemačke, Italije i Rusije, veliki deo robe je uvezeno iz Kine, Mađarske, Turske, Poljske, Austrije, Francuske i Rumunije (Tabela 1).

Tabela 1 Srbija: izvoz, uvoz i robni deficit po zemljama, 2018

Izvoz		Uvoz		Suficit		Deficit	
u milionima evra							
Italija	1.987	Nemačka	2.942	BiH	714		
Nemačka	1.942	Italija	2.048	Crna Gora	704		
BiH	1.294	Kina	1.837	Makedonija	397		
Rumunija	969	Rusija	1.726	Rumunija	368		
Rusija	865	Mađarska	1.052	Bugarska	180		
Crna Gora	764	Turska	833	Slovačka	101		
Mađarska	657	Poljska	779			Kina	1.758
Makedonija	626	Austrija	610			Nemačka	1.000
Bugarska	614	Francuska	610			Rusija	861
Hrvatska	571	Rumunija	601			Turska	581
Slovenija	570	Irak	588			Irak	580
Češka R.	489	BiH	580			Mađarska	395

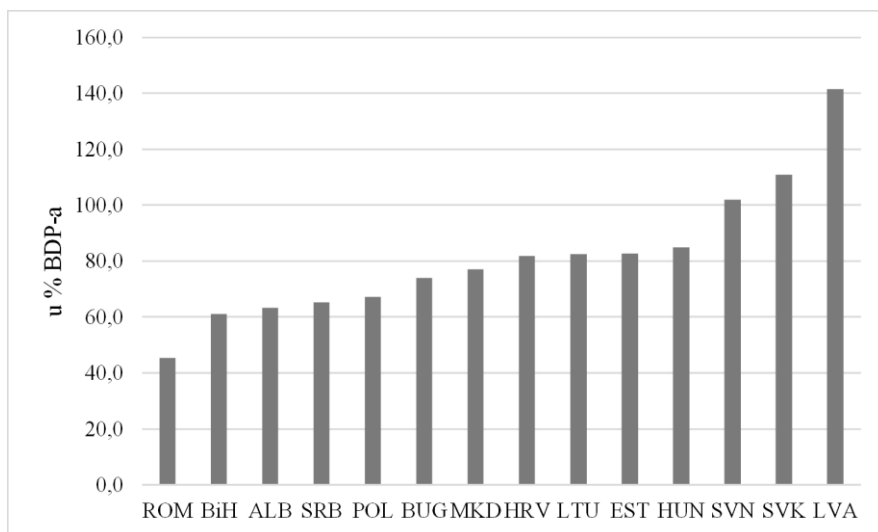
Izvor: RZS

Time, najveći suficit u 2018. Srbija je zabeležila u razmeni sa zemljama iz okruženja: BiH, Crnom Gorom, Makedonijom, Rumunijom, Bugarskom i Slovačkom, dok je najveći deficit ostvaren sa Kinom, Nemačkom, Rusijom, Turskom, Irakom i Mađarskom (Tabela 1). Smatramo da najveći rizici po pitanju rasta spoljnoekonomske neravnoteže u 2019. godini usled slabljenja eksterne tražnje - pre svega sporijeg rasta u zemljama Evrope, imajući u vidu da dominantan deo izvoza robe iz Srbije ide na područje Evrope.

Nivo spoljnog duga Srbije u 2017. godini je iznosio približno 65% BDP-a. Time se, prema podacima EBRD-a za 2017, među posmatranim zemljama Srbija izdvaja sa relativno umerenim visokim nivoom učešća spoljnog duga u BDP-u. Niže učešće od Srbije zabeleženo je u Rumuniji, BiH i Albaniji. Vidimo da su, pored ove četiri zemlje, još Poljska,

Bugarska i Makedonija ispod „kritične granice“ koja se uzima kao 80% BDP-a. Ostale posmatrane zemlje su u 2017. godini imale spoljni dug iznad 80% BDP-a, a posebno se izvajaju Slovenija i Slovačka sa inostranim dugom u vrednosti većoj od ostvarenog BDP-a u toj godini, a naročito Letonija čiji spoljni dug prelazi 140% BDP-a (Slika 10).

Iako Srbija trenutno komparativno dobro „stoji“ po pitanju nivoa spoljne zaduženosti u poređenju sa drugim izdvojenim zemljama CIE i ZB, ipak treba imati u vidu da su preduzeća od 2017. godine počela ponovo direktno da se zadužuju u inostranstvu. Iako zaduživanje privrede može da dovede do rasta spoljnog duga, umereni tempo bi mogao da bude povoljan za dalji rast domaće privrede, jer bi mogao da nagoveštava rast privatnih investicija, te proizvodnje i zaposlenosti u privatnom sektoru. Uz to, kada je u pitanju spoljni dug javnog sektora, smatramo da bi i u narednom periodu trebalo da se vodi politika blagog fiskalnog deficita, što bi uz određeni rast BDP-a, dovelo do daljeg smanjenja spoljnog duga javnog sektora i potencijalno uticalo povoljno na privredni rast⁵.

Slika 10 Nivo spoljnog duga, 2017.

Izvor: EBRD

⁵ Za detalje v. 3. deo ovog rada.

Fiskalna politika i održivi privredni rast

Fiskalna politika utiče na privredni rast kroz obezbeđenje održivosti javnih finansija kao i preko strukturnih karakteristika fiskalne politike. Da bi fiskalna politika imala snažno pozitivno delovanje na privredni rast, neophodno je da bude koncipirana na način koji javne finansije čini održivim, što znači da je neophodno da fiskalni deficit u dužem periodu bude na nivou koji javni dug čini niskim i stabilnim, a troškove kamata i odlive po osnovu otplate duga umerenim. U pogledu strukturnih karakteristika fiskalne politike, na strani prihoda relevantno je ukupno poresko opterećenje i njegova struktura (odnos direktnih i indirektnih poreza), dok je na strani javnih rashoda relevantno učešće produktivnih izdataka (javnih investicija, te izdvajanja za obrazovanje i naučno-istraživačke aktivnosti). Osim parametara fiskalne politike, na uslove za rast privrede utiče i način njene implementacije, u smislu stabilnosti i predvidivosti institucionalnog i pravnog okruženja, efikasnosti i dosledne primene propisa, kao i niske tolerancije na nepoštovanje propisa itd.

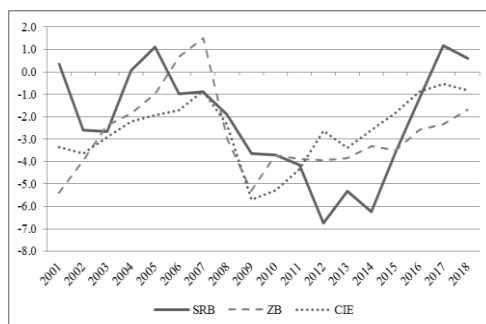
Održivost javnih finansija

U dinamici konsolidovanog fiskalnog bilansa Srbije u periodu od 2000. do 2018. godine uočavaju se tri potperioda (Slika 11):

- Period umerenog fiskalnog deficita ili blagog suficita – od 2000. do 2008. godine. U tom periodu, solidno stanje u pogledu visine i dinamike fiskalnog bilansa predstavljalo je posledicu konsolidacije i unapređenja efikasnosti države (npr. prebacivanje prometa akciznih proizvoda u legalne tokove u 2001. godini), te dinamičnog rasta privrede i uvoza, što je uticalo na rast poreskih prihoda.
- Period visokog deficita od 2009. do 2014. godine, koji je naročito velik bio u 2012, 2013. i 2014. godini. U ovom periodu snažan rast fiskalnog deficita posledica je pogoršanja stanja privrede, tj. velike svetske ekonomske krize 2008, te krize u Evrozoni 2011. godine, što je negativno uticalo na dinamiku privredne aktivnosti Srbije, kao i uvoza, usled čega je došlo do osetnog pada poreskih prihoda. Osim toga, na povećanje deficita su uticale i diskrecione mere fiskalne politike, pre svega u pogledu dvokratnog povećanja penzija (za 22%) u 2008. godini, prebacivanje dela

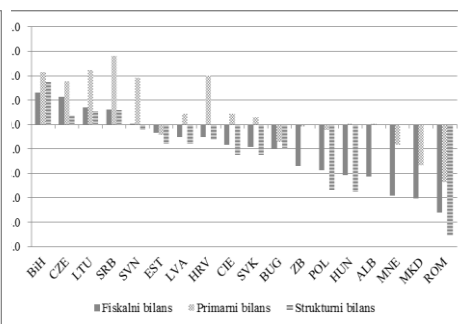
poreskih prihoda, bez prenosa nadležnosti, sa centralnog na lokalni nivo države 2011. godine itd. Na rast fiskalnog deficita takođe je uticalo i povećanje sive ekonomije, naročito u periodu od 2012. do 2014. godine, usled povećane tolerancije države na takvo ponašanje (Arsić *et al*, 2018).

- Period umerenog deficita ili umerenog suficita od 2015. do 2018. godine. Usled visokog fiskalnog deficita u većem broju godina, došlo je do snažnog rasta javnog duga, što je dovelo u pitanje održivost javnih finansija Srbije. Stoga je država krajem 2014. godine pristupila primeni programa fiskalne konsolidacije, pre svega kroz smanjenje neproduktivnih izdataka na plate i penzije, subvencije, a u određenoj meri i kroz jačanje poreske discipline, te kroz agresivnu naplatu dividendi od javnih i državnih preduzeća. Sprovođenje diskrecionih mera usmerenih na smanjenje deficita i blago ubrzanje rasta privrede uticali su na smanjenje fiskalnog deficita i na prelazak u zonu fiskalnog suficita u 2017. i 2018. godini.

Slika 11 Dinamika fiskalnog bilansa (% BDP)

Izvor: IMF Outlook Database

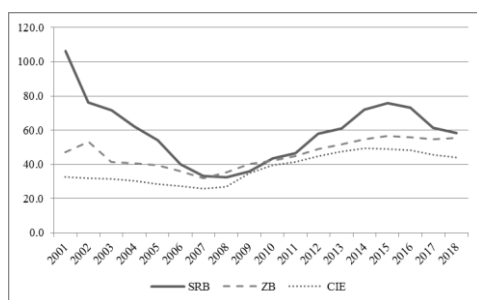
Slika 12 Fiskalni bilans u 2018. (% BDP-a)

Izvor: IMF Outlook Database

Shodno kretanju fiskalnog deficita, i u dinamici javnog duga mogu se uočiti tri potperioda (Slika 13): i) osetan pad javnog duga od 2001. do 2008. godine, usled otpisa i otplate dela nasleđenog duga prema domaćim i inostranim poveriocima, te umerenog deficita, kao i činjenice da je deo deficita finansiran prilivima od privatizacije, a ne zaduživanjem, ii) snažan rast javnog duga od 2009. do 2015. godine,

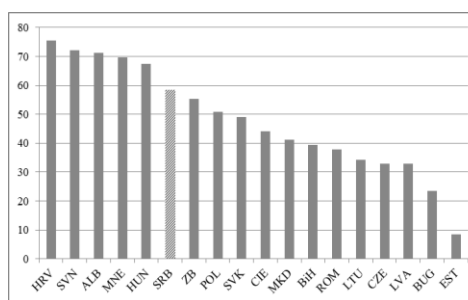
usled visokog fiskalnog deficita, koji je uglavnom finansiran zaduživanjem, kao i usled rasta indirektnog duga, po osnovu izdavanja garancija za zaduživanje javnih i državnih preduzeća, iii) period blagog pada javnog duga, od 2016. do 2018. godine, usled smanjenja fiskalnog deficita, te zaustavljanja rasta, a potom i blagog pada indirektnog duga.

Polazeći od opisanih trendova, zaključuje se da je u periodu od 2000. do 2008. godine došlo do napretka u pogledu održivosti javnih finansija, što je imalo blago pozitivan uticaj na uslove za rast privrede. U drugom potperiodu, od 2009. do 2014. godine, kada je došlo do pogoršanja stanja u javnim finansijama, a naročito od 2012. do 2014. godine, kada su negativni trendovi bili posebno izraženi, opšte stanje u javnim finansijama je uticalo izrazito negativno na rast privrede, jer su visok deficit i rastući javni dug uticali i na rast spoljnog duga, kao i na rast rizika zemlje, što je uticalo na povećanje troškova upotrebe kapitala. S druge strane, politika visokog fiskalnog deficita nije imala pozitivan direktan uticaj na rast privrede, jer je fiskalna ekspanzija izvršena pre svega kroz povećanje plata, penzija i subvencija, što je pre svega dovelo do rasta uvoza, a ne do rasta potrošnje domaćih dobara i usluga. U trećem potperiodu, od 2015. godine, došlo je do makroekonomske i fiskalne stabilizacije, budući da je fiskalni deficit smanjen, a da je trend u dinamici javnog duga preokrenut, što je generalno pozitivno uticalo na kretanje rizika zemlje, troškove upotrebe kapitala i uslove poslovanja.

Slika 13 Dinamika javnog duga (% BDP-a)

Izvor: IMF Outlook Database

Slika 14 Javni dug na kraju 2018. (% BDP-a)

Izvor: IMF Outlook Database

Ipak, u 2017. i 2018. godini, Srbija je ostvarivala fiskalni suficit (1,2% BDP-a i 0,6% BDP-a), što je uticalo na obaranje javnog duga i unapređenje uslova poslovanja na strani ponude, ali negativno na strani tražnje. U 2017. i 2018. godini privreda Srbije je rasla po stopi od 2% i

4,3% respektivno. Iako je u 2018. došlo do ubrzanja rasta privrede, znatan deo tog rasta posledica je egzogenih i jednokratnih faktora (niska baza u 2017. zbog loše poljoprivredne sezone i slabih rezultata u proizvodnji električne energije), tako da je trenda stopa rasta privrede Srbije i u 2018. godini iznosila svega oko 3%. Privredni rast Srbije u prethodnih pet godina je bio znatno sporiji u odnosu na prosek zemalja Zapadnog Balkana i Centralne i Istočne Evrope (CIE). S druge strane, podaci prikazani na Slici 12 pokazuju da je među 15 zemalja Centralne i Istočne Evrope, Srbija bila na četvrtom mestu po visini fiskalnog suficita, na drugom mestu po visini strukturnog suficita, a na prvom mestu po visini primarnog suficita. Imajući u vidu da privreda Srbije raste sporije od proseka zemalja Zapadnog Balkana i CIE, izrazito restriktivna fiskalna politika, koja neto negativno utiče na agregatnu tražnju, ocenjuje se kao neodgovarajuća.

Iako je u prethodne tri godine došlo do solidnog, relativnog, pada javnog duga Srbije, sa 76% BDP-a u 2015. godini na ispod 60% BDP-a krajem 2018. godine, javni dug Srbije se i dalje smatra umereno visokim, na šta ukazuju i podaci sa Slika 4, prema kojima od 15 zemalja CIE, samo pet zemalja ima veći javni dug od Srbije, pri čemu je u proseku javni dug u zemljama CIE za 14 procentnih poena BDP-a niži nego u Srbiji. Shodno tome, zaključuje se da bi optimalan fiskalni okvir za Srbiju u dužem periodu trebalo da podrazumeva vođenje politike blagog fiskalnog deficita od 0,5% do 1% BDP-a, što bi, uz umerene stope rasta BDP-a, uticalo na dalje smanjenje javnog duga, pri čemu bi uticaj fiskalne politike na rast, sa strane tražnje, mogao biti blago pozitivan. S obzirom da se strukturni fiskalni suficit u Srbiji procenjuje na oko 0,5% BDP-a, zaključuje se da trenutno postoji fiskalni prostor od oko 1% BDP-a, za smanjenje poreza i/ili povećanje produktivnih izdataka, čime bi se unapredile i strukturne karakteristike fiskalne politike Srbije.

Strukturne karakteristike fiskalne politike

Na strani javnih prihoda, fiskalna politika utiče na privredni rast preko ukupnog poreskog opterećenja, kao i preko strukture poreskih prihoda. U opštem slučaju veće poresko opterećenje povećava troškove poslovanja (iako sa druge strane, javna dobra te troškove smanjuju). U poređenju sa drugim zemljama CIE, ukupno poresko opterećenje u

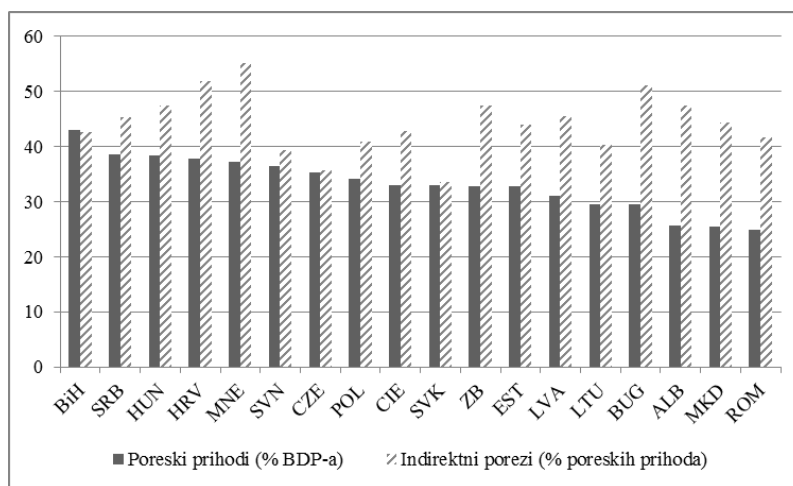
Srbiji iznosi oko 38,5% BDP-a, što je na nivou proseka zemalja EU-28, ali iznad proseka zemalja CIE, koji iznosi oko 33% BDP-a (Slika 15). Od zemalja CIE, veće poresko opterećenje od Srbije ima jedino BiH, a poresko opterećenje na nivou Srbije imaju još Mađarska, Hrvatska, Crna Gora i Slovenija. Ukupno poresko opterećenje, mereno visinom poreskih prihoda u Srbiji je relativno visoko, zbog široke poreske osnovice, malog broja olakšica i strukture privrede (velika lična potrošnja, uvoz, kao i rasprostranjena potrošnja akciznih proizvoda), dok su zakonske poreske stope u Srbiji po pravilu nešto niže od proseka zemalja CIE.⁶

Kada je reč o strukturi poreskog sistema, empirijska istraživanja po pravilu pokazuju da su indirektni porezi, tj. porezi na potrošnju manje štetni za privredni rast od direktnih poreza, na faktore proizvodnje (Johansson *et al*, 2008). Tako najizraženiji negativan uticaj na privredni rast imaju porez na dobit preduzeća, zatim porezi i doprinosi koji se plaćaju na dohotke građana, manji negativan uticaj imaju porezi na potrošnju, a najmanji porezi na imovinu. Shodno tome, uticaj strukture poreskog sistema na rast privrede se može analizirati i na osnovu učešća indirektnih poreza u ukupnim poreskim prihodima (Slika 5). Rezultati pokazuju da se čak 10, od 15 posmatranih zemalja CIE u manjoj meri od Srbije oslanja na indirektnu poreze, tj. u većoj meri oslanja na direktne poreze. To znači da je struktura poreskog sistema, posmatrano iz perspektive relativnog značaja pojedinačnih poreskih oblika, u Srbiji povoljnija, u pogledu podsticanja privrednog rasta, nego u većini ostalih zemalja CIE. Ipak, s obzirom da su u Srbiji stope neaktivnosti i nezaposlenosti i dalje relativno visoke, a da ukupno fiskalno opterećenje zarada, mereno učešćem poreza i doprinosa u ukupnom trošku poslodavca (oko 39%) nije nisko, procenjuje se da bi eventualni fiskalni prostor trebalo iskoristiti za osetnije smanjenje poreza i doprinosa na zarade. U 2018. godini, ukinuti su doprinosi za nezaposlenost na teret poslodavca, ali je njihova stopa iznosila svega 0,75%, tako da to neće imati značajnije efekte na podsticanje rada, zapošljavanja i rasta privrede.

Pored visine i strukture poreskog opterećenja, na dinamiku i održivost rasta privrede utiče i pravna sigurnost i predvidljivost u pogledu primene (poreskih) propisa, te tolerancija države prema sivoj ekonomiji. Iako je u prethodne tri godine učinjen određen pomak u

⁶ Uporedni prikaz poreskih stopa u Srbiji i Evropskim zemljama za sve osnovne poreske oblike videti u Arsić i Randelović (2017.).

pogledu suzbijanja sive ekonomije, time je tek neutralisan efekat njenog snažnog rasta u periodu 2012-2014, tako da se procenjuje da je siva ekonomija u Srbiji sada na približno istom nivou kao 2012. godine, što znači da je jedna od najviših u Evropi (Arsić *et al*, 2018). Osim toga, istraživanja stavova preduzetnika ukazuju da pitanje nepredvidivosti u pogledu tumačenja i primene poreskih propisa predstavlja jedan od bitnih faktora koji negativno utiču na opšte poslovno okruženje. Shodno tome, reorganizacija, te kadrovsko, finansijsko i materijalno jačanje kapaciteta inspeksijskih službi predstavlja jedno od bitnih pitanja, kada je reč o unapređenju uslova poslovanja u Srbiji.

Slika 15 Visina i struktura poreskog opterećenja

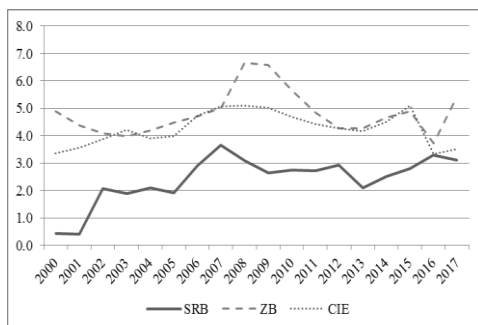
Izvor: Autori

Kada je reč o strukturi fiskalne politike na strani rashoda, iz perspektive podsticanja rasta privrede najrelevantnije je pitanje visine ulaganja u fiksnu imovinu (javne investicije), kao i izdvajanja na obrazovanje i nauku. Javne investicije utiču na rast privrede, i na strani tražnje (u periodu izgradnje infrastrukture) i na strani ponude (izgrađena infrastruktura smanjuje troškove i rizike poslovanja). Javne investicije u Srbiji su u celom periodu od 2000. do 2018. godine bile znatno niže od proseka zemalja CIE i Zapadnog Balkana (Slika 16). Tako su ukupna ulaganja u javnu fiksnu imovinu u Srbiji u ovom periodu iznosile svega oko 43% BDP-a, dok je prosek zemalja CIE iznosio oko 76% BDP-a, a zemalja Zapadnog Balkana oko 86% BDP-a. To znači da je

u prethodne gotovo dve decenije Srbija u javnu infrastrukturu i ostalu javnu fiksnu imovinu uložila za oko 33-44% BDP-a (12-15 mlrd. evra) manje u odnosu na uporedive zemlje CIE i Zapadnog Balkana, iako je pri tome ukupna javna potrošnja u Srbiji među najvišima u CIE. Stoga je i ukupno stanje javne imovine na kraju 2015. godine⁷ iznosilo svega 29,4% BDP-a (Slika 17), što je ubedljivo najniže u odnosu na sve zemlje CIE, a manje u odnosu na prosek CIE za preko 25% BDP-a, te u odnosu na evropski prosek za čak 35% BDP-a. To znači da bi za dostizanje proseka zemalja CIE u pogledu nivoa i kvaliteta javne infrastrukture, Srbija trebalo da uloži dodatnih 8 mlrd. evra u svoju infrastrukturu, i to pod restriktivnom pretpostavkom da druge države ne vrše dodatna ulaganja. Budući da empirijska istraživanja pokazuju da su fiskalni multiplikatori uz javne investicije visoki ne samo u velikim i razvijenim, već i u malim zemljama u razvoju (Alichì *et al*, 2019), dugoročno niske javne investicije u Srbiji i nizak nivo javne imovine, značajno su negativno uticali na rast privrede Srbije. U Srbiji su javne investicije u prethodne dve decenije iznosile oko 5,6% javne potrošnje, dok su u zemljama CIE one u proseku iznosile oko 11,2% javne potrošnje, što je duplo više. Stoga se ocenjuje da nizak nivo javnih investicija, tj. njihovo nisko učešće u javnoj potrošnji predstavlja jedan od najvećih nedostataka fiskalne politike u Srbiji u prethodnom, gotovo dvadesetogodišnjem periodu. Iako je u 2018. godini došlo do osetnog rasta javnih investicija u Srbiji, taj rast je posledica većih ulaganja u nabavku i obnovu opreme za sektore bezbednosti, a ne većeg ulaganja u infrastrukturu. S obzirom da se pomenuta oprema uglavnom nabavlja iz uvoza, pozitivan uticaj takvog povećanja javnih investicija na privredni rast biće ograničen. Za osetnije unapređenje, potrebno je značajnije povećati javne investicije u saobraćajnu, energetska, telekomunikacionu i ekološku infrastrukturu, u dužem vremenskom periodu, na nivo od 4-5% BDP-a godišnje.

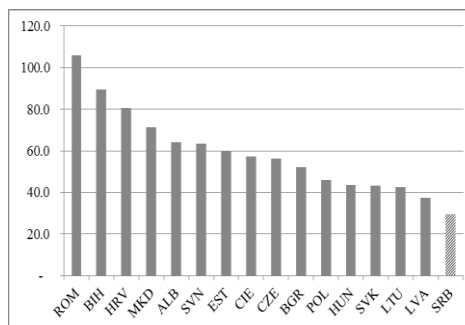
Osim ulaganja u fiksni kapital, za dugoročni privredni rast bitno je i odgovarajuće ulaganje u formiranje ljudskog kapitala. Slično kao i kod javnih investicija, i u pogledu javnih rashoda na obrazovanje, Srbija stoji nepovoljnije u odnosu na većinu drugih zemalja 15 CIE - niži nivo ulaganja u obrazovanje imaju samo Albanija i Rumunija (Slika 18). Pored nedovoljnog iznosa ulaganja, nepovoljna je i struktura ulaganja, kao i način raspodele sredstava, koji nije postavljen na način koji bi podsticao i nagrađivao veću efikasnost.

⁷ Poslednji raspoloživi podatak u MMF bazi podataka o fiksnoj imovini.

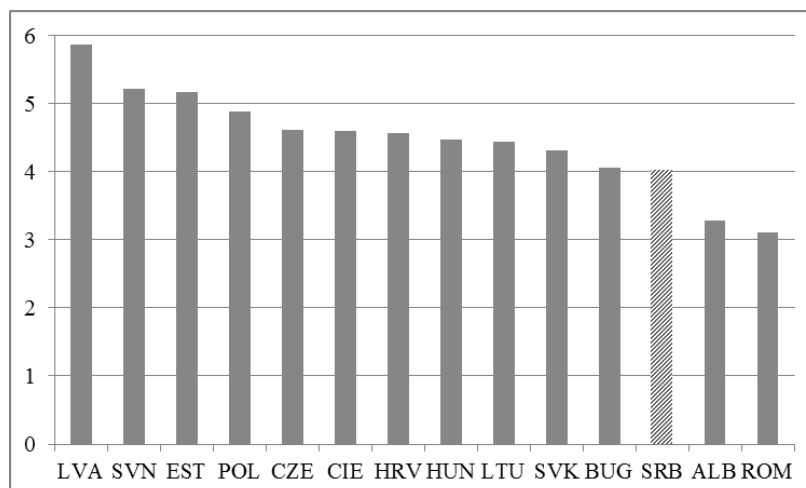
Slika 16 Dinamika javnih investicija (% BDP-a)

Izvor: IMF Outlook Database

Slika 17 Javni kapital na kraju 2015. (% BDP)

Izvor: Obračun autora na osnovu podataka MMF

Slika 18 Rashodi na obrazovanje, % BDP-a (prosek 2013-2017.)

Izvor: Autori

Shodno navedenom, može se zaključiti da je struktura fiskalne politike u Srbiji, na rashodnoj strani nepovoljna, zbog izrazito niskog nivoa produktivnih izdataka - na infrastrukturu i u obrazovanje. S obzirom da je javna potrošnja u Srbiji već relativno visoka, unapređenje strukture javne potrošnje bi samo manjim delom moglo da se ostvari kroz jednostrano povećanje produktivnih izdataka, dok bi većim delom trebalo da se izvrši kroz promenu strukture potrošnje, tako što bi u

narednim godinama neproduktivni rashodi na plate, penzije i sl. rasli sporije od rasta produktivnosti, a rashodi na subvencije i bili dodatno smanjeni, dok bi produktivni rashodi trebalo da rastu brže.

Zaključak

Sposobnost privrede da generiše dugoročno održive stope privrednog rasta presudno zavisi od formalnih i neformalnih institucija kojima se tržišni akteri upravljaju ka produktivnim aktivnostima. Dobre institucija podstiču privredne učesnike ka ulaganju u humani kapital, obrazovanje, inovacije, pokretanju novih preduzetničkih aktivnosti dok ih loše institucije usmeravaju ka bavljenju koruptivnim radnjama, sivoj ekonomiji, prevarama, trgovanju interesom i sl. Prostor za unapređenje konkurentne pozicije Srbije u ovom smislu je veliku usled loših reformi koje su se sprovodile u prethodne tri decenije i koje nisu bile usmerene ka ispravnom definisanju fundamentalnih principa tržišne utakmice. Ipak, prepreke za ove reforme predstavljaju svi oni privilegovani privrednici i birokrate koji su u sadašnjem sistemu kreirali okruženje na osnovu kojeg crpe ekonomsku rentu često suprotno formalnim zakonskim odredbama. Takođe, stanovništvo koje se usled dužeg vremena izloženosti jednom načinu obavljanja poslovnih aktivnosti delimično prilagodilo neefikasnom funkcionisanju institucija može delimično stvarati otpor ka uvođenju efikasnijih rešenja. Ipak, usvajanjem dobrih zakona i njihovom odlučnom primenom ponašanje građana će se prilagoditi izmenjenim okolnostima, dok će privredni subjekti biti podstaknuti na ulaganja u produktivne aktivnosti umesto u koruptivne procese.

Realna aprecijacija domaće valute, iza koje ne stoji poboljšanje u makroekonomskim fundamentima, negativno se odražava na konkurentnost privrede Srbije. Smatramo da najveći rizici po pitanju spoljnoekonomske održivosti u narednom periodu, pored nastavka jačanja realnog kursa dinara, predstavlja potencijalni pad eksterne tražnje - pre svega sporijeg rasta u zemljama Evrope, kao i dalji rast domaće tražnje. Uz to najveća neizvesnost postoji po pitanja daljeg kretanja odnosa izvoznih u uvoznih cena, tj. uticaja odnosa razmene na vrednost spoljnotrgovinske razmene. Pošto su pojedini faktori koji determinišu nivo robnog, spoljnotrgovinskog i tekućeg deficita eksternog karaktera (nivo i dinamika privrednog rasta spoljnotrgovinskih partnera - pre svega zemalja EU, kretanje svetskih

cena proizvoda i dr.), od izuzetnog značaja je da se domaća ekonomska politika (pre svega politika deviznog kursa i fiskalna politika) vodi na način koji doprinosi smanjivanu spoljne neravnoteže i time doprinosi dugoročno održivom rastu privrede Srbije. Srbija trenutno komparativno ima umereno visok nivo spoljne zaduženosti u poređenju sa zemljama CIE i ZB. Ponovo započet umereni rast zaduživanja domaćih preduzeća u inostranstvu bi mogao da bude povoljan za privredni rast ukoliko dovede do rasta privatnih investicija, proizvodnje i zaposlenosti u privatnom sektoru. Politika blagog fiskalnog deficita, uz određeni rast BDP-a, bi mogla da bude pogodna, kako za dalje smanjenje duga javnog sektora, tako i za održivost privrednog rasta.

Uticaj opšteg fiskalnog okvira na rast privrede Srbije je dvoznačan. Stabilizacija javnih finansija i obaranje nivoa javnog duga povoljno utiču na rizik zemlje i opšte uslove poslovanja. Sa druge strane, politika fiskalnog suficita utiče negativno na rast privrede, što je naročito neopravdano u uslovima kada privreda Srbije raste sporije od privreda uporedivih zemalja regiona. U tom smislu, procenjuje se da bi opšti fiskalni okvir koji bi podrazumevao politiku blagog fiskalnog deficita, od 0,5 do 1% BDP-a bio optimalan za Srbiju u narednim godinama. To znači, da trenutno postoji fiskalni prostor od oko 1% BDP-a, koji bi trebalo iskoristiti za smanjenje poreza na rad i povećanje javnih investicija i ulaganja u obrazovanje. Naime, analiza pokazuje da se osnovni nedostatak u pogledu strukturnih karakteristika fiskalne politike Srbije odnosi na hronično nizak nivo javnih investicija. U periodu od 2000. do 2018. godine, ukupne javne investicije u Srbiji bile su za 33% BDP-a manje u odnosu na prosek zemalja CIE, a za oko 43% BDP-a manje od proseka zemalja Zapadnog Balkana, usled čega je Srbija ubedljivo na poslednjem mestu među 15 zemalja CIE u pogledu nivoa javne imovine. Stanje je slično i sa ulaganjem u obrazovanje. Stoga je za održivi rast privrede potrebno u okviru politike opšteg fiskalnog deficita od oko 0,5% BDP-a, izvršiti blago smanjenje poreza na rad, osetno povećati javne investicije i postepeno povećavati ulaganje u obrazovanje, dok bi neproduktivni tekući javni rashodi trebalo u dužem periodu da rastu sporije od rasta privrede.

Reference

1. Alich, A., Shibata, I., & Tanyeri, K. (2019). Fiscal Policy Multipliers in Small States. IMF Working Paper WB/19/72
2. Arsić, M. & Ranđelović, S. (2017). Ekonomija oporezivanja – teorija i politika, Ekonomski fakultet u Beogradu.
3. Arsić, M., Ranđelović, S., & Altiparmakov, N. (2018). Gde je nestala siva ekonomija?(naučna polemika)(Where has the shadow economy gone?(comment)). *Ekonomске ideje i praksa*, (31), 85-91.
4. Bertrand, M., & Mullainathan, S. (2001). Do people mean what they say? Implications for subjective survey data. *American Economic Review*, 91(2), 67-72.
5. Donchev, D., & Ujhelyi, G. (2014). What do corruption indices measure?. *Economics & Politics*, 26(2), 309-331.
6. Johansson, Å., Heady, C., Arnold, J., Brys, B., & Vartia, L. (2008). Taxation and economic growth. Dostupno na: https://www.oecd-ilibrary.org/economics/taxation-and-economic-growth_241216205486
7. Kaufmann, D., Kraay, A., Zoido-Lobaton, P. (2000), „Government Matters: From Measurement to Action“, *Finance and Development* 37(2) str. 10-13
8. Krugman, P. (1994). Competitiveness: a dangerous obsession. *Foreign Aff.*, 73, 28.
9. Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji, 2007-2019
10. Lall, S. (2001). Competitiveness indices and developing countries: an economic evaluation of the global competitiveness report. *World development*, 29(9), 1501-1525.
11. Marginean, S. (2006). Competitiveness: From microeconomic foundations to national determinants. *Studies in Business and Economics*, pag. 29.
12. McArthur, J. W., & Sachs, J. D. (2001). The growth competitiveness index: measuring technological advancement and the stages of development. *The global competitiveness report*, 2002, 28-51.
13. Van Stel, A., Carree, M., & Thurik, R. (2005). The effect of entrepreneurial activity on national economic growth. *Small business economics*, 24(3), 311-321.
14. NBS, <https://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/index.html>
15. RZS, <http://www.stat.gov.rs/>
16. EBRD, <https://2018.tr-ebrd.com/countries/>
17. Eurostat, <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

THREE PILLARS OF ECONOMIC SUSTAINABILITY OF SERBIAN ECONOMY

In the past seven years, the Serbian economy has achieved a cumulative growth of 12.2%, ie, about 1.65% annually on average, which is insufficient to reduce the gap in terms of economic development with European countries. In order to accelerate economic growth, it is necessary to significantly improve the competitive performance of Serbia's economy, while preserving external liquidity and solvency, fiscal sustainability, and corresponding changes in the structural characteristics of fiscal policy in order to stimulate economic growth. In this regard, this paper analyses the situation and trends in terms of competitive performance of the Serbian economy based on available, internationally comparable indicators, with a critical overview of the explanatory power of these indicators. In addition, the paper also analyses the sustainability of the country's balance of payments position, with particular emphasis on external and internal factors that can influence this sustainability. The third part of the paper analyses the sustainability of the fiscal position of the country and the possibility to increase the stimulus effect of fiscal policy on economic growth in the coming period through structural changes.

Keywords: economic growth, fiscal sustainability, balance of payment position, competitiveness

DRUŠTVENA INFRASTRUKTURA KAO OGRANIČAVAJUĆI FAKTOR EKONOMSKE KONVERGENCIJE ZEMALJA

Slobodan Cvetanović*, Igor Mladenović** i Danijela Despotović***

U radu je sagledavana društvena infrastruktura kao nedostajući element ekonomske konvergencije pet zemalja Zapadnog Balkana u odnosu na isti broj ekonomski visoko razvijenih zemalja Evrope u periodu 1996–2017. Pošlo se od stava da kategorija društvene infrastrukture obuhvata institucije i širok spektar politika države koje podstiču investicije i rast proizvodnje, dok se hipoteza konvergencije odnosi na tvrdnju da ekonomski manje razvijene zemlje rastu brže u odnosu na zemlje na višem nivou ekonomske razvijenosti. Ova tvrdnja predstavlja jednu od najvažnijih poruka modela ekonomskog rasta Roberta Soloua. Empirijski podaci na primeru dve grupe evropskih zemalja nisu potvrdili hipotezu apsolutne konvergencije. Podaci govore da su zemlje Zapadnog Balkana smanjile svoje relativno razvojno zaostajanje za ekonomski vodećim privredama Evrope u periodu 1996–2017. Međutim, razlika između visine bruto domaćeg proizvoda po stanovniku (BDP pc) zemalja Zapadnog Balkana i selektovanih zemalja Evrope 2017. je višestruko povećana u odnosu na evidentiranu razliku u 1997. Kao jedan od nedostajućih faktora ekonomske konvergencije zemalja Zapadnog Balkana jeste, svakako, nizak nivo razvijenosti društvene infrastrukture, koja se može sagledavati pomoću većeg broja pokazatelja, od kojih je u ovom radu jedino korišćen indeks zaštite svojinskih prava u periodu 2009-2018. Poređenjem visine indeksa svojinskih prava dve grupe zemalja uočava se značajno zaostajanje zemalja Zapadnog Balkana za selektovanim evropskim zemljama u pogledu zaštite svojinskih prava, što nam ceteris paribus omogućava zaključak da nerazvijenost društvene infrastrukture predstavlja ograničavajući faktor njihove ekonomske konvergencije za ekonomski prosperitetnim zemljama Evrope.

Ključne reči: društvena infrastruktura, ekonomska konvergencija, svojinska prava

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, slobodan.cvetanovic@eknfak.ni.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, igor.mladenovic@eknfak.ni.ac.rs

*** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, ddespotovic@kg.ac.rs

Uvod

Predmet rada je sagledavanje društvene infrastrukture kao limitirajućeg faktora ekonomske konvergencije zemalja. Hipoteza konvergencije odnosi se na tvrdnju da će ekonomski slabije razvijene zemlje realizovati više stope rasta proizvodnje po stanovniku u odnosu na one ekonomski bogatije privrede. Međutim, empirijski podaci nisu potvrdili ovu hipotezu bezuslovno. Naime podaci govore da bogate zemlje konvergiraju u nivou i u stopama rasta po stanovniku, što za najveći broj ekonomski nerazvijenih zemalja nije slučaj. Najčešća objašnjenja izostanka konvergencije se temelje na činjenici da se proizvodne funkcije zemalja razlikuju. Ove razlike koje nastaju dominantno su posledica nedostajućih faktora privrednog rasta, odnosno nedostatka faktora koji deluju u pravcu pojačavanja rasta produktivnosti rada i produktivnosti kapitala.

Kao ključni nedostajući faktor u teoriji privrednog rasta najčešće se u ekonomskoj teoriji pominje ljudski kapital. Takođe, u novijoj literaturi kao nedostajući faktor ekonomske konvergencije navodi se nizak nivo javne infrastrukture u manje razvijenim privredama (saobraćajna infrastruktura, bolnice itd.). Međutim, sa afirmacijom nove, odnosno endogene teorije rasta sve više se govori o nerazvijenosti društvene infrastrukture kao uzročniku izostanka ekonomske konvergencije zemalja (Burda & Viploš, 2012). Najkraće, društvena infrastruktura obuhvata faktore koji olakšavaju privredne kontakte doprinoseći time rastu efikasnosti upotebe ostalih faktora, kapitala i rada, pre svega. Na žalost, razrađeni teorijski modeli rasta koji obuhvataju društvenu infrastrukturu kao zaokružen koncept ne postoje. Umesto toga prevladavaju intuicija i istorijsko iskustvo iz kojih onda proizlaze empirijska istraživanja.

Imajući u vidu prethodno učinjene konstatacije, definisana je sledeća hipoteza: Nerazvijenost društvene infrastrukture zemalja Zapadnog Balkana predstavlja izraženi ograničavajući faktor njihove razvojne konvergencije za najrazvijenijim evropskim zemljama.

Ovako definisan predmet i postavljena hipoteza istraživanja odredili su strukturu rada koja se pored uvoda, zaključnih razmatranja i spiska korišćene literature sastoji od četiri podnaslova. U prvom se

opisuje suština hipoteze o konvergenciji zemalja različitog nivoa privredne razvijenosti u neoklasičnom modelu privrednog rasta Roberta Soloua. U drugom podnaslovu se daje kraća eksplikacija sastavnih elemenata društvene infrastrukture u teoriji privrednog rasta. U trećem podnaslovu se empirijski istražuje nerazvijenost društvene infrastrukture sagledavane putem indeksa i ranga zaštite vlasničkih prava kao uzrok izostajanja razvojne konvergencije zemalja Zapadnog Balkana. U četvrtom podnaslovu se sagledava zaštita svojinskih prava kao elementa razvijenosti društvene infrastrukture zemalja Zapadnog Balkana i ekonomski razvijenih evropskih zemalja.

Razvijenost društvene infrastrukture ima uticaja na profil i strukturu investicija koje se preduzimaju (Cvetanović, Despotović, & Mladenović, 2018). U ambijentu s nesigurnim vlasničkim pravima isplativije je ulagati u trgovinu nego u neke inovativne projekte koji su dugoročni i uključuju sporu akumulaciju kapitala. Jednako tako, ako je opasnost od kažnjavanja za uzimanje mita u javnoj upravi mala, pojedinci će nastojati da steknu veštine koje će im omogućiti dobijanje posla u javnoj upravi umesto da ulažu u znanja koja bi unapredila proizvodnju.

Hipoteza konvergencije u modelu privrednog rasta Roberta Soloua

Pod konvergencijom u teoriji i politici privrednog rasta podrazumeva se proces približavanja zemalja sa nižim nivoom bruto domaćeg proizvoda po stanovniku veličini BDP po stanovniku razvijenih zemalja. Krucijalna pretpostavka procesa konvergencije je veća stopa privrednog rasta manje razvijenih ekonomija u odnosu na stopu privrednog rasta razvijenijih privreda sve do momenta kada dođe do procesa sustizanja. „Konvergencija je posledica ispoljavanja opadajućih prinosa kapitala. U osnovi njene logike nalazi se standardno tvrđenje neoklasičara da se tokovi kretanja rada i kapitala odvijaju u suprotnim smerovima. Shodno zakonu opadajućih prinosa, u cilju maksimiziranja efekata, fizički kapital se seli iz područja bogatim kapitalom u sredine u kojima je on manje obilan faktor proizvodnje. Istovremeno, radna snaga se pomera iz područja sa nižim u mesta sa višim nadnicama“ (Cvetanović & Mladenović, 2015, 89).

Neoklasični model privrednog rasta Roberta Soloua implicira zaključak da će zemlje sa nižim nivoom dohotka per capita rasti brže od zemalja sa višim dohotkom po stanovniku, s obzirom da su one bliže stabilnom stanju. Najkraće, sugerise se postojanje konvergencije. „Tako model rasta Soloua sadrži fundamentalno optimistički pogled na privredni rast. Pri datim istim uslovima, bruto domaći proizvod ili dohodak po stanovniku će se ujednačavati kako u nivou, tako i po stopi rasta. Nadalje, što je zemlja dalje od svog stabilnog stanja, to će brže rasti u godinama koje dolaze“ (Burda & Viploš, 2012, 81).

Mnogi autori (Mankiw, Romer & Weil, 1992), a takođe Baro i Salai-Martin (Barro & Sala-i-Martin, 2005) su putem vrlo obimnih empirijskih istraživanja pokazali kako je hipoteza o konvergenciji ispravna pod uslovom da analizirane privrede konvergiraju ka ravnotežnom stanju, odnosno da ih odlikuju iste strukturne karakteristike, kao što je stopa štednje, nivo tehnologije, stopa rasta stanovništva, stopa obrazovanosti stanovništva, itd. Takvi rezultati su poslužili da se razvije hipoteza apsolutne konvergencije. Apsolutna konvergencija se odnosi na tvrdnju da manje razvijena ekonomija raste brže od razvijenijih privreda, bez ikakvih ograda vezano za strukturna obeležja posmatranih privreda. Relativna konvergencija se bazira na stavu da zemlje konvergiraju ka vlastitoj ravnoteži. Ovakav oblik konvergencije se naziva relativnim, budući da se konvergencija uslovljava postojanjem sličnih atributa strukture privreda posmatranih zemalja. Različite strukturne karakteristike pretpostavljaju različita ravnotežna stanja, odnosno različite nivoe ravnotežne proizvodnje po stanovniku. Hipoteza o konvergenciji u modelu Roberta Soloua je u suštini ceteris paribus klauzula: za bilo koji period vremena, privreda sa nižim početnim nivoom dohotka po stanovniku će rasti izraženije u poređenju sa privredama sa višim početnim nivoom dohotka po stanovniku, pod pretpostavkom da obe privrede konvergiraju ka istom stabilnom stanju.

Koncept društvene infratrakture u teoriji ekonomskog rasta

Društvena infrastruktura označava pojam koji se koristi u makroekonomskoj literaturi sa pojavom teorija endogenog rasta devedesetih godina prethodnog veka. Kroz istoriju su postojali brojni pokušaji pokretanja ekonomskog rasta, ali su tek malobrojni trajnije uspeali. Tražeći najčešći zajednički imenilac brojnih uzroka sprečavanja

razvojne konvergencije zemalja, odnosno procesa približavanja ekonomski manje razvijenih zemalja nivou bruto domaćeg proizvoda (BDP) po stanovniku razvijenih zemalja, jedan broj istraživača rasta, je uočio da je to nastojanje da se obezbedi renta, tj. da se upotrebe politička sredstva da se uzme više nego što bi to vlastiti doprinos opravdavao.

Model rasta Roberta Soloua pokazuje u kojoj meri pojedini proizvodni faktori pridonose ekonomskom rastu. Model se temelji na brojnim pretpostavkama, a jedna od njih je da su vlasnička prava sigurna. Dakle, neoklasični modeli u potpunosti apstrahuju značaj kvaliteta društvene infrastrukture u istraživanju ekonomske dinamike. Ovo i pored nesporne činjenice što se društvena infrastruktura može ubrojati u kategoriju reziduala, koja obuhvata sve faktore rasta, sem rada i fizičkog kapitala.

Iako su neoklasični modeli rasta još uvek aktuelni u ekonomskoj nauci pitanje na koje model privrednog rasta Roberta Soloua nije odgovorio je zašto u nekim zemljama ekonomski akteri više ulažu u fizički i ljudski kapital nego u drugim zemljama. Neoklasična teorija rasta je pokazala da je efikasnost i produktivnost u dominantnom stepenu rezultat kvalitativnih promena u ekonomskom sistemu. Tom tvrdnjom, neoklasična teorija je na svojevrsan način utrla put nastanku tzv. nove ili endogene teorije rasta devedesetih godina prethodnog veka (Dragutinović *et al*, 2012).

Jedan od vodećih pravaca endogene teorije rasta temelji se na stavu da nivo razvijenosti društvene infrastrukture objašnjava razlike u odrednicama nivoa bruto domaćeg proizvoda po stanovniku među zemljama, odnosno da društvena infrastruktura predstavlja ključni nedostajući faktor razvojne konvergencije zemalja. Pod društvenom infrastrukturu podrazumevaju se institucije i politika države koje podstiču investicije i rast proizvodnje, a ne rast potrošnje i traženje renti. Traženje renti može se definisati kao realokacija vlasničkih prava putem političke intervencije, a ne kao tržišna konkurencija. Političari i državni službenici, kao i svi ostali ljudi, slede lične interese koji nužno ne moraju odgovarati interesima izbornog tela. „Društvena infrastruktura obuhvata one „meke“ faktore koji olakšavaju privredne kontakte i stoga čine sve faktore mnogo efikasnijim. Ovi faktori uključuju pravo svojine i ljudska prava, ali se protežu na vladavinu

zakona i održivo uzdržavanje od oružanih sukoba“ (Burda & Viploš, 2012, 101-102). Svojinska prava se moraju temeljiti na jasnoj, verodostojnoj i primenljivoj zakonskoj regulativi ili ustavnim odredbama kojima se garantuje da pojedinci i preduzeća ne mogu biti lišeni svojine, sem u slučaju da prekrše zakon, pa i tada jedino nakon odgovarajućeg sudskog procesa.

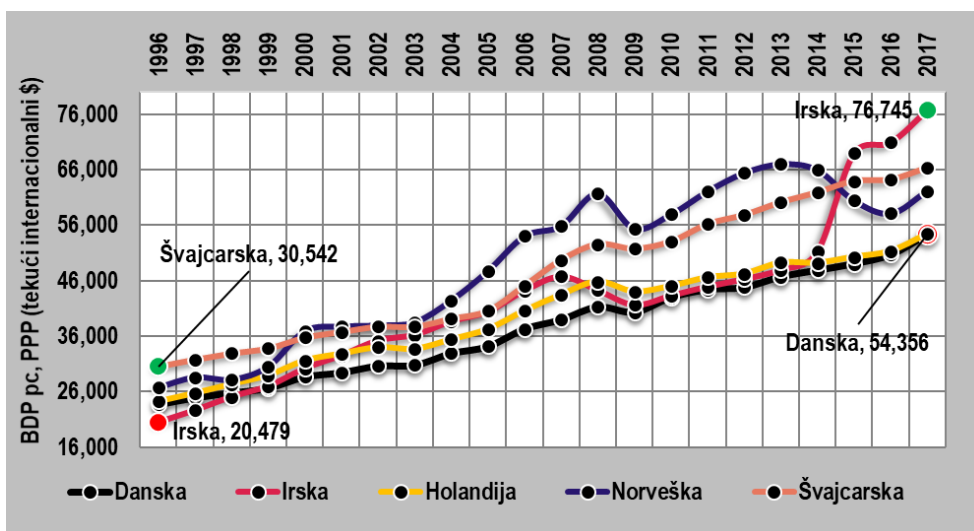
Neoklasična teorija zapravo anticipira konvergenciju nivoa BDP *pc* zemalja samo kada zemlje imaju slične stope štednje i slične stope rasta stanovništva – to jest, konvergencija dohotka je relativna, i odnosi se na zemlje koje imaju iste karakteristike. Konvergencija dohotka nije zavisna od međunarodnih tokova kapitala po stanovniku prema ovom viđenju, čija veličina nikada ne bi mogla biti dovoljna da se konvergencija ostvari. Konvergencija dohodaka je zavisna od sličnosti stopa štednje i investicija i stope rasta stanovništva. Samo onda bi veličine BDP *pc* konvergirale ka istim nivoima. Udeo štednje i investicija u dohotku je veličina koja determiniše budući ravnotežni dohodak, i stoga je taj udeo upravo faktor koji određuje da li će dohoci konvergirati u neoklasičnoj perspektivi.

Nerazvijenost društvene infrastrukture kao uzrok izostajanja razvojne konvergencije zemalja Zapadnog Balkana

U cilju testiranja postavljene hipoteze istraživanja da nerazvijenost društvene infrastrukture predstavlja limitirajući faktor ekonomske konvergencije zemalja Zapadnog Balkana za razvijenim evropskim zemljama, na osnovu dostupnih podataka iz 2017, izabrali smo pet zemalja Evrope koje su prednjačile po iskazanom nivou BDP *pc* (Slika 1) i uporedili ih sa pet zemalja Zapadnog Balkana (Slika 2).

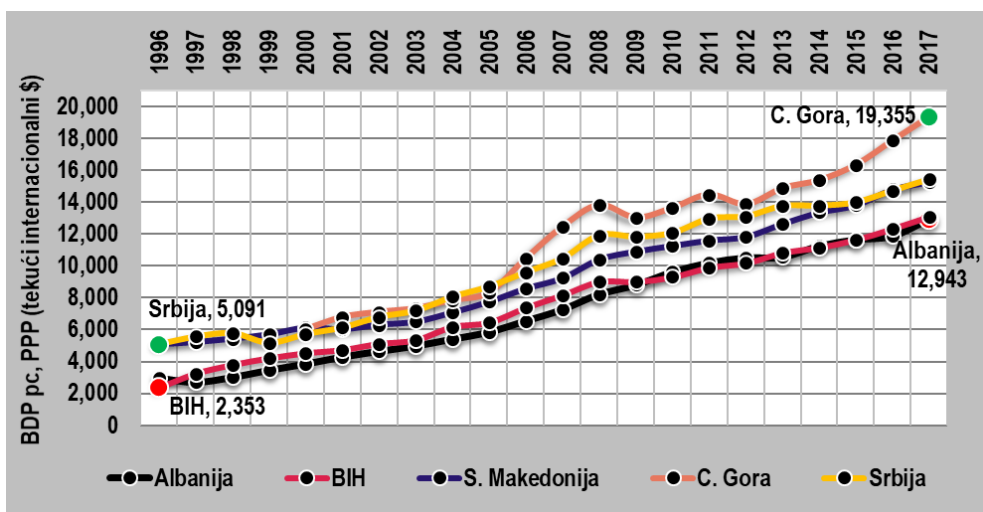
Kao što se može zapaziti, ekonomski vodeće zemlje Evrope su u sagledavanom vremenskom intervalu imale izraženi trend rasta BDP *pc*. U 2017, prvo mesto u grupi pet vodećih zemalja Evrope po kriterijumu BDP *pc* pripalo je Irskoj sa 76.745 po stanovniku u dolarima preračunatim u kupovnoj moći, a poslednje mesto Danskoj sa 54.356 dolara.

Zemlje Zapadnog Balkana su u istom periodu takođe imale izražen trend rasta BDP *pc* (Slika 2).

Slika 1 Kretanje BDP pc pet ekonomski najrazvijenijih evropskih zemalja u periodu 1996-2017.

Izvor: Autori

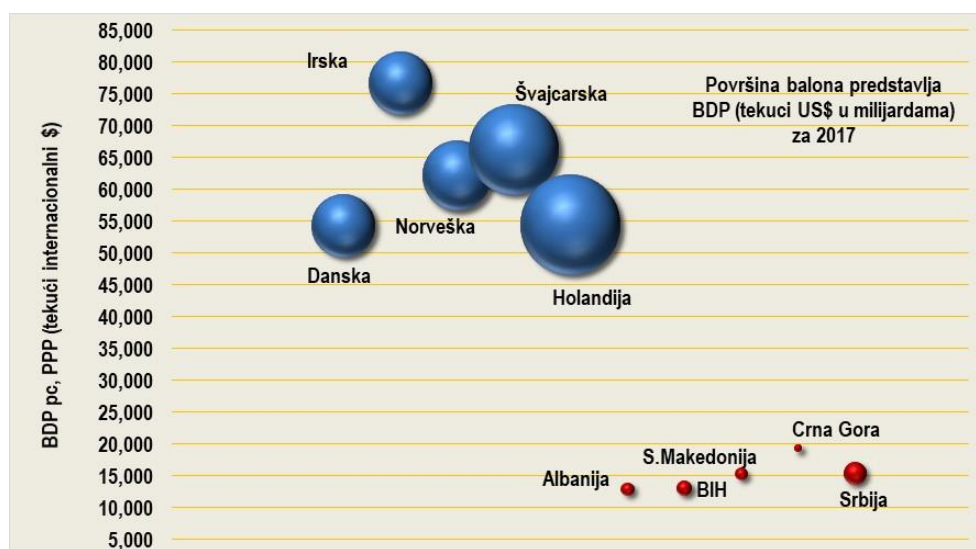

Slika 2 Kretanje BDP pc zemalja Zapadnog Balkana u periodu 1996-2017.

Izvor: Autori

Crna Gora je bila prva zemlja po kriterijumu dostignutog nivoa BDP pc u 2017. godini u grupi od pet zemalja Zapadnog Balkana sa 19.355 dolara, što je za skoro četiri puta manje od Irske u istoj godini. Albanija je bila poslednja među zemljama Zapadnog Balkana sa 12.943 dolara, što je više od 4 puta manje u odnosu na Irsku, zemlju koja je imala najniži nivo BDP pc u grupi ekonomski vodećih zemalja Zapadne Evrope.

Za neki zaključak po pitanju razvojne konvergenicije ovih zemalja, poslužićemo se komparacijom vodećih i poslednjih zemalja iz ove dve grupe u 1996., kao početnoj godini naše analize. Podaci govore da je 1996. nivo BDP pc u Švajcarskoj iznosio 30.542 dolara a u Srbiji 5.091 dolara, što je šestorostruko manji iznos. Te iste godine BDP pc je u Irskoj bio 20.479 dolara a u Bosni i Hercegovini 2.353 doalra. Dakle, ovi podaci govore da je moguće konstatovati blagu relativnu razvojnu konvergeniciju između dve grupe selektovanih evropskih zemalja u periodu 1996-2017. Međutim, apsolutna razlika po kriterijumu dostignute visine BDP pc je na kraju sagledavanog perioda bila veća, a ne manja, što na efekatan način potvrđuje Slika 3.

Slika 3 BDP pc selektovanih zemalja Evrope i zemalja Zapadnog Balkana

Izvor: Autori

Sudeći po površini balona na Slici 3 koja predstavlja veličinu BDP po stanovniku pet ekonomski vodećih zemalja, s jedne, i pet zemalja Zapadnog Balkana, s druge strane, može se zaključiti da postoji enormno veliki razvojni jaz ove dve grupe zemalja u 2017. godini.

Na određeni način analizirani podaci su u suprotnosti sa ključnim porukama neoklasičnog modela privrednog rasta Roberta Soloua (Solow, 1994), a i nadama mnogih teoretičara ekonomskog rasta o relativno brzom razvoju konvergenciji zemalja Zapadnog Balkana, nakon promene ključnih atributa njihovih privrednih sistema. Loša razvojna performansa zemalja Zapadnog Balkana, merena dostignutim nivoom BDP pc u 1996, je izgleda bila najbolji prediktor toga kakvu će performansu one imati u 2017. godini. Nastavak ovog trenda u svakom slučaju ne daje mnogo nade zemljama Zapadnog Balkana da je moguće u značajnom stepenu smanjiti zaostajanje za ekonomski vodećim evropskim zemljama.

Analizirani podaci o kretanju BDP pc u toku 22 godine upućuju na stav o blagoj relativnoj konvergenciji BDP pc sagledavanih zemalja. Drugim rečima, zemlje Zapadnog Balkana se nalaze u svojevrsnoj zamci ravnotežnog BDP pc niskog nivoa, tako da je razlika između vrednosti njihovog i BDP pc ekonomski razvijenih evropskih zemalja u 2017. godini daleko izraženija nego što je bila 1996. godine. Konkretno, razlika između visine BDP pc Irske 2017. i Crne Gore je bila 57. 370 dolara (76.745 -19.355), dok je razlika između BDP pc Švajcarske kao lidera grupe ekonomski vodećih zemalja i BDP pc Srbije u 1996. godini iznosila 25. 051 dolara (30.542 – 5.491). Dakle, izražena u apsolutnim iznosima na kraju sagledavanog vremenskog perioda, razlika u veličini BDP pc zemalja lidera u selektovanim grupama zemalja je više od dva puta uvećana.

Zaštita svojinskih prava kao element razvijenosti društvene infrastrukture zemalja Zapadnog Balkana i ekonomski razvijenih evropskih zemalja

U ovom radu kvalitet društvene infrastrukture u pojedinim zemljama ćemo sagledavati jedino putem indeksa zaštite vlasničkih prava. Polazeći od značaja svojinskih prava, Savez za imovinska prava (Property Rights Alliance) izrađuje Međunarodni indeks svojinskih

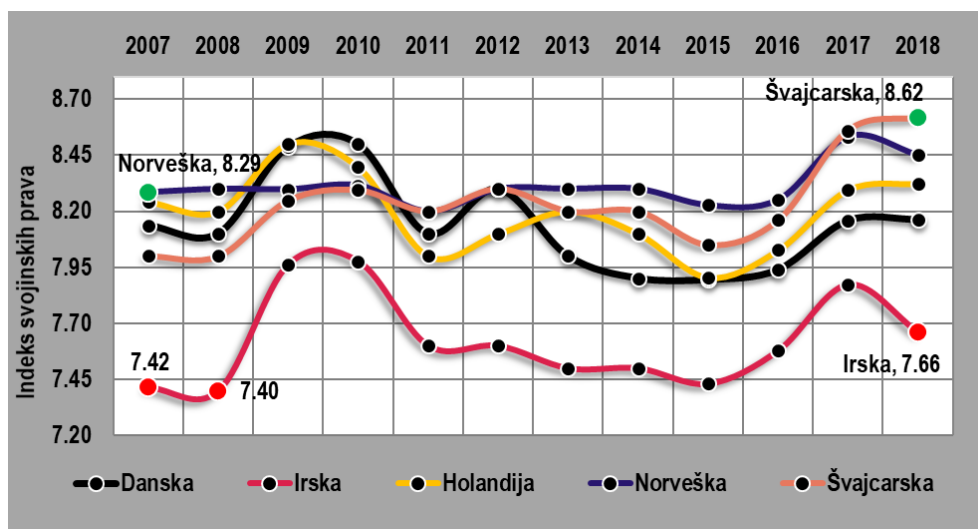
prava (The International Property Rights Index - IPRI). Ovaj indeks ocenjuje institucije koje kreiraju i sprovode svojinska prava i meri stepen poštovanja različitih oblika svojinskih prava: pravnog i političkog okruženja, fizičkih (opipljivih) imovinskih prava i prava intelektualne (nematerijalne) svojine, takođe i ispituje povezanost između imovinskih prava i drugih ekonomskih i socijalnih pokazatelja blagostanja, uključujući: rodnu ravnopravnost, preduzetništvo, istraživanje i razvoj, građanski aktivizam, interneta i e-društva.

Indeks vlasničkih prava daje sveobuhvatan pregled stanja i analizu stanja imovinskih prava širom sveta, omogućava sprovođenje uporednih analiza među zemljama, kao i analizu trendova tokom vremena; to jest, pokazuje gde su režimi imovinskih prava jaki, a gde su slabi i kakvi su nedostaci, te procenjuje da li su se imovinska prava vremenom menjala zbog politika, institucionalnih promena ili drugih događaja. Pored kvantifikovanja stanja zaštite imovinskih prava po zemljama, omogućava različite analize vezane za značaj imovinskih prava; na primer, njihov odnos prema društveno-ekonomskim rezultatima, slobodama, socijalnom kapitalu i e-društvu. Dakle, radi se o globalnom indeksu koji je u potpunosti posvećen merenju intelektualnih i fizičkih svojinskih prava i koji naglašava ključnu ulogu prava vlasništva u stvaranju prosperitetne privrede i društva u celini. Indeks ljudskih prava omogućava širokom krugu korisnika (kreatorima politike, istraživačima, biznismenima, nevladinim organizacijama i dr) da sagledaju razvijenost i poštovanja vlasničkih prava širom sveta. U tom smislu on predstavlja instrument i političko sredstvo za kreatore politike, biznismene i građanske aktiviste kako bi razumeli kako tri glavne komponente ekosistema imovinskih prava (pravno i političko okruženje, fizička imovinska prava i prava intelektualne svojine) međusobno deluju kako bi privukle investicije i održale zdrave institucije.

U 2018. godini, u dvanaestom izdanju, u izradi indeksa svojinskih prava Savez za imovinska prava sarađivao je sa 100 nacionalnih i međunarodnih organizacija iz 72 zemalja. Kao i prethodnih godina, i u 2018. godini indeks svojinskih prava nastavio je da meri svojinska prava, nudi jedinstven i originalan pogled na veze između društava i privrede u 125 zemalja koje čine 98% svetskog bruto domaćeg proizvoda i 93% svetske populacije i potvrđuje da postoji direktna

povezanost između imovinskih prava i različitih dimenzija privrednog razvoja.

Na Slici 4 prikazano je kretanje indeksa svojinskih prava pet selektovanih zemalja Evrope u periodu 2007-2018.

Slika 4 Indeks zaštite svojinskih prava selektovanih zemalja Evrope u periodu 2007-2018.

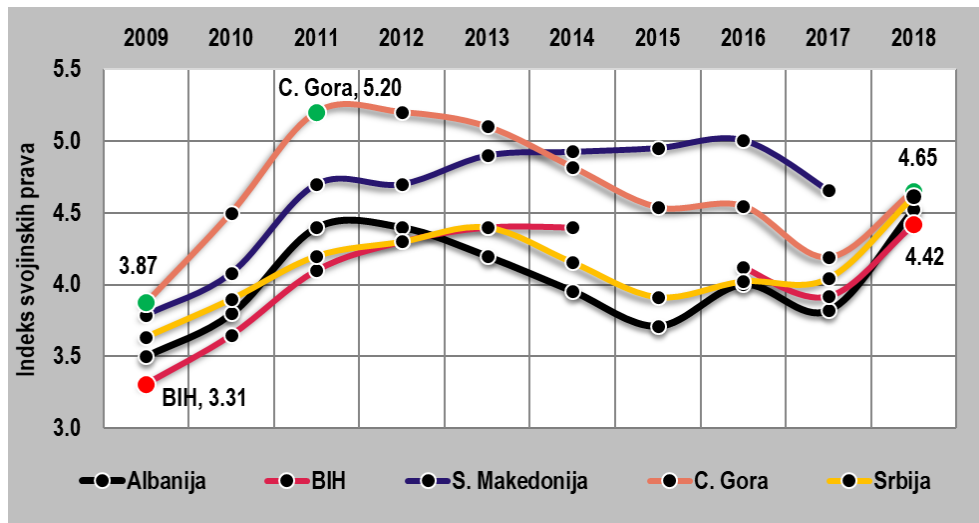
Izvor: Autori

Uočava se činjenica da su u sagledavanom periodu vemeni indeksi svojinskih prava u selektovanim zemljama Evrope na visokom nivou. Tako, na primer, veličina ovog indeksa u 2018. godini bila 8,62, od mogućih deset, dok je u Norveškoj on iznosio 8,29 u 2007.

Zemlje Zapadnog Balkana su nisko pozicionirane kada je u pitanju veličina indeksa zaštite svojinskih prava (Slika 5). Istine radi, zapaža se određeno povećanje vrednosti indeksa svojinskih prava kod svih pet zemalja Zapadnog Balkana u 2018. u poređenju sa 2009. godinom. Međutim, to povećanje za period poslednjih deset godina je nedovoljno i ono u celini govori o velikom zaostajanju zaštite svojinskih prava kao komponente društvene infrastrukture zapadnobalkanskih zemalja za ekonomski najrazvijenijim zemljama Evrope.

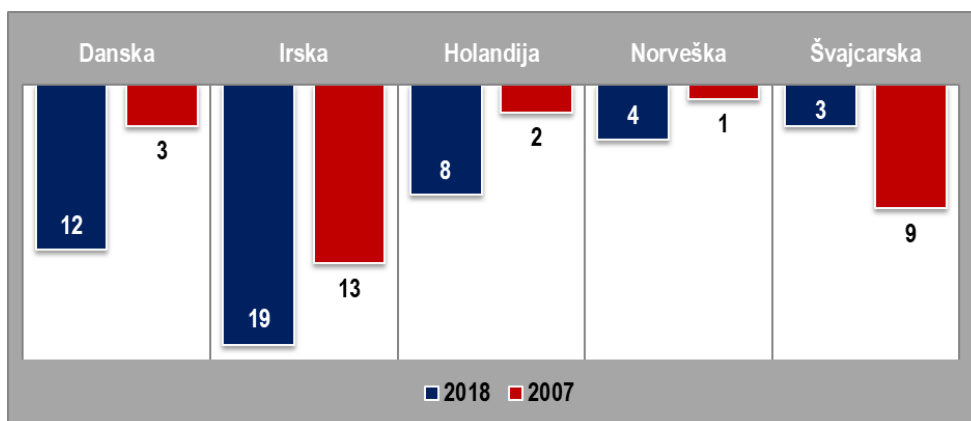
Ono što donekle deluje zbunjujuće u sagledavanju indeksa svojinskih prava su podaci da su pet sagledavanih visoko razvijenih

zemalja Evrope 2018. godine imale lošiji rang u odnosu na 2007. godinu. Međutim, pritom treba biti svestan činjenice da su se čak tri od pet zemalja u ovoj grupi nalazile u prvih deset zemalja u 2018. godini. Švajcarska je bila treća, Norveška četvrta, a Holandija osma od 125 obuhvaćenih zemalja (Slika 6).

Slika 5 Indeks zaštite svojinskih prava zemalja Zapadnog Balkana u periodu 2007-2018.

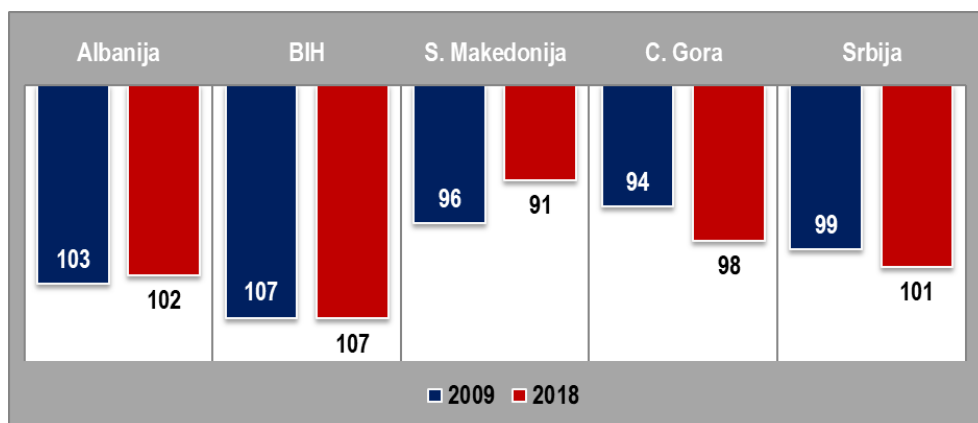
Izvor: Autori

Slika 6 Rang selektovanih zemalja Evrope po visini indeksa zaštite vlasničkih prava 2007. i 2018.

Izvor: Autori

Pet zemalja Zapadnog Balkana su u periodu 2009-2018. minimalno promenile svoje mesto na rang listi sastavljenoj po kriterijumu zaštite svojinskih prava. Generalno, one su sve vreme bile locirane oko stotog mesta u 2018. od sagledavanih 125 zemalja (Slika 7). Najbolja zaštita svojinskih prava na osnovu vrednosti Međunarodnog indeksa svojinskih prava je bila u Crnoj Gori (98 mesto od 125 posmatranih zemalja), a slede je Srbija i Albanija (101 i 102 mesto), dok je Bosna i Hercegovina na začelju posmatranih zemalja (107 mesto).

Slika 7 Rang zemalja Zapadnog Balkana po visini indeksa zaštite vlasničkih prava 2007. i 2018.

Izvor: Autori, na osnovu podataka International Property Rights Index, n.d.

Kada se selektovane zemlje Zapadnog Balkana uporede sa rezultatima pet ekonomski razvijenih evropskih zemalja uočava se značajno zaostajanje u pogledu zaštite svojinskih prava.

Zaključak

Pod razvojnom konvergencijom se u makroekonomiji podrazumeva proces sustizanja zemalja različitih nivoa ekonomske razvijenosti. Preciznije, ima se u vidu proces približavanja ekonomski manje razvijenih zemalja BDP-u po razvijenih zemalja, zahvaljujući izraženijoj stopi privrednog rasta manje razvijenih ekonomija u određenom vremenskom periodu.

Model rasta Soloua sadrži fundamentalno optimistički pogled na ekonomski rast. Pri datim istim uslovima, BDP po glavi će se ujednačavati kako u nivou, tako i po stopi rasta. Nadalje, što je zemlja dalje od svog stabilnog stanja, to će brže rasti u godinama koje dolaze. Ključna manjkavost ovog modela, u svetlu definisanog predmeta istraživanja u ovom radu, ogleda se u činjenici da model u potpunosti apstrahuje značaj društvene infrastrukture u istraživanju ekonomske dinamike.

Na osnovu prezentovanih podataka, hipoteza o razvojnoj konvergenciji zemalja na primeru zemalja Zapadnog Balkana u odnosu na ekonomski najuspešnije evropske zemlje nije potvrđena. Sa stopama rasta ostvarenim u periodu 1996-2017. zemlje Zapadnog Balkana nisu ostvarile čak ni relativnu razvojnu konvergenciju za razvijenim zemljama Evrope.

Jedan od nesporno ograničavajućih faktora razvojne konvergencije velikog broja zemalja je nerazvijenost društvene infrastrukture. Najvažnije komponente društvene infrastrukture su indikatori - zaštita svojinskih prava, vladavina prava, ljudska prava. Na osnovu analize indikatora zaštite svojinskih prava pet zemalja Zapadnog Balkana (Albanija, Bosna i Hercegovina, Severna Makedonija, Srbija i Crna Gora) i pet visoko razvijenih zemalja Evrope (Irska, Švajcarska, Norveška, Danska i Holandija) došlo se do zaključka da ceteris paribus nerazvijenost društvene infrastrukture, kvantificirane indeksom zaštite vlasničkih prava, predstavlja ograničavajući faktor ne samo njihove apsolutne već i relativne razvojne konvergencije.

Reference

1. Barro, R., & Sala-i-Martin, X. (1995). *Economic Growth*, McGraw Hill, New York.
2. Burda, M., & Viploš, Č. (2012). *Makroekonomija - evropski udžbenik*, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Privrednog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
3. Cvetanović, S. & Mladenović, I. (2015). *Ekonomija kapitala i finansiranje razvoja*, Niš: sopstveno izdanje.
4. Cvetanović, S., Despotović, D. & Mladenović, I. (2018). *Ekonomski rast zemalja Zapadnog Balkna: Nizak kvalitet i neizgrađenost institucija kao nedostajući faktor. Institucionalne promene kao determinanta privrednog*

- razvoja Republike Srbije, editori Leković V., Veselinović P. - Kragujevac : Ekonomski fakultet Univerziteta, str. 83-98.
5. Dragutinović, D., Filipović, M. & Cvetanović, S. (2012). Teorija privrednog rasta i razvoja, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Privrednog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
 6. International Property Rights Index (n.d.). Retrieved May 21, 2019, from <https://www.internationalpropertyrightsindex.org/countries> Property Rights Alliance.
 7. Mankiw, N. Romer, D. & Weil, D. (1992). A Contribution to the Empirics of Economic Growth, *Quarterly Journal of Economics*, 107(2): 407-437.
 8. Solow, R. M. (1994). Perspectives on growth theory. *Journal of economic perspectives*, 8(1), 45-54.
 9. World Development Indicators. (n.d.). Retrieved February 20, 2019, from The World Bank: <https://databank.worldbank.org/data/source/world-development-indicators>. World Bank

SOCIAL INFRASTRUCTURE AS A LIMITING FACTOR OF ECONOMIC CONVERGENCE OF COUNTRIES

The paper considers social infrastructure as a missing element of economic convergence in five countries of the Western Balkans in relation to the same number of highly developed European countries in the period 1996-2017. The initial attitude was that the category of social infrastructure included the institutions and wide spectrum of state policies that stimulated investments and production growth, while the hypothesis of convergence referred to the statement that less developed countries had faster growth in comparison to those at higher level of economic development. This statement is one of the most significant messages of economic growth model of Robert Solow. The empirical data obtained from the example of two groups of European countries do not confirm the hypothesis of absolute convergence. The data reveal that the countries in Western Balkans reduced their relative development lag behind economically leading European economies in the period 1996-2017. However, the difference in gross domestic product per capita (GDP pc) in five Western Balkan countries and the selected European countries manifold increased in 2017 compared to the difference in 1997. The low level of social infrastructure development was one of lacking factors of economic convergence in Western Balkan countries, which could be observed by numerous indicators; however, this paper used only the index of property right protection in the period 2009-2018. The comparison of property right indices in the two groups of countries reveals a significant lagging in Western Balkan countries, which provides us with *ceteris paribus* conclusion that the underdevelopment of social infrastructure is a limiting factor of their economic convergence in contrast to economically prosperous European countries.

Keywords: social infrastructure, economic convergence, property rights

MODUS VIVENDI NEGATIVNE SLOBODE I DEMOKRATIJE: MOŽE LI SRBIJA (P)OSTATI SLOBODNA?

Slavica Manić* i Jelena Grković**

Rasprave o slobodi i demokratiji tangiraju, između ostalog, pitanje njihovog koegzistiranja, ali i načina na koji se ispoljava mogući sukob između pomenutih društvenih vrednosti. Budući da elaboriranje ovog međuodnosa nije jednoznačnog karaktera, neophodno je napomenuti da je fokus analize u ovom radu usmeren na relaciju između negativne slobode i demokratije. Aktualizovanje nužnosti razlikovanja tipova slobode dugujemo političkom filozofu, Isaija Berlinu, koji je smatrao da je negativna sloboda zapravo sloboda od ograničenja (tj. nepostojanje spoljnih granica), dok je pozitivna sloboda u stvari sloboda individue da ispoljava svoje mogućnosti. Diferenciranje ovih vidova slobode je, između ostalog, važno u kontekstu razmatranja slobode u društvenom smislu, budući da su granice individualne slobode definisane slobodama drugih upravo kod koncepta negativne slobode. Određivanje pomenute granice je bitno i iz ugla moderne političke teorije koja smatra da su društvene interakcije između individua moguće samo kad sfera prirodne slobode pojedinca nije ugrožena. Sloboda se smatra preduslovom za postojanje valjanog (demokratskog) političkog poretka, te je teorijski izvodljivo tvrditi da su slobodna društva po definiciji demokratska, što ne implicira da se sloboda nužno konstituiše u demokratskom poretku. Imajući navedeno u vidu, u ovom radu pokušamo da odgovorimo na sledeća pitanja: a) da li postoji poklapanje teorijskog diskursa o odnosu slobode i demokratije sa načinom na koji se u stvarnosti percipira njihova relacija? b) da li je uopšte moguć *modus vivendi* slobode i demokratije, ukoliko demokratske institucije nameću određena ograničenja koja vode sputavanju individualnih sloboda, te da čak i etablirane demokratije i dalje tragaju za pravom merom između konflikta i konsenzusa među pojedincima i grupama u društvu?

Ključne reči: sloboda, demokratija, konsenzus

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, slavica@ekof.bg.ac.rs

** KPMG d.o.o., Beograd, jgrkovic@kpmg.com

Uvod

Bendžamin Frenklin je govorio da demokratija odgovara situaciji u kojoj dva vuka i jagnje glasaju o tome šta će biti za ručak. Implicitnost poruke sadržane u navedenom poimanju demokratije i saglasnost sa istom, verovatno bi obesmislili svaki pokušaj da se o ovoj temi dalje diskutuje. Da bismo izbegli ovakvu (potencijalno apsurdnu) situaciju, prenebregnućemo mogućnost da se išta smatra podrazumevanim, te pretpostaviti da je izrečeno samo polazna osnova koja iziskuje dodatno (iznijansirano) tumačenje. Dakle, da li je sloboda jagnjeta, koje u ovom primeru predstavlja manjinu, ograničena ponašanjem vukova, tj. većine? Da li to znači da demokratija nužno vodi urušavanju slobode ili je i obrnuta situacija moguća? Moglo bi se reći da su ovo dva ključna pitanja koja pokušavamo da elaboriramo u ovom tekstu, pri čemu je analiza fokusirana na situaciju u Srbiji, te se posledično odgovara na pitanje iz naslova rada.

Pozivanje na latinski izraz *modus vivendi* ukazuje na moguću koegzistenciju slobode i demokratije uprkos ambivalentnosti karakterističnoj za njihov međusobni odnos. Nekoherentnosti nisu lišeni, čini se, ni svaki od ovih procesa ponaosob. Tako, na primer, demokratizacija deluje kao neravnomeran i neujednačen proces, nesumnjivo uzlaznog trenda, s pravom dokumentovan nazivom „talasi“ političkih reformi (Huntington, 2004), koji je rezultirao značajnijim porastom broja potpunih ili delimičnih demokratija u prvoj deceniji ovog veka (The Economist, 2011).¹ Ipak, uprkos ovom „talasu“, danas se suočavamo sa sve prisutnijom idejom da samoproklamovani demokratski lideri uporno krše načela demokratije, uzrokujući sve veće nezadovoljstvo građanstva ishodima njihovih „demokratskih“ odluka. Drugim rečima, iako de iure broj demokratskih zemalja raste, de facto se stiče utisak da u mnogim zemljama demokratija „jenjava“.

A kad je reč o slobodi, ispostavlja se da „sloboda za“ (odnosno pozitivna sloboda) ne ide nužno ruku pod ruku sa „slobodom od“ (tj.

¹ U svetu su postojale samo 22 liberalne demokratije 1950. godine, dok je 2012. bilo 87, a danas 86 (<https://freedomhouse.org>).

negativnom slobodom).² Proučavajući prirodu i značaj slobode i autonomije, kao i uslove koji ih podstiču, Sen (2000) napominje da ne bi valjalo da budemo fetišisti u vezi sa slobodom izbora (dakle u pogledu pozitivne slobode), već bismo se morali zapitati da li nas ona obogaćuje ili lišava, mobiliše ili ograničava, omogućuje da učestvujemo u svojim zajednicama ili nas sprečava u tome.³ Izbori koje pravimo su dokaz naše autonomije⁴ (koju je skoro svaki društveni i politički filozof zapadne tradicije, još od Platona, najviše vrednovao), ali i našeg osećaja samoodređenosti (Lane, 2000, 231-234). Da bismo rekli da neko ima autonomni status (ili pre stepen autonomije, koji se kreće od minimalnog do idealnog), on mora imati autoritet da odlučuje u sferi sopstvenog života, mora delati bez prinude, po sopstvenoj volji.⁵ Tako dolazimo do negativne, odnosno slobode (nezavisnosti) od spoljnog uticaja ili prisile. Za teoretičare koji na ovaj način shvataju slobodu, čovek je slobodan samo u meri u kojoj ga drugi (čovek ili grupa) ne sprečavaju da radi određene stvari. Ako ga u tome sprečavaju prirodni uzroci, onda je on onemogućen/nesposoban, ali i dalje slobodan.

Ograničavajući se na pojam negativne slobode, u ovom radu ćemo pokušati da istu dovedemo u vezu sa demokratijom. Najpre ćemo u okviru podnaslova „Situaciona analiza“ dati pregled rezultata relevantnih izveštaja koji se bave ovim pitanjima, u nameri da shvatimo kako ljudi percipiraju demokratiju i njenu vezu sa slobodom. U nastavku ćemo se usredsrediti na pouke iz teorije, sa dominantnim

² Premda se razlikovanje pozitivne i negativne slobode najčešće pripisuje Isaiji Berlinu (1992), Hajek navodi da je razlika postala popularna zahvaljujući Tomasu H. Grinu (Hayek, 2011 (1960), 69). Za širi pregled analiza koncepata negativne i pozitivne slobode, videti: Carter, 2018.

³ Iako negativnu slobodu ne smatra nevažnom, Sen je ne tretira ni kao samodovoljnu, već smatra da je možemo posmatrati eventualno kao preduslov pozitivne slobode.

⁴ Izbor ima jasnu i moćnu instrumentalnu vrednost (omogućava ljudima da dobiju ono što žele). Sloboda biranja ima još jednu važnu vrednost koja se naziva ekspresivnom (ono što nam omogućava da svetu kažemo ko smo i do čega nam je stalo; demonstracije na kojima učestvujemo su izbori koji imaju ekspresivnu funkciju). Neki izbori imaju samo ekspresivnu funkciju (glasanje, na primer; jedan glas nema instrumentalnu vrednost, ali ljudi glasaju jer to govori nešto o njima). Ali, izbori imaju ekspresivne funkcije samo do mere u kojoj ih pravimo slobodno. Osim toga, diskutabilno je koliko pojedincu znači ekspresivna funkcija izbora u političkom životu. Davanje glasa opciji koja gubi na referendumu ne može pojedincu doneti puno koristi, osim ličnog zadovoljstva čiji izvor zna samo on. O autonomiji i slobodi više videti u: Svensen (2013).

⁵ Podrazumeva se, dakle, da to ne škodi drugima, tj. da nema negacije slobode drugoga. To odgovara Kantovom viđenju autonomnog, gde naša volja nije ograničena nekim spoljnim elementima, već isključivo „zakonima“ u nama samima.

fokusom na preispitivanje konsenzusa i ideje „jedne istine“. Konačno, u poslednjem delu ćemo se potpuno približiti odnosu slobode i demokratije, analiziranjem njihove eventualne koegzistencije, ali i načina na koji se mogući sukob između ovih vrednosti ispoljava.

„Situaciona analiza“

Prema Freedom House (FH) izveštaju, Srbija je tokom 2018. godine pogoršala svoj pređašnji status, prešavši iz kategorije slobodnih u kategoriju delimično slobodnih zemalja. Osnovni indikatori koji se koriste prilikom merenja slobode su podeljeni u dve kategorije, politička prava i građanske slobode, a njihov pregled je dat u Tabeli 1.

Tabela 1 Indikatori FH izveštaja

POLITIČKA PRAVA	GRAĐANSKE SLOBODE
a) Izborni proces	d) Sloboda izražavanja uverenja
b) Politički pluralizam	e) Prava udruženja i organizacija
c) Funkcionisanje vlade	f) Vladavina prava
	g) Lična autonomija i individualna prava

Izvor: Freedom House, 2019.

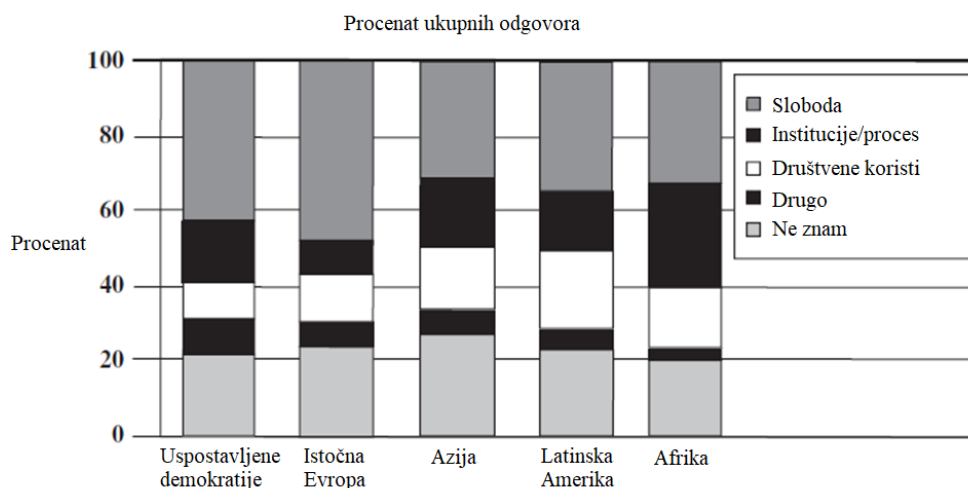
U odnosu na ideal kojem se teži, Srbija je u domenu građanskih sloboda ostvarila bolji rezultat nego u segmentu političkih prava. Drugim rečima, u promeni statusa zemlje, pogoršanje u domenu političkih prava je izraženije i presudno je uticalo na sveukupan skor. Ako posmatramo svaku komponentu u potonjem segmentu, najdalje od „ideala“ je stavka funkcionisanje vlade. S druge strane, u okviru građanskih sloboda najnepovoljnija situacija je kod vladavine prava, a tek neznatno bolja u segmentima sloboda izražavanja uverenja i lična autonomija i individualna prava. Premda je reč o indeksu slobode, evidentno je da FH izveštaj sadrži indikatore za koje bismo pre rekli da ukazuju na stanje demokratije nego na stanje slobode u jednom društvu. Ako je slučaj da su ti indikatori ovde pogoršani, onda bismo očekivali i da je došlo do negativnih promena i u Indeksu demokratije (ID), koji svake godine obračunava britanski nedeljnik „Economist“ na osnovu stanja u pogledu sledećih pet kategorija: izborni proces i pluralizam, građanske slobode, funkcionisanje vlade, političko učešće i politička kultura. Primetimo da se ove grupe pitanja gotovo potpuno podudaraju

sa FH indikatorima. Prema poslednjem ID (The Economist, 2018), Srbija je sa ostvarenih 6,41 (od maksimalnih 10) poena dospela u kategoriju manjkavih demokratija. Prema tome, čak i letimičan, šturi pregled nam pokazuje da se rezultati ovih izveštaja podržavaju, te da je do pogoršanja došlo kako kod indikatora koji oficijelno prate stanje slobode, tako i kod onih koji zvanično kvantifikuju i opisuju stanje demokratije.

Drugi važan momenat, osim činjenice da je Srbija znatno pogoršala svoju poziciju na lestvicama slobode i demokratije, vezan je za samu formulaciju kategorija. Primetno je da su tvorci ovih izveštaja upotrebili, između ostalih, sledeće sintagme: delimično slobodna zemlja i manjkava demokratija. Već duže vreme je očito da praćenje stanja demokratije diljem sveta ne podleže u potpunosti binarnom tumačenju pojma: mada se koriste izrazi (pot)puna demokratija i autoritarni režimi (neslobodna društva) kao ekstremi, evidentno je i postojanje delimičnih (manjkavih) demokratija, te tzv. hibridnih režima. Ovi koncepti, slično kao i ideja delimične slobode, su u suprotnosti sa Hjumovom binarnom logikom koja poznaje „da“ i „ne“, ali ne pristaje na „možda“. Iako je sistematizacija modela demokratije uslovljena različitošću teorijskih koncepcija na kojima istraživači zasnivaju svoje analize, te primenom jednog ili više kriterijuma za istu (Habermas, 1994; Smooha, 2002), stiče se utisak da je podela, koja je načinjena shodno istoriji nastanka raznolikih modela u teoriji i praksi (Held, 1990), upravo ona koja je šire prihvaćena. No, bez obzira na načine kojima se opravdava pomenuto diferenciranje, postavlja se pitanje ispravnosti korišćenja ovih formulacija, umesto jednostavnog svrstavanja zemalja u slobodne i demokratske i one koje to nisu. Premda smatramo da se njihov nebinarni karakter može dovoditi u pitanje (ne samo zbog činjenice da ih ni veliki mislioci nisu na takav način razumeli), čini se da barem iz jednog razloga one mogu biti korisne - u smislu ukazivanja na „pravac kretanja“. Ukoliko bi postojale samo kategorije slobodnih/neslobodnih i demokratskih/nedemokratskih zemalja, Srbija bi, na primer, mogla biti okarakterisana kao slobodna demokratska zemlja (iako je duboko zagazila u određene segmente koji se ne mogu okarakterisati pomenutim terminima) i vice versa.

Stepenovanje nivoa demokratije i slobode je utoliko pre poželjno ako njihovo preciznije evaluiranje percipiramo kao osnovu za rad na

formiranju takvog društvenog sistema koji bi ljudima obezbedio bolji život. Barnett i Rasmussen kažu da „mislimo da znamo dobar film kada ga vidimo, dobru knjigu kada je pročitalo, dobar argument kada ga čujemo, i dobru ideja kada je imamo, ali nismo sigurni da znamo šta je dobro društvo“ (Barnett, Rasmussen, 2001, 1603). Iako će, pretpostavljamo, svaki građanin ove planete reći da želi da živi u dobrom društvu ili pak u slobodnom demokratskom društvu (ukoliko poistovećuje ta dva), pojedinci različito shvataju ove fenomene. Naravno, problem se ne sastoji u tome što usled prisustva subjektivizma različito percipiramo dobro društvo, već isti iskrsava ukoliko pri procenjivanju nivoa demokratije i slobode nemamo na umu iste kategorije koje opisuju ova dva fenomena. Na sledećoj slici su prikazani sublimirani podaci različitih anketa koje su se u desetogodišnjem intervalu sprovodile u 49 zemalja, a koje ukazuju na način na koji ljudi percipiraju demokratiju, tj. kako je definišu.

Slika 1 Kako percipiramo demokratiju?

Izvor: Dalton, Sin, & Jou, 2007, 146.

Nalazi su grupisani u pet velikih regiona (stare/etabrirane demokratije, Istočna Evropa, Azija, Latinska Amerika, i Afrika), a odgovori su razvrstani u pet kategorija: sloboda, institucije/proces, društvene koristi, drugo i ne znam (Dalton *et al*, 2007, 145-6). Kao što se može i pretpostaviti, pitanja su bila formulisana tako da se može

utvrditi sa kojom kategorijom pojedinci najčešće povezuju demokratiju, pri čemu su pomenute kategorije najčešće višesložnog tipa. Tako, na primer, sloboda uključuje slobodu govora, političku slobodu, zaštitu prava pojedinca ili slobodu učešća. Institucijama, tj. procesom su obuhvaćeni oni odgovori koji upućuju na demokratske institucije ili demokratski politički proces (dakle svi odgovori koji se odnose na vladu, izbore, vladavinu većine ili otvorenu i odgovornu vladu). Kategorija društvene koristi prikazuje odgovore koji su široko klasifikovani kao socijalna davanja, uključujući socijalni i ekonomski razvoj, jednakost ili pravdu, ili mir i stabilnost. Kategorija „drugo“ opisuje razne odgovore koji se ne mogu svrstati ni u jednu od prethodne tri, dok se kategorija „ne znam“ odnosi na one pojedince koji ne nude nikakvu suštinsku definiciju demokratije (tj. za te pojedince, demokratija je koncept koji je uglavnom bez značenja).

Ako znamo da svaki stubić na grafikonu ukazuje na procenat ispitanika koji demokratiju povezuju sa nekom od kategorija navedenih u legendi, uočljivo je da se demokratija u regionu Istočne Evrope, izraženije u odnosu na druge regije, a predominantno u odnosu na ostale odgovore, dovodi u vezu sa slobodom. Ovakav rezultat bi se mogao tumačiti time da građani intuitivno prepoznaju slobodu kao preduslov demokratije. Istovremeno, ovakav nalaz se malo podudara sa trendom koji je primetan u naučnim debatama o demokratiji ili u izveštajima koji prate stanje demokratije, budući da se isti usredsređuju na institucije i procedure demokratskog upravljanja (Dal, 1999; Dal, 2000), ostavljajući po strani pitanje slobode (kao podrazumevano i/ili rešeno).

Drugim rečima, ankete su, pre svega, pokazale da pojedinci, nezavisno od geografske „odrednice“, u veoma malom procentu demokratiju poistovećuju sa demokratskim institucijama i procesima. Primetno je, naime, da gotovo ni u jednom regionu taj procenat nije preko 20%. Drugo, najveći broj ispitanika (oko 40%) je i inače povezivao demokratiju sa slobodom. U vezi sa ovakvim nalazima, Dalton i drugi (2007, 144-5) iznose zapažanje da podrška demokratiji u zemljama nižeg stupnja razvoja veoma često ukazuje na želju za višim životnim standardom (tj. ona se percipira kao sredstvo za sustizanje naprednih industrijskih društava). Prema tome, čak i ako pojedinci možda ne razumeju institucionalne procedure demokratije, njihova želja za

slobodom može generisati podršku demokratiji kao sredstvu za postizanje gorenavedenog cilja (Dalton *et al*, 2007, 143-4). Apriornim stavljanjem znaka jednakosti između visokog stupnja ekonomske razvijenosti i etabliranosti demokratije, a bez ulaženja u dublju analizu šta je čemu preduslov, moglo bi se razumeti (a donekle i pravdati) zbog čega su se građani istočnoevropskih zemalja pri izboru između političkih i ekonomskih vrednosti opredeljivali za potonje kao najvažnije za demokratski razvoj.

Dakle, tri su glavna zaključka "situacione analize": odstupanje od Hjumove binarne logike može biti korisno, Srbija je nazadovala po pitanju slobode i demokratije, iako tvorci indikatora i građani dovode u vezu slobodu i demokratiju, specifična težina koju pridaju ovim vrednostima je različita. U nastavku ćemo pokušati da sagledamo ova pitanja na čisto teorijskoj osnovi.

Šta nam poručuje teorija?

U vreme kada gotovo sve države tvrde da su demokratske, ali indeksi uporno opovrgavaju ove tvrdnje, nameće se kao obaveza ponovno preispitivanje ovog „nesaglasja“. Na osnovu istorijskih pregleda bavljenja ovom problematikom, nedvosmisleno se može zaključiti da interesovanje za fenomen demokratije nije opadalo, mada se pristup problemu menjao - od antičke Grčke, preko klasičnih do modernih teorija. Čak i kad se sticao utisak da postoji slaganje po pitanju definisanja demokratije kao vladavine naroda, ova definicija je bila daleko od opšteprihvaćene, a otvorila je i brojna pitanja od kojih je možda najvažnije ono koje se odnosi na mogućnost postojanja vladavine naroda. Šta bi uopšte takva vladavina podrazumevala, ako su predstavnici naroda izabrani sa bilo kojim procentom koji ne ukazuje na stoprocentno slaganje građanstva, tj. da li je onda reč o vladavini naroda ili vladavini većine? I kolika je uopšte ta većina?

Morton Halperin smatra da su četiri elementa bitna za „ograničene ustavne demokratije“: slobodni izbori, legitimnost političke opozicije, ograničenja proizvoljnog hapšenja, pritvaranja i kažnjavanja i zaštita manjinskih prava (Pilon, 1993, 531-2). Naravno, da bi sistem funkcionisao valjano, mora postojati institucionalna zaštita otelovljena u tri zasebne vlasti, zakonodavnoj, izvršnoj i sudskoj, pri čemu je svaka

nezavisna od preostale dve.⁶ *De iure*, ovaj oblik „potpore“ postoji u većini zemalja sveta, uključujući i Srbiju, te se čini da bi još samo valjalo razmotriti da li su pomenuta četiri elementa prisutna. Ipak, šta se dešava ako *de facto* ne postoji podela vlasti? Ako verujemo Halperinovim tvrdnjama, to bi značilo da ne možemo reći da je zemlja demokratska, jer bez institucionalne podrške kako smo je objasnili, četiri ključna elementa demokratije neće biti prisutna. A nije li to upravo ono što nam poručuje i FH izveštaj za 2018 godinu? Ako se držimo pretpostavke da uvođenje takvih sintagmi kao što je delimična sloboda i manjkava demokratija služi ukazivanju na pravac kretanja – onda bi možda trebalo razmisliti da li u kontekstu Halperinove analize u Srbiji egzistira faktička podela vlasti.

Ako, pak, ista postoji i *de facto*, onda za postojanje demokratije moraju biti zadovoljena sva četiri elementa, od kojih se poslednji (zaštita manjinskih prava) smatra najproblematičnijim. Na ovom mestu se vraćamo pitanjima iz prvog paragrafa ovog podnaslova, pre svega onom koje tangira konsenzus. Pretpostavićemo da se cilj kojem teži jedno „dobro društvo“ svodi na mirnu koegzistenciju (Barnett, Rasmussen, 2001), što bi se implicitno moglo izvesti i iz Halperinovih elemenata (pod uslovom da demokratsko društvo poistovetimo sa dobrim društvom, što je danas čest slučaj). Ograničenje sa kojim se suočavamo prilikom postizanja ovog cilja je društvena interakcija. Berlinovim rečima, „kada bi bili sigurni da se u nekom savršenom stanju, ostvarivom na zemlji, ljudski ciljevi nikada neće sukobljavati, nestala bi potreba za mukotrpnim činom biranja, a s njom i središnji značaj slobode izbora“ (Berlin, 1992, 255). Ukoliko je individua izabrala da živi u interakciji sa drugim ljudima, neminovno će nailaziti na situacije u kojima će njena sloboda izbora biti ograničena, posebno kod izbora onog za šta se smatra da doprinosi „javnom interesu“. Mirna koegzistencija, prema tome, izgleda kao razuman cilj kojem valja stremiti, budući da je bitna „...ne za izolovane pojedince, već za one koji su aktivni i stalno u međusobnoj interakciji tako što učestvuju u

⁶ Ovakva podela, odnosno izbegavanje nagomilavanja sve tri sile u istim rukama, načinjena je (kako je Džejms Medison tvrdio) da bi se predupredilo stanje koje jedno društvo vodi direktno u tiraniju (Brown, 1991, 1515). Bez obzira na to kome dajemo prednost po pitanju motiva za podelu vlasti, da li Britancima koji su težili građanskim slobodama ili Amerikancima koji su težili političkoj slobodi, reč je o ideji međusobno povezanih ciljeva sprečavanja tiranije i zaštite slobode (*Ibid.*, 1532-4). I Monteskie je tvrdio da bi nedostatak podele vlasti imao poguban uticaj po slobodu (Brown, 1991, 1535).

bezbrojnim oblicima zajednice..." (Barnett, Rasmussen, 2001, 1605). U takvim okolnostima, u kojima smo suočeni sa interakcijom kao ograničenjem, kao „prirodan“ preduslov (sredstvo) za ostvarenje cilja nametnuo se konsenzus.

Ako pođemo od demokratije kao vladavine „naroda“ u formi demokratski izabrane vlade, onda je uslov za njeno postojanje široko rasprostranjen sporazum koji se približava jednoglasnosti. Ipak, osim tvrdnje da je konsenzus neophodan, u literaturi se uglavnom suočavamo sa nepostojanjem jasnog objašnjenja šta se pod istim podrazumeva (Prothro, Grigg, 1960, 279). Stoga ne čude preispitivanja ovakvog tipa: „ ... možemo li sa bilo kakvom preciznošću reći koja je priroda ili opseg ovog konsenzusa, koja su pitanja toliko fundamentalna da moraju biti predmet opšteg dogovora? Sumnjam.“⁷ Namesto debate o potrebnoj „meri“ konsenzusa, mnogo češće je analizirano pitanje „šta je predmet dogovora“, što je prouzrokovalo novo nesaglasje i sukobe između onih koji su smatrali da je potreban dogovor o suštini politike, te autora koji su zastupali tvrdnje da je nužan sporazum o procedurama za određivanje politike.

No, nezavisno od polemike oko čega je sporazum potreban, čini se da (insistiranjem na konsenzusu) u oba slučaja težimo „jednoj istini“. Da li su ovakve težnje oprečne demokratiji? Da li su iste izraženije u slučaju politika ili procedura, tj. u kojem od ta dva slučaja je smisleno potencirati konsenzus? U odgovoru na prvo pitanje od pomoći nam je Ebenstajn, koji je tvrdio da je „najvažniji sporazum ... zajednička želja da se upravlja demokratskim sistemom“, istakavši pritom da samo totalitarni stav drži do jedne istine, dok demokratsko gledište podrazumeva da različiti ljudi vide različite aspekte istine.⁸ Odgovor na drugo pitanje je, svakako, komplikovaniji i zahteva duže i posredno elaboriranje. U tu svrhu ćemo se osloniti na ideje Bjukenena, koji je tvrdio da najveće opasnosti dolaze iz usmerenosti na ishode, namesto procesa u kojem se odvija kako ekonomski tako i politički život. On se okreće takozvanom društvenom ugovoru, tj. ustavu (Vanberg, 2004, 7), a zapravo je reč o pojmu kojem korespondira nama blizak izraz društvenog poretka, kao skupa pravila jednakih za sve članove društva. Samo ako je to slučaj, svako pravilo će biti tretirano kao cena koju

⁷ Griffith, Plamenatz, Pennock (1956, 132), citirano prema: Prothro, Grigg, (1960, 278)

⁸ Ebenstein, (1954, 99), citirano prema: Prothro, Grigg, (1960, 279)

pojedinaac mora "platiti" ukoliko želi da ograniči ponašanje svih drugih članova. Budući da pojedinci teže ostvarenju ličnih koristi, bez obzira na rezultat koji ishod daje drugoj strani, ponašanje svakog člana određene zajednice mora biti ograničeno, i to na isti način kao kod drugih članova. Na taj način se uređuje proces, a ne konkretan ishod, koji će tek naknadno biti poznat. Iako izvučena iz konteksta i sa slobodom kao centralnom tačkom, Bjukenenova analiza se indirektno može povezati sa problemom koji razmatramo. Bez obzira na to što on ne govori o demokratiji, već o ideji društvenog poretka (koja je svojstvena konstitucionalnoj političkoj ekonomiji), u ovom trenutku nam je važan stav o nužnosti usmeravanja na procese. Čini se da bismo iz toga mogli da izvučemo zaključak o odbacivanju ideje jedne istine, te potrebi za konsenzusom o pravilima, ali ne i o konkretnim politikama.

Ipak, problemi oko konsenzusa se tu ne završavaju. Sve i da oko prethodno razmotrenih pitanja postoji saglasnost u literaturi, preostaje ono na šta je ukazivao i upozoravao Stigler, tvrdeći da „proces demokratskog odlučivanja mora uključiti celu zajednicu, ne samo one koji su direktno povezani sa odlukom” ... jer “politički proces ne dozvoljava učešće srazmerno interesu i znanju” (Stigler, 1971, 11). U izboru procedura, od presudnog značaja mogu biti glasovi onih koji nemaju dovoljno znanja da bi prosuđivali o njima, a isto važi i za konkretne politike. Ipak, iako bi isključivanje takvih pojedinaca bilo neprihvatljivo po dva osnova (pre svega jer nemamo informacije o tome ko ima potrebno znanje a ko ne, a potom jer pomenuto isključivanje samo po sebi predstavlja nedemokratski čin),⁹ očito je da se isto dešava. Time se potvrđuju Poperove sumnje da je demokratija, sama po sebi, jedan veliki paradoks (Poper, Boseti, 2002).¹⁰

Zaključak

Težnja ka uspostavljanju konsenzusa, ma oko čega on bio, predstavlja, ako ne nametanje jedne istine, ono bar prihvatanje mišljenja

⁹ Uključenost znači da demokratska prava i slobode pripadaju svima (tj. postoje za sve), tvrdio je Sodaro (2004, 165).

¹⁰ U obrazloženju ove tvrdnje Poper napominje da je vladavina naroda samo izbegavanje diktature, kao oblika vlasti koja nije vladavina zakona, te da su još i stari Grci znali da demokratija nije vladavina naroda, već izbegavanje tiranije, budući da „većina nije uvek u pravu, većina može da napravi greške“ (Poper, Boseti, 2002).

većine, bez obzira na to da li je ono ispravno ili pogrešno. Ako bi ovo bio drugi način da objasnimo šta je zapravo demokratija, onda bismo svakako mogli da kažemo da ona sigurno ne zastupa ideju slobode da se ne složimo. Samim tim dolazimo do ključnog pitanja ovog rada – da li bi stremljenje ka ovoj vrsti slobode značilo da nesvesno težimo i urušavanju demokratije?

Bez obzira na to što smo se u ovom radu ograničili na pojam negativne slobode, samo pitanje odnosa slobode i demokratije je kompleksno. Prema mišljenju Monka (Mounk, 2018) liberalna demokratija koja je bila oformljena da bi opstala (kao politički sistem koji bi bio zauvek stabilan) prešla je u fazu kojom su građani razočarani više nego što su ikada bili, te ne čudi da su kandidati koji se ponašaju nedemokratski stekli najveću moć i uticaj.

Osnovni razlog za to je što ljudi demokratiji sude sa stanovišta ishoda. Faktički, pojedinci procenjuju demokratske odluke na osnovu kvaliteta ishoda, tj. njegove pravednosti, efikasnosti, ali i zaštite slobode koja bi iz istog proizilazila (Christiano, 2004). Sve i kada su ishodi rezultat igre za koju je narod izglasao pravila, oni će osuditi demokratiju ukoliko tim ishodima nisu zadovoljni. Drugim rečima, uočljivo je da ljudi danas nisu ni najmanje zadovoljni demokratskim odlukama (kako tvrdi Monk), a za to su krivi ishodi koji ne ispunjavaju očekivanja, naročito u pogledu slobode (što potenciraju Berlin i Kristijano).

Kao što smo već napomenuli, radovi koji se bave ovom problematikom, kao i relevantni izveštaji, nedvosmisleno pokazuju da je deo sveta značajno odstupio ne samo od principa slobode, već i demokratije. Teorijski posmatrano, dva su fenomena koja bi mogla sprečiti ostvarivanje demokratskih principa na dug rok. Prvo, nepotpuni ugovori i drugo, Olsonove interesne grupe.

Nepotpuni ugovori (koji važe i za slučajeve društvenih ugovora), u kombinaciji sa interesnim grupama koje teže sticanju rente, mogu voditi podrivanju kako demokratije, tako i slobode, budući da smo kao osnovni cilj naveli mirnu koegzistenciju kojoj je ograničenje interakcija. Na osnovu toga zaključujemo da sloboda i demokratija mogu zajedno „stradati“ ukoliko postoji veliko prisustvo interesnih grupa u društvu i ukoliko je ustavom (kao i zakonima i podzakonskim aktima) pokriven samo mali deo mogućih stanja u kojima se individue mogu naći. Ipak, kada ova dva problema nisu previše izražena, vrlo je moguće da će

jedna od dve strane - sloboda ili demokratija - trpeti veće posledice. Uzimajući u obzir činjenicu da postaje sve očiglednije da demokratija ide protiv slobode da se ne složimo, te da se uporno ponavlja potreba za uspostavljanjem konsenzusa, stiče se utisak da će sloboda biti ugrožena u demokratskom sistemu. Kao otvorenu ćemo ostaviti i mogućnost da sloboda podriva demokratiju, ukoliko je njena granica postavljena tako da sloboda jednog pojedinca može naštetiti drugim pojedincima. Konačno, s obzirom na suprotnosti koje postoje, istovremeni uspon demokratije i slobode tretiraćemo kao mitsku priču. U ovakvim okolnostima postavlja se pitanje koju od pomenutih vrednosti žrtvovati, tj. ko će biti dželat a ko će ležati u Prokrustovoj postelji. Ispostavlja se da bi se rešenje možda moglo pronaći u samom društvenom sistemu.

Naime, ljudi na političkom tržištu glasaju drugačije nego na ekonomskom. Na potonjem glasaju novčanicima, a u slučaju političkog imaju dva izbora: izaći iz situacije ili protestovati (Hirschman, 1970).¹¹ Ako se opredele za izlaz, to bi mogao biti odlazak u neku drugu zemlju za koju se veruje da ima sistem koji bolje funkcioniše (više demokratije i/ili veće slobode). Bez obzira na to da li je reč o izlasku ili protestu, u oba slučaja se događa svojevrсно glasanje – ljudi tako objavljuju da ne smatraju da je društvo kojem pripadaju dobro, da nisu zadovoljni stanjem demokratije i/ili slobodom koju imaju. Suština je da će demokratski sistem sam izbaciti na površinu nezadovoljstvo ukoliko nešto ne valja. Prema tome, odgovor na pitanje ko je Prokrust a ko gost leži upravo ovde. Ako je demokratija dovedena u pitanje zarad slobode koja je prešla razumnu granicu, društvo će naći način da pokaže da u tom slučaju demokratija mora biti Prokrust i obrnuto, ako je sloboda dovedena u pitanje, onda demokratija mora biti Prokrustov gost.

Konačno, napomenimo i da nam se čini da je mnogo češće sloboda ta koja je dovedena pod znak pitanja. Tokvil je smatrao da je demokratija nezaustavljiva - ljudi ne mogu da drže pod „budnim okom“ njeno napredovanje ali oni, ipak, mogu da kontrolišu i njene štetne i njene korisne posledice (Tokvil, 2016). Štetne posledice demokratije, koje prema njegovom viđenju predstavljaju širenje jednakosti bez slobode, mogu se obuzdati pomoću više društvenih i političkih sredstava. Implicitno se nameće zaključak da je svako društvo

¹¹ Hirschman smatra da je izlaz iz situacije karakterističan za ekonomsko tržište, ali je naš stav da to važi i u slučaju političkog tržišta.

sebi najveći neprijatelj, jer najveće opasnosti po slobodu dolaze iznutra. Posledično, mogućnosti da se sloboda obezbedi moraju se tražiti na istom mestu.

Reference

1. Barnett, R. E., Rasmussen, D. B., (2001), *The Right to Liberty in a Good Society*, 69 *Fordham L. Rev.*, pp. 1603-1615.
2. Berlin, I., (1992), *Četiri ogleđa o slobodi*, Nolit, Beograd.
3. Brown, R. L., (1991), *Separated Powers and Ordered Liberty*, *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 139, pp. 1513-1566.
4. Carter, I., (2018), *Positive and Negative Liberty*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/liberty-positive-negative/>
5. Christiano, T., (2004), *The Authority of Democracy*, *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 12, No. 3, pp. 266-290.
6. Dal, R., (1999), *Demokratija i njeni kritičari*, CID Podgorica
7. Dal, R., (2000), *O demokraciji*, *Politička kultura*, Zagreb
8. Dalton, R. J., Sin, T., Jou, W., (2007), *Understanding Democracy: Data from Unlikely Places*, *Journal of Democracy*, Vol. 18, No. 4, pp. 142-156.
9. Freedom House (2019), *Report – Freedom in the World 2019*.
10. Habermas, J., (1994), *Three Normative Models of Democracy*, *Constellations* Volume 1, No 1, pp. 1-10. <https://pdfs.semanticscholar.org/ec92/504aac4db909079a9038e2f0f4501d668393.pdf>
11. Huntington, S. P., (2004), *Treći talas*, *Stubovi kulture*.
12. Hayek, F., (2011) (1960), *The Constitution Of Liberty: The Definitive Edition*, *The University of Chicago Press*, Chicago.
13. Held, D., (1990), *Modeli demokratije*, *Školska knjiga*, Zagreb.
14. Hirschman, A. O., (1970), *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*, *Cambridge, MA: Harvard University Press*
15. Lane, R. E., (2000), *The Loss of Happiness in Market Democracies*, *New Haven, CT: Yale University Press*.

16. Mounk, Y., (2018), *The People Vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts; London, England.
17. Pilon, R., (1993), *On the First Principles of Constitutionalism: Liberty, Then Democracy*, *American University International Law Review*, Vol. 8, No. 2/3, pp. 531-549.
18. Poper K., Boseti Đ., (2002), *Lekcija ovog veka*, Alexandria Press, Beograd; *Nova srpska politička misao*, Beograd.
19. Prothro, J. W., Grigg C. M., (1960), *Fundamental Principles of Democracy: Bases of Agreement and Disagreement*, *The Journal of Politics*, Vol. 22, No. 2, pp. 276-294.
20. Sen, A., (2000), *Development as Freedom*, New York: Knopf.
21. Smooha, S., (2002), *Types of democracy and modes of conflict management in ethnically divided societies*, *Nations and Nationalism*, 8 (4), pp. 423-433. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/1469-8219.00059>
22. Sodaro, M. J., (2004), *Comparative Politics, A Global Introduction*, McGraw Hill, New York
23. Stigler, G. J., (1971), *The Theory of Economic Regulation*, *The Bell Journal of Economics and Management Science*, Vol. 2, No. 1, pp. 3-21.
24. Svensen, L. Fr. H., (2013), *Filozofija slobode*, Geopoetika izdavaštvo, Beograd.
25. *The Economist*, Intelligence Unit, (2011), *Democracy index 2011*.
26. *The Economist*, Intelligence Unit, (2018), *Democracy index 2018*.
27. Tokvil, A., (2016), *Despotska demokratija*, Službeni glasnik. Beograd.
28. Vanberg, V. J., (2004), *Market and State: The Perspective of Constitutional Political Economy*, *Freiburg discussion papers on constitutional economics*, No.04/10.

MODUS VIVENDI BETWEEN NEGATIVE LIBERTY AND DEMOCRACY: CAN SERBIA STAY (BE) FREE?

Discussions on liberty and democracy concern (among other things) the question of their coexistence, but also the way in which the possible conflict between the aforementioned social values is manifested. Since the elaboration of this interrelation might be ambiguous, it is necessary to emphasize that the focus of our analysis is directed at the relationship between negative liberty and democracy. The necessity of distinguishing the types of liberty was actualized by political philosopher, Isaiah Berlin. He considered negative liberty as absence of constraints or interference from others, while positive liberty is understood as presence of self - determination or self - realization. Differentiation of these forms of liberty is valuable insight for the consideration of liberty in the social sense, since the limits of individual liberty are determined by the freedom of others exclusively in the concept of negative liberty. Establishing of the mentioned limits is also important from the perspective of modern political theory, which asserts that social interactions between individuals are possible only when the liberty of an individual is not compromised. In other words, liberty is considered to be a prerequisite for the existence of a valid (democratic) political order, and it is theoretically feasible to claim that free societies are democratic ones by default, which does not imply that liberty is necessarily constituted within a democratic order. Bearing this in mind, we shall try to answer the following questions: a) Whether theoretical discourse on the relation of liberty and democracy and the way of its perceiving in practice correspond to each other? b) Whether modus vivendi between liberty and democracy is possible at all, particularly if we are aware of these facts: democratic institutions impose certain restrictions that impede the deterrence of individual freedom; even established democracies continue to seek how to reconcile conflict and/or to reach consensus among individuals and groups in society.

Keywords: liberty, democracy, consensus

INSTITUCIONALNI ASPEKTI PRIVATIZACIJE U REPUBLICI SRBIJI - ANALIZA OSTVARENOSTI

Marko B. Tmušić*

Reforme u decenijama koje su za nama su u najvećoj meri bile zasnovane na procesu privatizacije. Smatrano je, sa jedne strane, da je privatizacija uslov za uspostavljanje tržišne ekonomije i, kao takva, osnov za poboljšanje postojećeg ekonomskog stanja, dok je, sa druge strane, privatizaciji pristupano oprezno i sa dozom skepticizma uz zagovaranje postepenosti u njenom sprovođenju. Potrebno je bilo uvažiti postojeće objektivne okolnosti u kojima se privatizacija sprovodi, pre svega, njeno institucionalno okruženje. Predmet analize ovog rada biće institucionalni okvir privatizacije u Srbiji, u kontekstu postignutih efekata ovog procesa. Pored osvrta na normativni (zakonski) okvir ovog procesa, posebna pažnja će biti usmerena na analizu procesa privatizacije sa aspekta prava vlasništva i teorije transakcionih troškova, kao osnovnih teorijskih koncepata institucionalne ekonomije.

Ključne reči: privatizacija, institucije, pravo vlasništva, transakcioni troškovi, institucionalna ekonomija

Uvod

Osnovni cilj tranzicije ekonomije u postsocijalističkim privredama, kao proces prelaska u tržišnu privredu, je bilo povećanje efikasnosti njihovih privreda. Međutim, za razliku od razvijenih zemalja u kojima se, takođe, odvijaju određene promene, sa istim ciljem, bitno je naglasiti da su tranzicione promene u postsocijalističkim zemljama imale daleko dublje i ozbiljnije posledice.

Uvođenje tržišta i odgovarajuće svojinske strukture bili su glavni izazovi ekonomskih reformi u ovim zemljama. Verovalo se da je privatna svojina daleko efikasnija od državne, sa jedne strane, dok se efikasnost tržišta merila činjenicom da ono emituje tačne i

* Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, marko.tmusic@fpm.bg.ac.rs

pravovremene informacije putem cena i drugih odgovarajućih ekonomskih parametara. U tom kontekstu, privatizacija, kao proces svojinske transformacije, je isticana kao okosnica procesa tranzicije. Ipak, nekako je izgubljen iz vida značaj institucionalnog okvira koji je trebalo da uvede odgovarajuća pravila koja će garantovati efikasnost ekonomskih aktivnosti na tržištu i štititi odgovarajuća prava ekonomskih učesnika u brojnim transakcijama koje se na njemu odvijaju, a privatizacija je, svakako, jedna od njih.

Zanimljivo je što se verovalo da priroda svojine opredeljujuće utiče na njenu ekonomsku efikasnost, iako je poznato da se privatna svojina ne uvodi radi sebe same. Međutim, ovo uverenje je predstavljalo glavnu polaznu osnovu u procesu privatizacije u Srbiji, i pored toga što je već u početnim fazama tranzicije pokazano da nije priroda svojinske strukture ključna po njenu ekonomsku efikasnost, već prvenstveno način na koji se tom svojinom upravlja. Upravljanje podrazumeva niz funkcija i aktivnosti koje proizilaze iz odgovarajućih prava vlasništva. Zbog toga, utvrđivanje nosiova prava vlasništva, tzv. titulara svojine postaje važno, jer povlači sa sobom, pored prava, i određene obaveze preuzete zaključenim ugovorom o privatizaciji. S tim u vezi, privatizacija u Srbiji, kao proces svojinske transformacije, predstavlja i proces promene prava vlasništva, a svi troškovi koji se u tom procesu javljaju, ili iz njega proizilaze, predstavljaju transakcione troškove, kojima se može utvrditi stvarni i potencijalni efekat ovog procesa na privredni razvoj Srbije. Tačnije, fokus u ovom radu će biti usmeren na neuspele privatizacije i koliko je sve to koštalo privredu Republike Srbije. Naravno, rezultati koji će biti predstavljeni u ovom radu imaju za cilj da ukažu na novu dimenziju sagledavanja efekata ovog procesa, a to je putem transakcionih troškova, a prikazuju samo određeni deo ovog procesa - odnose se samo na određenu grupu preduzeća, a upoređuju se sa ukupnim efektima procesa privatizacije, zaključno sa 2013. godinom (pre donošenja poslednjeg Zakona o privatizaciji iz 2014. godine). Analizu ćemo započeti pitanjem prava vlasništva i transakcionim troškovima i njihovim ekonomskim značajem.

Pravo vlasništva - suština i značaj

Institucionalna ekonomija proces razmene posmatra kao proces razmene prava vlasništva. Pravo vlasništva i ugovori se oslanjaju na

druge institucije koje osiguravaju njihovu zaštitu i njihovo sprovođenje. Stoga, vlasništvo, prema Hodgsonu, u svom najširem značenju, podrazumeva zakonom regulisana prava, koja se sprovode putem ugovora, uz zakonsku zaštitu države (Hodgson, 2015, 64-67). Kritikujući ekonomski pristup analizi prava vlasništva, on smatra (Hodgson, 2014) da je na početku ekonomske analize prava vlasništva potrebno najpre napraviti razliku između dva pojma: posedovanja i vlasništva (o ovome videti i u: Dahlman, 1980). Posedovanje se odnosi na kontrolu određenog dobra, ili resursa i sposobnosti da se to dobro ili resurs učini efikasnim (ne odnosi se na bilo kakva prava). Sa druge strane, vlasništvo ne predstavlja samo odnos između vlasnika i dobra. To je, pre svega, odnos između ljudi koji uključuje prava u pogledu materijalne ili nematerijalne imovine. Otuda i robna razmena predstavlja ugovornu razmenu zakonskih prava zajedno sa bilo kojom razmenom robe ili novca.

Sa razvojem institucionalne ekonomije, pitanje prava vlasništva je zauzelo jedno od važnih mesta u ekonomskoj analizi. Institucionalni pristup je omogućio da se identifikuju njegove osnovne funkcije, posebno u pogledu ekonomske efikasnosti. Sve privredne aktivnosti, uključujući trgovinu i proizvodnju, predstavljaju razmenu prava vlasništva. Razlikuju se dva pristupa razmatranju prava vlasništva: klasični, koji se fokusira na istorijski i institucionalni kontekst koji menja i oblikuje pravo vlasništva, i moderni pristup, koji akcenat stavlja na podsticajne strukture na tržištu (Kim, Mahoney, 2005). Pristup prava vlasništva koji zagovara institucionalna ekonomija se može shvatiti kao pokušaj da se analiziraju problem organizacije tako što će se povezati funkcija korisnosti sa individualnim donosiocem odluka, a zatim uvesti određeni sadržaj u tu funkciju. Time se omogućava sagledavanje ponašanja donosioca odluke unutar firme. Sa druge strane, ključna ideja analize prava vlasništva jeste da različita podela imovinskih prava rezultira različitim sistemima nagrađivanja i kažnjavanja donosioca odluka, na kojima se zasnivaju njihovi izbori u odlučivanju. Ovakav pristup analize prava vlasništva je posebno značajan, jer se firma ne tretira samo kao jedinica analize u kojoj se pretpostavlja da se interesi vlasnika realizuju isključivo kroz proces maksimizacije profita, već ovakav model maksimiziranja korisnosti naglašava individualno prilagođavanje ekonomskom okruženju i nastoji da objasni ponašanje

firme i drugih institucija i organizacija, tako što posmatra i analizira pojedinačne akcije unutar njih (Furubotn, Pejovich, 1972, 1138).

Pravo vlasništva jeste jedan od ključnih normativnih preduslova privrednog razvoja, posebno ako imamo u vidu da je zaštita svojinskih prava¹ (privatnih svojinskih prava, kao i onih koja proizilaze iz ugovora), u osnovi zaštite investicija. Bez investicija nema ni privrednog razvoja. Pravo vlasništva stvara podsticajne uslove za usmeravanje resursa ka onim privrednim granama u kojima će ostvariti najbolje rezultate. Uloga institucija je da obezbede podsticajne uslove i da štite pravo vlasništva i ugovora, čime se obezbeđuje veća ekonomska efikasnost.

U tom kontekstu, pravo vlasništva je u direktnoj korelaciji sa ugovornim pravom. Svrha ugovornog prava, u pogledu efikasne zaštite prava vlasništva jeste da umanju neizvesnost, tj. da obuhvati sve one nepredvidive okolnosti i slučajne situacije koje ugovorne strane nisu uzele u obzir. Time se utiče da troškovi poslovanja, prvenstveno u pogledu sastavljanja detaljnih ugovora, koji nisu mali, postanu prihvatljivi.

Sa druge strane, Fjurobotn i Rihter (Furubotn, Richter, 2010), posmatrajući neoklasični model tržišne ravnoteže, navode da ne postoji potreba za nekim posebnim tržišnim sistemom, odnosno tržišnim uređenjem. Osnovne pretpostavke o transakcijama bez troškova, potpunim informacijama, perfektnoj racionalnosti ih navode na takav zaključak. Međutim, u tom, kako ga nazivaju, „svetu teorije opšte ravnoteže“ neophodna su elementarna konstitutivna pravila: 1) privatne svojine, 2) ugovornih obaveza, i 3) obaveza koje proističu iz prekršajnih akata. Iz ovog dalje proizilazi da je efikasna zaštita prava vlasništva garant uspešne razmene na tržištu. Iako je osnovna karakteristika svake razmene to da počiva na dobrovoljnoj osnovi, razmenski odnosi moraju biti regulisani putem prava svojine. Na taj

¹ Na značaj svojinskih prava, u pogledu ekonomske efikasnosti, među prvima u ekonomskoj teoriji pažnju skreće dobitnik Nobelove nagrade, Ronald Kouz (Ronald Coase). U svojim radovima je postavio i razvio neke od temelja Nove institucionalne ekonomije. Imao je odlučujuću ulogu u „oblikovanju ekonomske teorije svojinskih prava“, kao osnovnog preduslova za povećanje ekonomske efikasnosti. Pored njega, ovom pitanju – pravu vlasništva, su mnogi teoretičari u okviru društvenih nauka poklonili veliku pažnju. Početkom 1960 – tih godina se posebno ističu radovi Armena Alčijana (Armen Alchian), Harolda Demzeca (Harold Demsetz), Henrija Mana (Henry Man), Dagleasa Norta (Douglass North), Olivera Vilijamsona (Oliver Williamson), i mnogih drugih.

način se postiže bolja informisanost učesnika u razmeni i smanjenje informacionih troškova, što vodi ka smanjenju rizika razmene.

Ovde se nameće sledeće pitanje: da li se može govoriti o realizaciji ugovora bez učešća treće strane - države, tj. bez određenih mehanizama prisile? Teorijski da, ali samo pod određenim uslovima. Naime, potrebno je da se učesnici u razmeni, tj. ugovorne strane međusobno dobro poznaju i da su odavno razvile poslovnu saradnju. Osnovni stimulans jeste da će im se isplatiti pridržavanje preuzetih ugovornih obaveza, jer će zarada koju ostvaruju premašivati njihove troškove, čak i kad su visoki. U tom pogledu, nastanak institucija jeste dobrovoljan proces – niko ih ne nameće, ali je njihov značaj za efikasnost razmene koja je u središtu preuzetih ugovornih obaveza i više nego očigledan.

Transakcioni troškovi - pojam, uloga i značaj

Ekonomija transakcionih troškova je interdisciplinarni poduhvat koji spaja teoriju organizacije i ugovorno pravo. To je, prema navodima Olivera Vilijamsona, moderan pristup institucionalne ekonomije koji se u velikoj meri oslanja na komparativnu analizu (Williamson, 1979). U poređenju sa ostalim pristupima u proučavanju ekonomske organizacije, ekonomija transakcionih troškova se karakteriše više mikroanalitičkim pristupom, zatim oslanjanjem na komparativnu institucionalnu analizu, sa karakterističnim multidisciplinarnim (uz aspekte prava, ekonomije i organizacije) pristupom (Williamson, 1989).

Transakcioni troškovi obuhvataju troškove razmene i sprovođenja sporazuma, tj. troškove razmene materijalnih dobara, kao i proces prenosa prava vlasništva. Međutim, odnosi razmene postaju dinamičniji, što vodi ka sve neizvesnijim ishodima, skupljem pribavljanju informacija i drugim nesavršenostima na tržištu. Otuda se javlja potreba za uspostavljanjem pravila koja će korigovati nesavršenosti na tržištu, olakšati razmenu i time uticati na smanjenje transakcionih troškova. Međutim, obezbeđenje tih pravila je u savremenom poslovanju skupo, što utiče na porast troškova poslovanja, jer se u troškove poslovanja ubrajaju utrošci svih resursa koji su u funkciji uspešnog i efikasnog okončanja transakcije.

Visina i važnost transakcionih troškova su uticali da institucionalna ekonomija bude usmerena na njihovu analizu i izučavanje. Jedan od

teoretičara starog institucionalizma i osnivača institucionalne ekonomije koji se posebno bavio analizom transakcija, a što se smatra i njegovim najvećim doprinosom teoriji institucionalne ekonomije, bio je Džon R. Komons. Analizirajući problem ekonomske organizacije, Komons (Commons, 1934, 58-60) uvodi pojam transakcija u ekonomiju, tvrdeći da ona kao osnovna jedinica ekonomske aktivnosti, implicitno sadrži u sebi tri društvene relacije: konflikt, zavisnost i poredak. Transakcija nije samo razmena dobara, u fizičkom smislu, već prvenstveno predstavlja proces otuđenja i sticanja prava vlasništva nad tim dobrima. Otuda se u toku izvršenja transakcije ostvaruje pravna kontrola nad procesom razmene, dok se konflikt između pojedinaca u postupku razmene prevazilazi uspostavljenim pravilima pravnog poretka. Dakle, pravni poredak predstavlja određeni nivo institucionalne saglasnosti oko mehanizama upravljanja transakcijom, bez kojih ona ne može biti definisana, a kamoli realizovana. Ono što je važno za transakcije jeste da su one pravno-ekonomski odnosi između pojedinaca i grupa koji regulišu njihove odnose u sferi prava, obaveza, sloboda, privatnog vlasništva, vlasti i udruženja. U transakcijama se sreću ekonomija, fizika, psihologija, etika, pravo i politika.

Oliver Vilijamson, koji je isticao važnost transakcionih troškova, smatra da se prilikom analize transakcionih troškova, odnosno definisanja osnovne jedinice analize, a to je transakcija, moraju imati u vidu ograničena racionalnost i oportunističnost, kao neke od osnovnih karakteristika ljudske prirode, koji utiču na pojavu transakcionih troškova (Vilijamson, Vinter, 2000, 20). Teorija transakcionih troškova pokazuje kako spoj ograničene racionalnosti i oportunističnosti stvara mogućnosti za pojavu visokih transakcionih troškova (npr. troškovi pregovaranja i monitoringa) koji mogu da prate razmenu sprovedenu u okviru tržišta (Roberts, Greenwood, 1997, 348). Naime, razmena sadrži nužne troškove koji se tiču regulisanja i zaštite preuzetih ugovornih obaveza. Međutim, u svakoj razmeni postoje odgovarajući alternativni troškovi srazmerni određenoj vrednosti koje se učesnik u razmeni mora odreći kako bi zaštitio pravo vlasništva, ali i obezbedio sprovođenje preuzetih ugovornih obaveza.

S obzirom na dugu istoriju i rasprostranjenost pojma transakcioni troškovi, ironično je, kako primjećuje Alen (Allen, 1999) da još uvek postoje mimoilaženja u pogledu njihove definicije. On je, pregledom

literature koja se bavi ovom problematikom, utvrdio da tu postoje dva suprotstavljena gledišta: prvo, prema kome se o transakcijama, odnosno transakcionim troškovima, može govoriti samo kada se odvijaju na tržištu, a drugo gledište ističe da se transakcioni troškovi javljaju uvek prilikom uspostavljanja ili zaštite prava vlasništva. Prvo je definisao kao neoklasični pristup, a drugo kao pristup svojinskih prava, navodeći da oba pristupa mogu biti korisni u zavisnosti od toga šta se istražuje. Polazeći od navedenih gledišta, Alen pod transakcionim troškovima podrazumeva sve direktne troškove, kao i prateće neefikasnosti u proizvodnji, ali i greške koje su nastale kao rezultat te neefikasnosti (Allen, 1999, 899). Ostvarene rezultate i efekte privatizacije u Srbiji ćemo, u nastavku rada, analizirati upravo polazeći od ove definicije transakcionih troškova.

Teorija transakcionih troškova ispituje racionalnost ciljeva ekonomske organizacije kroz prizmu ugovora, gde se razlikuju: *ex ante* - tj. stimulatивно (podsticajno) poravnanje i *ex post* - tj. upravljanje ugovornim odnosima. Teorija transakcionih troškova se prvenstveno fokusira na *ex post* upravljanje ugovornim odnosima, sa naglaskom na obostranu korist, identifikujući rizike i praveći isplative kredibilne obaveze (Williamson, Ghani, 2012, 79). Međutim, sprovođenje preuzetih ugovornih obaveza zavisi i od institucionalnog okruženja. Razvojem veze između institucionalnog okruženja i mogućih tipova regulatornih institucija, možemo implicitno da razvijemo institucionalne uslove pod kojima stimulatивna regulacija postaje moguća (Spiller, 2010, 155). Transakcioni troškovi bitno utiču na ponašanje privrednih subjekata. Oni, sami po sebi, ne stvaraju vrednost, ali utiču na ekonomsku efikasnost - njihovim se smanjenjem povećava ekonomska efikasnost, i obrnuto.

U transakcione troškove spadaju troškovi pronalazjenja privrednog subjekta sa kojim se može obaviti razmena na obostranu korist, zatim i troškovi pregovaranja, tj. sklapanja ugovora o razmeni kojim se specifikuju svi relevantni uslovi te razmene, sve do troškova nadzora primene ugovora

Transakcioni troškovi se još mogu podeliti na *ex ante* (troškovi koji se javljaju oko izbora odgovarajućeg partnera, troškovi oko utvrđivanja uslova razmene i sklapanja ugovora, i dr.) i *ex post* transakcione troškove (troškovi monitoringa i sprečavanja oportunitizma, troškovi

zaštite prava vlasništva - troškovi sudova, ali i eventualni gubici nastali kao posledica narušenih prava, i dr.), kao i na fiksne i varijabilne transakcione troškove. (Leković, 2010, 138-148). Transakcioni troškovi se, takođe, mogu podeliti na osnovu različitih definicija samog koncepta transakcionih troškova. Prema tom kriterijumu, razlikuju se tržišni transakcioni troškovi, koji se odnose na troškove pisanja i sprovođenja ugovora (Kouz, Vilijamson i Nort), zatim nadzorni transakcioni troškovi, odnosno troškovi nastali unutar hijerarhijske forme organizacije (Nort, Vilijamson) i transakcioni troškovi zaštite svojinskih prava, koji podrazumevaju relativnu lakoću transakcije (sprovođenja razmene) pod različitim vrstama i režimima svojinskih prava (Meramveliotakis, Milonakis, 2010, 1048).

Govoreći o transakcionim troškovima kao o svim direktnim troškovima i pratećim neefikasnostima u proizvodnji, te i greškama koje se javljaju kao posledica te neefikasnosti, Alen razlikuje transakcione troškove uspostavljanja i održavanja prava vlasništva, kao i transakcione troškove koji se javljaju prilikom transfera prava vlasništva (Allen, 1999).

Iako ima teoretičara koji smatraju da su transakcioni troškovi izgrađeni na skupu metafora (Pessali, 2009), oni predstavljaju najvažniji element, tj. promenljivu u proučavanju institucija i organizacija u okviru Nove institucionalne ekonomije. I pored toga, postoje mišljenja (Meramveliotakis, Milonakis, 2010) prema kojima koncept transakcionih troškova ne može da obezbedi adekvatno obrazloženje za objašnjavanje nastanka institucija i organizacija na osnovu njihove statičke, neistorijske i univerzalističke prirode. U tom smislu, ponekad se čini da koncept transakcionih troškova pokušava da objasni sve, rizikujući da postane serija logičkih dedukcija kojima izmiče objašnjenje bilo kog predmeta analize. Međutim, uprkos ovih argumenata koji sumnjaju u opštu primenjivost analize putem transakcionih troškova, skoro svi pravci Nove institucionalne ekonomije koriste transakcione troškove kao kriterijum za razmatranje efikasnosti institucija (Marinescu, 2012, 258). U tom pogledu, neefikasnost institucija se izražava visokim transakcionim troškovima.

Privatizacija i pravo vlasništva - institucionalne osnove privatizacije u Srbiji

Ishod privatizacije je, umnogome, determinisao tok i razvoj celokupne ekonomije postsocijalističkih zemalja. Iako je ovo, svakako, nužan proces, mora se naglasiti da privatizacija predstavlja samo put ka uspostavljanju svojinskih preduslova za efikasniju upotrebu raspoloživih resursa, a nikako cilj sam po sebi. Cerović to povezuje sa tržišnom strukturom: „...promena vlasničkog oblika nije dovoljna, sama po sebi, da bi se ostvario porast efikasnosti. Privatizacija se mora obaviti u konkurentnom okruženju, tj. u uslovima konkurentnog tržišta. U suprotnom, u slučaju da na tržištu nije uspostavljena dovoljno konkurentna struktura, efekti ovog procesa u pogledu efikasnosti biće suboptimalni“ (Cerović, 2012, 161). Za uspešnu privatizaciju neophodno je da se odvija u precizno uređenim i strogo regulisanim pravilima, tj. da počiva na kvalitetnim i adekvatnim institucijama. Osnovna intencija privatizacije jeste otklanjanje nedostataka koje su karakteristične za preduzeća u državnoj, odnosno društvenoj svojini, pre svega, način na koji se tim preduzećima upravlja. U tom pogledu, privatizacijom se želi uspostaviti jedna nova preduzetnička i upravljačka struktura. Takođe, privatizacija ima za cilj da uspostavi novi odnos između državnog i privatnog sektora, gde će se prednost dati privatnom sektoru, kao ekonomski efikasnijem.

Pored pitanja brzine sprovođenja privatizacije, značajnim se pokazalo i pitanje početne ekonomske pozicije, tačnije nivoa ekonomskog razvoja, iskustva sa tržišnim mehanizmima i sl., sa kojih se otpočelo sa tranzicionim reformama. U skladu sa tim, one zemlje koje su započele reforme sa loše startne pozicije imale su privid o pozitivnim efektima ukupnih ekonomskih reformi. U dugom roku, posebno u pogledu reformskih mera, koje su poznate pod nazivom „šok terapija“, to može imati vrlo loše rezultate, jer ne postoje privredni i institucionalni preduslovi za utemeljenje složenih reformi. Pokazalo se „...da zemlje višeg nivoa razvijenosti i/ili ranije sklonije reformama mogu da idu brže u promene kao i da će im se lakše i brže prilagoditi“ (Ostojić, 2002, 36). Pored nivoa ekonomske razvijenosti, sa kog se zakoračilo u reforme, pokazao se bitnim i kvalitet institucionalnog okruženja unutar koga su se reforme odvijale, a koji je imao bitan uticaj na njihov ishod.

S obzirom da treba da se odvija unutar adekvatnog institucionalnog okvira, privatizacija se može posmatrati i u jednom širem društvenom kontekstu, a ne samo ekonomskom. Stoga, pored povećanja ekonomske efikasnosti, mogu se izdvojiti i neki drugi ciljevi privatizacije. Tako se navodi (Mijatović, 1993, 18) da privatizacija utiče i na uspostavljanje univerzalnih ličnih svojinskih prava; uvođenje tržišta, uključujući i tržište kapitala; povećanje ekonomske efikasnosti; povećanje državnih prihoda i smanjenje rashoda; povećanje individualnih sloboda i demokratije, itd. Takođe, postoje mišljenja (Yarrow et al., 1986, 327) koja smatraju da privatizacija poboljšava efikasnost tako što podstiče konkurenciju i omogućava firmama da se zadužuju na tržištu kapitala; smanjuje učešće Vlade u donošenju odluka u preduzećima; utiče na širenje vlasništva nad sredstvima; podstiče zaposlene u preduzeću da kupuju akcije; utiče na preraspodelu dohotka i bogatstva. Dakle, privatizacija, pored ekonomskih, utiče i na razvoj određenih političkih, odnosno društvenih vrednosti. I sam proces privatizacije determiniše institucionalni ambijent time što zasniva izgradnju jednog novog oblika svojinske strukture i svojinskih odnosa koji bivaju praćeni i izgradnjom novih političkih i društvenih odnosa. Time se jasno ukazuje da ovaj proces uveliko prevazilazi ekonomske okvire. Dodatno, privatizacija je u velikoj meri i politički proces. Skoro po definiciji, privatizacija u postsocijalističkim zemljama predstavlja raskid sa dotadašnjim državnim upravljanjem i državnom kontrolom nad proizvodnim potencijalima. Megginson (2000, 14) u tom kontekstu posebno ističe veoma izražen politički simbolizam ovog procesa. Navodeći primere ekonomija Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza, on smatra da je privatizacija državnih preduzeća predstavljala signal da se društvo transformiše iz komunističkog u demokratsko, kapitalističko društvo.

U ekonomskom pogledu, privatizacija treba da uspostavljanjem novih svojinskih odnosa, odnosno, putem poslovanja privatnih preduzeća, poveća celokupnu društvenu ekonomsku efikasnost i blagostanje. I pored ovako jasnog cilja privatizacije, javila su se mnoga teorijska i praktična mimoilaženja u vezi sa tim, kako u stručnoj, tako i u široj javnosti. Najviše pažnje je posvećeno pitanju - koji model privatizacije je ekonomski najefikasniji, kao i koji je najpodesniji, imajući u vidu uticaj institucija, za određenu privredu.

Privatizacija je odavno postala izbor politike, kako u razvijenim, tako i u zemljama u razvoju. Navodeći prednosti privatizacije, Peroti posebno naglašava njen značaj u pogledu prenosa kontrole privatnim investitorima, ograničavanja redistribucije i poboljšavanja podsticaja (Perotti, 1995, 847). Međutim, privatizacija je proces koji se mora veoma pažljivo sprovesti. Neki autori posebno skreću pažnju na opasnosti koje se mogu javiti u toku sprovođenja ovog procesa, a tiču se raznih pritisaka političkih stranaka, kada privatizacija može postati cilj sam po sebi. Ideološki sprovedena i preterano promovisana privatizacija može imati i „nepotrebne žrtve“, a nekima obezbediti koristi od njih. Sa druge strane, protivnici privatizacije mogu osporiti njeno sprovođenje opet iz usko sebičnih, ili političkih razloga (Wallin, 1997, 12). U nameri da se privatizacija „izvede efikasno“, te da se izbegnu „nepredviđene“ situacije, potrebno je izgraditi jasnu i preciznu strategiju privatizacije i institucionalni okvir, koji će sadržati dugoročno održive i ekonomski realistične ciljeve.

Institucionalni okviri privatizacije u Srbiji

U zemljama u tranziciji, uključujući i Srbiju, sveobuhvatna društvena transformacija je otvorila nekoliko značajnih pitanja: prvo, usklađivanje zakonske regulative sa principima tržišne ekonomije, i drugo, usklađivanje zakonske regulative sa standardima Evropske unije, za čijeg člana se kandiduje i Srbija. Donošenje novih zakonskih rešenja u Srbiji bi često preraslo u puko preslikavanje zakonskih rešenja EU, što je imalo za posledicu nametanje rešenja koja nisu uvek odgovarala realnosti ekonomskog ambijenta Srbije.

Za potrebe ovog rada, biće napravljen samo jedan kraći osvrt na zakonska rešenja koja su pratila sprovođenje privatizacije u Srbiji, a na osnovu čijeg samo broja se jasno može uočiti odsustvo bilo kakve jasne strategije i vizije kako ovaj proces uspešno sprovesti do kraja. Normativno regulisanje privatizacije u Srbiji se odvijalo u dve faze: do 2000. godine (dominira model interne privatizacije) i od 2000. godine (kada se prešlo na model eksterne privatizacije). Političke promene koje su se odigrale 5. oktobra 2000. godine predstavljaju „demarkacionu“ liniju između te dve faze, jer se veruje da je sa tim promenama, zapravo, i otpočela tranzicija u Srbiji, u pravom smislu te reči.

Ustavne promene krajem 1980-ih godina su počele uvoditi institucionalne osnove za otpočinjanje privatizacije. Počev od „pluralističkog oblika svojine“, te brojnih tipova i oblika preduzeća (posebno privatnih), radilo se na stvaranju zakonskih rešenja kojima će se ovaj proces pravno i institucionalno urediti i uobličiti. To je bio sistemski poduhvat koji je prethodio početku privatizacije.

Prvu deceniju privatizacije u SFRJ i Srbiji (SRJ) obeležilo je sledećih šest zakonskih rešenja:

- Zakon o preduzećima (Službeni list SFRJ, broj 77, God. XLIV, 31. decembar 1988.),
- Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom (Službeni list SFRJ broj 84, God. XLV, 22. decembar 1989.),
- Zakon o izmenama i dopunama zakona o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom – Zakon o društvenom kapitalu (Službeni list SFRJ, broj 46, God. XLVI, 10. avgust 1990.),
- Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine (Službeni glasnik Republike Srbije, God. XLVII, broj 48, 5. avgust 1991.),
- Zakon o osnovama promene vlasništva društvenog kapitala (Službeni list SRJ, broj 29, 26. jun 1996) i
- Zakon o svojskoj transformaciji (Službeni glasnik Republike Srbije, God. LIII, broj 32, 22. jul 1997.).

Bez namere da podrobnije analiziramo navedene zakone, jer bi to značajno premašilo obim ovog rada, samo ćemo dodati da se pokazalo da je program iz 1990. godine bio najuspešniji, delom zbog toga što je naišao na popularnost u preduzećima i bio je masovno prihvaćen, a delom jer je bio najpribližniji dotadašnjem ekonomskom modelu samoupravljanja (Cerović, 2012, 351). Ipak, političke (ne)prilike tog vremena su značajno otežale njegovu potpunu primenu.

Nakon promene vlasti u Srbiji u oktobru 2000. godine stvorile su se nove političke prilike za koje se smatralo da će obezbediti odgovarajući politički i ekonomski institucionalni ambijent u kome će se prednost dati tržištu i tržišnim mehanizmima u donošenju ekonomskih odluka. U tom pogledu, polazilo se od pretpostavke da će dotadašnji zakon o privatizaciji dodatno pogoršati stanje srpske privrede, jer će dovesti do neslaganja između rešenja koja su tim zakonom predlagana sa novim

političkim i ekonomskim okolnostima. Težilo se suzbijanju eventualnih nepravilnosti koje su mogle proisteci kao posledica daljeg važenja Zakona o svojojinskoj transformaciji, a koje su se odnosile i na razne pogodnosti koje su pojedinci, posebno iz vladajuće nomenklature, uživali u prethodnom periodu.

Uvažavanje iskustava drugih postsocijalističkih zemalja, koja su se mogla, manje-više, primeniti i na proces privatizacije u Srbiji je bilo jedno od opredeljenja kreatora novih reformi. Međutim, važan razlog donošenja novih institucionalnih (zakonskih) osnova privatizacije je bilo i što brže prikupljanje novih (dodatnih) sredstava, kako bi se tokom 1990-ih teško narušena privreda mogla brže oporaviti.

Stoga, oktobarske promene nisu značile samo smenu političke vlasti, već su kroz rešenja i novi set političkih i ekonomskih reformi, predstavljale diskontinuitet i novi početak tranzicije u Srbiji.

Privatizacija u Srbiji, od početka 2000-ih do današnjih dana je zasnovana na sledećim zakonskim rešenjima:

- Zakon o privatizaciji (Službeni glasnik Republike Srbije, God. LVII, broj 38, 29. jun 2001.),
- Zakon o Agenciji za privatizaciju (Službeni glasnik Republike Srbije, God. LVII, broj 38, 29. jun 2001.),
- Zakon o Akcijskom fondu (Službeni glasnik Republike Srbije, God. LVII, broj 38, 29. jun 2001.),
- Zakon o privatizaciji (Službeni glasnik Republike Srbije, God. LXX, broj 83, 5. avgust 2014.).

Zaokret u pogledu modela privatizacije u Srbiji, načinjen nakon 2000. godine uvođenjem novog zakona (iz 2001. godine) je predstavljao diskontinuitet sa dotadašnjom privatizacionom praksom, opredeljujući se isključivo za model prodaje. Međutim, nije ispunio očekivanja – nije obezbeđen ni dovoljno brz, ni dovoljno efikasan proces privatizacije i restrukturiranja preduzeća, a insistiranjem na samo jednom modelu privatizacije, celokupan proces je nepotrebno prolongiran, dok su istovremeno mnoga druga područja privatizacije (zemljišta, javni sektor, itd.), kako ističe Cerović, ostala ili nerešena ili neobuhvaćena (Cerović, 2012, 351).

Hronološkim uvidom u institucionalne osnove privatizacije u Srbiji kroz zakone o privatizaciji, može se izdvojiti nekoliko njihovih opštih karakteristika:

- primetan je nesklad između obećanja inaugurisanih u navedenim zakonskim rešenjima i rezultata i efekata privatizacije nakon primene istih,
- zakonska rešenja su često predstavljala odraz aktuelnih političkih ambicija i interesa, a manje objektivnih ekonomskih mogućnosti i potreba,
- prenaplašena dogmatizacija i ideologizacija privatizacije otvorila je put za jačanje i širenje funkcija i delokruga države u ili povodom ovog procesa, što je u suprotnosti sa reformskim ciljem smanjenja uloge države u ekonomiji, uz davanje prednosti tržištu i tržišnim institucijama,
- nesklad između zakonskih rešenja u pogledu modela privatizacije usled nepostojanja jasne vizije i strategije privatizacije i njene uloge u podsticanju privrednog rasta i razvoja,
- diskontinuitet zakonskih rešenja kao posledica izražene političke nestabilnosti, zbog koje se i ne može govoriti postojanju adekvatnog institucionalnog okvira privatizacije u Srbiji.

Transakcioni troškovi privatizacije u Srbiji

Efekti procesa privatizacije se mogu posmatrati i sa aspekta transakcionih troškova nastalih tokom, ili kao posledica svojinske transformacije. Iako kao proces svojinske transformacije, privatizacija povlači uređenje i regulaciju svojinskih prava i odnosa, sa jedne strane, ona je i oblik ekonomske razmene zasnovane na ekonomskom interesu kako onog koji nudi preduzeće (država), tako i potencijalnog kupca tog preduzeća (budući privatni vlasnik) i ima dve dimenzije: pravnu i ekonomsku. S obzirom da podrazumeva promenu vlasništva, privatizacija je, sama po sebi, regulatorni proces. Privatizacija, sa druge strane, stvara novu vlasničku strukturu. Stoga, kao važno pitanje nameće se pitanje ugovora i ugovornih obaveza, kao i svih drugih pratećih elemenata i mehanizama koji regulišu i dovode do kraja proces

privatizacije i nužno - troškova samog procesa privatizacije. Troškovi se odnose na sve učesnike u ovom procesu, počev od države kao nosioca ovog procesa, pa sve do zainteresovanih učesnika, odnosno potencijalnih kupaca. Troškovi obuhvataju različite varijetete državnih aktivnosti, kao što je npr. organizovanje privatizacije, kao i obezbeđenje zakonske regulative za sprovođenje samog procesa privatizacije, i sl., dok se troškovi potencijalnih kupaca tiču dobijanja informacija, regulisanja ugovora i ugovornih obaveza (s obzirom da je reč o transferu zakonskih prava), itd (Jovanović, 1994, 895).

Pojedini autori (Carter, 2013) ističu da institucionalni pristup procesu privatizacije implicira da zemlje koje imaju nestabilno institucionalno okruženje mogu imitirati ili kopirati privatizacione programe koji su se pokazali uspešnim u zemljama koje imaju stabilan institucionalni okvir. Smatramo da je od izuzetne važnosti da program privatizacije bude zasnovan na institucionalnom okviru koji će, pre svega, zaštititi interese stranaka u procesu privatizacije, ali koji će, isto tako, biti u mogućnosti da se prilagodi eventualnim nepredviđenim i novonastalim okolnostima (Williamson, 1979, 258), često prisutnim u zemljama u tranziciji. Otuda, među faktorima na kojima se zasniva naša namera da proces privatizacije, kao i njegove efekte na privredni rast i razvoj srpske privrede, analiziramo pomoću transakcionih troškova posebno ističemo izraženi oportunistički aspekt ekonomskih aktera u transakciji, koji predstavlja jednu od centralnih analitičkih kategorija teorije transakcionih troškova. Pored oportunističkog, teorija transakcionih troškova naglašava i ograničenu racionalnost i težnju ka realizaciji ličnog interesa učesnika u transakciji. S obzirom da su predmet analize u ovom radu ostvareni efekti privatizacije u Srbiji, transakcione troškove ćemo posmatrati u nešto otvorenijem smislu, kao administrativne troškove i troškove koji proizilaze iz nepotpunih ugovora (Bel, Warner, 2008), koje bismo odredili kao troškove samog čina privatizacije, ali i one troškove koji se javljaju prilikom nepoštovanja preuzetih ugovornih obaveza, koje bismo odredili kao troškove koji se javljaju u toku trajanja procesa privatizacije, odnosno realizacije ugovora.

Pre nego što ponudimo analizu efekata privatizacije, sa aspekta transakcionih troškova, pogledajmo kakvi su rezultati u pogledu prihoda ostvarenih u procesu privatizacije u periodu od 2002. do 2014.

godine. Posmatrani period se okončava sa 2014. godinom i ne uzima efekte privatizacije obuhvaćene novim Zakonom iz 2014. godine iz dva razloga: prvo, na dan stupanja na snagu poslednjeg Zakona o privatizaciji (13. avgust 2014. godine), u postupku privatizacije je bilo 556 preduzeća, od kojih je 161 preduzeće bilo u postupku restrukturiranja, dok je u postupku privatizacije ostalo 89 preduzeća; drugo, analizirani rezultati u navedenom periodu nam ukazuju na pojavu stvarnih i potencijalnih transakcionih troškova privatizacije, koji se moraju uzeti u obzir prilikom završetka privatizacije, a posebno u pogledu privatizacije javnih preduzeća.

Metodom privatizacije prema zakonu iz 2001. godine privatizovano je ukupno 2.380 preduzeća, u kojima je radilo 332.000 zaposlenih uz ostvaren prihod od prodaje od 2,6 milijardi evra. Ako se ovom iznosu dodaju prihodi predviđeni za investicije i socijalni program (prihod od prodaje + investicije + socijalni program) onda je ukupan efekat privatizacije u posmatranom periodu oko 3,9 mlrd evra. Detaljnija analiza prihoda od privatizacije se može videti u sledećoj tabeli (Tabela 1).

Tabela 1 Prihodi od privatizacije u periodu 2002-2014. (u mil. evra)

God.	Prihod od prodaje				Investicije				Socijalni program			
	T	A	TK	Uk.	T	A	TK	Uk.	T	A	TK	Uk.
2002	200,7	34,9	83,0	318,5	303,2	10,8	5,9	320,0	145,8	0,0	0,0	145,8
2003	595,7	177,3	67,8	840,8	279,1	48,7	0,0	327,8	128,3	0,0	0,0	128,3
2004	11,2	90,3	52,2	153,7	63,6	32,9	0,0	96,5	2,6	0,0	0,0	2,6
2005	67,2	144,6	125,2	337,0	51,3	28,7	0,0	80,1	0,0	0,0	0,0	0,0
2006	50,2	97,2	70,1	217,5	87,2	28,3	0,0	115,4	0,0	0,0	0,0	0,0
2007	27,3	178,2	162,1	367,6	10,4	27,3	0,0	37,7	0,0	0,0	0,0	0,0
2008	33,5	98,0	84,8	216,2	48,3	5,8	0,0	54,1	0,0	0,0	0,0	0,0
2009	3,4	33,7	10,5	47,5	2,7	9,0	0,0	11,7	0,0	0,0	0,0	0,0
2010	0,5	6,6	11,6	18,7	0,0	1,2	0,0	1,2	0,0	0,0	0,0	0,0
2011	0,9	0,1	17,0	18,0	0,8	0,0	0,0	0,8	0,0	0,0	0,0	0,0
2012	0,0	2,2	13,3	15,4	0,0	0,5	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0
2013	0,0	0,0	14,9	14,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
2014	0,0	0,0	6,8	6,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Uk.	990,5	863,0	719,3	2.572,8	846,6	193,3	5,9	1.045,9	276,7	0,0	0,0	276,7

Izvor: Bilten javnih finansija, broj 124, decembar 2014. godine, 37.

Napomena: T - tenderi; A - aukcije; TK - tržište kapitala; Uk. - ukupno

U Tabeli 2 se daje pregled ostvarenih i raspoređenih sredstava po osnovu postupka privatizacije u Srbiji u periodu od 2002 do 2013. godine, u okviru kojih su sadržani i neki od navedenih elemenata

transakcionih troškova. Navedeni pregled predstavlja osnovu za dalju empirijsku analizu transakcionih troškova privatizacije u Srbiji.

Tabela 2 Ostvarena i raspoređena sredstava u postupku privatizacije u Srbiji u periodu 2002-2013. (u 000 dinara)

God.	Iznos ugovorenih prodaja	Naplaćeni iznosi sredstava ugovorenih prodaja	Troškovi privatizacije	Finansijski rashodi i finansijski prihodi	Iznos uplaćenih sredstava u budžet	Iznos sredstava od prodaje za koje nije završena raspodela sredstava
2002	15.735.124	12.911.448	19.435		11.263.350	1.597.279
2003	65.572.548	42.160.380	949.795	-22.921	30.010.760	11.152.215
2004	10.688.526	7.807.256	276.729	1.412.686	16.327.838	-7.978.729
2005	23.763.797	18.178.978	574.998	401.447	9.027.466	7.616.826
2006	21.643.256	19.017.558	1.178.727	-1.268.451	11.801.644	1.253.546
2007	36.694.777	29.352.441	1.714.176	-1.286.448	15.997.719	3.276.251
2008	22.824.031	29.604.596	2.088.530	-531.539	18.017.049	1.784.091
2009	9.168.193	12.137.271	1.451.457	-249.613	11.300.878	-3.128.480
2010	3.234.752	10.714.172	374.525	-398.095	5.990.100	1.238.437
2011	699.353	6.308.796	610.561	1.881.139	4.977.029	2.063.735
2012	943.846	6.222.315	75.394	2.395.651	2.805.864	4.953.103
2013	1.786.822	4.333.161	96.463	675.354	1.442.761	2.671.301
Uk.	212.755.024	198.748.372	9.410.790	3.009.209	138.962.457	26.499.576

Izvor: Ministarstvo privrede RS, 20.02.2014.

Posmatrajući proces privatizacije kao postupak uspostavljanja i regulacije nove vlasničke strukture, može se videti da se među troškovima privatizacije iz tabele nalaze i oni u iznosu od oko 9,4 milijarde dinara, koji imaju elemente transakcionih troškova. Tako se mogu izdvojiti troškovi konsultantskih usluga, provizija Agencije, troškovi berze i brokerskih usluga i dr.

Međutim, analiza uticaja efikasnosti privatizacije u Srbiji, sa aspekta transakcionih troškova pruža drugačiju sliku ukoliko privatizaciju posmatramo kao proces svojinske transformacije, sa ciljem povećanja efikasnosti preduzeća koja su predmet privatizacije. Posebno naglašavamo da je reč o procesu, čiji se rezultati ne završavaju potpisivanjem ugovora o kupoprodaji, već je nužno ovaj proces pratiti i kontrolisati da li se preuzete ugovorne obaveze izvršavaju na način kako je ugovorom određeno. U tom slučaju, proces privatizacije je, sa jedne strane vremenski ograničen (ugovorne obaveze najčešće traju 5 godina), a sa druge strane, institucionalno uobličen, jer predstavlja ugovorni odnos između države, koja igra ulogu titulara svojine koja je

predmet privatizacije i potencijalnih, odnosno budućih kupaca. Ovako postavljena analiza uticaja privatizacije na privredni rast i razvoj srpske privrede omogućava mnogo bolji uvid u njene efekte i posebno transakcione troškove.

Dakle, posmatrajući transakcione troškove kao troškove koji se javljaju tokom postupka prenosa svojinskih prava, ali i one troškove koji, prema široj definiciji Dagleasa Alena (Douglas Allen) obuhvataju sve direktne troškove, kao i sve prateće nedostatke, odnosno neefikasnosti, u transakciji, naša namera jeste da pokažemo da se transakcioni troškovi privatizacije ne mogu svesti samo na troškove njenog organizovanja, zatim, troškove koji se tiču dobijanja pravovremenih i tačnih informacija i sl., koji predstavljaju transakcione troškove privatizacije u njenoj početnoj fazi, već da se tim troškovima mogu pridodati svi oni stvarni i potencijalni transakcioni troškovi koji su se javili (ili se mogu javiti) usled nepoštovanja preuzetih ugovornih obaveza u određenom vremenskom periodu (npr. izgubljeno tržište, izgubljeni prihodi koje su ta preduzeća trebalo da generišu, petogodišnja amortizacija opreme, preuzimanje brige o tim preduzećima, njihova priprema za novi krug privatizacije, i dr.). U skladu sa tim, potrebno je da se usmerimo ka raskinutim privatizacionim ugovorima, koji proizvode direktan transakcioni trošak koji snosi država.

U Srbiji je u periodu od 2002. do 2012. godine raskinut 671 ugovor o privatizaciji, što je 41,5% od ukupnog broja privatizovanih preduzeća putem tendera i aukcija (zbog neispunjavanja ugovornih obaveza u grupaciji tenderskih preduzeća raskid je 55%). U tim preduzećima se nalazilo 45% svih zaposlenih. Deo preuzetih obaveza nikada nije bio isplaćen, zbog čega je i došlo do raskida ugovora (Nikolić, 2013). Imajući u vidu činjenicu da preduzeća koja su predmet raskinutih privatizacija, ponovo postaju problem koji država treba da reši, a nisu uspešno privatizovana, troškovi njihovog „održavanja u životu“, kao i troškovi pripreme za novi krug privatizacije predstavljaju direktan transakcioni trošak države, kao jedne od ugovornih strana u procesu privatizacije i direktan gubitak privrede Srbije, što ćemo u nastavku pokušati detaljnije da obrazložimo.

Preduzeća koja jesu, ili ponovo prelaze u nadležnost Republike Srbije², dobijaju značajnu podršku kroz „indirektne“ subvencije, pre svega tolerisanje neplaćanja obaveza prema državi i javnim preduzećima. Prema navodima Arsića, ova preduzeća ostvaruju gubitke koji su u periodu od 2008. do 2010. godine iznosili oko 350 do 400 miliona evra godišnje. U nastojanju da ih održi u životu i pripremi za novi krug privatizacije, država toleriše neplaćanje obaveza za poreze i doprinose, kao i obaveza prema javnim preduzećima. Samo tokom 2011. godine, dugovanja za neplaćene poreze i doprinose su povećana u bruto iznosu za oko 15 milijardi dinara, tj. oko 150 miliona evra. Najveći deo (više od 80%) akumuliranih dugova prema državi odnosi se na preduzeća u statusu restrukturiranja. Takođe, ova preduzeća dobijaju i druge značajne „indirektne“ subvencije u iznosu od oko 95 miliona evra godišnje, u koje spadaju tzv. „meki“ krediti koji se uglavnom ne otplaćuju, zbog čega se i tretiraju kao subvencija. Ova sredstva su uglavnom plasirana preko Fonda za razvoj. Ona uključuju subvencije iz budžeta Republike (oko 35 miliona evra godišnje), koja predstavljaju „kredite za posebne namene“ koji se uglavnom ne vraćaju i predstavljaju rashod za republički budžet (Arsić, 2012, 78). Nalazi Svetske banke pokazuju da su tokom 2013. godine, ova preduzeća ukupno napravila 690 miliona evra gubitaka, što je preko 2% BDP-a, čime se stvara značajan negativni efekat preliivanja na velika javna komunalna preduzeća, dok je u periodu od 2010. do 2015. godine oko 140 preduzeća koja su u restrukturiranju koštalo Republiku Srbiju milijardu evra, u direktnim i indirektnim subvencijama (World Bank Report, 2015, 27). Deo toga (ono što odlazi preduzećima iz neuspelih privatizacija) predstavlja nepotreban transakcioni troška privatizacije.

Međutim, ako kao deo procesa privatizacije posmatramo i preduzeća u restrukturiranju (sve do njihove konačne privatizacije) i trošak ovog dela programa kao pripremu za samu privatizacionu transakciju, situacija je mnogo teža. Ovo smo pokazali na primeru 17 preduzeća, koji su određeni kao subjekti privatizacije od strateškog

² Sve do ukidanja Agencije za privatizaciju, ova preduzeća su bila u njenoj nadležnosti. Nakon njenog prestanka sa radom, 29.01.2016. godine, sve nadležnosti i obaveze, kao i preduzeća, koje je Agencija za privatizaciju imala preuzelo je Ministarstvo privrede Republike Srbije. U okviru ovog ministarstva, Vlada Republike Srbije je osnovala Agenciju za vođenje sporova u postupku privatizacije koja se bavi poslovima zastupanja u postupcima pred sudovima, arbitražama, organima uprave i drugim nadležnim organima, u kojima je učestvovala Agencija za privatizaciju, a koji su pokrenuti prije 01.02.2016. godine.

značaja za privredu Srbije.³ Razlozi zbog kojih smo se opredelili da transakcione troškove privatizacije u Srbiji analiziramo na primeru ovih 17 preduzeća sadržani su u navedenoj odluci: strateški značaj ovih preduzeća je određen na osnovu pozitivnog uticaja na nivo zaposlenosti u regionu, pozitivnog uticaja na poslovanje drugih privrednih subjekata, tržišnog učešća i tržišnog potencijala, održivosti tekuće proizvodno-poslovne aktivnosti, proizvoda/usluga od strateškog značaja za privredu Republike Srbije, kao i izvesnosti privatizacije u roku od godinu dana i atraktivnosti subjekata privatizacije za privlačenje značajnih investicija.

U obrazloženju⁴ koje je prethodilo ovoj odluci ističe se da se radi o preduzećima, subjektima privatizacije, koji zapošljavaju oko 22.000 radnika, te da bi odlazak u stečaj ovih društava i gubitak posla za veliki broj zaposlenih u ovim preduzećima prouzrokovao značajne negativne efekte u Republici Srbiji, prvenstveno na socijalnom i privrednom planu. U Tabeli 3 navodimo svih 17 preduzeća, kao i njihov tadašnji status.

Polazeći od ranije iznete pretpostavke da se transakcioni troškovi privatizacije ne mogu svoditi samo na troškove samog postupka, već da je to proces koji zahteva monitoring i od čijeg ishoda zavisi da li će se pojaviti neki novi stvarni i potencijalni transakcioni troškovi usled nepoštovanja preuzetih ugovornih obaveza u određenom vremenskom periodu, u navedenim preduzećima smo pažnju usmerili na one troškove, odnosno obaveze koje je preuzela država kako bi nastavila da brine o ovim preduzećima, pripremajući ih za novi krug privatizacije. U tabeli br. 4 prikazujemo ukupan iznos obaveza za svako preduzeće koji je preuzela država, zaključno sa 31.12.2013. godine (sve do usvajanja novog Zakona o privatizaciji 2014. godine) kao i učešće svakog preduzeća pojedinačno u ukupnim obavezama svih 17 preduzeća.

³ Odluka o određivanju subjekata privatizacije od strateškog značaja, Vlada Republike Srbije, 05 Broj: 023-6026/2015, Beograd, 29.05.2015.

⁴ Obrazloženje odluke o određivanju subjekata privatizacije od strateškog značaja, Ministarstvo privrede RS, <http://www.privreda.gov.rs/wp-content/uploads/2015/06/Obrazlozenje-17-strateskih-preduzeca.pdf>, (pristupljeno 20.10.2016.)

Tabela 3 Subjekti privatizacije od strateškog značaja za privredu Republike Srbije

Red. br.	Naziv preduzeća	Matični broj	Status
1.	Akcionarsko društvo Fabrika maziva Fam Kruševac	20047852	Raskinut ugovor; U restrukturiranju
2.	Korporacija Fabrika automobila Priboj, akcionarsko društvo Priboj	07210434	U restrukturiranju (u toku aktivnosti UPPR)
3.	Akcionarsko društvo za proizvodnju petrohemijskih proizvoda, sirovina i hemikalija Hip-Petrohemija Pančevo	08064300	U restrukturiranju (u toku aktivnosti UPPR)
4.	Poljoprivredna korporacija Beograd a.d. Padinska Skela	07042230	U restrukturiranju - neuspješna prodaja
5.	Javno preduzeće za podzemnu eksploataciju uglja Resavica	17507699	U restrukturiranju (u toku aktivnosti UPPR)
6.	Holding kompanija pamučni kombinat Yumco a.d. Vranje	07105720	U restrukturiranju - u toku aktivnosti na finansijskoj konsolidaciji preduzeća
7.	Preduzeće za proizvodnju gumarskih i hemijskih proizvoda Trayal korporacija a.d. Kruševac	07144083	Raskinut ugovor; U restrukturiranju - pokrenut stečajni postupak
8.	Akcionarsko društvo Galenika za proizvodnju lijekova, dentala, antibiotika, i dr., Beograd (Zemun)	07726325	Raskinut ugovor; U restrukturiranju - u toku su pregovori sa izabranim ponuđačem u postupku izbora strateškog partnera
9.	Politika – akcionarsko društvo za novinsko-izdavačku i grafičku djelatnost Beograd	07021747	U restrukturiranju (u toku aktivnosti UPPR)
10.	Akcionarsko društvo Ikarbus - Fabrika autobusa i specijalnih vozila Beograd (Zemun)	07739494	Raskinut ugovor; U restrukturiranju (u toku aktivnosti UPPR)
11.	RTB Bor - grupa rudarsko-topioničarski basen Bor d.o.o., Bor	07130562	Raskinut ugovor; U restrukturiranju (u toku aktivnosti UPPR)
12.	Holding preduzeće industrija hidraulike i pneumatika Prva petoletka a.d. Trstenik	07152264	Raskinut ugovor; U restrukturiranju - rešenje o bankrotstvu
13.	Holding preduzeće Prva iskra a.d. Barič	0702614	U restrukturiranju - pokrenut stečajni postupak
14.	Preduzeće za proizvodnju hidrauličkih servoupravljača PPT-servoupravljači a.d. Trstenik	07623925	Rešenje o bankrotstvu
15.	Akcionarsko društvo za holding, konsalting i menadžment poslove Grupa vozila Zastava vozila Kragujevac	07150989	U restrukturiranju - u toku je prenos djelova imovine na namjensku industriju
16.	Preduzeće za proizvodnju zaptivki PPT-zaptivke a.d. Trstenik	07623992	U restrukturiranju
17.	Akcionarsko društvo Holding industrija kablova Jagodina	07114192	U restrukturiranju (u toku aktivnosti UPPR)

Izvor: Ministarstvo privrede RS

Dakle, ukupan iznos obaveza koje je država preuzela kako bi nastavila da brine o ovim preduzećima iznosi oko 227 milijardi dinara, ili oko 2 milijarde evra⁵.

Tabela 4 Iznos obaveza subjekata privatizacije od strateškog značaja za privredu Srbije (zaključno sa 31.12.2013.)

Preduzeće	Iznos obaveza (u 000 RSD)	Učešće obaveza preduzeća u ukupnim obavezama 17 preduzeća (u %)
1. Galenika	23,963,093.00	10.57
2. Zastava	18,118,898.00	7.99
3. Yumco	4,149,966.00	1.83
4. Trayal	8,550,619.00	3.77
5. RTB Bor	50,516,151.00	22.29
6. Resavica	15,858,390.00	7.00
7. PKB	6,370,083	2.81
8. PPT Servoupravljači	833,530.00	0.37
9. Prva petoletka	1,235,382.00	0.55
10. Prva iskra	4,758,029.00	2.10
11. PPT Zaptivke	921,370.00	0.41
12. Politika	2,874,489.00	1.27
13. Petrohemija	56,412,796.00	24.89
14. Ikarbus	2,796,414.00	1.23
15. Holding kablovi JA	15,851,864.00	6.99
16. FAP	8,585,537.00	3.79
17. FAM KŠ	4,871,017.00	2.15
Ukupno	226,667,628.00	100.00

Izvor: Ministarstvo privrede RS

Imajući u vidu da su ova preduzeća u različitom statusu usled nepoštovanja preuzetih ugovornih obaveza (od pokrenutog stečajnog postupka u nekim preduzećima, preko neuspešnih prodaja, pokrenutih javnih poziva za prikupljanje pisama o zainteresovanosti, ili su trajno

⁵ Prema srednjem kursu NBS, koji je na dan 13.12.2013. godine iznosio 114,8823.

bila raspoređena u program restrukturiranja još od 2001. godine, ponovo prešla u nadležnost Republike Srbije, navedeni iznos ukupnih obaveza može se uzeti kao transakcioni trošak njihove privatizacije koje snosi Republika Srbija, a koji smanjuje eventualne buduće efekte privatizacije i negativno utiče na razvoj srpske privrede.

Na primeru navedenih 17 preduzeća se može videti da se transakcioni troškovi privatizacije u Srbiji ne mogu svesti samo na troškove samog postupka privatizacije, već da se mogu javiti i novi stvarni i potencijalni transakcioni troškovi, naročito u slučajevima nepoštovanja preuzetih ugovornih obaveza, raskida privatizacionih ugovora i sl. S obzirom da je privatizacija pre svega proces, koji je nužno kontrolisati do isteka preuzetih ugovornih obaveza, ovi transakcioni troškovi se, takođe, moraju imati u vidu prilikom analize ukupnih efekata privatizacije na rast i razvoj srpske privrede.

Zaključak

Transakcioni troškovi privatizacije koje snose učesnici u transakciji mogu, dakle, obuhvatati i troškove koji se odnose na moguće socijalne i političke probleme koji se mogu javiti usled nepoštovanja preuzetih ugovornih obaveza. Kreatori privatizacionih programa su suočeni sa neizvesnim okolnostima i nesagledivim ishodima privatizacije, zbog čega je teško dizajnirati savršen program privatizacije, kreirati kompletne ugovore i propise, kao i efikasno nadzirati realizaciju preuzetih ugovornih obaveza. Štaviše, ukoliko se pokaže da su dugoročno održivi podsticaji za pojedine ekonomske aktere u ugovoru slabi, praćeni mehanizmima nadzora i kontrole koji su nedovoljno efikasni, oni akteri sa oportunističkim namerama, se mogu okrenuti realizaciji određenih kratkoročnih ekonomskih interesa na štetu društvenih. Ova pretpostavka se zasniva na činjenici da složenost procesa privatizacije, kao i nepredvidivost njenih rezultata mogu stvoriti mogućnosti za pojavu i jačanje intenziteta oportunističkog ponašanja pojedinih ekonomskih aktera, što vodi ka povećanju transakcionih troškova.

Kada govorimo o transakcionim troškovima privatizacije, bitno je da naglasimo da je privatizacija, pre svega, proces u kome je ugovorna obaveza vremenski ograničena (najčešće na period od 5 godina). U tom

periodu je potrebno sprovesti efikasnu kontrolu i nadzor da li se preuzete ugovorne obaveze poštuju i izvršavaju, ili ne. Smatramo veoma važnim da ukažemo na značaj i efekte onih troškova transakcije koje u procesu privatizacije ima država, a koji se mogu javiti prilikom nepoštovanja ugovornih obaveza, ili raskida privatizacionih ugovora. U prethodnoj analizi smo pokazali da ovi troškovi predstavljaju stvarne i potencijalne transakcione troškove privatizacije koji nanose direktnu štetu srpskoj privredi. Ovo pitanje je, u skladu sa analizom ovog rada, značajno iz dva razloga: a) visina transakcionih troškova je obrnuto proporcionalna kvalitetu institucionalnog okvira unutar koga se odvija transakcija (manji transakcioni troškovi – kvalitetnije institucije i obrnuto), b) visina transakcionih troškova utiče i na ekonomsku efikasnost institucija, a sledstveno tome i na privredni rast i razvoj. Već na ovom mestu se može uočiti uzročno-posledična veza između transakcionih troškova, kvaliteta institucija i privrednog rasta i razvoja. Niži transakcioni troškovi su posledica kvalitetnijih institucija, a kvalitetne institucije mogu nastati (i nastaju) u zemljama koje beleže pozitivne stope rasta. Otuda, troškovi neuspelih privatizacija predstavljaju transakcioni trošak procesa privatizacije, a njihova veličina daje osnovnu ideju o kvalitetu institucija. Na osnovu raskinutih privatizacionih ugovora u Srbiji (koji nisu primetnije veći od drugih tranzicionih privreda) možemo zaključiti da su institucije na početku tranzicije (kada se obavlja najveći deo privatizacije) odviše slabe da garantuju njen uspeh sa stanovišta odnosa transakcionih troškova prema privatizacionim prihodima. Na osnovu toga, možemo zaključiti i to da su oni ekonomisti koji su se zalagali za postupnost reformi u tranziciji imali ispravna stanovišta.

Reference

1. Allen D. W., „Transaction Costs“, *Encyclopedia of law and economics*, 1999, 893-926.
2. Arsić M., „Reforme državnih i društvenih preduzeća“, *Kvartalni monitor*, br. 28, FREN, Ekonomski fakultet, januar – mart 2012., 72-82.
3. Bel G., Warner M., „Does privatization of solid waste and water services reduce costs? A review of empirical studies“, *Resources, Conservation and Recycling*, 52 (2008), 1337-1448.
4. *Bilten javnih finansija*, Ministarstvo finansija, Republika Srbija, broj 124, decembar 2014.
5. Carter M. Z., „Privatization: A Multy-Theory Perspective“, *Journal of Management Policy and Practice*, Vol. 14, No. 2, 2013, 108-120.
6. Commons J. R., *Institutional economics – its place in political economy*, The Macmillan Company, New York, 1934.
7. Cerović B., *Tranzicija - zamisli i ostvarenja*, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, 2012.
8. Dahlman C. J., *The open field system and beyond – a property right analysis of an economic institution*, Cambridge University Press, 1980.
9. Furubotn E. G., Pejovich S., „Property Rights and Economic Theory: A Survey of Recent Literature“, *Journal of Economic Literature*, Vol. 10, No. 4. (Dec., 1972), 1137-1162.
10. Furubotn E. G., Richter R., „The New Institutional Economics of Markets – An Introduction“, in *The New Institutional Economics of Markets*, (eds. E. G. Furubotn, R. Richter) Cheltenham, UK: Edward Elgar, 2010., 1-29.
11. Hodgson M. G., *Conceptualizing capitalism - institutions, evolution, future*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2015.
12. Hodgson G. M., „The Economics of Property Rights is about neither Property nor Rights“, *Hertfordshire Business School*, University of Hertfordshire, September 2014, 1-25.
13. Jovanović A., „Transakcioni troškovi privatizacije“, *Pravni život*, Godina XLII, knjiga 412, broj 9-10., 1994., str. 895-905.
14. Kim J., Mahoney J. T., „Property Rights Theory, Transaction Costs Theory, and Agency Theory: An Organizational Economics Approach to Strategic Management“, *Managerial and Decision Economics*, 26, 2005, 223-242.
15. Leković V., *Institucionalna ekonomija*, Ekonomski fakultet, Kragujevac, 2010.

16. Marinescu C., „Transaction Costs and Institutions' Efficiency: A Critical Approach“, *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 71, No. 2., April 2012., 254-276.
17. Megginson W., „Privatization“, *Foreign Policy*, Spring 2000., 14-27.
18. Meramveliotakis G., Milonakis D., „Surveying the Transaction Cost Foundations of New Institutional Economics: A Critical Inquiry“, *Journal of Economic Issues*, Vol. XLIV, No. 4, December 2010, 1045-1071.
19. Mijatović B., *Privatizacija*, Ekonomski institut, Beograd, 1993.
20. Nikolić I., *Efekti privatizacije na performanse industrijskih preduzeća u Srbiji*, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet, Beograd, 2013.
21. *Obrazloženje odluke o određivanju subjekata privatizacije od strateškog značaja*, Ministarstvo privrede RS, <http://www.privreda.gov.rs/wp-content/uploads/2015/06/Obrazlozenje-17-strateskih-preduzeca.pdf>, (pristupljeno 20.10.2016.)
22. *Odluka o određivanju subjekata privatizacije od strateškog značaja*, Vlada Republike Srbije, 05 Broj: 023-6026/2015, Beograd, 29.05.2015.
23. Ostojić S., „Osvrt na iskustva privatizacije - pouka ili ne“, *Privredna izgradnja* (2002) XLV: 1-2, 35-62.
24. Perotti E., „Credible Privatization“, *The American Economic Review*, Vol. 85, No. 4 (Sep., 1995), 847-859.
25. Pessali F.H., „Metaphors of Transaction Cost Economics“, *Review of Social Economy*, Vol. LXVII, No. 3, September 2009, 313-328.
26. *Republika Srbija – strateški okvir za partnerstvo 2016-2020*, World Bank Group, Izveštaj br. 100464-YF, maj 2015.
27. Roberts W.P., Greenwood R., „Integrating transaction cost and institutional theories: toward a constrained-efficiency framework for understanding organizational adoption“, *Academy of Management Review*, 1997, Vol. 22, No. 2, 346-373.
28. Spiller T.P., „Regulation: A Transaction Cost Perspective“, *California Management Review*, Vol. 52, No. 2, Winter 2010., 147-158.
29. Vilijamson E. O., Vinter G. V., *Priroda firme*, CID, Podgorica, 2000.
30. Williamson O., „Transaction – Cost Economics: The Governance of Contractual Relations“, *Journal of Law and Economics*, Vol. 22, No. 2, (Oct. 1979), 233-261.
31. Wallin B. A., „The Need for a Privatization Process: Lessons from Development and Implementation“, *Public Administration Review*, Vol. 57, No. 1 (Jan. - Feb., 1997), 11-20.

32. Williamson O. E., „Transaction cost economics“, chapter 3, *Handbook of Industrial Organization*, Volume 1, (ed. R. Schmalensee and R. D. Willing), Elsevier Science Publishers, 1989, 136-178.
33. Williamson O., Ghani T., „Transaction cost economics and its uses in marketing“, *J. of the Acad. Mark. Sci.*, (2012) 40: 74-85.
34. Yarrow G., King M., Mairesse J., Melitz J., „Privatization in Theory and Practice“, *Economic Policy*, Vol. 1, No. 2 (Apr., 1986), 323-377.

INSTITUTIONAL ASPECTS OF PRIVATIZATION IN SERBIA - ANALYSIS OF ACHIEVED

The reforms in the decades that were behind us were mostly based on the privatization process. It was considered, on the one hand, that privatization is a prerequisite for the establishment of a market economy and, as such, a basis for improving the existing economic situation, while, on the other hand, privatization is approached cautiously and with a degree of skepticism with advocacy of its gradual implementation. It was necessary to take into account the existing objective circumstances in which privatization is carried out, first of all, its institutional environment. This paper will analyze the institutional framework of privatization in Serbia, in the context of its achieved effects. In addition to reviewing the normative (legal) framework of this process, special attention will be paid to the analysis of the privatization process from the aspect of property rights and the theory of transaction costs, as the basic theoretical concepts of institutional economics.

Keywords: privatization, institutions, property rights, transaction costs, institutional economics

DINAMIKA ODNOSA BRUTO DOMAĆEG PROIZVODA, INVESTICIJA I TRGOVINSKOG BILANSA U REPUBLICI SRBIJI I IZABRANIM BALKANSKIM ZEMLJAMA

Ljiljana Maksimović* i Milan Kostić**

Značaj ulaganja u fiksni kapital za stopu rasta bruto domaćeg proizvoda per capita (BDPp/c) i spoljnotrgovinsku poziciju država veoma je veliki. Dok je kod uticaja ulaganja u fiksni kapital na BDPp/c veza nedvosmisleno pozitivna, kod uticaja na spoljnotrgovinski bilans to nije slučaj. Kratkoročno ove investicije proizvode veći uvoz od izvoza, a dugoročno bi trebalo da imaju veći uticaj na izvoz nego na uvoz. Kakav će stvarni uticaj investicija biti na ekonomski rast i spoljnotrgovinsku poziciju država zavisi pre svega od oblika njihovog ulaska i sektora u koji ulaze. Napred pomenute teze autori su testirali na primeru odabranih balkanskih država sa posebnim osvrtom na Srbiju. Takođe, autori su u radu dali preporuke kako poboljšati uticaj investicija na ekonomski rast država Balkana.

Ključne reči: investicije u fiksni kapital, ekonomski rast, spoljnotrgovinski bilans

Uvod

Investicije su najznačajniji pokretač ekonomskog razvoja nacionalne ekonomije, tako da svaka država nastoji da podstiče investicionu aktivnost. Posebno su značajne one investicije koje su vezane za ulaganje u fiksni kapital i u najsavremeniju tehnologiju koja proizvodi dobra sa velikom dodatom vrednosti. Predmet stalne analize ekonomista jesu dinamika, intenzitet i kvalitet ovih investicija, izvori finansiranja investicija (domaća ili inostrana štednja), oblici priliva stranog kapitala (kredit, greenfeild, brownfeald investicije), sektorska struktura investicija, uticaj investicija na trgovinski bilans zemlje, politika privlačenja stranih investicija i sl.

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, maksimoviclj@kg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, mkostic@kg.ac.rs

Predmet analize ovog rada biće veza koja postoji između ulaganja u fiksni kapital i efekata koje ovakva vrsta ulaganja ima na bruto domaći proizvod per capita (BDPp/c) i saldo spoljnotrgovinskog bilansa izabranih zemalja Balkana. Cilj rada je da se daju odgovori na sledeća pitanja: kakvi su efekti ulaganja u fiksni kapital na ekonomski razvoj i kretanje uvoza i izvoza; kako poboljšati uticaj tih ulaganja na ekonomski razvoj i spoljnotrgovinsku poziciju nacionalnih ekonomija Balkana. Rad je strukturiran u skladu sa napred pomenutim istraživačkim ciljevima.

Investicije u izabranim balkanskim zemljama u periodu tranzicije

Sva pitanja koja se tiču obima, kvaliteta i strukture investicija posebnu težinu imaju u zemljama Balkana koje su sprovodile tranziciju u veoma nepovoljnim uslovima. Generalno, karakteristike tranzicije zemalja Balkana mogu se svesti na privatizaciju državnog (društvenog) kapitala, deindustrijalizaciju i nepovoljnu sektorsku distribuciju stranih direktnih investicija.

Privatizacija je u većini zemalja Balkana kasnila zbog političkih previranja i vojnih sukoba koji su devastirali industrijske kapacitete i pokidali proizvodne veze kompanija u regionu. I u vreme dok su se u balkanskim zemljama ili nedovoljno koristili, ili zatvarali industrijski kapaciteti, ili uništavali u vojnim sukobima, dotle su strani investitori učestvovali u vlasničkom, finansijskom i organizacionom restrukturiranju preduzeća u Centralnoj i Istočnoj Evropi. Dok su se u navedenim zemljama, naročito posle 2008, intenzivirali procesi reindustrijalizacije, u zemljama Balkana nastavljani su procesi deindustrijalizacije (Bartlett, 2008).

U nestabilnim političkim prilikama u balkanskim zemljama strani investitori su bili zainteresovani samo za delatnosti i kompanije koje su bile profitabilne i u prethodnom sistemu, pa su ih putem akvizicija u procesu privatizacije uključili u proizvodne mreže svojih transnacionalnih kompanija. Sektorska distribucija stranih direktnih investicija (SDI) u balkanskim zemljama dodatno je pojačavala pad proizvodnje (Bartlett, Prica, 2012; Kolotay, 2010). Kako su pokazivale brojne studije, do 2010. godine sektor usluga je činio najveći deo SDI u tim zemljama. Strani investitori su uglavnom ulagali u bankarstvo,

telekomunikacije, nekretnine, veleprodaju i maloprodaju. (Estrin, Uvalic, 2016). Većina balkanskih zemalja je privukla samo mali deo SDI u proizvodnji.

Uvalić i Estrin u svojoj studiji nisu uspeli da dokažu efekte prelivanja SDI u navedenim zemljama u periodu 2002-2012. Njihova studija je pokazala da je priliv SDI u tom periodu imao zanemarljiv uticaj na dodatnu vrednost u proizvodnji, na zaposlenost i izvoz tih zemalja.

Mencinger je u svojoj analizi (Mencinger, 2003) pokazao da SDI ne podstiču uvek ekonomski rast. Iako su za finansijske institucije, političare i veliku većinu ekonomista, strane investicije neka vrsta leka za sve ekonomske probleme u tržišnim ekonomijama u nastajanju, brojne studije su pokazale negativnu korelaciju između SDI i ekonomskog rasta. Ekonomska teorija ukazuje da nesputani tokovi kapitala podstiču efikasnu alokaciju resursa, što treba da podstakne ekonomski rast, ali brojne studije, (rađene za različite grupe zemalja i različite periode) uglavnom nisu potvrdile tu kauzalnost. Razloge treba tražiti u samom fenomenu ekonomskog rasta koji je uslovljen istorijskim, ekonomskim, geopolitičkim, institucionalnim, kulturološkim i drugim faktorima koji presudno utiču na obim i strukturu SDI i njihov uticaj na ekonomski rast.

Analizirajući uticaj SDI na ekonomski rast naprednih tranzicionih zemalja, Maksimović i Radosavljević (2015) su pokazali da makroekonomska stabilnost, sektorska struktura investicija, kvalitet ljudskog kapitala, razvoj i kvalitet institucija, omogućavaju da se ispolje pozitivni efekti SDI na ekonomski rast.

Kolotai (Kolotay, 2013) je isticao da fragmentacija proizvodnje u tranzicionim zemljama onemogućava da se ostvare efekti ekonomije obima, i da se to ograničenje može prevazići samo regionalnom saradnjom i integracijom.

Istraživanja koja su se odnosila na odnos SDI i domaćih investicija ukazivala su na izražen efekat istiskivanja domaćih od strane inostranih investicija. Tako je istraživanje iz 2015. godine (Jude, 2015), koje je obuhvatilo deset tranzicionih ekonomija u periodu od 1990. do 2010. godine, pokazalo da SDI istiskuju domaće investicije i da je efekat istiskivanja veliki u slučaju merdžera i akvizicija a značajno manji u slučaju greenfeild investicija.

Brojne analize o uticaju SDI na ekonomski rast tranzicionih zemalja ukazuju da su efekti pozitivni samo u slučaju uspešnih mikroekonomskih, makroekonomskih i institucionalnih reformi (Moran, 2014).

Kretanje bruto domaćeg proizvoda, trgovinskog bilansa i investicija u fiksni kapital na uzorku odabranih ekonomija Balkana

Kada se govori o uticaju investicija u fiksni kapital na spoljnotrgovinsku poziciju država, mora se imati u vidu da one po pravilu u kratkom roku nemaju pozitivan efekat, ali su u dugom roku značajan generator povećanja izvoza jedne ekonomije. To je i razumljivo jer se u kratkom roku od ovih investicija očekuje povećanje uvoza opreme, koja će se ugraditi u pogone namenjene za buduću proizvodnju. Tek na duži rok se očekuje veći doprinos ovih investicija izvozu jedne nacionalne ekonomije. Ono što treba proceniti jeste kratkoročni negativan i dugoročni pozitivan uticaj investicija u fiksni kapital na saldo spoljnotrgovinskog bilansa nacionalnih ekonomija.

Istraživanje veze između investicija u fiksni kapital, kretanja bruto domaćeg proizvoda per capita (BDPp/c) i spoljnotrgovinskog salda nacionalnih ekonomija je izvršeno na uzorku sledećih balkanskih država: Albanija, Bugarska, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Crna Gora, Makedonija, Rumunija, Srbija i Slovenija. Neki rezultati istraživanja vezani za Srbiju su posebno izdvojeni. U istraživanju su korišćeni podaci Svetske banke (World Bank) o bruto domaćem proizvodu per capita (BDPp/c), izvozu, uvozu i bruto ulaganju u fiksni kapital. Podaci su izraženi u cenama iz 2010. godine, čime je izbegnut uticaj inflacije na kretanje ovih varijabli. Istraživanje je sprovedeno za vremenski period 2008-2017. Rezultati istraživanja prezentirani su u nastavku rada.

Kao što se može primetiti kretanje BDP per capita (BDPp/c) za analizirani period varira od države do države Balkana. Najviši BDPp/c ima Slovenija, zatim slede Hrvatska, Rumunija i Bugarska (koja ima ispod prosečnu vrednost BDPpc analiziranih država) (Tabela 1).

Slovenija ima izrazito veći BDPp/c u odnosu na sve ostale analizirane države. Što se tiče Srbije, ona se nalazi u donjem delu tabele sa ispod prosečnim BDPp/c, a iza nje su samo Makedonija, Bosna i

Hercegovina i Albanija (slika 1). Ovo govori o vrlo nezavidnoj poziciji Srbije i država koje se po veličini BDPp/c nalaze iza nje. Poboljšanje ovako nezavidne pozicije zahteva značajnu promenu u vođenju ekonomske politike Srbije i država koje je su po veličini ovog indikatora iza nje.

Tabela 1 Kretanje BDP *per capita* izabраниh država Balkana, u periodu 2008-2017.

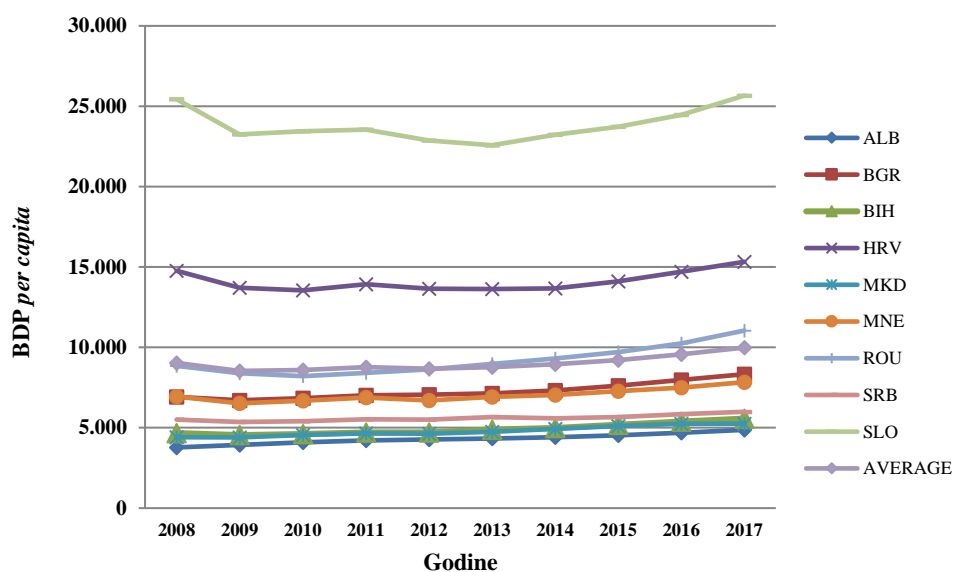
Države	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ALB	3,775.48	3,928.34	4,094.36	4,210.08	4,276.92	4,327.61	4,413.34	4,524.47	4,683.52	4,867.63
BGR	6,914.40	6,709.53	6,843.27	7,019.17	7,062.13	7,136.85	7,309.42	7,611.55	7,966.88	8,331.10
BIH	4,664.53	4,545.04	4,614.83	4,701.04	4,714.38	4,882.96	4,993.11	5,190.46	5,382.80	5,569.83
HRV	14,774.10	13,713.65	13,546.21	13,932.70	13,653.83	13,624.58	13,668.22	14,112.16	14,713.58	15,321.98
MKD	4,418.27	4,398.77	4,542.90	4,645.51	4,620.65	4,751.89	4,920.20	5,105.45	5,246.09	5,253.77
MNE	6,934.75	6,518.54	6,682.28	6,888.87	6,697.24	6,924.88	7,042.69	7,278.06	7,487.39	7,837.18
ROU	8,850.85	8,397.40	8,209.92	8,416.00	8,629.14	8,965.65	9,306.24	9,712.14	10,236.86	11,044.97
SRB	5,509.06	5,358.84	5,411.88	5,531.22	5,501.70	5,670.71	5,593.06	5,663.39	5,852.38	5,992.28
SLO	25,447.43	23,252.10	23,437.47	23,540.71	22,864.21	22,574.71	23,224.40	23,731.17	24,460.40	25,662.41
Prosek	9,032.10	8,535.80	8,598.12	8,765.03	8,668.91	8,762.20	8,941.19	9,214.32	9,558.88	9,986.80

Izvor: Baza Svetske Banke

Ono što zabrinjava jeste činjenica da se BDP p/c u Srbiji u celokupnom periodu istraživanja kreće u intervalu od 60% do 65% prosečnog BDP p/c za analizirane ekonomije. Ovo je svakako ograničavajući faktor jer ukoliko Srbija želi da dostigne prosek regiona, treba da ostvari značajnije povećanje stope ekonomskog rasta (BDPp/c) u narednom periodu, tim pre što su stope rasta u periodu 2014-2017. godina stagnantne.

U Tabeli 2 se može uočiti da Srbija beleži stopu rasta BDPp/c manju od proseka. U 2014. i 2015. godini stopa rasta BDPp/c je bila najniža u regionu, dok je u 2017. godini od Srbije bila lošija jedino Makedonija.

Suprotna situacija je sa Rumunijom, koja je u 2017. godini imala stopu rasta BDPp/c od oko 8%. Rumunija se poslednjih godina izdvojila kao ekonomski lider Balkana i najbrža rastuća ekonomija regiona.

Slika 1 Kretanje BDP *per capita* za izabrane države Balkana, u periodu 2008-2017.

Izvor: Baza Svetske Banke

Tabela 2 Godišnja stopa rasta BDP *per capita* za izabrane države Balkana, u periodu 2008-2017.

Države	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ALB	8.33	4.05	4.23	2.83	1.59	1.19	1.98	2.52	3.52	3.93
BGR	6.77	-2.96	1.99	2.57	0.61	1.06	2.42	4.13	4.67	4.57
BIH	5.72	-2.56	1.54	1.87	0.28	3.58	2.26	3.95	3.71	3.47
HRV	2.07	-7.18	-1.22	2.85	-2.00	-0.21	0.32	3.25	4.26	4.13
MKD	5.37	-0.44	3.28	2.26	-0.54	2.84	3.54	3.77	2.75	0.15
MNE	7.01	-6.00	2.51	3.09	-2.78	3.40	1.70	3.34	2.88	4.67
ROU	10.08	-5.12	-2.23	2.51	2.53	3.90	3.80	4.36	5.40	7.89
SRB	5.82	-2.73	0.99	2.21	-0.53	3.07	-1.37	1.26	3.34	2.39
SLO	3.14	-8.63	0.80	0.44	-2.87	-1.27	2.88	2.18	3.07	4.91
Prosek	6.03	-3.51	1.32	2.29	-0.41	1.95	1.95	3.20	3.73	4.01

Izvor: Baza Svetske Banke

Ukoliko Srbija želi da smanji zaostatak u razvoju za državama Balkana i u nekom razumnom roku sustigne prosek regiona (to je stopa rasta BDPp/c od 4 % u 2017. godini), mora da ostvari stopu rasta od minimalno 6%. Ako želi da dostigne razvijenije države regiona, stopa rasta BDP mora da bude iznad 8%, a po nekim procenama i iznad 10 %. To je u ovom trenutku za Srbiju nedostižan cilj, posebno jer se očekuje nova ekonomska kriza i smanjenje priliva inostranih investicija. Prema mišljenju jednog broja ekonomskih analitičara, Nemačka kao ekonomski lider Evrope, početkom 2019.g. je bila na pragu ekonomske recesije. U poslednjem kvartalu 2018. godine Nemačka je imala tek toliki ekonomski rast da se ne proglasi ekonomska recesija u ovoj zemlji. Italija, koja je za Srbiju jedan od najznačajniji ekonomskih partnera, u 2018. godini je bila u recesiji.

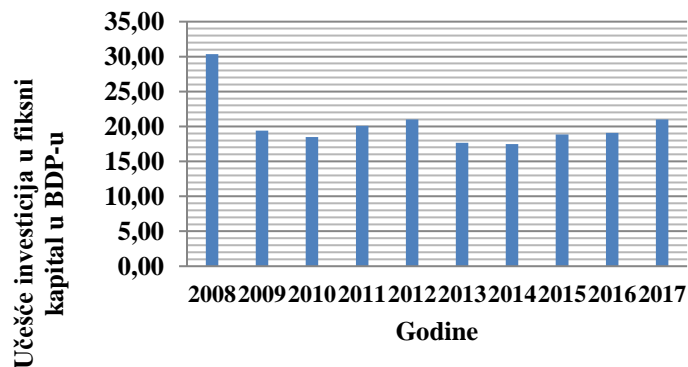
Srbija budući izvor ekonomskog rasta treba da traži u povećanju obima investicija, naročito onih u fiksni kapital, odnosno u savremenu tehnologiju namenjenu budućoj proizvodnji. Ovakve investicije treba da budu usmerene u proizvodnju reproduktivnih dobara velike neto dodate vrednosti, jer jedino takva proizvodnja može da donese realan privredni rast. Veliki broj ekonomista tvrdi da ako se želi stopa privrednog rasta od 5 i više procenata, ulaganja u fiksni kapital moraju da budu na nivou od 25 i više procenata BDP (Stamenković & Kovačević, 2016). Srbija je ovakvo učešće ulaganja u fiksni kapital imala 2008. godine, nakon čega je ono konstantno ispod ovog nivoa (slika 2).

Sa Slike 2 se vidi da od 2014. godine postoji tendencija povećanja učešća fiksnog kapital u BDP, ali s obzirom na predviđanja vezana za buduću krizu, učešće od 25% se čini nedostižnim.

Ako se govori o ulaganju u fiksni kapital Republike Srbije i drugih balkanskih ekonomija, može se reći da je Srbija na sličnoj poziciji kao i u slučaju BDPp/c, samo što je u slučaju ovog pokazatelja bliža proseku (Slika 3).

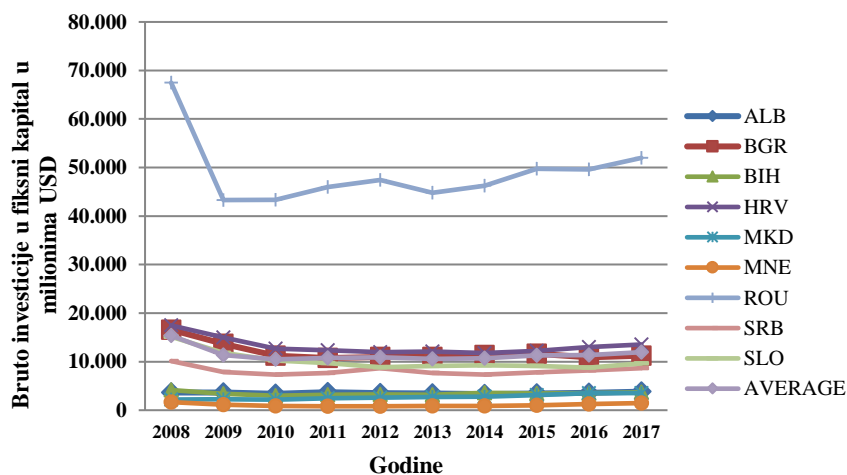
Kao što se sa Slike 3 može videti, značajan pad ulaganja u fiksni kapital u svim analiziranim državama dogodio se u 2009. u odnosu na 2008. godinu, što je bila posledica globalne ekonomske krize i pada ekonomske aktivnosti. Naravno, najveći pad je kod onih ekonomija koje su imale i najveći obim investicija. Od 2013. godine uočljiv je trend povećanja investicija u fiksni kapital, s tim što je to povećanje slabijeg intenziteta, tako da se ne očekuje brzo vraćanje obima ovih investicija na

predkrizni nivo. Ovakva prognoza je u skladu sa očekivanjem novog talasa globalne recesije, koja će otežati Srbiji dostizanje cilja od 25% učešća ovih investicija u BDP.

Slika 2 Učešće ulaganja u fiksni kapital u BDP Republike Srbije za period 2008-2017.

Izvor: Autori, na osnovu podataka Svetske banke

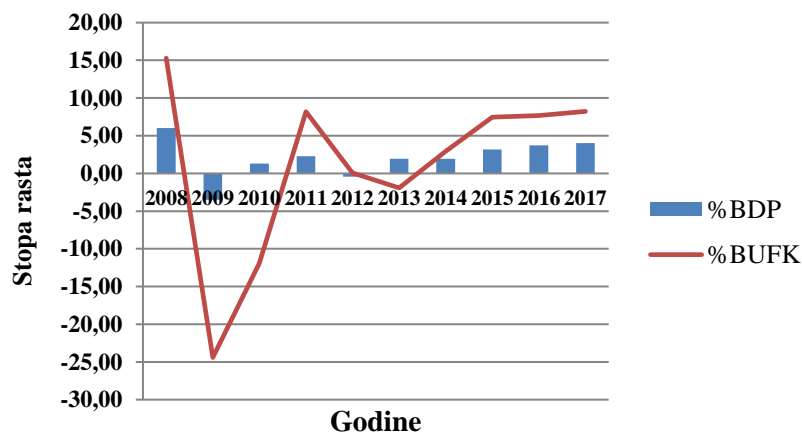
Slika 3 Kretanje ukupnih ulaganja u fiksni kapital za izabrane države Balkana u periodu 2008-2017.

Izvor: Baza Svetske Banke

Lider u obimu bruto investicija u fiksni kapital je Rumunija, a slede je Hrvatska, Bugarska i Slovenija. Tek nakon ove grupe država je Srbija,

koja je prema ovom pokazatelju ispred Albanije, Makedonije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore.

Veza koja postoji između stope rasta BDPp/c i bruto investicija u fiksni kapital za sve analizirane zemlje prikazana je na Slici 4.

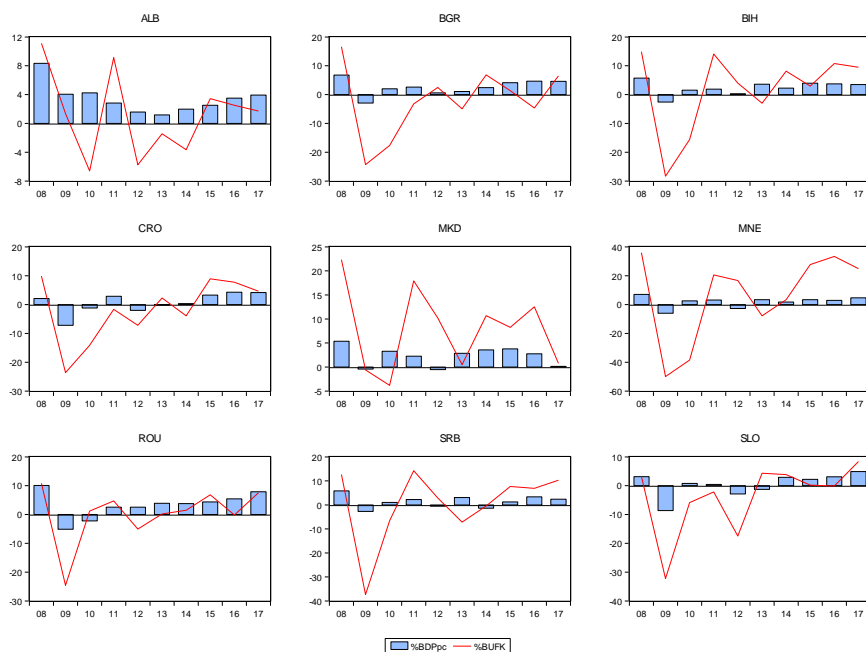
Slika 4 Prosečna stopa rasta BDP *per capita* i bruto investicija u fiksni kapital za izabrane države Balkana u periodu 2008-2017.

Izvor: Autori, na osnovu baza Svetske Banke

Kretanje BDP *per capita* i bruto ulaganja u fiksni kapital je istog smera, tako da je veza između ove dve kategorije nedvosmislena. Veće investicije vode većem privrednom rastu merenom preko BDP *per capita*. Sličan zaključak može da se izvede i analizom podataka za pojedinačne države (Slika 5).

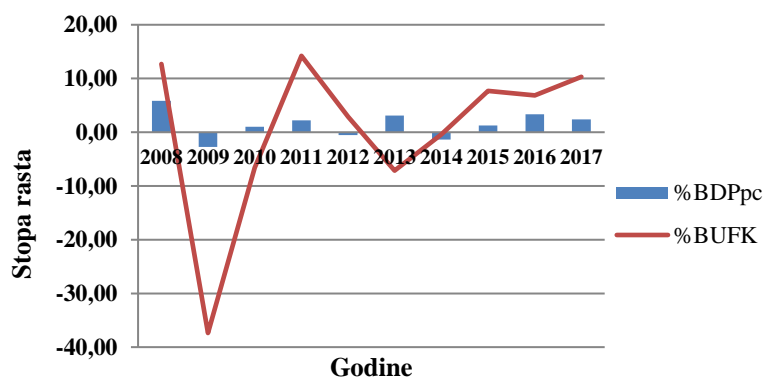
Kao što se primećuje, kretanje stope rasta BDP *per capita* i bruto ulaganja u fiksni kapital kod svih država je istog smera, sem kod Albanije gde kretanje ova dva pokazatelja nije usaglašeno.

U slučaju Srbije, kretanje BDP *per capita* i bruto ulaganja u fiksni kapital ukazuje da postoji korelacija između ove dve ekonomske kategorije, odnosno da stopa rasta bruto ulaganju u fiksni kapital korelira sa kretanjem stope privrednog rasta merenog preko stope rasta BDP *per capita* (Slika 6).

Slika 5 Kretanje stope rasta BDP *per capita* i bruto investicija u fiksni kapital za izabrane države Balkana u periodu 2008-2017.

Izvor: Baza Svetske Banke

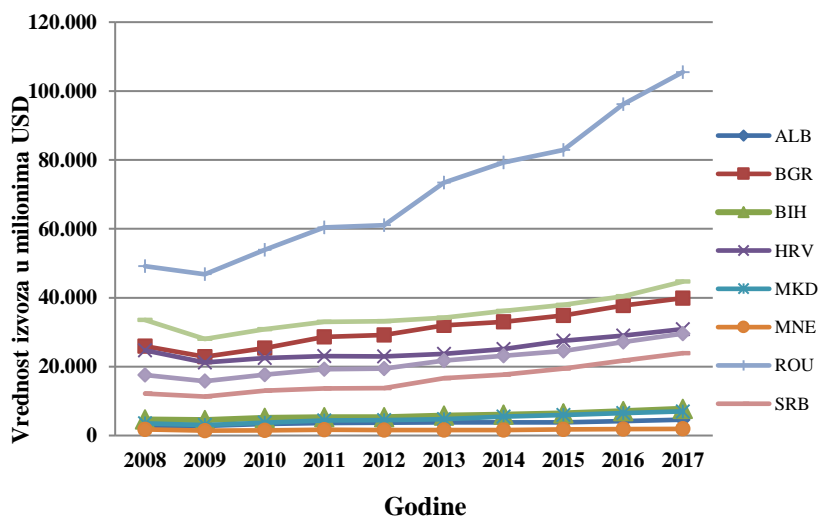

Slika 6 Kretanje stope rasta BDP *per capita* i bruto investicija u fiksni kapital za Republiku Srbiju u periodu 2008-2017.

Izvor: Baza Svetske Banke

U slučaju Srbije posebno zabrinjava činjenica da u ukupnom stoku investicija dominiraju strane direktne investicije (SDI) i javne investicije, kao i da njihovo učešće raste. Učešće domaćih privatnih investicija je u konstantnom padu, a one su vezane pre svega za mala i srednja preduzeća, bez kojih se ne može zamisliti rast nacionalne ekonomije. U tom smislu, smanjenje domaćih privatnih investicija vezanih za mala i srednja preduzeća može da utiče na usporeniji privredni rast.

U merama ekonomske politike u Srbiji već duže vreme dominira očigledna diskriminacija investitora u kojoj inostrani investitori dobijaju bolje uslove za ulaganje nego domaći mali i srednji investitori. Težište treba pomeriti ka domaćim investitorima, kako onim velikim, tako i onim srednjim i manjim. Razlog zbog čega treba težište okrenuti ka domaćim investicijama je to što SDI zbog svoje neadekvatne strukture imaju ograničen uticaj na privredni rast Srbije. U poslednjih deset godina najviše SDI je otišlo u finansijski sektor i trgovinu, pa tek onda u građevinarstvo, rudarstvo i proizvodnju hrane. Efekat koji na celokupni privredni razvoj jedne države imaju ulaganja u finansijski i trgovinski sektor je manji od onog koji ima ulaganje u građevinarstvo ili proizvodnju hrane.

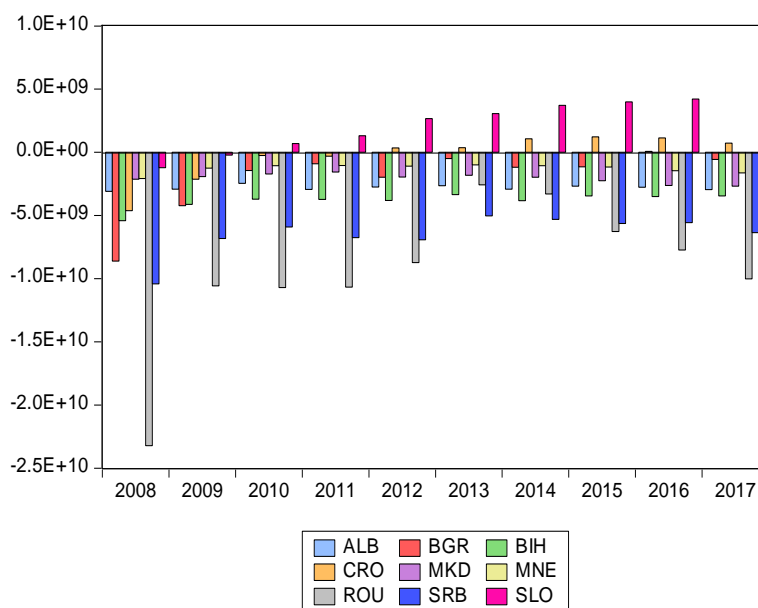
Slika 7 Kretanje izvoz izabranih država Balkana u periodu 2008-2017.

Izvor: Baza Svetske Banke

Značaj investicija u fiksni kapital za ekonomski razvoj može se sagledati i preko njihovog uticaja na spoljnotrgovinsku poziciju država. U nastavku rada analiziran je odnos između investicija u fiksni kapital, izvoza i salda spoljnotrgovinskog bilansa izabranih balkanskih država.

Ekonomija sa najvećim obimom izvoza u analiziranom periodu je Rumunija, slede je Slovenija, Bugarska i Hrvatska. Srbija se nalazi ispod proseka, ali značajno iznad država koje čine donji deo skale izvoznika (Makedonija, Bosna i Hercegovina, Albanija i Crna Gora) (slika 7). Iako se čini da je položaj Srbije bolji nego u slučaju kretanja BDPp/c, ipak ovo može da zabrine kreatore ekonomske politike, naročito ako se uzme u obzir da države slične veličine ostvaruju značajno veći izvoz (npr. Bugarska). Opravdanje može da se nađe u činjenici da Srbija nije deo EU, ali, s druge strane to joj omogućava izvoz pod povoljnijim uslovima na druga tržišta (tržište Rusije i ZND) koje ona nedovoljno koristi.

Kretanje salda trgovinskog bilansa za Srbiju je posebno poražavajuće. Naime, Srbija je druga ekonomija po veličini deficita u trgovinskom bilansu, odmah iza Rumunije (Slika 8).

Slika 8 Kretanje salda trgovinskog bilansa za izabrane države Balkana u periodu 2008-2017.

Izvor: Autori, na osnovu podataka Svetske banke

Ovakvo kretanje salda trgovinskog bilansa posebno zabrinjava jer je po izvozu Srbija peta ekonomija na Balkanu. Pokrivenost uvoza izvozom u 2017. godini u Srbiji je iznosila 79%, dok su prema tom pokazatelju lošije bile Albanija, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora. Crna Gora u 2017. godini ima najmanju pokrivenost uvoza izvozom, od 54%.

Odnos između kretanja ulaganja u fiksni kapital i izvoza i uvoza analiziranih država (Tabela 3) pokazuje jaku korelaciju u kretanju ovih veličina.

Tabela 3 Koeficijent korelacije u kretanju ulaganja u fiksni kapital, izvoz, uvoz i saldo trgovinskog bilansa

Covariance Analysis: Ordinary			
Date: 03/22/19 Time: 12:56			
Sample: 2008 2017			
Included observations: 90			
Correlation			
Probability	Izvoz	Uvoz	Saldo trgovinskog bilansa
Ukupna ulaganja u fiksni kapital	0.877506	0.930025	-0.581210
	0.0000	0.0000	0.0000

Izvor: Autori, na osnovu podataka Svetske banke

Iz Tabele 3 može se učiti da postoji jaka pozitivna veza između ulaganja u fiksni kapital i kretanja izvoza i uvoza respektivno. Uticaj je veći na uvoz nego na izvoz što govori o tome da povećanje ulaganja u fiksni kapital korelira sa povećanjem deficita u trgovinskom bilansu. Razlog za ovakvo kretanja je u sledećim činjenicama vezanim za ulaganje u fiksni kapital:

- Ulaganja u fiksni kapital zahtevaju uvoz opreme i sredstava kojih u analiziranim državama nema. Shodno toj činjenici države regiona ostvaruju trgovinski deficit u kome značajnu ulogu ima i uvoz ovih dobara.
- Značajan deo ulaganja u analiziranim državama bio je vezan za investicije u stvaranje nerazmenljivih dobara, što se naročito

odnosi na Srbiju. Ulaganja usmerena ka sektorima nerazmenljivih dobara imaju manji efekat na privredni razvoj nacionalne ekonomije nego ona koja su vezana za proizvodnju razmenljivih dobara.

- Efekti ulaganja u fiksni kapital mogu se očekivati tek u dužem periodu. Činjenica da se smanjuje razliku između ulaganja u fiksni kapital u Srbiji i proseka analiziranih država, imaće efekta tek u budućnosti i uz pretpostavku da svetsku privredu ne zadesi ekonomska kriza.

Zaključak

S obzirom na ograničeni doprinos SDI ekonomskom razvoju balkanskih zemalja, vlade bi trebalo da igraju aktivniju ulogu u pogledu njihovog privlačenja. U tim zemljama postoji potreba za jačom vezom između promocije investicija i industrijske politike. U tom kontekstu se ukazuje na potrebu definisanja novog modela privrednog rasta (Becker et al., 2010) koji će biti zasnovan na industrijalizaciji, kao i na potrebu jačanja uloge proaktivne industrijske politike koja bi privlačila investicije za diverzifikaciju i tehnološko unapređenje proizvodnje i izvozne baze, čime bi se ubrao ekonomski rast balkanskih zemalja.

Na osnovu rezultata istraživanja u ovom radu istaći ćemo neke zaključke vezane za ekonomsku politiku Srbije, koja treba da omogući veći pozitivan efekat investicija na ekonomski razvoj i njenu spoljnotrgovinsku poziciju.

U narednom periodu od ekonomske politike Srbije se očekuje da podstakne veći nivo domaćih investicija, jer se pokazalo da SDI imaju manji uticaj na privredni razvoj od očekivanog. Stavljanje u isti položaj inostranih i domaćih investitora (naročito onih koji pripadaju grupi malih i srednjih preduzeća) je prvi korak u tom pravcu. Ovakav korak bi svakako doveo do većeg angažovanja domaće štednje i njeno uključivanje u ekonomske tokove. Sledeći zadatak je definisanje adekvatne industrijske politike koja će usmeriti investicije ka onim sektorima koji su propulzivni i gde se očekuje velika dodata vrednost od ulaganja. To je pre svega proizvodnja razmenljivih dobara vezanih za IKT sektor. Takođe, treba podstaći ulaganja u prerađivačku

industriju, posebno u proizvodnju hrane, gde se od investiranja očekuju veliki multiplikatorni efekti i na druge sektore privrede.

S obzirom na to da ekonomisti predviđaju novu ekonomsku krizu, naročito u Evropi, prostor za povećanje izvoza treba tražiti i na drugim tržištima, u Kini, Rusiji i državama ZND.

U zaključku ovog rada navedeni su samo neki od predloga za unapređenje ekonomske politike Srbije u cilju povećanja obima i strukture investicija, a na osnovu njih i povećanja izvoza i ubrzanja ekonomskog razvoja Srbije.

Reference

1. Bartlett, W., (2008), *Europe's Troubled Region, Economic Development, Institutional Reform and Social Welfare in the Western Balkans*, Routledge
2. Bartlett, W., Prica I., (2012), *The variable impact of the global economic crisis in South East Europe*, London School of Economics and Political Science, LSEE Papers on South East Europe
3. Becker, T. D. et al. (2010), *Whither growth in central and eastern Europe? Policy lessons for an integrated Europe*, Brussels, Bruegel Blueprint Series, Vol. XI
4. Damiani M., Uvalic M., (2014), *Industrial development in the EU: What lessons for the future states*, Croatian Economic Survey, Vol.16, No1
5. Kolotay K., (2010), *Patterns of inward FDI in economies in transition*, Eastern Journal of European Studies, 1 (2)
6. Kolotay K., (2013), *Inward FDI in the Western Balkans in the wake of Croatia's accession*, The Journal of World Investment and Trade, Vol.14, Issue 2
7. Estrin S., Uvalic M., (2016), *Foreign direct investment in the Western Balkans: what role has it played during transition?*, Comparative Economic Studies, 58/3
8. Mencinger J., (2003), *Does Foreign Direct Investment Always Enhance Economic Growth?*, KYKLOS, Vol 56/4
9. Maksimovic Lj., Radosavljevic Lj., (2015), *The impact of Foreign Direct*
10. *Investment on the Economic Growth of Advanced Transition Countries*, Cracow University

11. Moran T., (2014), Foreign Investment and Supply Chains in Emerging Markets: Recurring Problems and Demonstrate Solutions, Working Paper Series, WP 14-12, Washington D.C., Peterson Institute for International Economics
12. Jude C., (2015), Does FDI Crowd out Domestic Investment in Transition countries?
13. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01252565/document>
14. Stamenković, S., Kovačević, M, (2016), Dinamika BDP, investicija i stranih direktnih investicija (SDI) u Srbiji po izbijanju svetske ekonomske krize, Monografija: Strane direktne investicije i privredni rast u Srbiji, NDES i Ekonomski fakultet Beograd, str. 35-44

DYNAMICS OF THE RELATION BETWEEN GROSS DOMESTIC PRODUCT, INVESTMENTS, AND BALANCE OF TRADE IN THE REPUBLIC OF SERBIA AND SELECTED BALKAN COUNTRIES

The investment in fixed capital is of very high importance for GDP per capita (GDPp/c) growth rate and foreign trade position of countries. While the impact of investment in fixed capital on GDPp/c is unambiguously positive, this is not the case with the impact on foreign trade balance. In the short term, these investments produce higher imports than exports, and in the long term they should have greater impact on exports than on imports. The real impact of investments on economic growth and foreign trade position of countries depends primarily on the form of their entry and the sector they are entering. The above-mentioned theses were tested by the authors on the example of selected Balkan countries with a special focus on Serbia. Furthermore, the authors have made recommendations on how to improve the impact of investments on economic growth in Balkan countries.

Keywords: investments in fixed capital, economic growth, foreign trade balance

INSTITUCIONALNI ASPEKT UNAPREĐENJA KONKURENTNOSTI PRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE

Marija Petrović-Randelović* i Dalibor Miletic**

U savremenim uslovima poslovanja konkurentnost predstavlja jedan od ključnih preduslova ekonomskog prosperiteta. Upravo iz tog razloga interes nosioca ekonomske politike predstavlja intencija da neprestano unapređuju konkurentnost, koja je rangirana visoko među strateškim ciljevima razvoja ekonomija razvijenih, a naročito nerazvijenih država. Realizacija ovog cilja nameće potrebu za usmeravanjem aktivnosti nadležnih državnih organa ka stvaranju takvog poslovnog ambijenta koji će pogodovati ostvarivanju interesa ekonomskih subjekata i omogućiti ostvarivanje veće ekonomske efikasnosti, ali i održivog ekonomskog prosperiteta. Privreda Republike Srbije već preko dve decenije nalazi se u procesu tranzicionog traganja za unapređenjem institucionalnog ambijenta kako bi poboljšala konkurentsku poziciju u međunarodnim okvirima. Cilj ovog rada je da ukaže na neophodnost uspostavljanja kvalitetnog i efikasnog institucionalnog okruženja kojim bi se oblikovao podsticajan ambijent za uspešno odvijanje ekonomskih aktivnosti i unapređenje konkurentnosti nacionalne ekonomije.

Ključne reči: konkurentnost, institucije, ekonomski rast, indeks globalne konkurentnosti, Republika Srbija

Uvod

Intenziviranjem procesa globalizacije, konkurentnost dobija na sve većem značaju u međunarodnim ekonomskim okvirima. Ekonomska teorija i praksa ukazale su da je povećanje konkurentnosti ključna determinanta ekonomskog prosperiteta nacionalne ekonomije. Upravo iz tog razloga, nemogućnost povećanja konkurentnosti predstavlja osnov postojanja razlika u dostignutom nivou privrednog razvoja među državama.

* Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, marija.petrovic@eknfak.ni.ac.rs

** Megatrend univerzitet, Fakultet za menadžment, Zaječar, dalibor.miletic@fmz.edu.rs

Konkurentnost predstavlja osnov ekonomskog blagostanja nacionalne ekonomije. U tom kontekstu potrebno je naglasiti da bez unapređenja konkurentnosti nije moguće povećanje bogatstva nacionalne ekonomije, ali istovremeno ni ostvarenja međunarodne ekonomske prednosti. U cilju poboljšanja međunarodne ekonomske pozicije nacionalne ekonomije neophodna je implementacija strategija koje će za cilj imati poboljšanje nivoa konkurentnosti.

Ključni segment unapređenja konkurentnosti nacionalne ekonomije jesu institucije. Rešavanje razvojnih problema na nivou nacionalne ekonomije podrazumeva reformu institucija. Nažalost, mnogi problemi i ograničenja opterećuju sprovođenje ovog procesa. Institucije u okviru jedne nacionalne ekonomije zavise, pre svega, od prirode političkih institucija, ali i raspodele političke moći u jednom društvu.

Napredak jednog društva uslovljen je postojanjem političke ravnoteže koja podržava kvalitetne institucije. Sa druge strane, treba da je sasvim jasno da politička priroda institucionalne ravnoteže otežava sam proces reforma institucija.

Republika Srbija nalazi se u višedecenijskom vrtlogu procesa tranzicije sa osnovnim ciljem da se smanji zaostatak za razvijenim državama. Međutim, dosadašnji tok tranzicije ukazuje na izostanak realizacije ovako proklamovanog cilja. Za dalji razvoj Srbije neophodna je reforma institucija kako bi se prešlo na uspešniji put ekonomskog razvoja.

Institucionalni kvalitet kao determinanta nacionalne konkurentnosti

Ekonomska teorija i praksa razvijaju se u nastojanju da ukažu na utemeljenje postojanja razlika u dostignutom nivou razvijenosti među državama. Analiza konkurentnosti nacionalne ekonomije, preko mnogobrojnih makroekonomskih pokazatelja, predstavlja jedan od načina da se ukaže na postojanje pomenutih razlika.

Osim toga, ekonomija kao nauka nastoji da pruži odgovor kako da se uz ograničene resurse maksimizira rezultat. Varijable koje predstavljaju izazove i ograničenja realizacije ovako postavljenog cilja nalaže se u domenu političkog ambijenta, pravnog sistema, ali i institucionalnog aspekta funkcionisanja privrede. Institucionalni okvir

je od vitalne važnosti za strukturiranje privrednog ambijenta, ali i za sve stanovnike jedne nacionalne ekonomije. Životni standard i opšti kvalitet života stanovnika u značajnoj meri su determinisani funkcionalnošću institucija.

Nosioci ekonomske politike nastoje da unaprede privredni ambijent kako bi stvorili povoljne uslove poslovanja, i na takav način doprineli jačanju konkurentnosti na nivou celokupne privrede. Odnosno, ključni zadatak države nije u stvaranju nove vrednosti već u obezbeđenju kvalitetnijih uslova poslovanja privrednim subjektima na dugi rok. Jedino na takav način moguće je unaprediti konkurentnost jedne nacionalne ekonomije.

U uslovima globalne ekonomije, nivo konkurentnosti nacionalne ekonomije i njenih kompanija je od posebnog značaja imajući u vidu da je jedino integrisanjem u svetske ekonomske tokove, u svojstvu konkurentne privrede, moguće ostvariti dugoročnu strategiju održivog ekonomskog rasta i razvoja. (Leković, 2010, 239)

Kada je reč o ekonomskoj nauci, jedna od najznačajnijih definicija institucija vezuje se za Dagleasa Norta. Institucije su pravila igre u društvu ili, formalnije, ljudski osmišljena ograničenja koja oblikuju ljudsku interakciju. (North, 1990, str. 3) Osim toga, institucije predstavljaju „pravila ponašanja u određenom društvu, ili formalnije rečeno, ograničenja koja je čovek iznašao kako bi oblikovao ljudske interakcije. Stoga one strukturiraju podsticaje u ljudskoj razmeni, bilo da je reč o političkim, socijalnim, ili ekonomskim oblicima.“ (North, 2003, 13)

Za potrebe ovog rada, ukazaćemo i na definiciju institucija čiji su tvorci Hal i Džouns. Prema pomenutim autorima, institucije i vladine politike (koje) čine privredni ambijent u kome pojedinci i firme investiraju, stvaraju i prenose ideje i proizvode, dobra i usluge. (Fischer, Sahay, 2004, 6)

Značaj ove definicije ogleda se u činjenici da je posebno izdvojen ekonomski segment delovanja institucija, odnosno privredni ambijent. Struktura i kvalitet institucija, odnosno institucionalni okvir, determinišu strukturu i kvalitet privrednog ambijenta. Osim toga, politike koje implementiraju nosioci ekonomske politike takođe ostvaruju uticaj na strukturiranje privrednog ambijenta.

Bez obzira na dostignuti nivo privrednog razvoja ključna poluga privrednog rasta i razvoja jesu upravo institucije. Postojanje razlika u nivou razvijenosti institucija uslovljava postojanje razlika u visini stope privrednog rasta među državama. Može se reći da institucije predstavljaju važnu determinantu uspeha svakog ekonomskog sistema, a njihova efikasnost je bitna odrednica stabilnosti i efikasnosti ekonomije i društva u celini. (Leković, 2016, 6)

Veza između kvaliteta institucija i ekonomskog rasta veoma često je bila predmet analiza raznih autora. (North, 1997; Rodrik, 2004; Pedersen, 2008) Na nivou privrednog ambijenta veza je najočiglednija prilikom donošenja investicionih odluka. Investitori uzimaju u obzir kvalitet institucija kao jedan od najznačajnijih faktora lakoće poslovanja, ali i varijablu procene ukupnog rizika budućeg poslovnog poduhvata.

Efikasnost države predstavlja jedan od značajnih indikatora uticaja institucija na privredni razvoj, odnosno konkurentnost nacionalne ekonomije. U tom kontekstu potrebno je naglasiti da efikasnost države utiče pre svega na kvalitet institucija, a zatim preko institucija i na privredni razvoj i posledično na konkurentnost. Ekonomska praksa je pokazala da je neophodno da performanse tržišta u domenu samoregulisanja budu dopunjene institucijama dobrog upravljanja. Efikasnost tržišnog mehanizma podrazumeva postojanje institucionalno utemeljene i efikasne države.

U cilju jačanja i stabilizacije države najčešće se sprovede institucionalne reforme. Promenama institucionalnih aranžmana usmeravaju se makroekonomske aktivnosti u željenom pravcu. Neosporna je činjenica da institucije ostvaruju značajan uticaj na privredni rast i efikasnost, ali u krajnjoj instanci i na konkurentnost nacionalne ekonomije. „Politički otvorena društva, zasnovana na vladavini prava, zaštiti privatne svojine i tržišnoj alokaciji resursa, beleže tri puta veću stopu rasta i daleko su efikasnija, nego ona društva u kojima ove vrednosti ne postoje.“ (Scully, 1988, 655)

Međutim, nosioci ekonomske politike nalaze se pred brojnim izazovima i ograničenjima kada je reč o kreiranju institucionalnih promena. Izazovi su naročito izraženi u zemljama u tranziciji usled prisutnih mnogobrojnih ograničenja u domenu usklađivanja institucionalnih promena sa nasleđem iz prethodnog perioda.

Savremeni uslovi poslovanja nametnuli su svom težinom brojne izazove stabilnosti tranzicionih ekonomija pa se kao logičnim nameće neophodnost unapređenje institucionalnog ambijenta. Međutim, nemoguće je profilisanje savršenih tržišnih institucija koje će za rezultat imati unapređenje privrednog ambijenta i konkurentnosti nacionalne ekonomije. U cilju poboljšanja konkurentnosti tranzicionih ekonomija kao neophodnost nameće se permanentno preispitivanje institucionalnih kapaciteta, ali i primenjenih rešenja u okviru institucionalnog ambijenta.

Prema opšteprihvaćenom stanovištu, održiv privredni rast nije moguć bez postojanja stabilnih i efikasnih institucija. Međutim, sa druge strane „ni stabilne i efikasne institucije nisu moguće u recesionim periodima, ili u periodima niskih stopa privrednog rasta.“ (Jakopin, 2018, 107)

Konkurentske prednosti i nedostaci Republike Srbije u domenu stuba institucija

Proces tranzicije primenjen je na realsocijalističke države u cilju unapređenja nivoa privredne razvijenosti ovih država. Međutim, različit ishod spovedenih institucionalnih reformi doprineo je ostvarenju različitog nivoa ekonomskog razvoja. Istovremeno, odredio je karakter privrednog sistema, ali i kvalitet institucija nacionalne ekonomije.

Nakon više od dve decenije od započetog procesa tranzicije, primetan je nejednak nivo dostignutog razvoja pomenutih država. Ključni uzroci neravnomernosti nalaze se u domenu nepostojanja jedinstvenog institucionalnog kapaciteta, koji je determinisan političkim i ekonomskim varijablama.

Sveobuhvatne reforme sprovodile su brže i efikasnije one države koje su bile razvijenije, odnosno one koje su imale kvalitetnije institucije. Ključno ograničenje ubrzanja ekonomskog razvoja manje razvijenih država u tranziciji predstavljale su neadekvante i nekvalitetne institucije koje su zahtevale neodložne reforme.

Kada je reč o Republici Srbiji, u poslednjoj deceniji XX veka privredni razvoj odvijao se u uslovima izražene nestabilnosti, usled brojnih političkih, ekonomskih i demografskih promena uzrokovanih

ekonomskim i političkim sankcijama kao i dugogodišnjim sukobima u regionu. Prisustvo brojnih negativnih elemenata u internom okruženju, uz pojačano delovanje eksternih faktora činilo je unutrašnje probleme još težim i delovalo u pravcu dodatnog slabljenja.

Nakon političkih promena koje su usledile 2000. godine u Republici Srbiji je došlo do reafirmacije procesa tranzicije ka tržišnoj ekonomiji sa osnovnim ciljem izgradnje adekvatnih tržišnih institucija i razvoja demokratskih odnosa u društvu. Republika Srbija spada u grupu zemalja zakasnele tranzicije, pri čemu nije iskoristila to kašnjenje kako bi primenila pozitivna iskustva naprednih zemalja u tranziciji, već je ponovila greške koje su ostavile višestruke negativne posledice.

Možemo slobodno reći da se privredni sistem nalazi u takozvanom tranzicionom vakumu, jer još uvek nije zaokružen odnos vlasništva nad sredstvima nad proizvodnju, koji su najznačajnija komponenta privrednog sistema. Zbog još uvek nezavršenog procesa privatizacije velikog broja preduzeća, nastavlja se dualizam u vlasničkim odnosima, usporava se proces sektorskog prestrukturiranja privrede i otvaranja novih radnih mesta, a time i umanjuju mogućnosti za rešavanje pitanja sve većeg broja nezaposlenih.

Ratne posledice devedesetih godina XX veka i dalje se osećaju. Republika Srbija pokušava da pronađe svoje mesto u međunarodnoj zajednici i da obezbedi viši nivo životnog standarda. „Nezadovoljavajuća konkurentnost srpske privrede u dosadašnjim razvojnim procesima, pre svega, je posledica niske ekonomske i tehnološke konkurentnosti, uzrokovane proizvodnom neefikasnošću preduzeća i privrednih sektora (oblasti i grana) i njihovom ograničenom sposobnošću da poboljšavaju kvalitet proizvoda i usluga“. (Radukić, Petrović-Ranđelović, 2012, 248)

Prema izveštaju Svetskog ekonomskog foruma (SEF) za 2017. godinu, Srbija je zauzela 78. poziciju na rang listi koja obuhvata 137 zemalja sa zabeleženom vrednošću indeksa globalne konkurentnosti od 4,14. Pri tome, treba imati u vidu da se teorijska vrednost indeksa globalne konkurentnosti kreće u intervalu od 1 do 7. U odnosu na prethodnu godinu vrednost indeksa globalne konkurentnosti za Srbiju je povećana za 0,17, što je dominantno uticalo na poboljšanje pozicije Srbije za 12 mesta (Srbija je u prethodnoj godini zauzimala 90. mesto na listi).

Treba napomenuti da dve od pet zemalja koje su isključene iz Izveštaja (Barbados i BJR Makedonija) su bile plasirane na pozicijama 72. i 68. respektivno, što je tehnički uticalo da se svim zemljama sa lošijim plasmanom (uključujući i Srbiju) uz ostale nepromenjene uslove tj. bez promene vrednosti globalnog indeksa konkurentnosti poboljša rang na listi za dva mesta. Male promene vrednosti indeksa globalne konkurentnosti mogu rezultirati značajnim pomeranjima na rang listi, pogotovo u delu liste u kojem se Srbija i dalje nalazi, usled činjenice da su razlike između susednih zemalja često na nivou vrednosti indeksa globalne konkurentnosti od 0,01 i manje. Od zemalja iz okruženja kod kojih je zabeleženo povećanje vrednosti indeksa globalne konkurentnosti ističe se i Albanija koja je u odnosu na prošlu godinu u proseku imala promenu vrednosti po stubovima od 2,96% što je i dovelo do promene njenog ranga za 5 pozicija na listi.

Prema Izveštaju Svetskog ekonomskog foruma za 2015. godinu, Republika Srbija je zabeležila vrednost indeksa globalne konkurentnosti od 3,89, na osnovu čega je rangirana na 94. mestu na listi koja obuhvata 144 zemlje. I 2014. godine je Republika Srbija na 94. mestu, što znači da je zadržala svoju poziciju. U odnosu na prethodnu godinu, vrednost indeksa globalne konkurentnosti je smanjena za 0,01, za razliku od prethodne godine, kada je zabeležen porast vrednosti indeksa globalne konkurentnosti od 0,13, što je doprinelo da u toj godini Republika Srbija poboljša poziciju na rang listi za 7 mesta - sa 101. na 94. mesto.

Međutim, u ovom periodu Republika Srbija je bila u gorjoj poziciji u odnosu na sve zemlje iz okruženja. Bosna i Hercegovina zauzima 111. poziciju. Albanija ja 2014. godine bila na 97. mestu, dok je 2015. godine bila na 93. mestu. Makedonija je 2015. godina bila na 60. mestu. Crna gora je bila na 70. mestu.

U Tabeli 1 dat je uporedni prikaz pozicije Republike Srbije i pojedinih država u okruženju prema indeksu Izveštaja o globalnoj konkurentnosti u periodu 2007-2017.

Na osnovu prikazanih podataka u Tabeli 1, jasno se može uočiti da je, prema vrednosti indeksa globalne konkurentnosti u 2017, Srbija plasirana bolje jedino od Bosne i Hercegovine koja zauzima 103. poziciju na rang listi SEF-a.

Tabela 1 Rang Republike Srbije i pojedinih država u okruženju prema Izveštaju o globalnoj konkurentnosti, 2007-2017.

Godina	Albanija	B i H	Makedonija	Crna Gora	Srbija	Prosek regiona bez Srbije
2007	109	106	94	82	91	89
2008	108	107	89	65	85	86
2009	96	109	84	62	93	85
2010	88	102	79	49	96	79
2011	78	100	79	60	95	79
2012	89	88	80	72	95	82
2013	95	87	73	67	101	79
2014	97	n.p.	63	67	94	76
2015	93	111	60	70	94	82
2016	80	107	68	82	90	82
2017	75	103	n.p.	77	78	82
Prosek perioda	92	102	77	69	92	83

Izvor: World Economic Forum, razne godine

Od ostalih zemalja iz okruženja Crna Gora je ostvarila poboljšanje vrednosti indeksa globalne konkurentnosti od 0,1 i time se našla tik ispred Srbije na 77. poziciji (2016. godine zauzela je 82. poziciju). Napredak na listi za pet mesta ostvarila je i Albanija koje je sada na 75. poziciji uz povećanje vrednosti indeksa globalne konkurentnosti od 0,12 poena.

U Tabeli 2 dat je uporedni prikaz kretanja vrednosti indeksa globalne konkurentnosti Republike Srbije i pojedinih država u okruženju u periodu od 2007. do 2017. godine. Može se uočiti da je Republika Srbija imala najveću vrednost globalnog indeksa konkurentnosti 2017. godine, u iznosu od 4,14. Od posmatranih zemalja, prema vrednosti indeksa, ispred nje nalazi se Albanija i Crna Gora, dok je, Republika Srbija u prednosti u odnosu na Bosnu i Hercegovinu.

U cilju identifikovanja faktora (ne)konkurentnosti privrede Republike Srbije, izvršiće se analiza dinamike kretanja parametara konkurentnosti u periodu 2007-2017. U Tabeli 3 prikazan je rang Republike Srbije prema stubovima indeksa globalne konkurentnosti u periodu 2007-2017.

Tabela 2 Vrednost indeksa Republike Srbije i pojedinih država u okruženju prema Izveštaju o globalnoj konkurentnosti, 2007-2017. godine

Godina	Albanija	B i H	Makedonija	Crna Gora	Srbija	Prosek regiona bez Srbije
2007	3,48	3,55	3,73	3,91	3,78	3,77
2008	3,55	3,56	3,87	4,11	3,9	3,86
2009	3,72	3,53	3,95	4,16	3,77	3,88
2010	3,94	3,7	4,02	4,36	3,84	4,01
2011	4,06	3,83	4,05	4,27	3,88	4,06
2012	3,91	3,93	4,04	4,14	3,87	4,01
2013	3,85	4,02	4,14	4,2	3,77	4,07
2014	3,84	n.p	4,26	4,23	3,9	4,12
2015	3,93	3,71	4,28	4,2	3,89	4,03
2016	4,06	3,8	4,23	4,05	3,97	4,06
2017	4,18	3,87		4,15	4,14	4,1
Prosek perioda	3,87	3,75	4,1	4,16	3,88	3,98

Izvor: World Economic Forum, razne godine

Može se zaključiti da je, kada je u pitanju stub institucije, Republika Srbija 2007. godine zauzela 99 mesto, što je i njena najbolja pozicija u posmatranom periodu. Najgoru poziciju u posmatranom periodu zauzela je 2013, kada se našla na čak 130 mestu. Godine 2017. Republika Srbija našla se na 104 mestu, što je napredak za 11 pozicija, u odnosu na 2016.

Kada je u pitanju stub infrastruktura, 2007. Republika Srbija zauzela je 92. poziciju. Najbolju poziciju u posmatranom periodu zauzela je 2016. godine, kada se našla na 74. mestu, dok je najgoru poziciju zauzela 2009. godine, kada se našla na 107. mestu. Godine 2017. našla se na 75. mestu, što je nazadovanje za jedno mesto, u odnosu na 2016. godinu.

Kada je u pitanju treći stub, makroekonomsko okruženje, Republika Srbija se 2007. godine našla na 88. mestu. U posmatranom periodu, najgoru poziciju zauzela je 2013. godine, kada se našla na 136. mestu. Godine 2017. našla se na 72. mestu, što je napredak u odnosu na 2016. godinu, kada je zauzela 103. mesto.

Analiza četvrtog stuba, odnosno stuba zdravlje i osnovno obrazovanje, pokazuje da je 2007. godine Republika Srbija zauzela 31. mesto, dok je 2017. godine zauzela 52. mesto, što je napredak za jednu poziciju, u odnosu na 2016. godinu. Najgoru poziciju u posmatranom periodu Republika Srbija zauzela je 2013. godine, kada se našla na 69. mestu.

Kada je u pitanju peti stub - visoko obrazovanje i obuka, Republika Srbija se 2007. godine našla na 82. mestu, dok se 2017. godine našla na 59. mestu, što je veliki napredak u odnosu na 2007. godinu, a i u odnosu na 2016. godinu, kada je zauzela 69. poziciju, Dakle, došlo je do napretka za čak 23 mesta od početka perioda, a, deset mesta od 2016. godine.

Kada je u pitanju šesti stub konkurentnosti - efikasnost tržišta dobara, 2007. godine Republika Srbija našla se na 114. poziciji, dok se 2017. godine našla na 110. poziciji. Dakle, radi se ne neznatnom napretku, za samo četiri mesta. Međutim, 2016. godine Republika Srbija našla se na 121. mestu, te se može zaključiti da je 2017. godine došlo do napretka za čak 11 mesta.

Prema sedmom stubu konkurentnosti - efikasnost tržišta rada, Republika Srbija se 2007. godine našla na 111- mestu. Godine 2017. našla se na 92- mestu, što je napredak za 19 mesta, u odnosu na početak perioda, a napredak za 14 mesta u odnosu na 2016. godinu, kada se našla na 106- mestu.

Kada je u pitanju osmi stub konkurentnosti - razvoj finansijskog tržišta, 2007. godine Republika Srbija našla se na 96- poziciji, dok se 2017. godine našla na 101- poziciji, a 2016. godine na 110- poziciji. Dakle, došlo je do pogoršanja položaja u odnosu na početak perioda.

Analiza pozicije Republike Srbije, kada je u pitanju deveti stub konkurentnosti - tehnološka opremljenost, ukazuje na to da se 2007. godine Republika Srbija nalazila na 57- mestu, dok se 2017. godine našla na 72- mestu, a 2016. na 70- mestu. Može se zaključiti da je došlo do pogoršanja položaja u odnosu na početak perioda za čak 15 mesta.

Kada je u pitanju deseti stub konkurentnosti - veličina tržišta, na osnovu podataka iz tabele, može se zaključiti da je 2007. Republika Srbija zauzela 75 mesto, 2016. godine 74 mesto, koje je zadržala i 2017. godine, što ukazuje da nije došlo do značajnih promena.

Tabela 3 Pozicija Republike Srbije prema stubovima indeksa globalne konkurentnosti u okviru sva tri podindeksa, 2007-2017.

indeks globalne konkurentnosti	Rang											prosek perioda
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
Osnovni zahtevi	78	88	97	93	88	95	106	101	96	87	74	91
1. stub: Institucije	99	108	110	120	121	130	126	122	120	115	104	116
2. stub: Infrastruktura	92	102	107	93	84	77	90	77	75	74	75	86
3. stub: Makroekonomsko okruženje	88	86	111	109	91	115	136	129	125	103	72	106
4. stub: Zdravlje i osnovno obrazovanje	31	46	46	50	52	66	69	68	62	53	52	54
Poboljšanje efikasnosti	88	78	86	93	90	88	92	80	83	90	82	86
5. stub: Visoko obrazovanje i obuka	82	70	76	74	81	85	83	74	71	69	59	75
6. stub: Efikasnost tržišta dobara	114	115	112	125	132	136	132	128	127	121	110	123
7. stub: Efikasnost tržišta rada	111	66	85	102	112	100	119	119	118	106	92	103
8. stub: Razvoj finansijskog tržišta	96	89	92	94	96	100	115	109	120	110	101	102
9. stub: Tehnološka opremljenost	57	61	78	80	71	58	60	49	51	70	72	64
10. stub: Veličina tržišta	75	65	67	72	70	67	69	71	75	74	74	71
Inovacije i sofisticiranost	88	91	94	107	118	124	125	121	125	120	104	111
11. stub: Sofisticiranost	95	100	102	125	130	132	137	132	132	125	110	120
12. stub: Inovacije	78	70	80	88	97	111	112	108	113	108	95	96

Izvor: World Economic Forum, razne godine

Jedanaesti stub konkurentnosti jeste sofisticiranost. Prema ovom stubu konkurentnosti, Republika Srbija zauzela je 95 mesto 2007. godine, dok je 2017. godine zauzela 110 mesto, što ukazuje da je došlo do pogoršanja položaja za 15 mesta, u odnosu na početak perioda, ali i do poboljšanja pozicije, u odnosu na 2016. godinu, kada se Republika Srbija našla na 125 mestu.

Poslednji stub konkurentnosti - inovacije pokazuje da se Republika Srbija 2007. godine našla na 78 mestu, dok se na kraju posmatranog perioda, tačnije, 2017. godine našla na 95 mestu. Što je nazadovanje u odnosu na 2007. godinu za čitavih 17 mesta, ali napredovanje u odnosu na 2016. godinu, kada je zauzela 108 poziciju, za 13 mesta.

Tabela 4 Vrednosti indeksa globalne konkurentnosti Republike Srbije po stubovima u okviru sva tri podindeksa, 2007-2017.

Indeks globalne konkurentnosti	Ocena (1-7)											Prosek perioda
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
Osnovni zahtevi	4,2	4,1	3,9	4,1	4,3	4,1	4,0	4,1	4,1	4,3	4,5	4,2
1.stub: Institucije	3,4	3,4	3,2	3,2	3,2	3,2	3,2	3,2	3,2	3,3	3,4	3,3
2.stub: Infrastruktura	2,7	2,7	2,8	3,4	3,7	3,8	3,5	3,9	3,9	3,9	4,1	3,5
3.stub: Makroekonomsko okruženje	4,6	4,7	3,9	4,0	4,5	3,9	3,4	3,5	3,6	4,1	4,6	4,1
4.stub: Zdravlje i osnovno obrazovanje	6,0	5,8	5,7	6,0	5,8	5,7	5,7	5,8	5,9	6,0	6,0	5,9
Poboljšanje efikasnosti	3,6	3,8	3,8	3,7	3,7	3,8	3,8	3,9	3,9	3,9	4,0	3,8
5.stub: Visoko obrazovanje i obuka	3,7	3,9	3,8	4,0	4,0	4,0	4,0	4,3	4,3	4,4	4,6	4,1
6.stub: Efikasnost tržišta dobara	3,5	3,7	3,7	3,6	3,5	3,6	3,6	3,8	3,7	3,8	4,0	3,7
7.stub: Efikasnost tržišta rada	3,5	4,4	4,2	4,1	3,9	4,0	3,9	3,7	3,7	3,8	4,0	3,9
8.stub: Razvoj finansijskog tržišta	3,7	3,9	3,9	3,8	3,7	3,7	3,5	3,5	3,2	3,4	3,6	3,6
9.stub: Tehnološka opremljenost	3,3	3,5	3,4	3,4	3,6	4,1	3,9	4,4	4,5	4,1	4,2	3,9
10.stub: Veličina tržišta	3,2	3,6	3,7	3,6	3,6	3,6	3,7	3,7	3,7	3,6	3,7	3,6
Inovacije i sofisticiranost	3,3	3,3	3,2	3,0	3,0	3,0	3,0	3,1	3,0	3,1	3,3	3,1
11. stub: Sofisticiranost	3,5	3,5	3,4	3,2	3,1	3,1	3,2	3,2	3,1	3,2	3,5	3,3
12. stub: Inovacije	3,1	3,1	3,0	2,9	2,9	2,8	2,9	2,91	2,9	3,0	3,1	3,0

Izvor: World Economic Forum, razne godine

U Tabeli 4 dat je uporedni prikaz vrednosti indeksa globalne konkurentnosti za Republiku Srbiju po stubovima u okviru sva tri podindeksa u periodu 2007-2017.

Vrednost indeksa globalne konkurentnosti za prvi stub konkurentnosti - institucije, u čitavom posmatranom periodu pokazuje da nije došlo do drastičnih promena. Kada je u pitanju stub infrastruktura, vrednost indeksa globalne konkurentnosti na početku posmatranog perioda bila je 2,7 da bi na kraju posmatranog perioda bila 3,9 što ukazuje da je došlo do povećanja ocene.

Kada je u pitanju stub makroekonomsko okruženje, vrednost indeksa globalne konkurentnosti na početku posmatranog perioda bila je 4,6 da bi na kraju posmatranog perioda, takođe bila 4,6 što ukazuje da nije došlo do značajnih promena. Kod stuba zdravlje i osnovno

obrazovanje, na početku posmatranog perioda vrednost indeksa globalne konkurentnosti iznosila je 6,0. Ista vrednost bila je i na kraju posmatranog perioda.

Kada je u pitanju stub visoko obrazovanje i obuka, vrednost indeksa globalne konkurentnosti na početku posmatranog perioda bila je 3,7, da bi na kraju posmatranog perioda iznosila 4,6, što ukazuje na povećanje ocene. Do povećanja vrednosti je takođe došlo i kod stuba efikasnost tržišta dobara, gde je, na početku posmatranog perioda, vrednost indeksa globalne konkurentnosti bila 3,5, da bi na kraju posmatranog perioda iznosila 4,0.

Kod stuba efikasnost tržišta rada, vrednost indeksa globalne konkurentnosti na početku posmatranog perioda iznosila je 3,5, a, na kraju posmatranog perioda, ocena je iznosila 4,0, te je dakle došlo do povećanja vrednosti indeksa globalne konkurentnosti. Kod stuba razvoj finansijskog tržišta, situacija je obrnuta. Na početku posmatranog perioda vrednost indeksa globalne konkurentnosti bila je 3,7, da bi na kraju posmatranog perioda iznosila 3,6.

Kada je u pitanju deveti stub – tehnološka opremljenost, na početku posmatranog perioda vrednost indeksa globalne konkurentnosti iznosila je 3,3, da bi na kraju posmatranog perioda iznosila 4,2, te je i kod ovog stuba došlo do povećanja vrednosti indeksa globalne konkurentnosti. Isti je slučaj i sa stubom veličina tržišta. Na početku posmatranog perioda vrednost indeksa globalne konkurentnosti bila je 3,2, da bi na kraju posmatranog perioda iznosila 3,7.

Međutim, kod poslednja dva stuba nije došlo do promena. Kod stuba sofisticiranost poslovanja, vrednost indeksa globalne konkurentnosti je, i na početku, i na kraju posmatranog perioda, iznosila 3,5 a kod stuba invacije 3,1.

Preporuke za unapređenje konkurentnosti privrede Srbije u domenu stuba institucije

Dostignuti nivo privrednog razvoja, kao i procesa tranzicije, kreatorima ekonomske politike kao neophodnost nameću formulisanje nove razvojne strategije Republike Srbije. Postojeći razvojni model jasno ukazuje da je od vitalne važnosti za unapređenje konkurentnosti promena aktuelnog institucionalnog ambijenta. Međutim, potrebno je

imati u vidu da ne postoji univerzalna matrica institucija koja za rezultat ima održivu privrednu efikasnost i konkurentnost.

Dakle, ključna determinanta nove razvojne strategije mora biti veliki broj institucionalnih reformi. To podrazumeva neophodnost transformacije osnovnih institucionalnih uslova ekonomskih aktivnosti u zemlji - sistema sudske prakse i pravnih garancija za ispunjavanje određenih ugovorenih odgovornosti, mehanizama izvršenja sudskih odluka, sistema međusobnih odnosa između poslovnih i administrativnih tela, a najvažnije sa telima odgovornim za administrativne propise o poslovnim aktivnostima, poreskom sistemu, utvrđivanju granica i raspodeli odgovornosti u javnom sektoru, statusu i obimu državnih monopola, entiteta u finansijskom ekonomskom sektoru itd. U svim ovim oblastima postoje mnoga nerešena fundamentalna pitanja koja se ne mogu izostaviti u procesu stvaranja uslova za dinamičan ekonomski rast i za uspešno unapređenje konkurentnosti privrede.

Imajući u vidu prethodno izvršenu analizu, primetno je da Republika Srbija sa ostvarenom 104 pozicijom i vrednošću indikatora 3,4 znatno zaostaje za dve zemlje Zapadnog Balkana u domenu stuba Institucije, što potvrđuje njeno slabije rangiranje u odnosu na Crnu Goru (66 pozicija) i Albaniju (68 pozicija).

Polazeći od prethodno izvršene analize konkurentskih prednosti i nedostataka Republike Srbije u okviru stuba koji se odnosi na Institucije i poređenjem parametara u okviru njega, možemo zaključiti da najveću konkurentsku prednost Republika Srbija ostvaruje prema indikatoru Efikasnost državne potrošnje, budući da je rangirana na 44. poziciji sa vrednošću indikatora od 3,7. Međutim, prema ovom indikatoru u 2017. godini bolje su rangirane Albanija (38 pozicija) i Crna Gora (39 pozicija), dok je Bosna i Hercegovina pozicionirana čak 68 mesta ispod Republike Srbije.

Posmatrano prema indikatoru Efikasnost korporativnih odbora, Republika Srbija ostvaruje značajnije konkurentske prednosti u odnosu na sve zemlje regiona Zapadnog Balkana sa ostvarenom 85. pozicijom i vrednošću indikatora od 4,6 što je ujedno, prema ovom indikatoru i najbolje ostvarena pozicija Republike Srbije u posmatranom periodu.

Međutim u pogledu indikatora Poslovni trošak terorizma, Republika Srbija sa ostvarenom 77 pozicijom i vrednošću indikatora 5,0

u 2017. godini daleko je iza grupe posmatranih zemalja, što predstavlja značajnu pretnju u narušavanju ove konkurentske prednosti Republike Srbije.

Konkurentske slabosti Republike Srbije takođe su znatno izražene prema indikatoru Zaštita manjinskih akcionara gde zauzima 132. poziciju sa ocenom 3, kao i kod indikatora Teret državne regulative gde je na 122. poziciji sa ocenom 2,6, što dodatno pojačava činjenica da su dve zemlje znatno više rangirane prema ovom indikatoru u 2017. godini. Tako, Albanija je prema ovom indikatoru najbolje rangirana i nalazi se na 14. poziciji, a potom i Crna Gora koja se nalazi na 52. poziciji, što umnogome determiniše i relativno slabu poziciju Republike Srbije među zemljama regiona.

Kako bi institucionalne promene bile uspešne, neophodno je da one budu u jakoj korelaciji sa promenom paradigme opšte ekonomske politike. U odnosima nacionalne ekonomije to podrazumeva da država preuzima inicijativu i odgovornost za stvaranje stimulativnih uslova za preduzeća i kompanije čije poslovanje pruža povećanje stope zaposlenosti, povećan izvoz i plaćanje poreza.

Međutim, poslovanje koje ne doprinosi društvu povećanjem zaposlenosti i plaćanjem poreza, predstavlja samo crnu rupu" u kojoj nacionalni resursi nestaju bez traga. Očekuje se da će država pokazati značajan interes za realizaciju svakog konkretnog projekta koji bi zauzvrat stvorio pouzdan ekonomski, budžetski i socijalni efekat. Da bi se postigao ovaj cilj, neophodno je koristiti sve raspoložive instrumente državne fiskalne ekonomske politike, kreditnog sistema i administrativnih propisa o iskorišćavanju raspoloživih sredstava.

U cilju unapređenja efikasnosti privrednog ambijenta, koji bi bio u funkciji povećanja konkurentnosti srpske ekonomije, neophodno je da postoji međuzavisnost i uzajamna podrška institucionalnih i organizacionih elemenata na nivou nacionalne ekonomije. Ključne pretpostavke efektivnog upravljanja ogledaju se u sledećem: (Ahrens, Mengerlinghaus, 2006, str. 79)

- neophodno je da država bude dovoljno snažna kako bi bila u mogućnosti da implementira politike, zaštiti prava ekonomskih aktera i da se odupre uskim interesima;

- neophpдно je da delovanje države bude u dovoljnoj meri ograničeno, kako bi se izbeglo predatorsko ponašanje političara i javnih zvaničnika;
- neophodno je da bude obezbeđen kapacitet javnog sektora za sprovođenje politika, u smislu tehničkih i administrativnih potencijala i veština; i
- neophodno je da budu uspostavljene glavne ekonomske institucije koje će obrazovati osnovu efektivnog i efikasnog tržišta i doprineti ostvarenju ekonomskog rasta.

U globalnim ekonomskim uslovima, ekonomski razvoj može se posmatrati kao rezultat globalne konkurencije ekonomskih sistema i institucija u kojima je izbor uključen u same temelje takve konkurencije. Takav izbor je ponekad svestan, a ponekad i spontan, ali je uvek povezan sa najefikasnijim putevima koji vode ekonomskom rastu. Može se reći da je reč o realnosti koju treba prihvatiti kao rezultat globalne konkurentnosti ekonomskih sistema i institucija. Istovremeno to je stvarnost koju treba uzeti u obzir kada su u pitanju reforme osnovnih ekonomskih institucija.

Kreiranje novog razvojnog modela trebalo bi da bude utemeljeno na institucionalnim promenama kako bi na takav način bile prevaziđene nesavršenosti aktuelnog institucionalnog ambijenta. Profilisanje budućeg razvoja na novim, kvalitativno unapređenim, institucionalnim osnovama podrazumeva i preispitivanje buduće uloge države koju mora imati u domenu ustanovljenja efikasnog, i istovremeno dugoročno stabilnog institucionalnog okvira.

Zaključak

Savremeni uslovi poslovanja nametnuli su problem utvrđivanja nivoa konkurentnosti i adekvatnih metoda njegovog poboljšanja kao osnov dinamiziranja ekonomskog razvoja mnogih nacionalnih ekonomija, uključujući i one koje imaju značajan uticaj na globalnu ekonomiju. U skladu sa time, stalno se traže načini za poboljšanje nivoa konkurentnosti privrede. Sve ukazuje na presudan značaj institucionalnog okvirua u kojem se odvijaju ekonomske aktivnosti. Zapravo, nema sumnje da je prosperitet nacionalne ekonomije od

najvećeg značaja za poboljšanje konkurentnosti, što takođe zahteva povoljan institucionalni ambijent.

Stvaranje povoljnih institucionalnih uslova za unapređenje nacionalne konkurentnosti jedan je od ključnih preduslova za ostvarivanje ekonomskog prosperiteta. Brojna istraživanja su potvrdila da institucije imaju bitan uticaj na funkcionisanje ekonomije, kao i da su različiti nivoi uspešnosti pojedinih ekonomija determinisani karakterom i nivoom razvijenosti institucija. Drugim rečima, institucije predstavljaju ključnu determinantu uspeha svakog ekonomskog sistema. Efikasnost institucija predstavlja bitnu odrednicu stabilnosti i efikasnosti ekonomije i društva u celini.

Konkurentnost, kao glavna poluga tržišne privrede, zahteva aktivnije delovanje nadležnih državnih organa u pravcu izgradnje efikasnih institucija tržišne privrede. Istovremeno, zahteva i efikasnost nosilaca ekonomske politike koji bi trebalo da obezbede uslove u kojima će tržište da ostvari svoje funkcije. Takođe, konkurentnost predstavlja veoma kompleksan koncept koji je određen delovanjem brojnih faktora, čiji se značaj razlikuje u zavisnosti od razvojne faze u kojoj se nalazi jedna nacionalna ekonomija.

Republika Srbija svoj rast i razvoj mora da razvija na novim sistemskim, strukturnim, ali i institucionalnim pretpostavkama. Neophodan je razvoj utemeljen na novim osnovama, ne u smislu novog razvojnog modela, već privrednog ambijenta koji je utemeljen na vladavini institucija. Jedino na takav način srpska privreda može da unapredi konkurentnost, i posledično ekonomske performanse.

Pokretački motiv unapređenja konkurentnosti privrede Republike Srbije trebalo bi da budu tržišne institucije. Aktuelna razvojna faza srpske ekonomije nameće neophodnost profilisanja adekvatnog institucionalnog ambijenta koji će biti ključna podrška sprovođenju ekonomske politike. U suprotnom ne postoje perspektive za ostvarenje održivog ekonomskog rasta i razvoja.

Reference

1. Ahrens, J., Mengerlinghaus, Ph. (2006) Institutional Change and Economic Transition: Market-Enhancing Governance, Chinese-Style, The European Journal of Comparative Economics, Vol. 3, No. 1, European Association

- for Comparative Economic Studies and Università Carlo Cattaneo, Castellanza, pp. 75-102.
2. Fischer, S., Sahay, R. (2004). *Transition Economies: The Rule of Institutions and Initial Conditions*, International Monetary Fund, Washington.
 3. Jakopin, E. (2018). Privredni rast i institucionalna tranzicija Republike Srbije, *Ekonomski horizonti*, Vol. 20, sveska 2, Ekonomski fakultet, Kragujevac, str. 95 - 108.
 4. Leković, V. (2010). *Institucionalna ekonomija*, Ekonomski fakultet, Kragujevac.
 5. Leković, V. (2016). Institucionalna determinisanost konkurentnosti nacionalne ekonomije: Pouke za Republiku Srbiju, tematski zbornik radova: Unapređenje konkurentnosti privrede Republike Srbije, Ekonomski fakultet, Kragujevac, str. 3-16.
 6. North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge.
 7. North, D. (1997). *The Contribution of the New Institutional Economics to an Understanding of the Transition Problem*, WIDER Annual Lectures, 1, UNU/WIDER, Helsinki.
 8. North, D. C. (2003). *Institucije, institucionalna promjena i ekonomska uspješnost*, Masmmedia, Zagreb.
 9. Pedersen, K. O. (2008) *Institutional Competitiveness: How Nations came to Compete*, Working Paper no.47, Copenhagen Business School, Copenhagen.
 10. Radukić, S., Petrović-Randelović, M. (2012). The challenges of competitiveness improvement of the Serbian economy in the post-crisis period, Thematic collection of papers of international significance: Current Problems of Competitiveness Improvement in National Economies and Enterprises, Faculty of Economics, Niš, pp. 245-262.
 11. Rodrik, D. (2004). *Getting Institutions Right*, CESifo DICE Report 2/2004, CESifo Group, Munich.
 12. Scully, G. W. (1988) *The Institutional Framework and Economic Development*, *Journal of Political Economy*, Vol. 96, No. 3, The University of Chicago Press, Chicago, pp. 652-662.
 13. World Economic Forum. (2007-2017). *The Global Competitiveness Report*, Geneva.

INSTITUTIONAL ASPECTS OF IMPROVING THE COMPETITIVENESS OF THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: In modern business conditions, competitiveness is one of the key prerequisite for economic prosperity. For this reason, the interest of economic policy makers is an intention to constantly improve competitiveness, which is highly ranked among the strategic goals of developing of developed countries, and especially underdeveloped countries. Realizing this goal imposes the need to direct the activities of the competent state authorities towards the creation of such a business environment that will be conducive to the interests of economic operators and facilitate the achievement of greater economic efficiency, but also for sustainable economic prosperity. The economy of the Republic of Serbia for over two decades is in the process of transition seeking to improve the institutional environment in order to improve the competitive position in international context. The aim of this paper is to point out the necessity of establishing a quality and efficient institutional environment that would create an incentive environment for the successful conduct of economic activities and the improvement of the competitiveness of the national economy.

Keywords: competitiveness, institutions, economic growth, global competitiveness index, Republic of Serbia.

KONKURENTNOST INDUSTRIJE KAO POKAZATELJ DOSTIGNUTOG NIVOVA RAZVIJENOSTI SRBIJE

Alma Dobardžić*, Eldin Dobardžić i Danijela Pavlović*****

Privredni razvoj Republike Srbije nije u stanju da prati aktuelne trendove i zahteve savremenog svetskog tržišta. Nasleđeni problemi iz prošlosti, kao što je polarizacija razvijenih i nerazvijenih područja, depopulacija, zaostajanje u industrijskoj proizvodnji i druge neravnomernosti još su više došle do izražaja tokom procesa tranzicije, od 2000. godine. Ključne komponente industrijalizacije, kao što je izgradnja kapaciteta, energetska efikasnost, stvaranje novih radnih mesta i tehnološke promene, neki su od najvećih razvojnih pitanja sa kojima se suočava privreda Srbije. Zbog toga, promovisanje oživljavanja industrije i strukturnih promena je ključni element dugoročnog uspeha. Ovaj rad će predstaviti trenutno stanje industrijske konkurentnosti u Srbiji, u skladu sa važećim međunarodnim kriterijumima.

Ključne reči: privredni razvoj, industrija, konkurentnost, strukturne promene

Uvod

Problem neravnomernog privrednog razvoja i nekonkurentnosti na svetskom tržištu najviše dolazi do izražaja u nerazvijenim zemljama i zemljama u razvoju, gde ima najčešće duboke istorijske i političke korene koji dodatno usložnjavaju problem. Uz to, ne mogu se zaobići ni nedostatak materijalnih sredstava, investicija, nepodudaranje obrazovnog sistema sa potrebama privrede, nerazvijenost društvene i ekonomske infrastrukture, nizak životni standard i opšta kultura stanovništva.

S druge strane, opšti svetski trend agresivne strategije poslovanja, u kojoj vlada sila jačeg, sve više pooštrava granicu između razvijenih i

* Državni univerzitet u Novom Pazaru, alma.musovic@gmail.com

** Akademija za poslovnu ekonomiju Čačak, eldin.dobardzic@gmail.com

*** Akademija za poslovnu ekonomiju Čačak, dany_pavlovic92@gmail.com

nerazvijenih, gde zemlje u razvoju, kakva je i Srbija, još uvek nisu u stanju da uspostave dugoročno održiv rast.

Slična stvar se dešava između pojedinih područja jedne privrede, ili čak između njenih pojedinačnih preduzeća ili grana. S obzirom da se privreda stalno udaljava od stanja ravnoteže, ta činjenica mora biti uzeta u obzir prilikom kreiranja strategije privrednog razvoja, kao i neravnopravnost i ireverzibilnost kao bitne komponente efekta dominacije jačeg. Ideja je da pokretačke grane kao nosioci rasta, u kojima se koncentrišu privredne aktivnosti i pozitivni ekonomski efekti, postanu dovoljno jaki i uticajni da šire svoja podsticajna dejstva na svoju okolinu tj. nerazvijena područja, i da zahvaljujući tom efektu širenja ukupna privreda ostvaruje stabilan rast.

Problem koji se u praksi sreće jeste taj što ubrzo dolazi do izražaja konfliktni karakter celokupnog problema, i sukob interesa prilikom određivanja prioriteta grana i sektora. „Sektorski aspekt više naglašava ekonomske koristi od prostorne koncentracije, dok regionalni pristup prirodno naginje prostornoj disperziji proizvodnje. Jedan reprezentuje interese pojedinačnih industrija, a drugi interese širih i užih regionalnih zajednica” (Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije 2007-2012. 72).

Budući da je proizvodnja, a pre svega industrijska proizvodnja, značajan pokretač razvoja jedne privrede, kreator nove vrednosti i faktor smanjenja nivoa nezaposlenosti, ne čudi što se teoretičari slažu da je ovaj sektor osnova dinamičkog razvoja moderne privrede. Primarni strateški razvojni cilj Srbije je održiv i dinamičan razvoj industrije koja može da se uklopi u jedinstveno tržište Evropske Unije i izdrži konkurentski pritisak njenih članica. Održiv privredni rast i makroekonomska stabilnost Srbije su neodrživi bez stabilnog rasta industrije, njenog dominantnog uticaja na izvoz, time i na platni bilans (Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije 2011-2020, 1). Ovim radom autori nastoje da pokažu trenutno stanje konkurentnosti industrije Srbije u odnosu na odabrane zemlje u okruženju.

Pojam konkurentnosti i mogući načini njenog merenja

Do sredine dvadesetog veka pojam konkurentnosti nije imao makroekonomsku dimenziju, već se isključivo vezivao za nivo

preduzeća. Od osamdesetih godina sve više teoretičara analizira konkurentnost na nivou privrede kao celine. Koncept konkurentnosti je multidimenzionalan i veoma složen. U ekonomiji se pod ovim pojmom najčešće označava konkurentnost na domaćem ili međunarodnom tržištu. Danas, u doba globalizacije, konkurentnost se smatra ključnim faktorom uspeha pojedinih firmi, sektora ili nacionalnih privreda u njihovom poslovanju na svetskoj sceni.

S obzirom na njegovu multidimenzionalnost i složenu strukturu, koncept konkurentnosti se može definisati na mikro nivou, ili nivou pojedinačnih preduzeća, sektorskom i makro nivou - nivou privrede kao celine. Kako su ovi sektori međusobno povezani, tako i uslovi koji vladaju na jednom nivou utiču i na ostale nivoe u privredi, što u krajnjoj liniji određuje nivo konkurentnosti i efikasnosti nacionalne privrede. Prema jednoj od analiza konkurentnosti američke privrede, u prvi plan se ističe sposobnost zemlje da racionalno uposli svoje resurse, ali tako da to dovede do rasta realnog dohotka i životnog standarda, zasnovanog na realnim kapacitetima, a nikako na osnovu rasta spoljnog duga (Scott, Klodge, 1985). Edmonds (2000) definiše konkurentnost na nivou firme kao njenu sposobnost da proizvede odgovarajuća dobra i usluge zadovoljavajućeg kvaliteta, po najnižoj ceni, u pravom trenutku. To podrazumeva zadovoljenje potrošačevih potreba efektivnije i efikasnije u odnosu na ostale proizvođače. Najjednostavnije rečeno, firma je konkurentna, ukoliko je njen proizvod jedinstven i težak za kopiranje (Zhao, Watanabe, Griffy-Brown, 2009).

Objašnjavajući sektorsku konkurentnost, a pre svega konkurentnost u domenu industrije, Porter (1990) daje koncept dijamanta konkurentnosti, koji obuhvata četiri međusobno povezane komponente: faktore proizvodnje, uslove potražnje, srodne i prateće industrije i strategije preduzeća, strukturu i suparništvo. Kao egzogene faktore navodi upravljanje i mogućnosti (prilike). Prema ovom konceptu, konkurentnost će najviše unaprediti industrije kod kojih je struktura dijamanta najpovoljnija.

Iako se navodi kao jedan od vodećih ciljeva u većini svetskih privreda, još uvek ne postoji jedinstven način njegovog definisanja i merenja (Zubović, Bradić-Martinović, 2013). To, s jedne strane može usložnjavati koncipiranje odgovarajućih razvojnih strategija i politika, ali istovremeno može i omogućiti efikasnije uočavanje i prevazilaženje

problema, zahvaljujući sadržajno različitim definicijama konkurentnosti (Adžić, 2013).

Nivo međunarodne konkurentnosti nacionalne privrede mogao bi se definisati kao sposobnost da formira takvu privrednu strukturu koja može brzo i fleksibilno da odgovori zahtevima međunarodnog tržišta, a koja obezbeđuje efikasnu zaposlenost resursa i visoku produktivnost faktora proizvodnje, sa ciljem održivog razvoja, rasta BDP-a per capita i životnog standarda.

Konkurentnost kao faktor privrednog razvoja, u poslednjih nekoliko decenija je nezaobilazni element makroekonomskih razvojnih strategija. U naučnoj i stručnoj javnosti Republike Srbije postoji široka saglasnost da su neophodni pravci razvoja u narednom periodu određeni pre svega potrebom otklanjanja negativnih posledica dosadašnjeg procesa strukturnog prilagođavanja s jedne strane, kao i potrebom unapređenja konkurentnosti industrije s druge strane, jer je ovaj sektor privrede doživeo drastičan pad obima proizvodnje od dvedesetih godina prošlog veka i tokom tranzicionih procesa (Gligorijević, Ćorović, 2018).

Prema strategiji Evropa 2020, konkurentnost se definiše kao sintetički pokazatelj ekonomskih performansi države, koje se ispoljavaju kroz sposobnost obezbeđenja rasta životnog standarda i zaposlenja svih građana koji žele da rade (European Commission, 2010).

Procenjuje se da postoji više od sto različitih pokazatelja konkurentnosti privrede kao celine, ali i onih koji se odnose na pojedine privredne segmente.

Na nacionalnom nivou, jedan od najpoznatijih pristupa za komparativnu analizu konkurentnosti je Globalni Indeks Konkurentnosti (GCI), kreiran od strane Svetskog ekonomskog foruma (WEF) (World Economic Forum, 2018). On pokazuje koliki je nivo konkurentnosti jedne zemlje u poređenju sa drugim privredama, na nacionalnom nivou, ali i po određenim užim segmentima na osnovu kojih se utvrđuje relativna pozicija zemlje u svetu. Ukazuje i na stanje investicija i druge faktore koji mogu uticati na efikasnost i lakoću poslovanja.

U metodološkom smislu, sve posmatrane zemlje deli na one čiji je razvoj zasnovan na osnovnim faktorima, na efikasnosti ili inovacijama,

a obuhvata više ekonomskih i socijalnih pokazatelja, grupisanih u dvanaest stubova:

- Institucije,
- Infrastruktura,
- Stabilno makroekonomsko okruženje,
- Zdravstveni sistem i sistem osnovnog obrazovanja,
- Visoko obrazovanje i obuka,
- Efikasnost tržišta dobara,
- Efikasnost tržišta rada,
- Razvijenost finansijskih tržišta,
- Tehnološka opremljenost,
- Veličina tržišta,
- Sofisticiranost poslovnih procesa,
- Inovacije.

Nacionalne privrede čiji se razvoj zasniva na prva četiri faktora konkurentnosti, spadaju u niže razvijene zemlje. One čiji se razvoj zasniva na sledećih šest faktora (faktori efikasnosti), jesu srednje razvijene zemlje. I na kraju, zemlje čiji se razvoj zasniva na faktorima inovativnosti (poslednja dva navedena faktora), spadaju u red najrazvijenijih zemalja.

Godišnjak svetske konkurentnosti (WCY) je izveštaj u čijem sastavu je indeks koji meri i analizira sposobnost zemlje da stvori adekvatno poslovno okruženje (IMD World Competitiveness Center, 2018). Koristi makroekonomske i socijalne parametre grupisane u dvadeset stubova. Ovi stubovi čine četiri glavna stuba, koji predstavljaju faze industrijskog razvoja svake od posmatranih privreda:

- Ekonomski učinak - meri ekonomsko stanje domaće privrede, međunarodnu trgovinu, međunarodne investicije, tržište rada i razne indikatore cena. Ovaj stub se sastoji od 80 varijabli.
- Efikasnost Vlade - meri sposobnosti javnih finansija, fiskalne politike, stanje institucija, poslovne politike, socijalnih uslova. Postoje 73 varijable grupisane u ovom stubu.
- Poslovna efikasnost - meri produktivnost i efikasnost tržišta rada, finansijskih tržišta, berzi, efikasnost upravljanja, nacionalnih stavova i vrednosti. Ovaj stub meri 70 varijabli.

- Dostupnost infrastrukture - opisuje stanje infrastrukture, pre svega stanje tehnologije, nauke, zdravlja i životne sredine, kao i obrazovanja. Stub obuhvata 108 varijabli.

Indeks meri i kompozitni indeks i promenljive čije su vrednosti u rasponu od 0 do 100. Takođe izračunava standardno odstupanje prilikom izračunavanja rezultata i koristi isti metod merenja na svakom stubu. Na žalost, ovo istraživanje obuhvata samo 63 vodeće privrede u svetu, u koje ne ulazi privreda Republike Srbije, tako da se ne može koristiti za potrebe istraživanja stanja njene konkurentnosti.

Za potrebe merenja industrijske konkurentnosti, kao pokazatelj konkurentnosti na sektorskom nivou, najčešće se primenjuje Indeks konkurentnosti industrijskog učinka (CIP), kreiran od strane agencije UN koja se bavi podsticanjem industrijskog razvoja (United Nations Industrial Development Organization, 2018). To je indeks konačnog učinka, čiji indikatori pomažu privredama da uoče da li je primenjena industrijska politika imala očekivane rezultate i dođu do saznanja na koji način da unaprede svoj sektor proizvodnje.

CIP indeks obuhvata osam indikatora, grupisana u tri dimenzije. Prva dimenzija odnosi se na sposobnost jedne zemlje da proizvodi i izvozi svoje proizvode. Izražava se kroz dva indikatora: dodata vrednost proizvodnje per capita i izvoz per capita.

Druga dimenzija opisuje na kom je nivou konkretna zemlja u smislu tehnološkog produbljivanja i unapređenja. Izražena je kroz dva kompozitna indikatora - intenzitet industrijalizacije i kvalitet izvoza, u kojima su sadržana još po dva podindeksa nižeg reda.

Treća dimenzija konkurentnosti predstavlja uticaj te zemlje na svetsku industrijsku proizvodnju, mereno kroz njen udeo u dodatnoj vrednosti proizvodnji i svetskoj trgovini.

Stanje konkurentnosti privrede Republike Srbije

Postoji veliki broj dokaza da je privredni rast najefikasniji način izlaska iz siromaštva i podizanja kvaliteta života, naročito za zemlje u razvoju kakva je Srbija. Značaj i relevantnost ovog trenda ističe se i kroz ciljeve održivog rasta proklamovane od strane Ujedinjenih Nacija, gde se poziva na stabilan, inkluzivni i održivi rast, i čak postavlja previše

ambiciozan cilj od 7% rasta na godišnjem nivou za nerazvijene zemlje (International Monetary Fund, 2018).

Ispoljava se potreba za budućim razvojem onih industrijskih grana koje su izvozno konkurentne, kao i pronalaženjem načina za uvođenje savremenih tehnologija i viši nivo tehničke opremljenosti u proizvodnji, budući da to značajno može poboljšati kvalitet industrijske proizvodnje a samim tim i njenu konkurentnost. Kako je Srbija mala zemlja koja ne raspolaže kako adekvatnim materijalnim potencijalom, tako ni zadovoljavajućim tehničko-tehnološkim ni naučno-istraživačkim kapacitetima, rešenje se mora tražiti u aktivnijem privlačenju stranih direktnih investicija, koje bi privremeno mogle da popune ove praznine. Pri tom se ne sme zanemariti činjenica da se održiv rast na dugi rok mora pre svega oslanjati na domaću akumulaciju i štednju.

U radu je prikazan nivo konkurentnosti srpske privrede na osnovu dve metodologije, odnosno pomoću dva indeksa - Indeksa globalne konkurentnosti i Indeksa konkurentnosti industrijskih performansi.

Tabela 1 prikazuje položaj Srbije i bivših jugoslovenskih republika, danas zemalja suseda, koje su od devedesetih godina prolazile kroz proces tranzicije svojih privreda, u izveštaju Svetskog ekonomskog foruma 2010. i 2018. Srbija se, 2010. našla tek na 96 mestu od 139 zemalja obuhvaćenih analizom. Iako je to njen ukupni rang, primećuje se da je po osnovu pojedinih stubova koeficijenta globalne konkurentnosti rangirana još lošije – najlošije je ocenjena po osnovu nerazvijenosti tržišta roba i poslovnog okruženja (rang 125), na osnovu stanja institucija nalazi se na 120 mestu, a po osnovu makroekonomske stabilnosti na 109 poziciji. U tom trenutku od posmatranih zemalja jedino Bosna i Hercegovina zaostaje za Srbijom, i nalazi se na 102. poziciji, dok su Makedonija (79), Hrvatska (77) i Crna Gora (49) značajno ispred nje. Slovenija, kao zemlja najvećeg stepena razvijenosti među posmatranim zemljama, zauzima ubedljivo prvo mesto po svim kriterijumima. Analizom celokupnog izveštaja iz 2010. godine, dolazi se do poražavajuće činjenice da su neke najnerazvijenije zemlje sveta rangirane značajno ispred Srbije - Namibija (74. mesto), Maroko (75), Bocvana (76), Ruanda (80), Trinidad i Tobago (84), Filipini (85), pa čak i Albanija (prvi put), Gambija, Honduras, Gruzija, Moldavija (Kovačević, 2010.)

Tabela 1 Rangiranje Srbije i odabranih zemalja prema komponentama Indeksa globalne konkurentnosti 2010-2018.

	Srbija		Hrvatska		BiH		Crna Gora		Makedonija		Slovenija	
	2010	2018	2010	2018	2010	2018	2010	2018	2010	2018	2010	2018
	rang:		rang:		rang:		rang:		rang:		rang:	
Institucije	120	76	86	74	126	111	45	63	80	85	50	35
Infrastruktura	93	48	41	36	98	89	67	86	91	80	36	35
Tehnološka spremnost	80	60	39	53	85	86	44	58	64	70	35	43
Makroekonomska stabilnost	109	64	51	106	81	73	37	102	47	70	34	1
Zdravlje	50	67	48	51	89	52	33	55	69	71	23	34
Veštine	74	56	56	65	88	87	52	52	72	81	21	29
Tržište roba	125	66	110	71	127	106	44	45	57	107	39	27
Tržište rada	102	52	113	96	94	112	39	25	71	78	80	43
Finansijski sistem	94	79	88	62	113	83	28	51	87	80	77	60
Veličina tržišta	72	75	70	78	93	99	129	132	106	109	78	82
Poslovno okruženje	125	59	92	81	115	106	70	50	96	57	36	24
Inovacije	88	56	70	63	120	114	45	74	97	98	34	28
Konačni rang:	96/139	65/140	77/139	68/140	102/139	91/140	49/139	71/140	79/139	84/140	45/139	35/140

Izvor: World Economic Forum, The Global Competitiveness Report, 2010, 2018, Geneva

U odnosu na 2010. situacija se značajno popravila u posljednjem izveštaju iz 2018. Među posmatranim zemljama iz tabele, Srbija je napravila najveći pomak na rang listi, sa 96 na 65 poziciju. Pohvalno je što su se uslovi najviše poboljšali upravo u onim kategorijama koje su 2010. bile najproblematičnije, što dovodi do zaključka da se situacija poboljšava u domenu vlasničkih prava, nezavisnosti sudstva, efikasnosti državnih regulativa, makroekonomske stabilnosti i efikasnosti tržišta. Ne tako upečatljivo poboljšanje na rang listi ostvarile su i Hrvatska i Bosna i Hercegovina, dok Crna Gora i Makedonija ostvaruju pad.

Indikatori konkurentnosti industrijskih performansi Srbije i odabranih susednih zemalja daju još detaljniji uvid u stanje konkurentnosti ovih privreda. U Tabeli 2 dat je pregled određenih komponenti CIP indeksa za ove privrede u 2016. u odnosu na 2010.

Očigledno je da su sve posmatrane zemlje u 2016. u odnosu na 2010. godinu u većem ili manjem stepenu popravile svoj rang, a najveći pomak, od deset odnosno jedanaest mesta, su napravile Srbija i Makedonija. Posmatrajući pokazatelje koji se odnose na dodatu vrednost i izvoz industrije po glavi stanovnika, a što direktno upućuje na nivo industrijskog razvoja i konkurentnosti sektora industrije, primećuje se apsolutan rast, međutim u relativnom smislu Srbija značajno zaostaje za Slovenijom, kao i sve ostale posmatrane zemlje, budući da je ona prva započela proces tranzicije i ubrzanog razvoja.

Tehnološki nivo opremljenosti proizvodnje i izvoza kroz relativni udeo srednje i visoke tehnologije, ukazuju na to da se stanje popravlja u apsolutnom iznosu u ovom petogodišnjem periodu, ali u poređenju sa Hrvatskom i Slovenijom, ispoljava se značajno zaostajanje.

Posmatrajući udeo dodate vrednosti u bruto dodatom proizvodu zemlje, dolazi se do podatka da Srbija zaostaje jedino za Slovenijom, što je i očekivano, ali se nalazi ispred svih ostalih bivših jugoslovenskih republika. Iako je udeo izvoza industrijske proizvodnje u ukupnom izvozu zadovoljavajući, i u porastu u odnosu na 2010. godinu, mora se više poraditi na kvalitetu izvoza industrijske proizvodnje, jer iako se blago povećao još uvek je osetno ispod vodeće Slovenije, što pokazuje poslednji indeks u Tabeli 2.

Tabela 2 Indikatori konkurentnosti industrijskih performansi Srbije i odabranih zemalja 2016. u odnosu na 2010.

	Srbija		Hrvatska		BiH		Crna Gora		Makedonija		Slovenija	
	2016	2010	2016	2010	2016	2010	2016	2010	2016	2010	2016	2010
CIP rang	62	72	53	55	81	84	122	123	78	89	31	34
CIP rezultat	0,04	0,04	0,06	0,06	0,03	0,03	0,01	0,01	0,03	0,02	0,11	0,12
CIP grupa	Srednja		Gornja srednja		Srednja		Donja		Srednja		Gornja srednja	
Dodata vr. proizv. per capita (\$)	714,4	596,21	1746,79	1668,59	630,98	501,65	329,55	301,84	685,98	448,19	4477,31	4123,38
Izvoz industrije per capita (\$)	1398,8	848,37	2800,87	2467,34	1226,80	938,05	353,02	306,04	2128,51	1445,04	14275,2	10852,2
Udeo dodate vr. srednje i visoko tehn. proizvodnje u ukupnoj vr. proizvodnje	0,26	0,19	0,31	0,38	0,18	0,16	0,15	0,16	0,23	0,19	0,35	0,48
Udeo izvoza srednje i visoko tehn. proizvodnje u ukup. izvozu ind. proizvodnje	0,47	0,33	0,47	0,49	0,24	0,23	0,25	0,32	0,60	0,31	0,63	0,63
Udeo dodate vr. u ukupnom BDP	0,15	0,14	0,12	0,12	0,12	0,11	0,04	0,05	0,13	0,10	0,18	0,18
Udeo izvoza ind. proizvodnje u ukupnom izvozu	0,83	0,78	0,86	0,90	0,81	0,73	0,63	0,47	0,93	0,89	0,90	0,91
Indeks kvaliteta izvoza ind. proizvodnje	0,68	0,60	0,69	0,76	0,54	0,51	0,45	0,43	0,79	0,65	0,80	0,84

Izvor: Industrial Development Report 2018, Viena

Zaključak

Iz priloženih podataka vidi se da Srbija ostvaruje blagi napredak u nivou konkurentnosti. Taj napredak je još uvek skroman – i kvantitativno i kvalitativno. Nizak nivo tehničko-tehnološke opremljenosti i kvaliteta proizvodnje ne mogu dati proizvod koji je atraktivan na svetskom tržištu. Neophodno je što više ulagati u oblast nauke i istraživanja, radi razvijanja sopstvenih inovacija i tehnologija. Napuštanjem proizvodnje niskog tehnološkog nivoa i radno intenzivnih grana zasnovanih na prirodnim potencijalima i sirovinama, a fokusiranje na proizvodnju i izvoz proizvoda viših faza prerade, boljeg kvaliteta i uz primenu sopstvenih tehnologija, omogućili bi stabilan i dinamičan rast. Ohrabruje činjenica da se popravljaju makroekonomska stabilnost u privredi i vraća poverenje investitora, pa mogu biti opravdana i realna očekivanja novih investicija iz inostranstva koje treba usmeriti ka propulzivnim delatnostima.

Kao što navodi Mihailović (1968) analizirajući ovu problematiku, treba izvršiti sinhronizaciju osobina grana i uslova pojedinih geografskih područja da bi se ostvarila optimalna teritorijalna podela rada u jednoj privredi. To je po njemu i odgovor na pitanje zašto neka industrija opstaje u jednoj a ne uspeva u drugoj sredini. Postojeće primarne, radno intenzivne grane industrije gde imamo komparativnu prednost, treba usmeravati ka višim fazama prerade, i finalnom proizvodu većeg kvaliteta koji će biti konkurentniji na svetskom tržištu.

Još jedna činjenica koju treba uzeti u obzir prilikom postavljanja i definisanja privrednih razvojnih ciljeva jeste da jednom postavljena teritorijalna podela rada, odnosno raspodela industrijskih grana po regionima, nije zauvek data i nepromenljiva. Zbog razvoja tehničko-tehnološkog procesa, promene uslova života, migracija radne snage i drugih faktora, dešava se da privredna grana koja je do juče bila pokretač razvoja danas postane smetnja tom istom razvoju, kao što se desilo sa tekstilnom industrijom.

Zbog svega navedenog Mihailović s pravom ističe da je svaki region otvoren i dinamičan sistem, da stoji u međusobnom odnosu sa drugim regionima, pri čemu taj odnos može biti dominantan ili potčinjen. Takođe, da privredni razvoj ne može započeti u svim delovima zemlje

istim intenzitetom, već bi jedno ili grupa preduzeća, trebalo da odigra ulogu pokretača razvoja, a da se pozitivni efekti multiplikativno šire i u drugim regionima.

Ono što najčešće izaziva problem jeste što ti polovi razvoja dovode do veće zaposlenosti i životnog standarda na jednoj strani u odnosu na drugu, čak i do društveno - političkih napetosti na međuregionalnom nivou. Savremena država mora intervenisati merama ekonomske i socijalne politike da bi bar delimično ublažila razlike u razvijenosti, nastale delovanjem tržišnih kriterijuma. U tom slučaju na raspolaganju su joj različite mere lokacione politike „kojima će stimulisati kretanje kapitala prema radnoj snazi ili obrnuto:

- mere za privlačenje radne snage (više nadnice, bolji uslovi stanovanja, mogućnost školovanja);
- mere za privlačenje kapitala (niža kamatna stopa na kredite, javne investicije u infrastrukturu, dotacije na zaposlenu radnu snagu, pojednostavljivanje procedura i stabilno okruženje);
- mere stimulisanja tehničkog napretka (osiguranje školovanog kadra, tehničke pomoći, osiguranje istraživačkih institucija na teret javnih izdataka)“ (Zdunić S., 1975. 437-438).

Sukob interesa u postavljanju razvojnih ciljeva u Srbiji je višeslojan i ogleda se u tome što:

- je dozvoljena preterana politička disperzija i sučeljavanje višestranačkih interesa u nerazvijenim uslovima kakvi vladaju na podneblju bivše SFRJ. Time je privredi učinjeno veliko zlo, budući da pojedinci koji su vodili glavnu reč u politici svoju funkciju nisu shvatali kao javnu službu, već kao priliku za sopstvenu promociju i sticanje lične koristi. Cela situacija bila je pogodna za ekstremna politička ponašanja, odsustvo kontrole i kvalitetnog stručnog delovanja;
- je omogućen veliki raskorak između proklamovane strategije razvoja i nacionalnih interesa koje su zagovarale članice federacije. U borbi za ostvarenje svojih ličnih ciljeva, tokom nekoliko decenija vršena je samo preraspodela postojećeg, a ne i stvaranje nove vrednosti, što je na kraju dovelo do porasta političkih i socijalnih tenzija, rata i dezintegracije države. Ciljevi ravnomernijeg privrednog razvoja ostali su samo mrtvo slovo na

papiru u delovima ustava i nacrtima strategija, što je na dugi rok prouzrokovalo nesagledive negativne posledice u ovom domenu;

- je dozvoljeno forsiranje interesa stranih partnera, tj. eksternih činilaca. Otcepljene republike su dobile ogromnu podršku i pomoć Zapada, u institucionalnom, finansijskom i svakom drugom smislu, i ubrzo uključene u ekonomske, političke i vojne saveze na međunarodnom nivou. Srbija, naprotiv, ne samo što nije imala takav vid podrške već je bila izložena sankcijama, izolaciji i konstantnoj krizi tokom koje su se disproporcije iz doba socijalizma još više produbile.

Ukratko, pored višedecenijskog zagovaranja politike ravnornog razvoja Srbije, ispostavilo se da je privredni razvoj imao često politički karakter i koristio se za političke malverzacije. Ogromna budžetska sredstva utrošena su a da je izostao efikasan ekonomski rast. Na državi je da stanje institucija, birokratskih procedura i poslovnog okruženja dovede na takav nivo da budu stabilni i predvidivi, što će doprineti prilivu stranog kapitala a samim tim i omogućiti podizanje kvantiteta i kvaliteta proizvodnje namenjene izvozu.

Svi pomenuti kriterijumi potvrđuju da se Srbija još uvek nalazi u veoma nepovoljnom položaju, daleko od proklamovanih ciljeva konkurentnosti i ukupnog razvoja. Makroekonomska (ne)stabilnost, (ne)efikasnost institucija, korupcija, neinovativnost, nedostatak finansijskih sredstava su faktori koji se sporo menjaju, ali ohrabruje činjenica da se uočavaju znaci napretka. Podizanje proizvodnje na više faze prerade, razvijanje sopstvene tehnologije i primenjivanje visokotehnoloških načina proizvodnje, obnova infrastrukture i pojednostavljenje procedura za privlačenje kapitala su koraci koji će pomoći dugoročnom stabilnom rastu kome Srbija teži.

Reference

1. Adžić, S., (2013), Teorijski i empirijski aspekti konkurentnosti, Performanse i razvojne mogućnosti agrarne industrije u AP Vojvodini: prilog regionalnoj strategiji unapređenja agrarnog biznisa, Zbornik radova, Novi Sad.
2. Edmonds, T., Jarvis, T., McGinness, S., (2000), Regional Competitiveness and the role of the knowledge economy. House of Commons Library
3. European Commission 2010. European Competitiveness Report 2009, Commission staff working document
4. Gligorijević, Ž., Ćorović, E., (2018) Ekonomika industrije, Državni Univerzitet u Novom Pazaru, Niš – Novi Pazar.
5. IMD World Competitiveness Center, (2018), World Competitiveness Yearbook, Lausanne, Switzerland
6. International Monetary Fund (IMF), (2018), World Economic Outlook Update
7. Kovačević M., (2010), Uzroci niskog nivoa i mere za povećanje konkurentnosti privrede Srbije, Kako povećati konkurentnost privrede i izvoza Srbije, Zbornik radova, Ekonomski fakultet, Beograd
8. Mihailović, K., (1968), Odnos između sektora i regiona u procesu strukturnih promena, Ekonomska misao, Beograd.
9. Porter, M., (1990), The Competitive Advantages of Nations, McMillan, London and Basingstoke.
10. Scott, B.R., G. Klodge (1985), US Competitiveness in the World Economy, Harvard Business School Press, Boston, str. 15.
12. Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije 2007-2012. godine, (2007), Službeni glasnik RS, br.55/05, Beograd.
13. United Nations Industrial Development Organization, Industrial Development Report 2018, Demand for Manufacturing: Driving Inclusive and Sustainable Industrial Development, Viena.
14. World Economic Forum, (2018), The Global Competitiveness Report, Geneva
15. Zdunić, S., (1975), Regionalni razvojni ciljevi i ekonomska efikasnost, Ekonomski pregled, 7-8, Zagreb.
16. Zhao, W., Watanabe, C., Griffy-Brown, C. (2009). Competitive advantage in an industry cluster: The case of Dalian Software Park in China. Technology in Society, 31(139-149).

17. Zubović, J., Bradić-Martinović, A., (2013), Jačanje konkurentnosti kao faktor izlaska iz krize država Zapadnog Balkana, Institucionalne promene kao determinanta privrednog rasta Srbije, Ekonomski fakultet, Univerziteta u Kragujevcu.

COMPETITIVE INDUSTRIAL PERFORMANCE AS AN INDICATOR OF DEVELOPMENTAL LEVEL IN SERBIA

Economic development of Serbia is not able to meet global demands of the modern world market. Inherited problems from past, such as polarization, depopulation, backwardness in industrial production and the other unevenness only were stringent by process of transition since 2000. Crucial components of the industrialization, such as capacity building, energy efficiency, employment creation and technological change, are some of the biggest development issues that Serbia faces. Therefore, promoting industry locomotion and structural changes is the key element in long-run success, with the latter particularly crucial. This paper will highlight the current state of competitive industrial performance in Serbia, according to current international criteria.

Keywords: economic development, industry, competitiveness, structural changes

MODEL TRANZICIJE INSTITUCIJA U REPUBLICI SRBIJI

Gordana Milovanović*

Uvod

Evropske ekonomije u tranziciji, uključujući i one u zakasneloj tranziciji, kao što je Republika Srbija (R. Srbija), nisu dugo, iz različitih razloga, imale zajedničku tranzicionu formulu koja bi im omogućila uključivanje u globalni ili regionalni tranzicioni proces. Trebalo je prevladati institucionalni jaz u kreiranju preduzeća u privatnoj svojini umesto državnih i društvenih preduzeća, kao preduslov za poslovnu komunikaciju sa svetom; strukturno-tehnološki jaz koji se ogledao u tržišno neadekvatnoj proizvodnoj strukturi formiranoj pod uticajem administrativno-distributivne alokacije resursa u uslovima distorzije cena; psihološke vrednosti i društveni jaz u pogledu radnih navika, poslovnih sklonosti, potrošačkih izbora, razvijanjem navika i razumevanja vrednosti karakterističnih za uslove otvorene konkurentske ekonomije.

Zemlje u tranziciji u Centralnoj i Istočnoj Evropi, uključujući i R. Srbiju, morale su da oslobode ekonomiju od skupe i neefikasne državne administracije, da izgrade tržišne institucije i tržišnu klimu u kojoj će kompanije biti glavni subjekti razvoja i integrativnih funkcija, da liberalizuju kretanje svih komponenata integralnog tržišta: robe, usluga, radne snage, kapitala i tehnologije. Vodeće institucije nacionalne savesti su akademija nauka, univerzitet i crkva.

U radu istražujemo: da li je ekonomski i administrativni sistem R. Srbije kompatibilan sa pravilima i regulativama Evropske unije, da li je trgovinska politika, uključujući i protekcionističku politiku, u skladu sa pravilima Svetske trgovinske organizacije, da li je liberalizacija ekonomije u skladu sa pravilima Međunarodnog monetarnog fonda (devizni kurs, cene javnih preduzeća, kamatne stope), stepen razvoja

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, gordanam@kg.ac.rs

tržišta, finansijskog tržišta, dilersko-brokerskog sistema, kompatibilnost sa EU, monetarni sistem i Narodnu banku Srbije, kvalitet monetarnih agregata i kontrolu menadžmenta. R. Srbija je i dalje jedina zemlja u Evropi koja nema institucionalno regulisan sistem saradnje sa najintegrisanijim i najvećim svetskim tržištem. U radu definišemo indeks nacionalne ekonomske tranzicije koji se sastoji od dve komponente: indeksa sposobnosti za tranziciju i indeksa afiniteta za tranziciju nacionalne ekonomije. Prvi sadrži četiri merljive determinante: indeks tehnologije, finansija, institucija i poslednje, ali ne najmanje važno, kanala komunikacije i integracije sa svetom. Drugi, teže merljivi indeks sadrži komponente kao što su: politička volja, interesi, doktrine i vrednosti.

U radu istražujemo uticaj međunarodne trgovine na kvalitet institucija kao što su ispunjavanje ugovora, svojinska prava i zaštita investitora. Nesavršene institucije kreiraju rentu za pojedine učesnike u ekonomiji i predstavljaju komparativnu prednost u trgovini. Kvalitet institucija se definiše kao ravnoteža igre političke ekonomije.

Kada zemlje imaju isti tehnološki nivo, to je "trka do vrha" u pogledu kvaliteta institucija: bez obzira na karakteristike zemlje, oba trgovinska partnera nastoje da učvrste institucije nakon otvaranja. S druge strane, domaće institucije neće biti poboljšane ni u jednoj zemlji kada jedna od zemalja ima izraženu komparativnu prednost u institucionalno intenzivnijem dobru. Andrej Levščenko (Levchenko, 2011), u svom radu Međunarodna trgovina i institucionalne promene, pruža empirijske dokaze za tvrdnju da zemlje koje egzogene geografske karakteristike predodređuju za izvoz u institucionalno intenzivnijim sektorima pokazuju značajno viši institucionalni kvalitet.

Kvalitetne institucije podstiču razmenu time što utiču na smanjenje transakcionih troškova i podstiču poverenje. Institucije štite svojinska prava i podstiču vladavinu prava. One su preduslov za harmonično funkcionisanje tržišta. Institucije propisuju pravila igre. Kompanije su igrači. Na početku tranzicije, liberalizacija trgovine i cena je izvršena brzo, ali institucionalne reforme u oblastima kao što su upravljanje, politika konkurencije, tržište rada, zaštita svojinskih prava i transformacija preduzeća, odvijale su se sporo.

Funkcionalno razumevanje moderne međunarodne trgovinske politike na institucionalnom nivou obavezno uključuje analizu

liberalizacije trgovine u evropskim zemljama krajem osamnaestog i početkom devetnaestog veka. Sa te tačke gledišta, institucije međunarodne trgovine treba posmatrati kao deo opšteg procesa koji vodi većem unificiraniju tržišta. Srdinom XIX-og veka, samo nacionalne granice su predstavljale barijeru trgovini. Došlo je do standardizacije mera i tegova. Ukidanje Žitnih zakona iz 1846 u Velikoj Britaniji, označilo je eru liberalne trgovine u duhu Smita i Rikarda. Liberalizacija trgovine sa Francuskom i Francuske sa Nemačkom carinskom unijom, predstavljala je preteču klauzule najvećeg povlašćenja koja je kamen temeljac GATT i STO. Klauzula najvećeg povlašćenja (Most Favoured Nation MFN) je u osnovi principa nediskriminacije i multilateralizma.

Ugovori o slobodnoj trgovini sredinom XIX-og veka nisu samo institucionalni rezultati trgovinske politike u tom periodu. Istovremeno, sa potpisivanjem ugovora o slobodi trgovine, potpisuju se ugovori o unapređenju infrastrukture i komunikacija, izgradnji železnica i unapređenju ostalih vidova transporta, što daje impuls industrijskom razvoju i dodatno liberalizuje spoljnu trgovinu. Reka Rajna je 1868. godine otvorena za slobodnu plovidbu, što je značajno uticalo na unapređenje trgovine u centralnoj Evropi. Posle nekoliko kriza, Bismark napušta politiku slobodne trgovine, pod uticajem protekcionističkih koncepcija Fridriha Lista, pridružuju mu se Francuska, SAD. Jedino Velika Britanija ostaje dosledna u sprovođenju liberalne trgovinske politike.

Istorija međunarodnih trgovinskih institucija nije rezultat ekonomske racionalnosti, niti trijumf superiorne ekonomske misli. Protekcionistička politika u toku Velike ekonomske krize tridesetih godina XX-og veka, dovela je do kolapsa svetskog trgovinskog sistema između dva rata i prestanka rada ključnih međunarodnih institucija. Novi institucionalni mehanizam u svetskoj ekonomiji je kreiran u periodu posle Drugog svetskog rata.

Ključnu instituciju u globalnoj trgovini predstavlja STO koja je nastala na osnovu mukotrpnih pregovora u okviru Urugvajске runde, 1995. godine. Poslednja, Doha runda u okviru STO počela je 2001. U toku ove runde pregovora pokrenuta su mnoga pitanja: carine, necarinske barijere, radni standardi, okruženje, konkurencija, investicije, transparentnost, trgovina patentima i pravima intelektualne svojine, a bio je uključen i veliki broj zemalja. Potpuno očekivano, tako veliki broj

zemalja nije bio u stanju da da odgovor na tako širok spektar pitanja, a ni na osnovno, kako dobitke od trgovinske liberalizacije preusmeriti na finansiranje razvoja zemalja u razvoju. Runda nije završena u predviđenom roku od 10 godina, protekcionističke tendencije su porasle, došlo je do trgovinskih ratova, a STO ne može adekvatno da odgovori na sve izazove.

Proces globalizacije je usporen, ali se postavlja pitanje da li će doći i do urušavanja postojećeg institucionalnog mehanizma? Iako STO ima 165 zemalja članica, ne uspeva da se suprotstavi antiglobalističkim pokretima koji otežavaju pregovore. Institucionalni mehanizam u zemljama u tranziciji je složen. Pogoršavanje funkcionisanja globalnih institucija i kriza evropskih institucija, pojačavaju krizu slabih institucija u zemljama u tranziciji.

Institucionalne komponente tranzicije

Ključne institucionalne komponente tranzicije su sledeće (Popović, 1996):

- ekonomski i administrativni sistem - kompatibilnost sa pravilima i regulacijom Evropske unije (EU),
- kompatibilnost trgovinske i protekcionističke politike sa Svetskom trgovinskom organizacijom (STO),
- MMF: plate i zarade, cene, uključujući i cene infrastrukture i javnih preduzeća, liberalizacija ekonomije u skladu sa kriterijumima Međunarodnog monetarnog fonda, devizni kurs, kamatne stope,
- razvoj tržišne infrastrukture: mreža finansijskih tržišta, institucionalni investitori, dilersko- brokerski sistem, državne obveznice, konsultantske usluge,
- fiskalni sistem: redistributivni efekti, kompatibilnost sa EU,
- monetarni sistem i Narodna banka Srbije: kvalitet monetarnih agregata i kontrola menadžmenta.

Kanali komunikacije i integracije sa svetom

Kanali komunikacije i integracije sa svetom predstavljaju sintetički izraz nivoa i kvaliteta otvorenosti i indikator efektivne integracije društva i ekonomije u duhu tranzicije u novi međunarodni i institucionalni poredak. Sledeće komponente su relevantne za komunikaciju i integraciju zemlje sa EU i globalnom ekonomijom:

- pozicija i status zemlje i ekonomije u Ujedinjenim nacijama (UN), Svetskoj Banci (SB), MMF, STO i EU,
- udeo spoljne trgovine u bruto domaćem proizvodu (BDP),
- udeo stranih direktnih investicija (SDI) u ukupnim investicijama,
- izvoz kao procenat BDP; sposobnost pozajmljivanja na međunarodnim tržištima kapitala.
- komunikaciona infrastruktura u zemlji i sa inostranstvom (mreža autoputeva, magistralnih puteva, železnica, aerodromi, mreža optičkih kablova, nivo razvoja digitalizacije, unapređenje poštanskog, telegrafskog i telefonskog sistema, broj mobilnih telefona u odnosu na broj stanovnika, pristup stranim bazama podataka, glavnim informacionim kanalima, broj internet domena),
- broj i vrednost srpskih preduzeća registrovanih u inostranstvu,
- relativan značaj ekonomske emigracije i inostranih usluga (udeo ekonomskih emigranata u ukupnom broju stanovnika, udeo doznaka radnika iz inostranstva u tekućem platnom bilansu, udeo zarada od inostranih turista u tekućem bilansu plaćanja, udeo od plaćanja inostranih prevoznika u Srbiji u tekućem bilansu plaćanja, udeo prihoda od pružanja građevinskih usluga u inostranstvu u bilansu tekućih plaćanja),
- broj registrovanih stranih firmi i afilijacija i njihova dodatna vrednost kao deo vrednosti izvoza i uvoza,
- kvalitet saradnje sa susednim zemljama (poverenje, kompatibilnost sistema vrednosti, političkog i ekonomskog sistema, prekogranična saradnja).

Jasan je status R. Srbije u UN, MMF, SB, ali nije definisan status autonomne pokrajine Kosova i Metohije. R. Srbija nije članica STO, ni

EU. Nejasan status Kosova i Metohije otežava pregovore o pristupu EU. Drastičan gubitak pozicije na međunarodnim tržištima, kombinovanim uticajem sankcija UN, distorzijom tržišta zbog grešaka u makroekonomskoj politici devedesetih godina dvadesetog veka i u periodu posle globalne ekonomske krize 2007-2013. godine, doveli su do smanjenja udela srpskog isvosa u ukupnom svetskom izvozu.

Tehnološko zaostajanje koje je posledica dezinvestiranja i uvozne supstitucije, otežan pristup međunarodnim tržištima kapitala, otežavali su rešavanje problema spoljnog duga, zamrznuta devizna štednja je negativno uticala na obnovu poverenja u banke i reaktivaciju štednje.

Potreba integracije u institucionalni poredak EU postoji, jer jedino R. Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Severna Makedonija nemaju institucionalno regulisan sistem saradnje sa visoko integrisanim, najvećim svetskim tržištem, EU. Kriza EU nije razlog da balkanske zemlje odustanu od prilagođavanja institucionalnog mehanizma institucijama EU.

$$\text{Indeks institucija (II)} = \text{II}_{sr} / \text{II}_{eu} \cdot 100$$

Institucije u uslovima liberalizovane trgovine

Pretpostavimo da zemlja A ima komparativne prednosti u proizvodnji dobra M (sofisticirani proizvodi visoke tehnologije) iz dva razloga: a) bolje institucije, $\varphi_A < \varphi_B$, (Levchenko, 2007); ili b) rikardova komparativna prednost, $y_A > y_B$, (Davis, 1995). Ako je komparativna prednost jasno izražena, trgovinska otvorenost neće imati veliki uticaj na kvalitet institucija. Uticaj otvaranja trgovine na kvalitet institucija, kad komparativne prednosti nisu jasno izražene, zavisi od geografske pozicije zemlje, istorijske tradicije, veličine zemlje i presudno od razlika u nivou tehnologije između zemalja.

Pretpostavimo da, kao u slučaju autarhije, u svakoj zemlji postoji interesna grupa N i da je ciljna funkcija kreatora politike nepromenjena. Zemlje igraju igru simultano i nekooperativno. A onda počinje proizvodnja i trgovina. U uslovima trgovine, interesne grupe u obe zemlje moraju da imaju u vidu kvalitet institucija u zemljama trgovinskim partnerima. Definisaćemo trgovinsku igru. Neka je φ –a kvalitet institucija trgovinskog partnera zemlje A. Ravnotežni kvalitet institucija u zemlji A je $\Theta(\varphi; \varphi - a)$.

Kada su obe zemlje, ili grupe zemalja, na istom nivou tehnologije, u uslovima ravnoteže, institucije su perfektno u obe zemlje i u globalnoj ekonomiji se postiže najbolja alokacija resursa (Levchenko, 2011, 12).

Ova ravnoteža je slična Bertranovoj ravnoteži u uslovima duopola. Sa stanovišta teorije opšte ravnoteže je relativno lako objasniti zašto je krajnji ishod perfektni kvalitet institucija. Sektor napredne tehnologije može da bude lociran u institucionalno superiornijoj zemlji, tako da institucije determinišu cene faktora. Svi učesnici u trgovini u zemlji A preferiraju poboljšanje kvaliteta institucija samo malo ispod nivoa kvaliteta institucija glavnog spoljnotrgovinskog partnera. Zemlja A prisvaja deo globalne rente zbog lociranja na svojoj teritoriji sektora napredne tehnologije.

Posmatrani su ukupna trgovina (uvoz plus izvoz) u odnosu na bruto domaći proizvod i BDP per capita po paritetu potrošačkih snaga. Uzorak je sadržao 141 zemlju u periodu od 30 godina (1970-1999). Utvrđena je pozitivna korelacija između institucija i trgovinske otvorenosti, ali ona nije značajna: stepen korelacije 0,16 i Spirmanova korelacija 0,18. Ako se upoređuju institucije i predviđeni institucionalni intenzitet izvoza, postoji izrađenija veza, jednostavan koeficijent korelacije i Spirmanov koeficijent korelacije su 0,48.

Nije ista korelacija između kvaliteta institucija i trgovinske otvorenosti u malim zemljama OECD ili u malim zemljama podsaharske Afrike. U zemljama poznatim kao „azijski tigrovi“ zabeležen je najbrži rast trgovine i poboljšanje institucija u posleratnom periodu. U zemljama centralne i istočne Evrope zabeležen je intenzivni rast trgovine i izmena institucija u periodu 1989-2009, kao i u Kini u periodu 2000-2019.

Zaključak

U radu smo učinili pokušaj da odgovorimo na pitanje kako izazovi trgovinske liberalizacije utiču na izmene institucija. Većina autora koja se bavila testiranjem modela trgovine i institucija u zemljama u tranziciji u okviru globalnog okruženja, je saglasna sa činjenicom da zemlje koje zahvaljujući svojoj geografskoj lokaciji imaju potencijala da izvoze u institucionalno intenzivnim sektorima, imaju bolje institucije. Članak Andreja Levščenka, koji smo obilato citirali, je samo deo brojnih

istraživanja o uticaju trgovinskog otvaranja na domaće institucije. Pojedini autori ukazuju na činjenicu da ekonomske institucije i politike mogu da se pogoršaju kao rezultat trgovinskog otvaranja u zemljama sa neadekvatnim političkim institucijama. Usporevanje procesa u globalnoj ekonomiji dovodi do povećanja protekcionističkih tendencija koje takođe mogu negativno da utiču na kvalitet ekonomskih institucija u zemljama sa zakasnelom tranzicijom i zemljama u razvoju sa neadekvatnom mrežom ekonomskih, političkih, pravnih institucija i neadekvatnim komunikacionim i infrastrukturnim kanalima sa susednim zemljama i globalnom ekonomijom. U uslovima trgovine, interesne grupe, u zemljama glavnim spoljnotrgovinskim partnerima, bi trebalo da imaju u vidu kvalitet institucija trgovinskih partnera. U modelu ravnoteže sa spoljnom trgovinom, rezultat je perfektni kvalitet institucija u obe zemlje. U istraživanjima ima dokaza da trgovina utiče na poboljšanje kvaliteta institucija i u najkorumpiranijim zemljama.

Nažalost, neke zemlje nisu u stanju da poboljšaju svoje institucije efikasno kao druge. Uzrok može da bude geografska lokacija i istorijsko nasleđe. Sistem današnjih institucija je rezultat dugog perioda evolucije. Kvantitativna istraživanja uticaja trgovinskog otvaranja na kvalitet institucionalnog mehanizma u zemljama u razvoju i zemljama u tranziciji, sa jednog modela funkcionisanja na drugi, se vezuju za noviji period, prelom dvadesetog i dvadesetprvog veka. Otuda možda mnogo različitih stavova i interpretacija u zavisnosti od toga da li kreatori modela polaze od teorije opšte ravnoteže, gravitacionog modela ili neke od novijih institucionalnih teorija.

Postoje i slučajevi kada trgovina dovodi do pogoršanja institucija. Ako jedan od trgovinskih partnera, poseduje značajne tehnološke prednosti u proizvodnji institucionalno intenzivnijeg dobra, kvalitet institucija neće biti poboljšan ni u jednoj zemlji. To je situacija u kojoj trgovina dovodi do pogoršanja kvaliteta institucija, kada trgovina raste, dolazi do rasta rente koju prisvajaju pojedini delovi društva.

Reference

1. Acemoglu, D. and James R. (2008). Persistence of Elites, Power and Institutions. *American Economic Review*, 98.
2. Acemoglu, D. and James R. (2005). The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change, and Economic Growth. *American Economic Review*, 95.
3. Bevan, A. Saul E. and Klaus, M.(2004). Foreign investment location and institutional development in transition economies. *International Business Review*, 13(1).
4. Grosse, R. and Trevino, L. J. (2005). New institutional economies and FDI location in Central and Easter Europe. *Management International Review*, 45.
5. Davis, D. (1995). Intra-Industry Trade: A Heckscher-Ohlin-Ricardo Approach. *Journal of International Economics*, 1995, 39.
6. Do, Quy-Toan and Levchenko, A. A.(2009). Trade, Inequality, and the Political Economy of Institutions. *Journal of Economic Theory*, 144.
7. Levchenko, A. (2011). International Trade and Institutional Change. NBER Working Paper No.17675.
8. Levchenko, A. A. (2007). Institutional Quality and International Trade. *Review of Economic Studies*, 74 (3).
9. Popovic, T. (1996). Model of the National Transition Programme. *Journal of Transition Management*, Volume 1, Issue 2-3.
10. Rodrik, D. (2007). Trade Policy Reform as Institutional Reform. Harvard Kennedy School.
11. Rodrik, D. (2007). One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth. Princeton, NJ: Princeton University Press.
12. Rodrik, D., Arvind S. and Francesco T. (2004). Institutions Rule: The Primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development. *Journal of Economic Growth*, 9.
13. Uvalic, M. (2012). Transition in Southeast Europe: Understanding economic development and institutional change. In G. Roland (Ed.). *Economic in Transition*.

KLJUČNE DETERMINANTE KVALITETA ZAPOSLENOSTI U REPUBLICI SRBIJI

Gordana Marjanović* i Vladimir Mihajlović**

Zvanična statistika u oblasti rada daje ključne smernice kreatorima ekonomske politike za preduzimanje odgovarajućih ekonomskih i socijalnih mera. Uglavnom se prate stopa zaposlenosti i stopa nezaposlenosti, pri čemu se povećanje zaposlenosti i smanjenje nezaposlenosti smatra najvažnijim pokazateljima uspešnosti na tržištu rada, a u drugom planu je čitav niz indikatora koji govore o kvalitetu zaposlenosti. Predmet istraživanja ovog rada je analiza odabranih indikatora koji ukazuju da kvalitet zaposlenosti na tržištu rada u Republici Srbiji nije na zadovoljavajućem nivou, pa su mnoge kategorije zaposlenih izložene nesigurnosti, prekarnosti i nisu socijalno zbrinute. Osnovni cilj istraživanja jeste da se ukaže na uzroke koji dovode do nepovoljnih tendencija. Takođe, neophodno je predložiti odgovarajuće mere ekonomske politike u okviru politike zapošljavanja, koje će doprineti ublažavanju navedenih problema.

Ključne reči: tržište rada, kvalitet zaposlenosti, nezaposlenost, politika zapošljavanja, privredni rast

Uvod

Osnovna svrha praćenja velikog broja indikatora na tržištu rada ogleda se u tome da se na osnovu brojnih pokazatelja, tendencija, trendova i stanja, mogu blagovremeno preduzeti određene mere ekonomske politike, odnosno konkretne mere politike zapošljavanja. Na nivou EU razvija se čitav niz novih indikatora uz korigovanje postojećih, sa ciljem da se na nacionalnim, regionalnim i lokalnim nivoima prati stanje na tržištu rada, čijim se specifičnostima prilagođavaju politike zapošljavanja. Neki od novih indikatora su stopa

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, gmarjanovic@kg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, vmihajlovic@kg.ac.rs

formalne i neformalne nezaposlenosti kod mladih, zaposleni sa niskim zaradama, učešće zaposlenih prema vrsti ugovora o radu, rad sa nepunim radnim vremenom zbog nege, regionalna distribucija administrativne stope formalne zaposlenosti, racio zapošljavanja pripadnika osetljivih grupa, itd.

Na tržištu rada u EU prati se veliki broj indikatora na osnovu kojih se može proceniti stanje na tom tržištu, pri čemu poseban značaj ima procena kvaliteta zaposlenosti, dok se na tržištu rada u Republici Srbiji prati ograničen broj indikatora. Većina analiza je bazirana na podacima objavljenim u Anketi o radnoj snazi (ARS), koja se sprovodi po međunarodnoj metodologiji zasnovanoj na pravilima i principima Međunarodne organizacije rada. Iako se u literaturi navode brojna metodološka ograničenja i česte promene metodologije u ARS kao limitirajući faktori, ona omogućava praćenje i uporedivost podataka na tržištu rada. Pored osnovnih podataka o aktivnosti, neaktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti, ARS prati podatke o neformalnoj zaposlenosti, ranjivoj zaposlenosti, vrsti ugovora o radu, podzaposlenosti, strukturnim karakteristikama tržišta rada itd., što nam daje mogućnost procene kvaliteta zaposlenosti.

Imajući u vidu pozitivne pomake koji su evidentni poslednjih godina na tržištu rada u Republici Srbiji, pre svega smanjenje stope nezaposlenosti i povećanje stope zaposlenosti, ovo istraživanje podrazumeva procenu da li povećanu stopu zaposlenosti prati odgovarajući nivo kvaliteta zaposlenosti. U skladu sa tim, može da se postavi istraživačka hipoteza da povećanje stope zaposlenosti u Republici Srbiji tokom poslednje decenije nije praćeno odgovarajućim povećanjem kvaliteta zaposlenosti, odnosno da kvalitet zaposlenosti opada ili stagnira.

Pregled osnovnih pokazatelja i indikatora na tržištu rada u Republici Srbiji

Četiri indikatora za period 2007-2018. godine, koji se najčešće koriste kao osnovni indikatori tržišta rada, rezultat su sveukupne makroekonomske situacije u privredi Republike Srbije. Tome su doprineli brojni faktori koji su sastavni deo procesa tranzicije, kao što su restrukturiranje privrede, nasleđeno stanje iz prethodnog perioda,

mnogobrojna strukturna i institucionalna ograničenja, itd. Tokom ovog perioda, pogoršanje osnovnih indikatora tržišta rada bilo je posledica ekonomske krize iz 2008, a kako je tokom poslednjih nekoliko godina zabeležen oporavak privrede od krize, tako su i indikatori tržišta rada zabeležili određene pozitivne pomake. Povećane su stope zaposlenosti i stope aktivnosti, a smanjene su stope nezaposlenosti i stope neaktivnosti. I pored toga, po analiziranim indikatorima, posebno poredeći stopu nezaposlenosti, Srbija znatno zaostaje za većinom evropskih zemalja (Marjanović, 2018, 89). U Tabeli 1 prikazano je kretanje osnovnih indikatora tržišta rada u Republici Srbiji u periodu od 2007-2018.

Tabela 1 Osnovni indikatori tržišta rada u Republici Srbiji (15-64) u periodu 2007-2018.

Godina	Stopa aktivnosti	Stopa zaposlenosti	Stopa nezaposlenosti	Stopa neaktivnosti
2007	51,0	41,8	18,1	49,0
2008	62,7	53,7	14,4	37,3
2009	60,6	50,4	16,9	39,4
2010	59,0	47,2	20,0	41,0
2011	59,4	45,4	23,6	40,6
2012	60,1	45,3	24,6	39,9
2013	61,6	47,5	23,0	38,4
2014	61,8	49,6	19,7	38,2
2015	63,4	51,7	18,5	36,6
2016	65,6	55,2	15,9	34,4
2017	66,7	57,3	14,1	33,3
2018	67,8	58,8	13,3	32,2

Izvor: ARS 2007-2018

Na osnovu podataka prikazanih u Tabeli 1, vidljivi su pozitivni pomaci kod svih posmatranih indikatora. Stopa aktivnosti u 2018. veća je u odnosu na 2010. godinu za 8,8%, stopa zaposlenosti je veća za 11,6%, dok je stopa nezaposlenosti manja za 6,7%, a stopa neaktivnosti za 8,8%. U posmatranom periodu smanjena je stopa nezaposlenosti, ali je smanjena i stopa neaktivnosti, što govori da je pad nezaposlenosti rezultat zapošljavanja, a ne napuštanja radne snage od strane obeshrabrenih radnika. Posmatrani pokazatelji ukazuju na značajan oporavak tržišta rada, posebno u periodu posle 2012. Ipak, da bi se

realno procenilo stanje na tržištu rada, pored navedenih ključnih indikatora, neophodno je analizirati i strukturu i kvalitet zaposlenosti.

Ako u posmatranom periodu analiziramo kretanje BDP-a i pratimo stopu privrednog rasta, nakon izbijanja ekonomske krize i recesije 2009. godine, u Srbiji su povremeni periodi privrednog oporavka bili isprekidani novim recesijama. Podaci prikazani u Tabeli 2 ukazuju da je nakon izlaska privrede Srbije iz poslednje recesije, posle 2014. godine, nastupio period relativno umerenog privrednog rasta.

Tabela 2 Vrednosti bruto domaćeg proizvoda u Republici Srbiji u periodu 2007-2018.

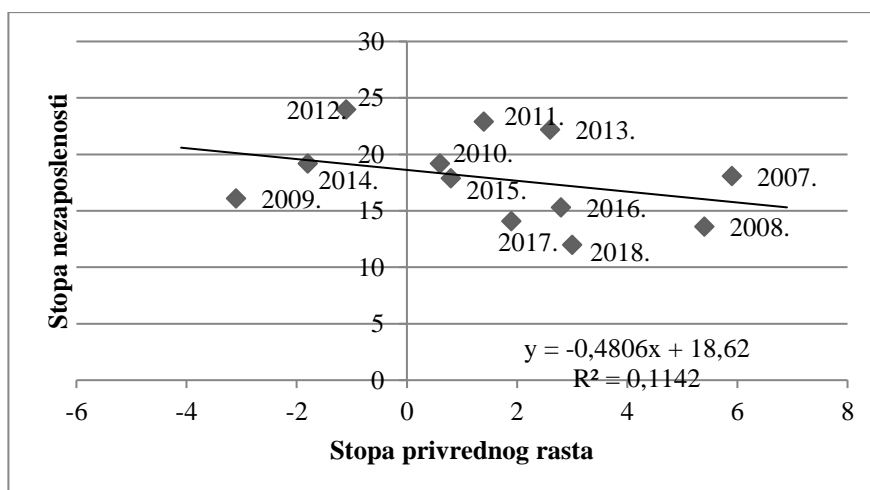
Godina	BDP (mil. EUR)	BDP per capita (EUR)	Stopa rasta BDP
2007	31557.9	4275	5,9
2008	35712.5	4859	5,4
2009	32486.2	4438	-3,1
2010	31545.8	4326	0,6
2011	35431.7	4896	1,4
2012	33679.3	4677	-1,1
2013	36426.7	5083	2,6
2014	35467.5	4973	-1,8
2015	35715.5	5034	0,8
2016	36723.0	5203	2,8
2017	39183.3	5581	1,9

Izvor: RZS

Ako se promene u proizvodnji mere stopom rasta BDP-a, za procenu stanja privrede Srbije potrebno je da se prati reakcija tržišta rada na ove promene. Kako se privredni rast prenosi, odnosno odražava na pad stope nezaposlenosti, njihov odnos je moguće analizirati pomoću Okunove krive. Na osnovu podataka o kretanju stope nezaposlenosti u periodu od 2007-2018. godine iz Tabele 1 i kretanju stope privrednog rasta u istom periodu iz Tabele 2, uočava se negativna veza između ovih veličina, što je prikazano na Slici 1.

Sa grafika se uočava da je veza između stope nezaposlenosti i stope privrednog rasta negativna, kao što sugeriše ekonomska teorija. Na grafiku je predstavljena i jednačina linearne regresije, iz koje se vidi da povećanje stope privrednog rasta za 1% smanjuje stopu nezaposlenosti za 0,48%. Međutim, niska vrednost koeficijenta determinacije (R²) od

0,11 ukazuje da prava linija slabo reprezentuje odnos između posmatranih veličina, odnosno da je veza između njih nelinearna. Ipak, na osnovu ovog slikovitog prikaza se, uz navedena ograničenja, može prihvatiti da je, naročito u periodu 2014-2018. godine, porast stope privrednog rasta bio praćen smanjenjem stope nezaposlenosti.

Slika 1 Odnos stope nezaposlenosti i stope privrednog rasta u Republici Srbiji u periodu 2007-2018.

Izvor: RZS

Prethodna analiza ukazuje na poboljšanje stanja na tržištu rada u Republici Srbiji, svi ključni indikatori imaju pozitivne tendencije. Međutim, analiza samo ključnih pokazatelja nije dovoljna da se detaljnije sagleda i kvalitetno proceni stvarno stanje na tržištu rada. Kreatori ekonomske politike uglavnom ističu kao najveći uspeh povećane investicione aktivnosti i preduzetih mera ekonomske politike, smanjenje stope nezaposlenosti i povećanje stope zaposlenosti, bez sagledavanja navedenih pokazatelja sa stanovišta kvaliteta ostvarene zaposlenosti. Zato je neophodno proširiti analizu na faktore koji utiču na kvalitet zaposlenosti. Ti faktori su brojni, ali zbog nedostatka podataka i ova analiza je ograničena. Ipak, trendovi formalne i neformalne zaposlenosti, zaposlenost prema vrsti ugovora i pravima iz radnog odnosa, struktura zaposlenosti, zaposlenost ranjivih kategorija na tržištu rada itd., daju jasniju sliku o stanju na tržištu rada u Republici Srbiji.

Analiza kvaliteta zaposlenosti na osnovu odabranih indikatora

Iako se, u teoriji i praksi, kvalitet zaposlenosti tradicionalno dovodio u tesnu vezu sa visinom zarade zaposlenih, danas se sve više naglašava njegov multidimenzionalni karakter (Erhel & Guergoat-Larivière, 2010, 1). To znači da je u analizi kvaliteta zaposlenosti potrebno uzeti u obzir niz pokazatelja, koji stvaraju sliku o pravnim aspektima radnog odnosa i pripadajućim pravima koja iz njega proizlaze, usklađenošću kvalifikacija zaposlenih sa potrebama radnog mesta, kao i specifičnostima pojedinih ranjivih kategorija na tržištu rada u tom kontekstu.

Neformalno zaposleni, kao zaposleni koji rade bez formalnog ugovora o radu, su kategorija zaposlenih na tržištu rada koja je izložena velikom ekonomskom riziku. To znači da je ugrožena njihova sigurnost, smanjene su šanse za nalaženje adekvatnog zaposlenja, nedostaje odgovarajuća zaštita od otkaza, zaštita vezana za bezbednost na radu, šanse za napredovanje i za razvoj znanja i veština su manje, nivo zarada je niži, a učešće u socijalnom dijalogu je vrlo ograničeno. Visok nivo neformalne zaposlenosti znači da raste rizik od siromaštva (Jandrić, Molnar, 2017, 13).

Prema podacima iz Tabele 3, ukupan broj neformalno zaposlenih u Srbiji je preko 550.000, najizraženija je u starosnoj grupi 25-54 godine (preko 300.000). Prema profesionalnom statusu najviše neformalno zaposlenih ima u kategoriji samozaposleni bez radnika (preko 250.000), što čini više od polovine ukupno neformalno zaposlenih, i pomažući članovi domaćinstva (157.000), što predstavlja veliki deo niskoproduktivnog sektora (ARS, 2019, 35). U 2018. u odnosu na 2017. godinu, smanjena je neformalna zaposlenost za 4,4%, odnosno za 25 400 lica, tako da je stopa neformalne zaposlenosti 19,5% (ARS, 2019, 7).

Stopa neformalne zaposlenosti, kao procenat lica koja rade bez formalnog ugovora o radu u ukupnom broju zaposlenih, tokom prethodnog perioda je na visokom nivou, tako da je gotovo svaki peti zaposleni radnik u Srbiji neformalno zaposlen. Visoke stope neformalne zaposlenosti znače veliku neizvesnost, odnosno nesigurnost zaposlenja, što znatno smanjuje kvalitet zaposlenosti. Tabela 4 i Slika 2 pokazuju

visoku stopu neformalne zaposlenosti u Srbiji u periodu 2010-2018, koja se kretala od 17,5% do 22%.

Tabela 3 Zaposleni u formalnom ili neformalnom radnom odnosu, prema grupama starosti i profesionalnom statusu u 2018. (u hiljadama)

Kriterijum	Formalno zaposleni	Neformalno zaposleni
Ukupno zaposlenih (15 i više god.)	2279,1	553,8
Starosne grupe		
15-24	110,7	42,6
25-54	1751,7	301,3
55-64	360,0	119,1
65 i više god.	56,7	90,8
Profesionalni status		
Samozaposleni sa radnicima	100,6	2,9
Samozaposleni bez radnika	288,5	250,7
Zaposleni radnici	1890,0	142,7
Pomažući članovi domaćinstva	-	157,6
Stopa neformalne zaposlenosti	-	19,5

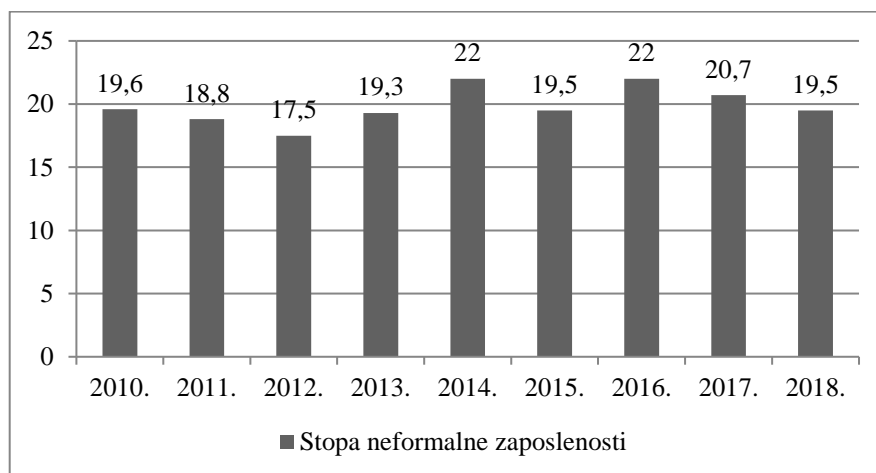
Izvor: Autori, prema Anketi o radnoj snazi u Republici Srbiji, mart 2019, RZS, 35.

Posmatrano po sektorima delatnosti (Slika 3), najveća neformalna zaposlenost je u poljoprivredi, gde je broj neformalno zaposlenih veći od broja formalno zaposlenih. To su uglavnom slabo plaćeni, neplaćeni i niskoproduktivni poslovi. Učešće neformalne zaposlenosti u građevinarstvu je takođe visoko, pa više od jedne trećine zaposlenih u ovom sektoru je neformalno zaposleno. To ukazuje na loš položaj velikog broja zaposlenih u ovom sektoru. U poljoprivredi i građevinarstvu prisutna je natprosečna sklonost ka neformalnom zapošljavanju, što značajno umanjuje kvalitet zaposlenosti i doprinosi povećanju siromaštva velikog broja zaposlenih radnika. U sektoru usluga, u 2018. godini, neformalno je zaposleno preko 245 000 radnika, što čini preko 43% ukupno neformalno zaposlenih radnika (ARS, 2019, 36). S obzirom da neformalna zaposlenost predstavlja niži kvalitet zapošljavanja, stopa neformalne zaposlenosti je dobar indikator pomoću koga se može pratiti kvalitet zaposlenosti.

Tabela 4 Stope neformalne zaposlenosti u Republici Srbiji

Godina	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.
Republika Srbija	19,6	18,8	17,5	19,3	22,0	19,5	22,0	20,7	19,5

Izvor: ARS, 2010-2018.

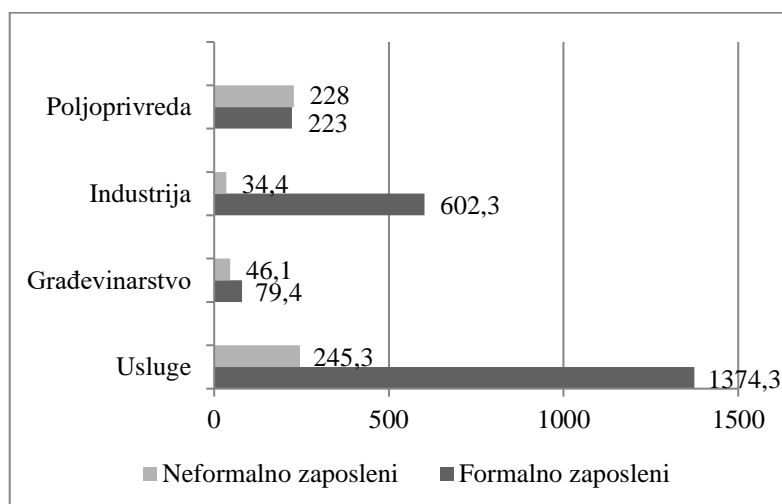
Slika 2 Stope neformalne zaposlenosti u Republici Srbiji u periodu 2010-2018.

Izvor: ARS, 2010-2018.

Jedna od važnih dimenzija kvaliteta zaposlenja je vezana za vrstu rada, odnosno da li je radnik zaposlen na neodređeno vreme ili je u nekom od privremenih oblika zapošljavanja, kao što su poslovi na određeno vreme, sezonski ili povremeni. U 2018. godini u kategoriji 15-64, bilo je 1.556.000 ili 76,4% zaposlenih na neodređeno i oko 480.000 ili 23,6% zaposlenih na određeno vreme i na sezonskim i povremenim poslovima (ARS, 2019, 46). Iako se na prvi pogled čini da je sa ugovorima na neodređeno vreme veliki broj zaposlenih, to je i dalje znatno ispod proseka evropskih zemalja. U 2016. evropski prosek za zaposlene u privremenim oblicima zapošljavanja bio je 14,2% (Jandrić, Molnar, 2017, 11).

Tabela 5 prikazuje zaposlene radnike prema vrsti ugovora i pravima iz radnog odnosa, gde se vidi da veliki broj zaposlenih ne ostvaruje prava iz radnog odnosa, kao ni socijalna prava. U 2018. skoro 143.000 zaposlenih je radilo na osnovu usmenog ugovora o radu, bez

prava na penzijsko osiguranje radilo je gotovo 150.000 lica, a bez prava na plaćeno bolovanje i plaćeni godišnji odmor 427.000 zaposlenih (ARS, 2019, 40). Evidentno je da je na tržištu rada u Srbiji prisutno kršenje prava zaposlenih, a da državni organi ne preduzimaju zakonodavne i druge aktivnosti kojima bi se osigurali efikasni i dostupni mehanizmi zaštite prava zaposlenih i sankcionisanje u slučaju povrede zakona. Ovi problemi nisu vezani samo za neformalnu zaposlenost, javljaju se i u formalnoj zaposlenosti. Deo problema vezanih za ostvarivanje navedenih prava na osnovu rada odnosi se na karakter ugovora, odnosno vrstu zaposlenja koji zaposleni imaju. Naime, to se odnosi na lica koja rade preko ugovora o privremenim i povremenim poslovima i drugim vrstama ugovora kojima se ne zasniva radni odnos i po našem zakonodavstvu oni nemaju sva ova prava.

Slika 3 Formalno/neformalno zaposleni prema sektoru delatnosti u 2018. (u hiljadama)

Izvor: Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, mart 2019, RZS, 36.

Indikatori tržišta rada u Srbiji, mereni kroz stope zaposlenosti i nezaposlenosti, beleže značajno poboljšanje. Međutim, sve su prisutnija mišljenja da je povećanje zaposlenosti i smanjenje nezaposlenosti rezultat prekarizacije tržišta rada. Naime, zaposlenost raste zahvaljujući povećanju neformalne zaposlenosti, ranjive zaposlenosti i zapošljavanju na nekvalitetnim poslovima (Bradaš, 2018, 2).

Tabela 5 Zaposleni radnici prema vrsti ugovora i pravima iz radnog odnosa u 2018. (u hiljadama)

Ukupno zaposlenih	2032,7
Zaposleni radnici prema ugovoru	
Na osnovu pismenog ugovora o zaposlenju	1890,0
Na osnovu usmenog dogovora o zaposlenju	142,7
Prava iz radnog odnosa	
Pravo na penzijsko osiguranje	1883,0
Bez prava na penzijsko osiguranje	149,7
Pravo na zdravstveno osiguranje	1878,8
Bez prava na zdravstveno osiguranje	153,9
Pravo na plaćeno bolovanje	1824,4
Bez prava na plaćeno bolovanje	208,3
Pravo na plaćeni godišnji odmor	1814,1
Bez prava na plaćeni godišnji odmor	218,7

Izvor: Autori, prema Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, mart 2019, RZS, 40.

Prekarni rad podrazumeva nestandardne oblike rada u formalnom i neformalnom sektoru čiji je ključni aspekt nesigurnost zaposlenja. To je rad koji je znatno udaljen od normi standardnog rada, rad ispod socijalno prihvatljivih standarda koji podrazumevaju određena prava i zaštitu zaposlenosti (Joksimović, 2018, 104). Prekarno zaposlenje obuhvata oblike rada pri kojima zaposleni imaju ograničen pristup sistemu socijalne sigurnosti, izraženu nestabilnost posla, niske zarade i visok rizik od pogoršanja zdravstvenog stanja (Jandrić, Molnar, 2017, 9). Budući da je u razvijenim zemljama prepoznato da je upravo kvalitet zaposlenosti ključni faktor unapređenja ličnog blagostanja, ali i faktor podsticanja nacionalne konkurentnosti, ovaj problem je sve više u fokusu kreatora ekonomske politike (Findlay *et al*, 2013, 443).

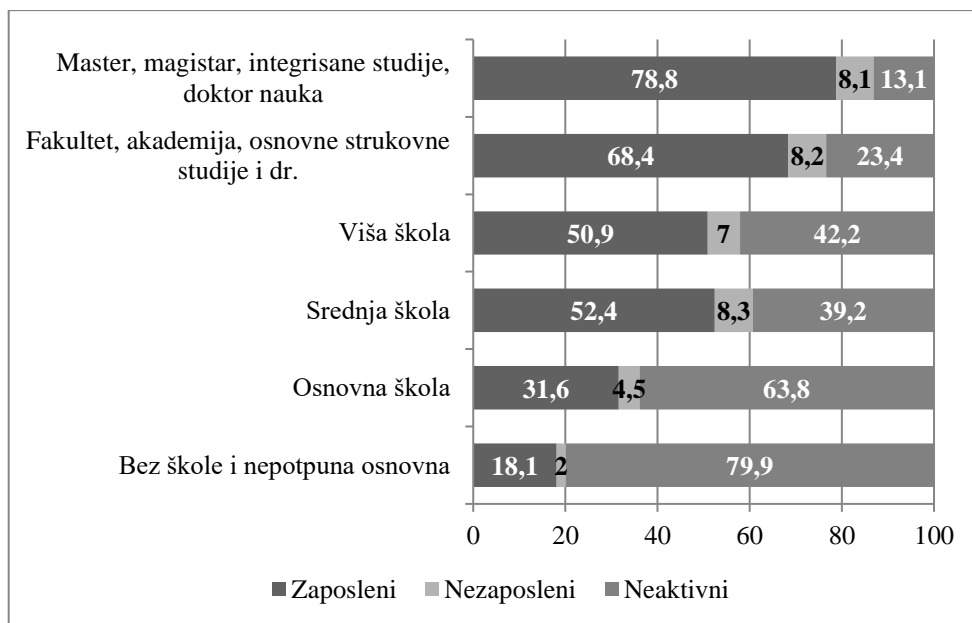
Prekarni rad može da se definiše na osnovu načina angažovanja i uslova rada. Na osnovu načina angažovanja prekarni rad podrazumeva ugovore sa ograničenim trajanjem, na određeno vreme, povremene, privremene, sezonske itd, a radni odnos podrazumeva više poslodavaca, podugovaranje, agencijsko ugovaranje itd. U pogledu uslova rada prekarni rad karakterišu niske zarade, slaba zaštita u

slučaju gubitka posla, ograničen pristup socijalnoj zaštiti i druga ograničena prava iz radnog odnosa (Bradaš, 2017, 10).

Prethodno analizirani pokazatelji, oni koji se odnose na neformalnu zaposlenost, vrstu rada i prava koja se ostvaruju iz radnog odnosa na tržištu rada u Srbiji, potvrđuju činjenicu da je prekarnost vrlo izražena. Pored vremenske, organizacione i socijalne dimenzije, prekarnost ima i ekonomsku dimenziju koja se odnosi na adekvatnost zarade koja treba da omogući dostojanstven život zaposlenom i njegovoj porodici. Indikator učešća zaposlenih sa niskim zaradama često se koristi za istraživanje rizika od prekarnosti. Učešće radnika sa niskim zaradama kod privatnog poslodavca je skoro 35%, a kod države kao poslodavca oko 10% (Bradaš, 2017, 11). U periodu od 2003-2018. godine, u proseku, zarade u javnim preduzećima su 44,3% veće nego u privatnom sektoru, dok su u državi 23,4% veće nego u privatnom sektoru. Navedeni podaci preceњуju ovu razliku kao posledicu velike zastupljenosti neformalne zaposlenosti u privatnom sektoru, odnosno, značajnog prisustva sive ekonomije (Kvartalni monitor br. 54, 2018, 23). Zarade koje ne omogućavaju zadovoljavanje potreba zaposlenog i članova njegove porodice ne narušavaju samo kvalitet života, već dovode do toga da radnici rade prekovremeno ili traže dodatne poslove. Prema ARS za 2018. godinu oko 600.000 zaposlenih spremno je da radi više sati, bilo na istom ili dodatnom poslu (ARS, 2019, 30).

Obrazovna struktura zaposlenih je važan pokazatelj kvaliteta zaposlenosti i istovremeno je značajan pokazatelj ekonomskog razvoja jedne privrede. Struktura zaposlenih, nezaposlenih i neaktivnih prema nivou obrazovanja u 2018. godini u Srbiji, prikazana je na Slici 4 (ARS, 2019, 28). Najveći procenat zaposlenih je kod lica koja imaju visok stepen obrazovanja: 64,4% lica sa završenim fakultetom je zaposleno, a 78,8% sa diplomom master i doktorskih studija ima zaposlenje. Međutim, ove kategorije istovremeno beleže visoke stope nezaposlenosti od ukupnog broja lica koja pripadaju tim kategorijama (8,2% fakultetski obrazovanih i 8,1% master i doktora nauka) u odnosu na lica sa nižim nivoima obrazovanja. Istovremeno, neaktivnost najobrazovanijih je najniža. Sa druge strane, u strukturi zaposlenosti, nezaposlenosti i neaktivnosti, najniže stope zaposlenosti imaju lica sa najnižim nivoom obrazovanja, odnosno lica bez škole (18,1%) i sa završenom osnovnom školom (31,6%). Ova lica istovremeno imaju

najviše stope neaktivnosti, 79,9% bez škole i 63,8% sa osnovnom školom. Struktura lica sa srednjim i višim obrazovanjem je slična. 52,4% lica sa srednjom školom je zaposleno, 8,3% je nezaposleno, a 39,2% je neaktivno. Sa višim obrazovanjem 50,9% je zaposleno, 7% nezaposleno, a 42,2% neaktivno.

Slika 4 Struktura zaposlenosti, nezaposlenosti i neaktivnosti prema nivou najvišeg završenog obrazovanja u 2018. (u %)

Izvor: Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, mart 2019, RZS, 28.

U strukturi zaposlenih (i nezaposlenih) lica, najveći broj je onih sa srednjoškolskim obrazovanjem. Najveći broj angažovanih je na poslovima koji zahtevaju srednji i niži nivo obrazovanja, jer u privredi Srbije dominira sektor poljoprivrede, industrijska proizvodnja niske i srednje tehnološke složenosti i tradicionalne usluge. Dolazak stranih investitora uglavnom znači otvaranje preduzeća sa niskim stepenom finalizacije proizvoda, koja zahtevaju zapošljavanje kadrova sa nižim i srednjim nivoom obrazovanja. U privredama koje su zasnovane na znanju i razvoju visokih tehnologija, najniža je stopa nezaposlenosti visoko obrazovanih kadrova, dok je u Srbiji najniža stopa

nezaposlenosti lica sa nižim obrazovanjem, zatim sa visokim, a najviše nezaposlenih ima sa srednjim obrazovanjem (Marjanović, 2018, 91).

Veliki broj podataka vezanih za tržište rada zvanična statistika ne prati i ne objavljuje, a oni mogu da doprinesu boljoj proceni kvaliteta zaposlenosti. Nisu dostupni podaci koji bi omogućili procenu koliko zaposlenih radnika radi na poslovima koji ne odgovaraju njihovim kvalifikacijama, odnosno koliko radnika je preobrazovano. To je tzv. podzaposlenost, gde ne postoji usklađenost kvalifikacija zaposlenih sa traženim znanjima i veštinama na poslovima koje obavljaju. U Srbiji se dominantno zapošljavaju lica za koja se traži niži ili srednji nivo kvalifikacija. U 2018, na tržištu rada u Srbiji najviše zaposlenih je bilo u uslužnim i trgovačkim zanimanjima, zatim stručnjaka i umetnika, kao i inženjera, stručnih saradnika i tehničara (ARS, 2019, 45).

U proceni kvaliteta zaposlenosti posebno se prati položaj ranjivih grupa na tržištu rada, pre svega položaj žena, mladih i starijih. U sveukupnoj slici o tržištu rada u Srbiji, posebno problematičnim čini se položaj mladih nezaposlenih lica, koji svoj status nezaposlenosti umesto zapošljavanjem menjaju u kategoriju neaktivnih. Posebno zabrinjava položaj mladih u poređenju sa drugim evropskim zemljama. Tabela 6 daje pregled stopa nezaposlenosti, zaposlenosti i aktivnosti mladih u Republici Srbiji i Evropskoj uniji u periodu 2008-2018. godine. Stopa nezaposlenosti mladih u Srbiji opada od 2012. godine (50,6%), na 31,3% u 2018. godini, ali je i dalje znatno viša nego stopa nezaposlenosti mladih u EU, koja je 2018. godini iznosila 17,3%.

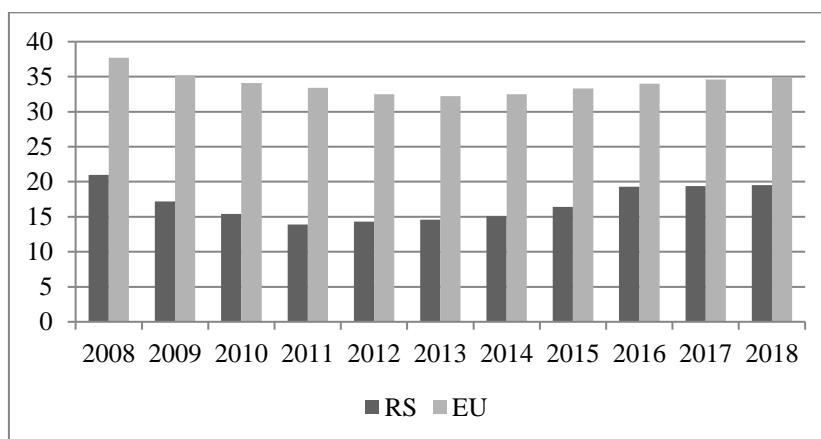
Stopa zaposlenosti mladih u Srbiji je daleko ispod posmatranog indikatora u EU, koji beleži gotovo duple vrednosti u odnosu na Srbiju, Slika 5. Stopa aktivnosti mladih u Srbiji je relativno niska, jer je kategorija 15-24 godine velikim delom još uvek u sistemu obrazovanja, tako da je pojava privremenih oblika zapošljavanja više zastupljena u kategoriji mladih u odnosu na ostale starosne grupe. Mladi biraju poslove privremenog i povremenog karaktera u cilju povećanja znanja, obuke i usavršavanja, jer tako povećavaju šanse da u kasnijem periodu pronađu stabilnije i bolje plaćeno zaposlenje. Međutim, problem nastaje kada mladi ostaju duži vremenski period sa tako nestabilnim zaposlenjem, što ugrožava njihov položaj na tržištu rada i utiče na niži kvalitet zaposlenosti. Poslodavci zapošljavaju mlade na privremenim poslovima da bi procenili njihova znanja i veštine, jer su to lica bez ili sa

malo radnog iskustva, tako da su i zarade niže. Vrlo česta je pojava da mladi rade na poslovima koji zahtevaju niži nivo kvalifikacija u odnosu na njihov stepen stručne spreme. To dodatno ugrožava položaj mladih na tržištu rada i kvalitet zaposlenosti.

Tabela 6 Stope nezaposlenosti, zaposlenosti i aktivnosti mladih (15-24 god.) u Republici Srbiji i Evropskoj uniji u periodu 2008-2018.

Godina	Stopa nezaposlenosti		Stopa zaposlenosti		Stopa aktivnosti	
	RS	EU	RS	EU	RS	EU
2008	34,5	16,3	21,0	37,7	32,1	44,6
2009	39,6	20,8	17,2	35,2	28,4	43,9
2010	45,6	22,2	15,4	34,1	28,3	43,0
2011	50,5	23,1	13,9	33,4	28,2	42,5
2012	50,6	24,9	14,3	32,5	28,9	42,3
2013	48,8	25,8	14,6	32,2	28,4	42,0
2014	46,7	24,5	15,1	32,5	28,3	41,7
2015	42,6	22,7	16,4	33,3	28,5	41,7
2016	34,4	20,9	19,3	34,0	29,5	41,8
2017	32,8	18,9	19,4	34,6	28,9	41,6
2018	31,3	17,3	19,5	34,9	28,3	41,3

Izvor: ILOSTAT Database, International Labour Organization

Slika 5 Stope zaposlenosti mladih (15-24) u Republici Srbiji i EU u periodu 2008-2018.

Izvor: ILOSTAT Database, International Labour Organization

Uz nepovoljne demografske tendencije koje se odražavaju na mladu populaciju, na tržištu rada u Srbiji veoma je izražen problem velikog odliva mladih visokokvalifikovanih ljudi iz zemlje. Tokom 2016, Srbiju je napustilo 58.000 ljudi, među kojima je 9.000 sa višim naučnim i stručnim zvanjima (Bijelović Bosanac, Pavlović, Martinić, 2017, 12). Nemogućnost da mladi u razumnom roku pronađu adekvatan posao, koji podrazumeva pristojne uslove rada i adekvatnu zaradu, motiviše mlade da napuste zemlju. Odliv stručnjaka, odnosno, odliv mozgova dodatno nepovoljno utiče na kvalitet zaposlenosti u Srbiji.

Mere za povećanje kvaliteta zaposlenosti

Kreatori ekonomske politike usvojili su Nacionalni program za suzbijanje sive ekonomije za 2019. godinu (<http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/strategije/2019/Nacionalni%20program%20za%20suzbijanje%20sive%20ekonomije.pdf>), gde je u okviru ciljeva i načela za sprovođenje ovog programa navedeno smanjeno učešće neformalne zaposlenosti u ukupnoj zaposlenosti sa 19,5% u 2018. na 17,5% u 2020. godini. Kao jedna od preporuka navodi se da se ekonomski subjekti koji posluju u zoni sive ekonomije uvode u legalne tokove prijavljivanjem zaposlenih na utvrđene minimalne zarade. Takođe, preporučuje se regulisanje novih oblika radnog angažovanja kroz omogućavanje zapošljavanja fizičkih lica kod stranog poslodavca, rad na portalima, rad sa nepunim radnim vremenom. Ovaj tip poslova nije adekvatno uređen i dovodi do neformalne zaposlenosti. Uvođenjem u formalne tokove smanjuje se rizik od prekarnosti i stvara se osnova za povećanje kvaliteta zaposlenosti.

Jedna od prvih aktivnosti koja se očekuje jeste donošenje i primena podsticajnih fiskalnih mera u oblasti zapošljavanja. Od oktobra 2018, omogućeno je početnicima u poslovanju da u prvoj godini budu oslobođeni plaćanja poreza na dohodak građana po osnovu zarade, kao i pripadajućih doprinosa za obavezno socijalno osiguranje. Preporučuje se i proširenje modela samozapošljavanja, gde bi početnici u poslovanju bili oslobođeni plaćanja poreza i doprinosa za obavezno osiguranje u trajanju od jedne do dve godine (Nacionalni program za suzbijanje sive ekonomije, 2019, 37).

Položaj mladih koji prelaze iz sistema obrazovanja na tržište rada je nepovoljan, jer ono nastoje da ostvare minimalne uslove za sticanje prihoda i ulazak u svet rada. Prema istraživanjima, oni su spremni da rade u neformalnom sektoru, uz razne druge oblike zaobilaženja propisa kada je u pitanju isplata zarada i druge vrste prava zaposlenih. Položaj mladih radnika mogao bi da se unapredi kroz redefinisane zakonskih propisa koji se odnose na sindikalno organizovanje mladih, bilo da se oni školuju kroz sistem dualnog obrazovanja, ili su studenti. Socijalni dijalog je značajan i u politici obrazovanja. Sastavni deo Nacionalnog programa za suzbijanje sive ekonomije jeste podsticanje preduzetništva među mladima, kod kojih je stopa nezaposlenosti izuzetno visoka i u odnosu na ukupnu stopu nezaposlenosti, i u odnosu na zemlje EU.

Politika zapošljavanja i Aktivne mere zapošljavanja kao njen sastavni deo, treba da pruže podršku nezaposlenima kako bi se povećale šanse za njihovo zapošljavanje. Na godišnjem nivou donosi se Nacionalni akcioni plan zapošljavanja, koji predstavlja osnovni instrument sprovođenja aktivne politike zapošljavanja. Najčešće mere koje se sprovode u okviru aktivne politike zapošljavanja su obuka na zahtev poslodavca, javni radovi, subvencije za zapošljavanje nezaposlenih iz kategorije teže zapošljivih, subvencije za samozapošljavanje, stručna praksa, sticanje praktičnih znanja itd. Međutim, postavlja se pitanje na koji način ove mere utiču na kvalitet zaposlenosti, s obzirom da je njihov osnovni cilj prevođenje nezaposlenih u kontigent zaposlenih? Navedene mere su dizajnirane tako da su uglavnom vremenski ograničene i imaju ograničen ekonomski efekat. Ni jedna mera ne vodi ka stabilnom zaposlenju, naknade ili zarade nisu adekvatne. Naknade koje dobijaju zaposleni na stručnoj praksi, javnim radovima ili obuci, su ispod minimalne zarade, većina i bez prava na socijalno osiguranje. Nezaposleni prihvataju bilo kakve poslove, privremene, sezonske, nisko plaćene, one za koje su prekvalifikovani i koji ne odgovaraju njihovom nivou obrazovanja, poslove u neformalnom sektoru itd. Navedene mere nemaju ili imaju vrlo ograničene efekte na kvalitet zaposlenosti, jer zaposlenom treba omogućiti pristojnu zaposlenost i dostojanstven rad.

Zaključak

Osnovni indikatori stanja na tržištu rada u Republici Srbiji u poslednjih nekoliko godina beleže pozitivne pomake, što je rezultat privrednog oporavka, povećane stope privrednog rasta, investicionih aktivnosti itd. Međutim, ako analiziramo povećanje stope zaposlenosti i kvalitet zaposlenosti, mnogi analizirani pokazatelji sugerišu da kvalitet zaposlenosti nije na odgovarajućem nivou. To potvrđuju podaci o visokom učešću neformalne i ranjive zaposlenosti, veliki broj zaposlenih koji rade ne privremenim poslovima, na određeno vreme, bez odgovarajućih ugovora o radu, čime su ugrožena njihova ekonomska prava i socijalna zaštita. Udeo zaposlenih radnika koji imaju problema sa ostvarivanjem osnovnih prava na osnovu rada je veliki, tako da se većina tih radnika nalazi na granici između zaposlenosti i nezaposlenosti. Zaposleni su izloženi nesigurnosti i neizvesnosti zaposlenja, odnosno prekarnosti, dok nezaposleni prihvataju bilo kakve poslove u formalnom i neformalnom sektoru, koji često nisu u skladu sa njihovim kvalifikacijama, nivoom obrazovanja, znanjima i veštinama itd. Sve to potvrđuje hipotezu da rast stope zaposlenosti nije praćen odgovarajućim nivoom kvaliteta zaposlenosti.

Usvajanjem Nacionalnog programa za suzbijanje sive ekonomije za 2019. godinu, kreatori ekonomske politike u Republici Srbiji postavili su ciljeve i načela za suzbijanje neformalne zaposlenosti i uvođenje zaposlenih u formalne tokove. Planirane su i podsticajne fiskalne mere kao pomoć kod samozapošljavanja i kao podrška za opstanak novootvorenih i registrovanih preduzeća. Kao poseban segment naglašavaju se mere za podsticanje zapošljavanja mladih i stručnih lica.

U okviru politike zapošljavanja sprovodi se značajan set aktivnih politika tržišta rada. Međutim, one su uglavnom usmerene ka kontingentu nezaposlenih lica, većina ne vodi ka stabilnom zaposlenju i adekvatnoj naknadi. Neophodno je određene mere usmeriti ka zaposlenim licima, koja su izložena prekarnosti, kojima su ugrožena ekonomska i socijalna prava. Odgovarajuća zaštita zaposlenih i mogućnost da ostvaruju sva prava koja proističu iz radnog odnosa, uz povećanje kvaliteta zaposlene radne snage, sigurno će doprineti povećanju kvaliteta zaposlenosti.

Reference

1. Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji 2008-2019, Republički zavod za statistiku Srbije, Beograd
2. Bijelovic Bosanac B., Pavlović, Lj., Martinić, M., 2017: Stanje i perspektive politike zapošljavanja mladih u Republici Srbiji, Inicijativa za razvoj i saradnju, Beograd.
3. Bradaš, S., 2017: Statistika i dostojanstven rad, Fondacija centar za demokratiju, Beograd.
4. Bradaš, S., 2018: Prekarna zaposlenost na tržištu rada Srbije, Fondacija centar za demokratiju, Beograd.
5. Erhel, C. & Guergoat-Larivière, M., 2010: Job quality and labour market performance, CEPS Working Document No. 330, Centre for European Policy Studies.
6. Findlay, P., Kalleberg, A. L. & Warhurst, C., 2013: The challenge of job quality, *Human Relations*, 66(4), 441-451.
7. ILOSTAT Database, International Labour Organization
8. Jandrić, M. & Molnar, D. 2017: Kvalitet zaposlenosti i tržište rada u Srbiji, Analiza, Fridrich Ebert Stiftung, Beograd.
9. Joksimović, Lj., 2018: Kvalitet zaposlenosti: Od pristojne do prekarne zaposlenosti, Institucionalne promene kao determinant privrednog razvoja Republike Srbije, Ekonomski fakultet, Kragujevac.
10. Kvartalni monitor br. 54, 2018, Fond za razvoj ekonomske nauke.
11. Marjanović, G., 2018: Obrazovne neusklađenosti na tržištu rada u Republici Srbiji, Zbornik: Implikacije ekonomije znanja za razvojne procese u Republici Srbiji, Ekonomski fakultet, Kragujevac.
12. Nacionalni akcioni plan zapošljavanja za 2018. godinu, Službeni glasnik RS, 120/2017.
13. Nacionalni program za suzbijanje sive ekonomije sa Akcionim planom za sprovođenje Nacionalnog programa za suzbijanje sive ekonomije za period 2019-2020. godine, dostupno na: <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/strategije/2019/Nacionalni%20program%20za%20suzbijanje%20sive%20ekonomije.pdf>

KEY DETERMINANTS OF THE EMPLOYMENT QUALITY IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Official labor statistics gives the key guidelines for economic policy makers which should undertake appropriate economic and social measures. Employment and unemployment rates are most often reported parameters, with employment growth and unemployment reduction seen as the most important indicators of the labor market success, while numerous employment quality indicators are often neglected. The subject of research in this paper is the analysis of the selected indicators which indicate that employment quality in the Republic of Serbia's labor market is not at a satisfactory level, and many categories of employees are exposed to insecurity, precarity and are not the subject of social care. The main goal of the research is to point out the causes that lead to unfavourable tendencies. Also, it is necessary to propose appropriate economic policy measures in the framework of employment policy, which will contribute to alleviating these problems.

Keywords: labor market, employment quality, unemployment, employment policy, economic growth

KVALITET INSTITUCIJA U ZEMLJAMA JUGOISTOČNE EVROPE: DA LI POSTOJE RAZLIKE?

Marija Radulović*

Institucije predstavljaju jedan od najbitnijih faktora za postizanje dugoročnog prosperiteta i produktivnosti jedne ekonomije. Uspeh privrede jedne zemlje je determinisan kvalitetom postavljenog institucionalnog okvira, pri čemu države koje su uspostavile efikasan i kvalitetan institucionalni okvir uspostavile su i efikasno funkcionisanje tržišne ekonomije. Cilj rada je da se utvrdi da li postoje razlike prema kvalitetu institucija u zemljama Jugoistočne Evrope. Worldwide Governance Indicators (WGI) su korišćeni za merenje kvaliteta institucija u ovim zemljama u periodu od 1996. do 2017. godine. Rezultati t-testa nezavisnih uzoraka su pokazali da postoji statistički značajna razlika u kvalitetu institucija prema tome da li su zemlje jugoistočne Evrope članice Evropske unije (EU), dok su rezultati jednofaktorske analize varijanse (ANOVA) pokazali da postoji statistički značajna razlika u kvalitetu institucija između svih zemalja Jugoistočne Evrope.

Ključne reči: institucije, World Governance Indicators, Jugoistočna Evropa, kvalitet institucija

Uvod

Institucije predstavljaju jedan od najbitnijih faktora za postizanje dugoročnog prosperiteta i produktivnosti jedne ekonomije. Uspeh privrede jedne zemlje je determinisan kvalitetom postavljenog institucionalnog okvira, pri čemu države koje su uspostavile efikasan i kvalitetan institucionalni okvir uspostavile su i efikasno funkcionisanje tržišne ekonomije. Shodno tome, predmet istraživanja predstavlja ispitivanje kvaliteta institucija u zemljama Jugoistočne Evrope. Cilj rada je da se utvrdi da li postoje razlike prema kvalitetu institucija u

* Student Doktorskih akademskih studija Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu,
marijaradulovicvb@gmail.com

zemljama Jugoistočne Evrope. Shodno postavljenom predmetu i cilju istraživanja, postavljene su sledeće hipoteze:

Hipoteza 1: Kvalitet institucija u zemljama Jugoistočne Evrope (JIE) se razlikuje između zemalja koje su članice Evropske unije (EU) i zemalja koje nisu članice EU.

Hipoteza 2: Kvalitet institucije se razlikuje u zemljama JIE koje su članice EU.

Hipoteza 3: Kvalitet institucija se razlikuje u zemljama JIE koje nisu EU.

Kako bi se potvrdile postavljene hipoteze u radu se koriste t-test nezavisnih uzoraka (independent samples t-test) i jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA).

U skladu sa predmetom i ciljem istraživanja i postavljenim hipotezama, rad je pored uvodnog dela i zaključnih razmatranja, strukturiran u tri dela. U prvom delu rada se razmatraju različita teorijska stanovišta o kvalitetu institucija. Drugi deo rada predstavlja metodologiju i podatke istraživanja, dok treći deo rada predstavlja rezultate sprovedenih istraživanja.

Teorijska osnova istraživanja

Pitanje kvaliteta institucija postaje sve bitnije poslednjih godina, posebno u zemljama u tranziciji koje mora da reformišu svoje institucije kako bi stvorile tržišnu ekonomiju i ispunile preduslove za pristupanje EU. Ovo je slučaj i sa zemljama Jugoistočne Evrope, od kojih su neke već članice EU, a druge su u procesu priključivanja EU. Od početka devedesetih godina i tranzicije bivših socijalističkih zemalja u tržišne ekonomije, interesovanje za kvalitet institucija kao determinantu ekonomskog rasta se povećao (Elster *et al*, 1998; Acemoglu i Robinson, 2010; Rodrik, 2008; Housemann *et al*, 2004). Iako je značajan broj istraživanja posvećen razumevanju dispariteta među zemljama, još uvek nije utvrđeno kako da se ti dispariteti smanje. Međutim, empirijska i teorijska istraživanja koja se bave ispitivanjem ekonomskog rasta i njegovim determinantama, navode kvalitet institucija kao bitnu determinantu nejednakosti između zemalja. Brojne studije su pokazale da rast zavisi od akumulacije ljudskog kapitala, pristupa modernim tehnologijama, itd. koja će biti uslovljena institucionalnim

karakteristikama kao što su organizacija i funkcionisanje proizvodnog sektora, ali i efikasnost vlade, vladavina prava, kvalitet pravnog sistema i slično. Mauro (1995), Knack i Keefer (1995) i Barro (1997) su takođe utvrdili da su institucije veoma bitne za investiranje i dugoročni održivi rast. Takođe, Hall i Jones (1999) su utvrdili da razlike u kvalitetu institucija širom sveta uzrokuju varijacije u akumulaciji kapitala, edukaciji, rastu produktivnosti i nejednakoj raspodeli dohotka.

Kvalitet institucija značajno utiče na privredni ambijent i ekonomski rast. Pojedini autori (Kaufmann, Kraaz, & Mastruzzi, 2008), govoreći o kvalitetu institucija ističu sledeće karakteristike: kompetentnost vlade da efikasno formuliše i sprovodi ključne ekonomske politike; kvalitet izbornog sistema koji omogućava izbor, praćenje i promenu vlade; uvažavanje ovih institucija od strane građana i same vlade koje upravljaju ekonomskim i socijalnim interakcijama između njih. Neuspeh jednog broja zemalja u sprovođenju tranzicije se upravo pripisuje nekvalitetnim institucijama (Rodrik, 2008). Standardne reforme nisu proizvele trajne rezultate jer su dublji institucionalni faktori bili nepovoljni.

Acemoglu i Robinson (2010) smatraju da su institucije ključna determinanta ekonomskog rasta i da uzrokuju nejednak razvoj širom zemlje. North (1981) definiše institucije kao pravila igre u društvu, čak kao formalno postavljene okvire koji oblikuju ljudske interakcije (političke, socijalne i ekonomske). Da bi se sagledao prosperitet zemlje, najbitnije je da se pravilno procene njene institucije koje stvaraju odgovarajuće okruženje za kreiranje društvenog blagostanja. Takođe, veoma je važna institucionalna podrška razvoju tržišnih sloboda, pronalasku optimalnog nivoa regulacije, sprečavanju korupcije, oslobađanju pravosuđa od političke zavisnosti, zaštiti životne sredine, i sl. (Račić i Pavlović, 2012). Institucije oblikuju podsticaje u društvu koji mogu da podstaknu ili smanje ekonomsku aktivnost. Murphy, Schleifer i Vishny (1993) smatraju da institucije lošeg kvaliteta mogu da uspore ekonomsku aktivnost tako što će ekonomske subjekte usmeriti na redistributivnu politiku sa nižim ekonomskim prinosima umesto na ekonomske aktivnosti koje podstiču rast.

Nepostojanje vladavine prava, nepoštovanje imovinskih prava, neadekvatna politika i nedosatak pouzdane infrastrukture predstavljaju slab institucionalni okvir koji ne može doprineti razvoju tržišne ekonomije i ekonomskog rasta (Iqbal i Daly, 2004). North (1990)

smatra da institucije dobrog kvaliteta mogu da podstiču ekonomski rast kroz smanjenje neizvesnosti i promovisanje efikasnosti. Bernard i Jones (1996) smatraju da dobar kvalitet institucija poboljšava sposobnost zemlje da usvoji nove tehnologije što može da bude veoma bitno za ubrzanje razvoja zemlje. Investitori uzimaju u obzir kvalitet institucija kao bitan faktor pri proceni rizika za investiranje u neku zemlju. Razlog za ovakvo razmatranje kvaliteta institucija leži u činjenici da institucionalni okvir kreira i podstiče i ograničenja za poslovanje u jednoj zemlji. Strani investitori žele da investiraju u zemlje u kojima postoji vladavina prava, ima razvijen pravni okvir, nizak nivo korupcije, sloboda govora, politička stabilnost.

Trendovi u razvoju kvaliteta institucije pružaju značajne indikacije o potencijalima pojedinačnih zemalja da razvijaju i iskoriste svoj ljudski i fizičku kapital na najbolji način. Pažljivo ispitivanje kvaliteta institucije zemlje može da otkrije određene rizike koji su prisutni u poslovanju kao što je korupcija. Djankov *et al*, (2006) smatraju da zemlje sa boljim regulativama rastu brže. Dugorični održivi rast ekonomije zavisi od kvaliteta institucija. Bez institucija koje dobro funkcionišu, sve politike i procesi su manje efikasni i tržišta ne mogu da funkcionišu dobro. Osim toga, bez dobrog institucionalnog okvira, infrastruktura, makroekonomska stabilnost i trgovinske reforme ne mogu da doprinesu konkurentnosti ekonomije. Krajni cilj podizanja konkurentnosti privrede, a to je podizanje životnog standarda stanovništva, ne može da se ostvari bez nove strategije razvoja i eliminisanja sistemskih ograničenja što podrazumeva korekciju ekonomske politike, jačanje tržišnih institucija i institucija vladavine prava (Maksimović, 2012).

Metodologija istraživanja

Predmet empirijske analize u ovom radu predstavljaju zemlje Jugoistočne Evrope. Uzorak čini 10 zemalja Jugoistočne Evrope: Srbija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Albanija i Makedonija (zemlje koje nisu članice EU) i Rumunija, Bugarska, Slovenija, Grčka i Hrvatska (zemlje članice EU). Istraživanje obuhvata period 1996-2017. Podaci korišćeni u istraživanju su prikupljeni iz baza podataka Svetske banke, a odnose se na indikatore efikasnog institucionalnog upravljanja (Worldwide Governance Indicators (WGI)) (Slika 1). Kaufman *et al*,

(2010) su kreirali kompozitni indikatori efikasnog upravljanja koji uključuje sledeće subindikatore:

- sloboda govora i odgovornost - obuhvata percepciju o tome u kojoj meri građani određene zemlje mogu da učestvuju u izboru vlade, percepcije o slobodi izražavanja, slobodi udruživanja i slobodi medija.
- politička stabilnost i odsustvo terorizma - obuhvata percepciju verovatnoće da će vlada biti destabilizovana ili oborena neustavnim ili nasilnim sredstvima, uključujući politički motivisano nasilje i terorizam.
- efikasnost vlade - uključuje percepciju kvaliteta javnih usluga, kvalitet državne službe i stepen njene nezavisnosti od političkih pritisaka, kvalitet formulisanja i implementacije politike i kredibilitet vladine posvećenosti takvoj politici.
- kvalitet regulative - obuhvata percepciju sposobnosti vlade da formuliše i sprovede čvrste i zdrave politike i propise koji dozvoljavaju i promovišu razvoj privatnog sektora.
- vladavina prava - uključuje percepciju o tome u kojoj meri institucije imaju poverenje i poštuju pravila društva, a posebno kvalitet izvršenja ugovora, imovinska prava, rad policije i sudova, verovatnoću kriminala i nasilja.
- kontrola korupcije - obuhvata percepciju o tome u kojoj se meri javna vlast koristi za privatnu korist, uključujući sitne i velike oblike korupcije, kao i stepen zloupotrebe državnih institucija od strane elita i privatnih interesa.

Očekuje se da će ovih šest indikatora biti korelisani, jer efikasnija vlada vodi boljem kvalitetu regulative, poštovanje vladavine prava dovodi do manje korupcije i slično. Shodno tome, svih šest indikatora se mogu posmatrati kao različiti aspekti ukupnog efikasnog institucionalnog upravljanja (Kaasa, 2013), odnosno kvaliteta institucija.

Metodologija obuhvata nekoliko stotina varijabli iz 31 različitog izvora podataka, sadrži percepcije upravljanja, kao što su izveštaji ispitanika, nevladine organizacije, davaoci komercijalnih informacija o poslovanju i organizacije iz javnog sektora širom sveta. Kompozitni indikator efikasnog institucionalnog upravljanja se, preko sistema jednačina, izražava u standardnim normalnim jedinicama u rasponu od -2,5 do 2,5 (Jakopin, 2018).

Slika 1 Indikatori efikasnog institucionalnog upravljanja

Izvor: Autor

Analiza podataka je vršena u dva nivoa. Prvo je korišćen t-test nezavisnih uzoraka da bi se utvrdilo da li postoje statističke značajne razlike između zemalja JIE koje su članice EU i onih koje to nisu prema kvalitetu institucija. Nakon toga je korišćena jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA) da bi se utvrdilo da li u okviru ovih grupa zemalja postoje statistički značajne razlike u kvalitetu institucija među zemljama. Upotreba t-testa nezavisnih uzoraka (independent samples t-test) i jednofaktorske analize varijanse (ANOVA) je opredeljena rezultatima testiranja pretpostavke o normalnosti raspodele u uzrocima pomoću Kolmogorov-Smirnov testa, koji su ukazali da je neophodna primena parametarskih tehnika za analizu podataka. Za analizu podataka je korišćen statistički softver IBM SPSS Statistics 22.

Rezultati istraživanja i diskusija

Deskriptivna statistika

Prema napred definisanim indikatorima efikasnog institucionalnog upravljanja u radu je prvo predstavljena deskriptivna statistika, odnosno sažet opis podataka za svaki od napred definisanih subindikatora. Deskriptivna statistika (Tabela 1) je pokazala da u posmatranom periodu, prosečna vrednost subindikatora sloboda govora i odgovornost iznosi 0,29, dok minimalna vrednost iznosi -1,22 (Srbija 1996. godine), a maksimalna 1,28 (Slovenija 1996. godine). S obzirom na nestabilnu političku situaciju u Srbiji, međunarodne sankcije i ekonomsku krizu, kao i ratne sukobe u okruženju, ovakva vrednost subindikatora je očekivana. Srbija od 2005. godine beleži pozitivne vrednosti ovog subindikatora, mada je od 2013. godine zabeležen pad. Makedonija i Bosna i Hercegovina takođe beleže negativne vrednosti ovog subindikatora od 2011. godine, ali i pad, dok Albanija beleži rast od 2011. godine. Prosečna vrednost subindikatora politička stabilnost i odsustvo terorizma u posmatranim zemljama Jugoistočne Evrope iznosi 0,09, minimalna vrednost iznosi -2,14 (Srbija 1998. godine), a maksimalna vrednost 1,31 (Slovenija 1996. godine). Srbija je do 2013. godine beležila negativne vrednosti ovog subindikatora, a nakon toga iako beleži pozitivne vrednost, od 2015. godine dolazi do pada vrednosti.

U zemljama JIE, prosečna vrednost subindikatora efikasnost vlade u periodu od 1996. do 2017. godine iznosi 0,05, minimalna vrednost iznosi -1,19 (Bosna i Hercegovina 1996. godine), dok maksimalna vrednost iznosi 1,19 (Slovenija 2008. godine). Kako je efikasnost institucija u Bosni i Hercegovini ispod proseka zemalja u tranziciji, posebno ispod proseka zemalja kandidata za članstvo u EU, Bosna i Hercegovina ne može da računa na značajniji napredak na polju evropskih integracija ukoliko ne unapredi efikasnost institucija. Značajniji napredak u kvalitetu institucija u Bosni i Hercegovini sigurno bi doveo i do povećanja ekonomskog rasta i razvoja kako u srednjem, tako i u dugom roku (Efendić, 2010). S druge strane treba imati u vidu, da su minimalne vrednosti subindikatora efikasnost vlade i kvalitet regulative zabeležene

u Bosni i Hercegovini u godinama ratnih sukoba i nestabilne političke situacije.

Prosečna vrednost subindikatora kvalitet regulative iznosi 0,23, dok je minimalna vrednost -0,91 (Bosna i Hercegovina 1996. godine), a maksimalna vrednost 1,09 (Slovenija 1996. godine). Bosna i Hercegovina tokom posmatranog perioda beleži negativne vrednosti ovog subindikatora, mada do 2011. godine se beleži rast, nakon čega opet sledi pad. Prosečna vrednost subindikatora vladavina prava iznosi -0,03, dok minimalna vrednost iznosi -1,27 (Srbija 2000. godine), a maksimalna vrednost 1,26 (Slovenija 1998. godine). Interesantno je da Srbija tokom posmatranog perioda, od 1996. do 2017. godine, beleži negativne vrednosti ovog subindikatora i da se od 2015. godine negativna vrednost povećava. S obzirom na to da ovaj subindikator meri percepciju o tome u kojoj meri institucije imaju poverenje i poštuju pravila društva, a posebno kvalitet izvršenja ugovora, imovinska prava, rad policije i sudova, verovatnoću kriminala i nasilja, ovakva vrednost subindikatora treba da bude signal društvu i vlasti da kvalitet institucija u ovom segmentu treba popraviti.

Tabela 1 Deskriptivna statistika

Varijabla	N	Min	Max	M	SD
Sloboda govora i odgovornost	189	-1.22	1.28	0.29	0.43
Politička stabilnost i odustvo terorizma	183	-2.14	1.31	0.09	0.58
Efikasnost vlade	184	-1.19	1.19	0.05	0.53
Kvalitet regulative	184	-0.91	1.09	0.23	0.44
Vladavina prava	189	-1.27	1.26	-0.03	0.54
Kontrola korupcije	189	-1.20	1.21	-0.13	0.47

Izvor: Autor

Prosečna vrednost indikatora kontrola korupcije u posmatranom periodu iznosi -0,13, minimalna vrednost iznosi -1,20 (Srbija 1998. godine), a maksimalna vrednost iznosi 1,21 (Slovenija 1998. godine). Srbija u posmatranom periodu ima negativne vrednosti subindikatora kontrola korupcije, pri čemu se beleži rast negativne vrednosti od 2014. godine.

Ako se posmatraju minimalne i maksimalne vrednosti svih subindikatora efikasnog institucionalnog upravljanja, uočljivo je da je

maksimalna vrednost svih subindikatora u zemljama JIE u periodu od 1996. do 2017. godine zabeležena u Sloveniji i to u prvim godinama posmatranog period, ali i u periodu političke, ekonomske i drugih nestabilnosti na prostoru bivše SFRJ čija je članica bila i Slovenija (osim u slučaju subindikatora efikasnost vlade, čija je najveća vrednost zabeležena u 2008. godini). Interesantno je da je maksimalna vrednost svih subindikatora zabeležena u Sloveniji i u poređenju sa ostalim posmatranim zemljama JIE članicama EU (Grčka, Rumunija, Hrvatska, Bugarska), mada nijedna od ovih zemalja, osim Grčke nije bila članica EU 1996. i 1998. godine, ali beleži i maksimalnu vrednost subindikatora efikasnost vlade u 2008. godini, kada su ostale posmatrane zemlje JIE bile članice EU (osim Hrvatske). S druge strane, Srbija i Bosna Hercegovina takođe kao bivše članice SFRJ, beleže minimalne vrednosti subindikatora institucionalnog upravljanja: sloboda govora i odgovornost, politička stabilnost i odgovornost, vladavina prava i kontrola korupcije (Srbija) i efikasnost vlade i kvalitet regulative (Bosna i Hercegovina).

Rezultati t-testa nezavisnih uzoraka

Nivo kvaliteta institucija se značajno razlikuje širom regiona JIE, pri čemu članstvo u EU može da utiče na kvalitet institucija. Ako odvojeno posmatramo zemlje JIE koje su članice EU (Bugarska, Hrvatska, Grčka, Rumunija i Slovenija) i koje nisu članice EU (Srbija, Bosna i Hercegovina, Albanija, Makedonija i Crna Gora), možemo utvrditi da li postoje značajne razlike u subindikatorima efikasnog institucionalnog upravljanja. Kako bi se testirala hipotezu da postoje statistički značajne razlike između srednjih vrednosti subindikatora efikasnog institucionalnog upravljanja između zemalja JIE koje pripadaju EU i zemalja JIE koje ne pripadaju EU, korišćen je t-test nezavisnih uzoraka (independent samples t-test).

T-testom nezavisnih uzoraka upoređeni su rezultati ispitivanja slobode govora i odgovornosti u zemljama JIE članica EU (Bugarska, Hrvatska, Grčka, Rumunija i Slovenija) i onih zemalja koje to nisu (Srbija, Bosna i Hercegovina, Albanija, Makedonija i Crna Gora). Rezultati su pokazali da postoje statistički značajne razlike srednjih vrednosti ovog subindikatora kod zemalja članica EU ($M=0,57$; $SD=0,37$) i onih koje to nisu ($M=-0,002$; $SD=0,25$) ; $t(191)=-13,69$, $p=0,00$ (Tabela 2).

Rezultati ukazuju da je efikasno insitucionalno upravljanje jedna od glavnih slabosti zemalja JIE koje nisu članice EU. Uprkos postojanju razlika u prosečnim prednostima između ovih grupa zemalja, zemlje JIE beleže poboljšanje u oblasti slobode govora i odgovornosti. To je prvenstveno zbog usklađivanja propisa sa propsima EU (Penev i Rojec, 2014). Dalje, rezultati t-testa nezavisnih uzoraka su pokazali da postoje statistički značajne razlike srednjih vrednosti subindikatora politička stabilnost i odsustvo terorizma između zemalja članica EU ($M=0,45$; $SD=0,40$) i onih koje to nisu ($M=-0,30$; $SD=0,49$); $t(181)=-11,49$, $p=0,00$, pri čemu su veće vrednosti ovog subindikatora su u zemljama JIE koje su članice EU.

Za poređenje rezultata ispitivanja efikasnosti vlade u zemljama JIE članica EU i onih koje to nisu korišćen je takođe t-test nezavisnih uzoraka koji je pokazao da postoje statistički značajne razlike srednjih vrednosti ovog indikatora kod zemalja članica EU ($M=0,31$; $SD=0,36$) i onih koje to nisu ($M=-0,38$; $SD=0,45$); $t(176)=-11,48$, $p=0,00$, u korist zemalja EU (prosečna razlika= $-0,69$; eta kvadrat= $0,42$). Osim toga, uočeno je da su u zemljama JIE koje nisu članice EU zabeležene negativne srednje vrednosti ovog subindikatora do 2016. godine, ali je zabeležen rast vrednosti ovog subindikatora, dok je u zemljama JIE članicama EU srednja vrednost ovog subindikatora pozitivna. Takođe, rezultati t-testa nezavisnih uzoraka su polazali da postoje statistički značajne razlike srednjih vrednosti subindikatora kvalitet regulative kod zemalja članica EU ($M=0,55$; $SD=0,28$) i onih koje to nisu ($M=-0,10$; $SD=0,32$); $t(182)=-14,68$, $p=0,00$. (prosečna razlika= $-0,65$; eta kvadrat= $0,54$).

Ukoliko se poredе vrednosti subindikatora vladavine prava uočljivo je da zemlje JIE koje nisu članice EU mnogo zaostaju za zemljama koje su se poslednje priključile EU, iako se može primetiti značajan napredak u pogledu ovog subindiaktora nastalog pod uticajem procesa priključenja EU. Shodno tome, t-testom nezavisnih uzoraka upoređene su i prosečne vrednosti subindikatora vladavine parava u zemljama JIE članicama EU i onih koje to nisu. Utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike srednjih vrednosti ovog indikatora kod zemalja članica EU ($M=0,33$; $SD=0,47$) i onih koje to nisu ($M=-0,39$; $SD=0,31$); $t(163)=-12,43$, $p=0,00$, (prosečna razlika= $-0,72$; eta kvadrat= $0,45$) u korist zemalja članica EU. Razlog za postojanje ovakvog jaza između subindikatora u

ovim grupama zemalja je nedovoljno izgrađen institucionalni okvir i jačanje postojeće institucionalne infrastrukture (Penev i Rojec, 2014).

Tabela 2 Rezultati t-testa nezavisnih uzoraka

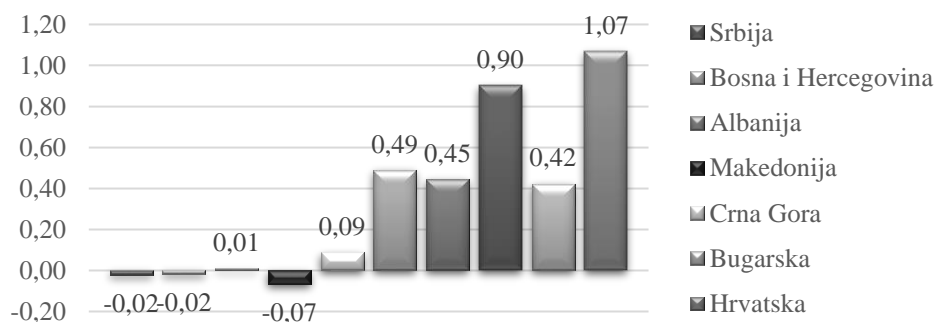
Varijabla	Grupa	N	M; SD	t	p
Sloboda govora i odgovornost	Non-EU	110	-0,002; 0,25	-13,69	0,00
	EU	110	0,57; 0,37		
Politička stabilnost i odsustvo terorizma	Non-EU	88	-0,303; 0,49	-11,49	0,00
	EU	95	0,45; 0,40		
Efikasnost vlade	Non-EU	89	-0,309; 0,36	-11,48	0,00
	EU	95	0,38; 0,45		
Kvalitet regulative	Non-EU	89	-0,102; 0,32	-14,68	0,00
	EU	95	0,55; 0,28		
Vladavina prava	Non-EU	94	-0,390; 0,31	-12,43	0,00
	EU	95	0,33; 0,47		
Kontrola korupcije	Non-EU	94	-0,414; 0,28	-10,15	0,00
	EU	95	0,15; 0,46		

Izvor: Autor

U region JIE, sa izuzetkom Hrvatske i Crne Gore, zemlje Zapadnog Balkana imaju veoma loš kvalitet institucija meren preko indikatora efikasnog institucionalnog upravljanja. S druge strane, uprkos njihovom članstvu u EU, kvalitet institucija u Bugarskoj i Rumuniji ostaje nizak i može se uočiti samo nekoliko poboljšanja. T-testom nezavisnih uzoraka upoređeni su rezultati ispitivanja kontrola korupcije u zemljama JIE članicama EU i onih koje to nisu. Utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike srednjih vrednosti ovog indikatora kod zemalja članica EU ($M=0,15$; $SD=0,46$) i onih koje to nisu ($M=-0,41$; $SD=0,28$); $t(154)=-10,15$, $p=0,00$, (prosečna razlika=-0,56; eta kvadrat=0,36). Sloboda govora i odgovornost, politička stabilnost i odsustvo terorizma i kontrola korupcije su se pogoršali. Različite institucionalne slabosti u regionu će verovatno uticati na ekonomski rast u budućnosti. U kombinaciji sa lošom infrastrukturom, trenutni nivo institucionalne snage ozbiljno narušava privlačnost regiona za strane investitore, koji mogu biti jedino privučeni njegovim generalno veoma niskim nivoima zarada (Penev i Rojec, 2014).

Rezultati jednofaktorske analize varijanse (ANOVA)

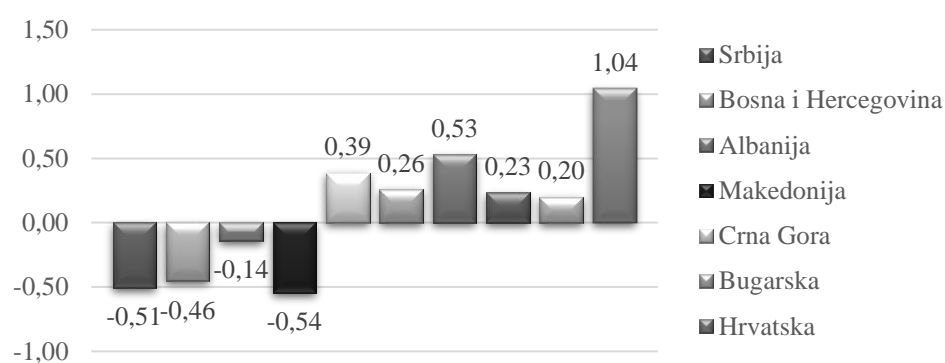
Nakon što su upoređene zemlje JIE članice EU i one koje to nisu, i što je utvrđeno da postoje statistički značajne razlike između ove dve grupe zemalja prema svim subindikatorima efikasnog institucionalnog upravljanja, pomoću jednofaktorske analize varijanse (ANOVA) analizirane su razlike između zemalja unutar svake grupe. Jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA) je pokazala da ne postoje statistički značajne razlike između zemalja koje nisu članice EU prema subindikatoru sloboda govora i odgovornost ($F(4,51)=1,16$; $p=0,34$), dok je utvrđeno da postoje statistički značajne razlike između zemalja JIE koje su članice EU prema subindikatoru sloboda govora i odgovornost ($F(4, 51)=14,28$; $p=0,00$). Naknadna poređenja pomoću Tukey HSD testa pokazali su da se razlikuju srednje vrednosti subindikatora sloboda govora i odgovornost između sledećih zemalja: Bugarska ($M=0,49$; $SD=0,19$) i Grčka ($M=0,90$; $SD=0,36$); Bugarska i Slovenija ($M=1,07$; $SD=0,38$); U Bugarskoj, indikator sloboda govora i odgovornost se pogoršao od 2007. godine. Dalje, post hoc test je pokazao razlike srednjih vrednost između sledećih zemalja: Hrvatska ($M=0,45$; $SD=0,27$) i Grčka; Hrvatska i Slovenija; Grčka i Rumunija ($M=0,42$; $SD=0,17$) i Rumunija i Slovenija (Slika 2). Najveće prosečne razlike prema ovom subindikatoru su uočene između Rumunije i Slovenije (-0,55) i Hrvatske i Slovenije (-0,52). Slovenija je najranije od ovih zemalja postala članica EU (2004. godine), pa stoga beleži najveću prosečnu vrednost ovog indikatora. Međutim, i u Sloveniji je zabeležen pad ovog subindikatora od 2005. do 2016. godine.

Slika 2 Sloboda govora i odgovornost

Izvor: Autor

Garantovanje sigurnosti građanima je veoma bitna uloga države, koja predstavlja i minimalne zahteve za ekonomsku aktivnost. Nasilje, organizovani kriminal i terorizam utiču na nestabilnost ekonomije, smanjenje investicija i ekonomskih transakcija. Veoma bitna determinanta kvaliteta institucija je i efikasnost javnog sektora koji ima dva bitna aspekta: efikasne administrativne usluge i stabilno političko okruženje. Dugoročni održivi rast ekonomije zavisi od kvaliteta institucija (Radulović, 2018). Shodno tome, neophodno je utvrditi da li postoje statistički značajne razlike između zemalja koje nisu članice EU (Srbija, Bosna i Hercegovina, Albanija, Makedonija i Crna Gora) prema indikatoru politička stabilnost i odsustvo terorizma, što je učinjeno primenom ANOVA analize koja je pokazala postojanje ovih razlika. $F(4, 83)=14,53$; $p=0,00$. Naknadna poređenja pomoću Tukey HSD testa pokazali su da se razlikuju srednje vrednosti indikatora politička stabilnost i odsustvo terorizma između Srbije ($M=-0,51$; $SD=0,59$) i Albanije ($M=-0,14$; $SD=0,34$), Srbije i Crne Gore ($M=0,39$; $SD=0,29$), Bosne i Hercegovine ($M=-0,46$; $SD=0,22$) i Crne Gore, Albanije i Makedonije ($M=-0,54$; $SD=0,33$), Makedonije i Crne Gore, i Albanije i Crne Gore (Slika 3). Interesantno je da su najveće razlike prema ovom subindikatoru zabeležene između Makedonije i Crne Gore (-0,93), ali i Srbije i Crne Gore (-0,90) koje su do 2006. godine činile državnu zajednicu. Srbija od 2007. godine beleži rast ovog subindikatora, ali od 2013. godine beleži pozitivne vrednosti, dok Crna Gora od 2007. godine beleži pozitivne vrednosti, ali od 2008. pad vrednosti ovog subindikatora.

Slika 3 Politička stabilnost i odsustvo terorizma

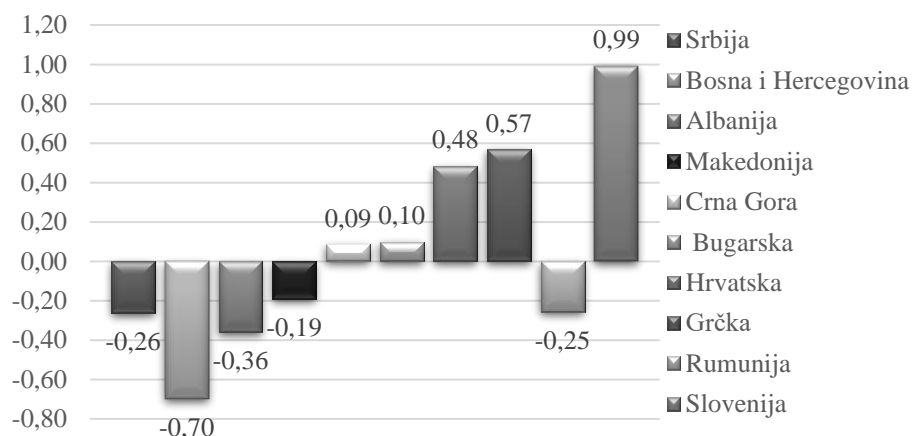
Izvor: Autor

ANOVA analiza je takođe pokazala da postoje statistički značajne razlike između zemalja koje su članice EU (Hrvatska, Bugarska, Rumunija, Grčka i Slovenija) prema indikatoru politička stabilnost i odsustvo terorizma, $F(4, 44)=80,44$; $p=0,00$. Naknadna poređenja pomoću Tukey HSD testa pokazali su da se razlikuju srednje vrednosti subindikatora politička stabilnost i odsustvo terorizma između Bugarske ($M=0,26$; $SD=0,18$) i Hrvatske ($M=0,53$; $SD=0,21$), Bugarske i Slovenije ($M=1,04$; $SD=0,14$), Hrvatske i Grčke ($M=0,23$; $SD=0,41$), Hrvatske i Rumunije ($M=0,20$; $SD=0,21$), Hrvatske i Slovenije, Grčke i Slovenije, Rumunije i Slovenije. Hrvatska je najviše napredovala u posmatranom periodu prema ovom subindikatoru, jer je uspešno implementirala političke okvire i prilagodila institucionalni sistem prema EU *acquis communautaire* kao preduslov priključenju EU. S druge strane, Makedonija, zemlja kandidat za članstvo u EU je najmanje napredovala u pogledu političke stabilnosti i odustva teorizma, pre svega zbog političke nestabilnosti u zemlju ali i nesuglasica sa Grčkom u vezi sa nazivom države.

Jednofaktorska analiza varijanse je pokazala da postoje statistički značajne razlike između zemalja JIE koje nisu članice EU prema indikatoru efikasnost vlade, $F(4, 41)=34,21$; $p=0,00$. Nakandnim poređenjima pomoću Tukey HSD testa utvrđeno je da psotoje statistički značajne razlike prema indikatoru efikasnost vlade između sledećih zemalja: Srbija ($M=-0,26$; $SD=0,36$) i Bosna i Hercegovina ($M=-0,69$; $SD=0,22$), Srbije i Crne Gore ($M=0,09$; $SD=0,15$), Bosne i Hercegovine i Albanije ($M=-0,36$; $SD=0,25$), Bosne i Hercegovine i Makedonije ($M=-0,19$; $SD=0,27$), Bosne i Hercegovine i Crne Gore, Albanije i Crne Gore, Makedonije i Crne Gore (Slika 3). Najveća razlika prema prosečnim vrednsotima ovog subindikatora je zabeležena između Bosne i Hercegovine i Crne Gore, pri čemu Bosna i Hercegovina tokom posmatranog perioda beleži negativne vrednosti ovog subindiaktora, a Crna Gora od 2011. godine beleži pozitivne vrednosti i rast.

Takođe, ANOVA analiza je korišćena da se utvrdi da li postoje statistički značajne razlike između zemalja JIE koje su članice EU prema indikatoru efikasnost vlade, $F(4, 90)=183,22$; $p=0,00$. Rezultati post hoc Tukey HSD testa su pokazali da postoje statistički značajne razlike prema indikatoru efikasnot vlade između sledećih zemalja: Bugarska ($M=0,09$; $SD=0,13$) i Hrvatska ($M=0,48$; $SD=0,18$), Bugarska i Grčka

($M=0,57$; $SD=0,19$), Bugarska i Rumunija ($M=-0,25$; $SD=0,13$), Bugarska i Slovenija ($M=0,99$; $SD=0,12$), Hrvatska i Rumunija, Hrvatska i Slovenija, Grčka i Rumunija, Grčka i Slovenija, i Rumunija i Slovenija (Slika 4). Najveća razlika je uočena između Rumunije i Slovenije prema ovom subindikatoru.

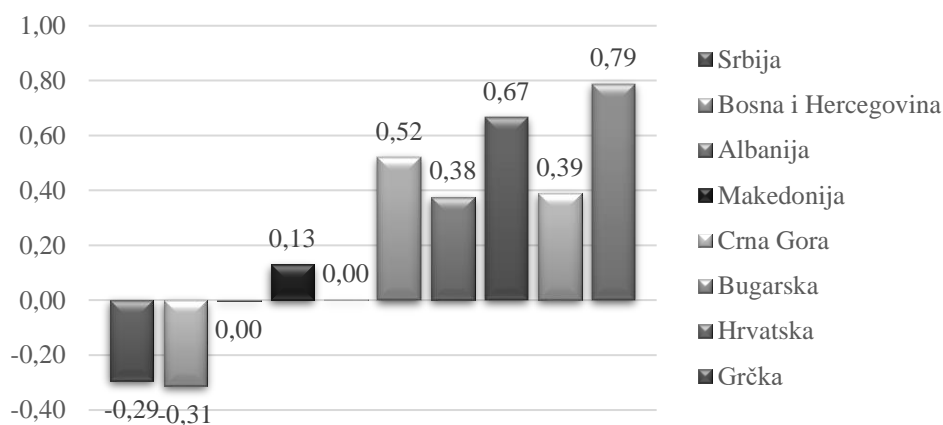

Slika 4 Efikasnost vlade

Izvor: Autor

Jednofaktorska analiza varijanse je pokazala da postoje statistički značajne razlike između zemalja JIE koje nisu članice EU prema subindikatoru kvalitet regulative, $F(4, 41)=8,67$; $p=0,00$. Post hoc Tukey HSD test je pokazao da postoje statistički značajne razlike između sledećih zemalja: Srbija ($M=-0,29$; $SD=0,34$) i Albanija ($M=-0,003$; $SD=0,26$), Srbija i Makedonija ($M=0,13$; $SD=0,28$), Srbije i Crne Gore ($M=0,002$; $SD=0,18$), Bosna i Hercegovina ($M=-0,31$; $SD=0,27$) i Albanije, Bosne i Hercegovine i Makedonije, i Bosne i Hercegovine i Crne Gore.

Dalje je utvrđeno da postoje statistički značajne razlike između zemalja JIE koje su članice EU prema indikatoru kvalitet regulative, $F(4, 90)=11,42$; $p=0,00$). Naknadna poređenja pomoću Tukey HSD testa su pokazala da postoje statistički značajne razlike između sledećih zemalja prema srednjim vrednostima indikatora kvalitet regulative: Bugarska ($M=0,52$; $SD=0,24$) i Slovenija ($M=0,79$; $SD=0,15$), Hrvatska ($M=0,38$; $SD=0,22$) i Grčka ($M=0,67$; $SD=0,26$), Hrvatska i Slovenija ($M=0,79$; $SD=0,15$), Grčka i Rumunija ($M=0,39$; $SD=0,26$), Rumunija i Slovenija (Slika 5).

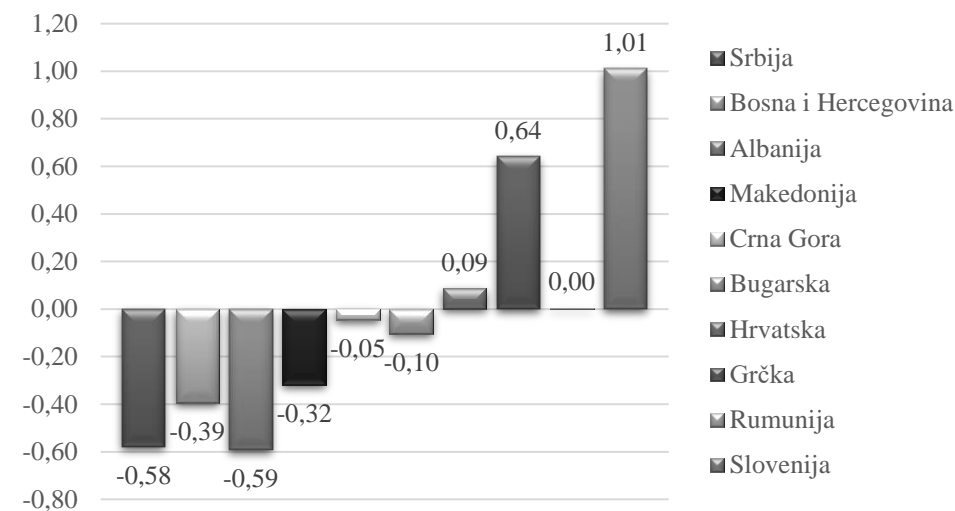
Slika 5 Kvalitet regulative

Izvor: Autor

Jednofaktorska analiza varijanse je pokazala da postoje statistički značajne razlike između zemalja JIE koje nisu članice EU prema indikatoru vladavina prava, $F(4, 43)=15,73$; $p=0,00$. Nakandna poređenja pomoću Tukey HSD testa pokazala su da postoje statistički značajne razlike u srednjim vrednostima indikatora vladavina prava između sledećih zemalja: Srbija ($M=-0,58$; $SD=0,39$) i Makedonija ($M=-0,32$; $SD=0,14$), Srbija i Crna Gora ($M=-0,05$; $SD=0,24$), Bosna i Hercegovina ($M=-0,39$; $SD=0,17$) i Crna Gora, Albanija ($M=-0,59$; $SD=0,19$) i Makedonija, Albanija i Crna Gora, i Makedonija i Crna Gora.

Od svih zemalja u okruženju, osim Albanije, Srbija ima niže vrednosti sub-indikatora vladavina prava. Srbija je jedna od retkih evropskih zemalja koja je po stepenu vladavine prava i visini korupcije u 2017. bila u negativnoj zoni, sa ocenom -0,28. Ukoliko bi se indikatore korupcije i vladavine prava podigli samo na nivo okruženja, Hrvatske, Rumunije ili Bugarske privredni rast bi se ubrzao za 0,5 procentnih poena (Fiskalni savet, 2019). Jednofaktorska analiza varijanse je pokazala da postoje statistički značajne razlike između zemalja JIE koje su članice EU prema indikatoru vladavina prava, $F(4, 42)=503,66$; $p=0,00$. Rezultati post hoc Tukey HSD testa su pokazali da postoje statistički značajne razlike između sledećih zemalja: Bugarska ($M=-0,10$; $SD=0,07$) i Hrvatska ($M=0,09$; $SD=0,25$), Bugarska i Grčka ($M=0,64$; $SD=0,28$), Bugarska i Slovenija ($M=1,01$; $SD=0,08$), Hrvatska i Grčka, Hrvatska i

Slovenija, Grčka i Rumunija ($M=0,004$, $SD=0,18$), Grčka i Slovenija, Rumunija i Slovenija (Slika 6).

Slika 6 Vladavina prava

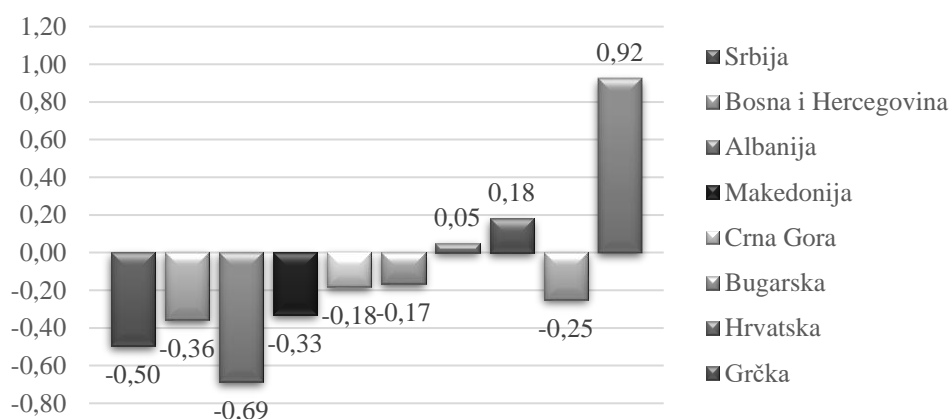
Izvor: Autor

Jednofaktorska analiza varijanse je pokazala da postoje statistički značajne razlike između zemalja JIE koje nisu članice EU prema indikatoru kontrola korupcije, $F(4, 41)=19,11$; $p=0,00$. Naknadna poređenja pomoću Tukey HSD testa su pokazala da postoje statistički značajne razlike između sledećih zemalja: Srbija ($M=0,50$; $SD=0,33$) i Crna Gora ($M=-0,18$; $SD=0,21$), Bosna i Hercegovina ($M=-0,36$; $SD=0,09$) i Albanija ($M=-0,69$; $SD=0,17$), Albanija i Makedonija ($M=-0,33$; $SD=0,23$), Albanija i Crna Gora. ANOVA analiza je takođe pokazala da postoje statistički značajne razlike između zemalja JIE koje su članice EU prema indikatoru kontrola korupcije, $F(4, 44)=216,48$; $p=0,00$.

Post hoc Tukey HSD je pokazao da postoje statistički značajne razlike između sledećih zemalja: Bugarska ($M=-0,17$; $SD=0,11$) i Hrvatska ($M=0,05$; $SD=0,24$), Bugarska i Grčka ($M=0,18$, $SD=0,29$), Bugarska i Slovenija ($M=0,92$; $SD=0,13$), Hrvatska i Rumunija ($M=-0,25$; $SD=0,17$), Hrvatska i Slovenija, Grčka i Rumunija, Grčka i Slovenija, Rumunija i Slovenija.

Sub-indikator kontrola korupcije beleži niže prosečne vrednosti u Bugarskoj i Rumuniji (čak negativne) nego u Hrvatskoj, iako su se ove

zemlje ranije priključile EU, ukazujući na ozbiljne probleme sa korupcijom u ovim zemljama. Dalje, u Rumuniji i Bugarskoj je zabeleženo pogoršanje ovog sub-indikatora od 2008, odnosno 2007, respektivno. Ovakvi rezultati ukazuju da je intenzivirana borba protiv korupcije i efektivnost pravne regulative u proteklim godinama u ovim zemljama pokazalo loše rezultate. Uzrok ovakvih rezultat može i da bude to što je motivacija za poboljšanje rezultata na svim poljima kvaliteta institucija izraženija u predpristupnom period, nego nakon priključenja EU.

Slika 7 Kontrola korupcije

Izvor: Autor

Zaključak

Subinidkatori koji se ocenjuju u okviru indikatora efikasnog institucionalnog upravljanja su pokazalo veoma loše ocene svih zemalja JIE bez obzira na članstvo pojedinih zemalja u EU. Ovakvi rezultati ukazuju na neophodnost primene strukturnih i institucionalnih reformi kroz reformu i jačanje privatnih i javnih institucija, poboljšanje kvaliteta regulative, reformu sudstva i pravnog okvira, slobodu govora, političku stabilnosti, rešenje problema korupcije, i slično. Rezultati t-testa nezavisnih uzoraka su pokazali da postoje statistički značajne razlike između prosečnih vrednosti svih sub-indikatora sloboda govora i odgovornost, politička stabilnost i odustvo terorizma, vladavina prava, kontrola korupcije, efikasnost vlade i kvalitet regulative između zemalja

JIE koje su članice EU i onih koje nisu članice EU, pri čemu su vrednosti ovih sub-indikatora u zemljama EU više. Na ovaj način je potvrđena prva hipoteza istraživanja da se kvalitet institucija u zemljama JIE razlikuje između zemalja koje su članice Evropske unije (EU) i zemalja koje nisu članice EU. Daljom analizom i primenom jednofaktorske analize varijanse (ANOVA) i post hoc Tukey HSD testa utvrđeno je da postoje statističke značajne razlike između prosečnih vrednosti sub-indikatora sloboda govora i odgovornost, politička stabilnost i odustvo terorizma, vladavina prava, kontrola korupcije, efikasnost vlade i kvalitet regulative između zemalja JIE koje su članice EU (Bugarska, Hrvatska, Rumunija, Grčka i Slovenija) čime je potvrđena druga hipoteza istraživanja da se kvalitet institucije razlikuje u zemljama JIE koje su članice EU. Primenom iste statističke metode utvrđeno je da postoje statističke značajne razlike između prosečnih vrednosti sub-indikatora politička stabilnost i odustvo terorizma, vladavina prava, kontrola korupcije, efikasnost vlade i kvalitet regulative između zemalja JIE koje nisu članice EU, ali nije utvrđeno da postoje statističke značajne razlike između prosečnih vrednosti sub-indikatora sloboda govora i odgovornost, čime je delimično potvrđena treća hipoteza istraživanja da se kvalitet institucija razlikuje u zemljama JIE koje nisu EU.

Institucionalna neizgrađenost je jedan od ključnih faktora rasta korupcije u nerazvijenim ekonomijama u kojima su tržišne institucije još u razvoju (Jakopin, 2018). Generalni zaključak je da je kontrola korupcije slaba u svim zemljama JIE bez obzira na njihovo članstvo u EU, pre svega jer nivo kontrole korupcije ostaje nizak u Rumuniji i Bugarskoj uprkos njihovom članstvu u EU. Razlog za ovakve rezultate mogu da budu i sporije promene neformalnih institucija koje su inkorporirane u kulturu i istoriju u posmatranim zemljama JIE.

Istraživanje je bilo usmereno samo na poređenje razlika između prosečnih vrednosti indikatora efikasnog institucionalnog upravljanja, ali buduća istraživanja treba da budu usmerena na istraživanje uzroka takvih razlika, kao i na efekte koje ovi indikatori izazivaju na ekonomski rast zemalja JIE.

Reference

1. Acemoglu, D. & J. Robinson (2010) The Role of Institutions in Growth and Development. *Review of Economics and Institutions*, 1-2.
2. Barro, R. J. (1997) *Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study*. MIT Press
3. Bernard, A. & C. Jones (1996) Productivity and Convergence Across U.S. States and Industries. *Empirical Economics*, 21(1), 113-135.
4. Djankov, S., Edward, G., La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F. & Shleifer, A. (2003). The New Comparative Economics, *Journal of Comparative Economics*, 3(4), 595-619.
5. Fiskalni savet: Srbija zbog korupcije ima najmanji rast u Evropi. (2019). *Danas*. Preuzeto sa Internet adrese: www.danas.rs/ekonomija/fiskalni-savet-srbija-zbog-korupcije-ima-najmanji-rast-u-evropi/
6. Hall, R. & Jones, C. I. (1999). Why do some countries produce so much output per worker than others?. *Quarterly Journal of Economics*, 114, 83-116.
7. Efendić, A. (2010). Efikasnost institucija kao determinanta ekonomskog razvoja BiH i napretka na putu EU integracija. X international seminar: Corporate Governance – Prava ekonomskog oporavka BiH.
8. Elster, J., Offe, C. & Preuss, U. (1998). *Institutional Design in Post Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*. Cambridge: Cambridge University Press
9. Iqbal, N. & Daly, V. (2014) Rent Seeking Opportunities and Economic Growth in Transitional Economies. *Economic Modelling*, 37, 16–22.
10. Jakopin, E. (2018). Privredni rast i institucionalna tranzicija Republike Srbije. *Ekonomski horizonti*, 20(2), 95-108.
11. Kaasa, A. (2013). *Governance in the European Union and Neighbouring Countries*. WP5/13 Search Working Series
12. Kaufmann, D., Kraay, A., Mastruzzi, M. (2008) *Governance Matters VII: Aggregate and Individual Governance Indicators, 1996-2007*, World Bank Policy Research Working Paper, No 4654,
13. Knack, S., & Keefer, P. (1995). Institutions and economic performance: Cross-country tests using alternative institutional measures. *Economics and Politics*, 7(3), 207-227.

14. Maksimović, Lj. (2012). Sistemska ograničenja konkurentnosti privrede Srbije. *Ekonomski horizonti*, 14 (2), 99-109.
15. Mauro, P. (1995). Corruption and growth. *Quarterly Journal of Economics* 110(3), 681-712.
16. Murphy, K. M., Shleifer, A. & Vishny, R. W. (1993). Why Is Rent-Seeking So Costly to Growth? *The American Economic Review*, 83(2), 409-414.
17. North, D. (1990). *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. New York: Cambridge University Press.
18. North, D. (1981). *Structure and Change in Economic History*. New York: W.W. Norton.
19. Panev, S. & Rojec, M. (2014). The future of FDI in South Eastern European countries: Messages from new EU member states. *Economic Annals*, 59 (202), 43-67.
20. Račić, Ž. i Pavlović, M. (2012). Analiza globalnog indeksa konkurentnosti Republike Srbije. *Tehnološke inovacije generatora privrednog razvoja*, 16-24.
21. Radulović, M. (2018). Institucionalna ograničenja konkurentnosti privrede Republike Srbije u procesu priključivanja EU. *Zbornik radova Naučnog skupa Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, 397-415,
22. Rodrik, D. (2008). Second-best institutions. *American Economic Review: Papers & Proceedings*, 98(2): 100-104.

INSTITUTIONAL QUALITY IN THE SOUTHEASTERN EUROPEAN COUNTRIES: ARE THERE DIFFERENCES?

Increasing Institutions are one of the most important factors for achieving the long-term prosperity and productivity of an economy. The success of the economy is determined by the quality of the institutional framework, whereby countries that have established an efficient and high-quality institutional framework have also established an efficient functioning of the market economy. The aim of the paper is to determine whether there are differences in the quality of institutions in the Southeastern European countries. Worldwide Governance Indicators (WGI) were used to measure the quality of institutions in these countries from 1996 to 2017. The results of the independent t-test showed that there is a statistically significant difference in the quality of institutions if the countries of Southeastern Europe are members of the European Union (EU). The results of a one-way analysis of variance (ANOVA) showed that there is a statistically significant difference in the institutional quality among the countries of Southeast Europe.

Keywords: institutions, World Governance Indicators, South East Europe, institutional quality

ODRŽIVI RAZVOJ RURALNOG TURIZMA U REPUBLICI SRBIJI

Nikola Bošković*, Lela Ristić i Mirjana Knežević*****

Održivi razvoj turizma predstavlja kompleksan pojam koji je predmet brojnih teorijskih analiza. On podrazumeva balansiranje ekonomskih, ekoloških i socijalnih komponenti razvoja, koji zahtevaju jasnu institucionalnu podršku, aktivno uključivanje lokalnog stanovništva i drugih zainteresovanih učesnika, kako bi se prevazišla nedovoljna razvijenost pojedinih područja. To se naročito odnosi na ruralni prostor u Republici Srbiji, koji je u značajnom ekonomskom zaostajanju u odnosu na urbana područja, s jedne strane, dok se sa druge strane, odlikuje očuvanošću turističkog resursnog potencijala. Razvoj održivog turizma je logično rešenje prevazilaženja ili delimičnog ublažavanja ekonomske nerazvijenosti. To se u potpunosti uklapa u koncept multifunkcionalnog razvoja ruralnih područja. U radu je analiziran turistički resursni potencijal ruralnog prostora Republike Srbije, koji može biti osnova razvoja ruralnog turizma. Nakon analize dostignutog nivoa razvoja turizma u ruralnim područjima, ukazano je na potencijalne oblike ruralnog turizma, koji mogu biti nosioci ili jedni od nosilaca održivog razvoja analiziranih područja u Republici Srbiji.

Ključne reči: održivi turizam, ruralna područja, Republika Srbija, resursni potencijal, institucionalna podrška

Uvod

Promene koje nastaju na globalnom nivou ekonomskog razvoja sve više nameću potrebu poklanjanja pažnje životnoj sredini i uticajima koje ekonomske aktivnosti vrše na nju. Dakle, razvoj u svim nacionalnim ekonomijama nije samo ekonomska kategorija, odnosno, da bi bio dugoročno prihvatljiv, on mora da zadovolji, pored ekonomskih, i

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, nikolab@kg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, lristic@kg.ac.rs

*** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, mknezevic@kg.ac.rs

ekološke, socijalne, kulturne i druge dimenzije razvoja. Drugačije rečeno, razvoj mora da bude dugoročno održiv.

Od takvih promena razvoja nije izuzet ni turizam. Turistička delatnost ne može da se zamisliti bez racionalnog korišćenja svih relevantnih prirodnih i antropogenih resursa. Takav vid korišćenja prethodno navedenih elemenata podrazumeva njihovu aktivnu zaštitu, što predstavlja formiranje takvog modela razvoja turizma koji je kreiran na način da zadovolji potrebe turista, unapredi uslove života lokalne zajednice i da održi visok kvalitet okruženja. Održivi razvoj turizma mora da ispuni ekonomske, socijalne i ekološke potrebe.

Prvo pominjanje pojma održivi turizam potiče iz 70-ih godina prošlog veka u istraživanjima Miller-a (Miller, 1978), koji je proučavao mogućnosti razvoja turizma u zaštićenim oblastima, pre svega u nacionalnim parkovima. Citirani autor je u svojim istraživanjima došao do zaključka da je moguće ostvariti razvoj turizma uz istovremenu očuvanost prirodnih karakteristika zaštićenih oblasti. Mnogo veći doprinos razvoju održivog turizma dao je švajcarski istraživač Krippendorf, koji je poseban akcenat stavio na socijalne i ekološke posledice koje nastaju razvojem turizma na jednom području, pri čemu u njegovim analizama dominiraju negativni efekti masovnog turizma (Krippendorf, 1986).

Održivi turizam nije jedinstven oblik turizma, već on prožima sve oblike turizma koji moraju, radi dugoročnog postojanja, da sadrže u sebi elemente održivog razvoja. U prilog tome ne postoji jedna opšte prihvaćena definicija održivog turizma. Ukoliko bismo pošli od opšte prihvaćene definicije održivog razvoja od strane Our Common Future (UNEP, 1987), održivi turizam bi mogli da definišemo kao oblik turizma koji zadovoljava sadašnje potrebe turista, turističke industrije i lokalnog stanovništva, bez ugrožavanja mogućnosti zadovoljenja potreba budućih generacija. Jedna od prihvatljivijih definicija, data je u dokumentima Federacije prirode i nacionalnih parkova Evrope (EUROPARC, 2013), koja pod održivim turizmom podrazumeva svaki vid turizma koji doprinosi zaštiti životne sredine, socijalnog i ekonomskog integriteta i unapređivanju prirodnih, antropogenih i kulturnih vrednosti na trajnoj osnovi.

Prema tumačenjima Svetske turističke organizacije (UNWTO, 2011) i Programa UN za životnu sredinu (UNEP, 2011), održivi turizam

podrazumeva takav razvoj ove delatnosti, kojim se uvažavaju i zadovoljavaju potrebe turista, kao nosilaca tražnje i turističkih oblasti, kao nosilaca ponude, a da se, pri tome, ne narušava mogućnost da se ovi ciljevi ostvaruju na višem nivou i u budućem periodu.

Pojedini autori (Bramwell & Lane, 1993, 3) održivi turizam posmatraju kao pozitivnu aktivnost koja ima za cilj da smanji tenzije i trvenja nastala složenim interakcijama između turističke industrije, posetilaca, okruženja i lokalnih zajednica. S druge strane, Hunter & Green (1995) sugerišu da održivost podrazumeva poboljšanje kvaliteta života lokalne zajednice, zadovoljstvo turista i očuvanje prirodnih i antropogenih resursa. U analizi održivog turizma neophodno je spomenuti i rezultate istraživanja do kojih je došao Leiper. On ističe da održivi turizam dominantno zavisi od raspoloživih zaliha prirodnih i antropogenih resursa, kao i socio-kulturnih osobenosti područja. Takođe, on ističe da održivo korišćenje prethodno pomenutih resursa mora da ide u pravcu da omogući razvoj onih oblika turizma koji će zadovoljiti potrebe turističke industrije i lokalnog stanovništva, kao i da obezbedi očuvanje kulturnog integriteta i očuvanje i unapređenje biodiverziteta (Leiper, 1990). Swarbrooke ističe ekonomsku komponentu održivog turizma, koja će dugoročno postojati ako se razvija onaj oblik turizma koji ne ugrožava resurse destinacije, pre svega prirodno fizičko okruženje i socijalne strukture lokalnog stanovništva (Swarbrooke 1999, 13).

Iz prethodno navedenog, zaključujemo da održivi razvoj turizma zahteva učešće svih relevantnih interesnih grupa, na osnovu prethodne informisanosti, kao i jaku institucionalnu podršku od strane države i nadnacionalnih institucija da bi se obezbedilo šire učešće i stvaranje konsenzusa. Dostizanje održivog turizma je kontinuelni proces koji zahteva stalno praćenje uticaja i korišćenje potrebnih preventivnih i/ili korektivnih mera kad god je to potrebno. Održivi turizam bi takođe trebalo da obezbedi visok nivo zadovoljstva turista i da osigura turistima sadržajno iskustvo, povećavajući njihovu svesnost o pitanjima održivosti i unapređujući među njima praksu održivog turizma.

U radu su analizirana ruralna područja Republike Srbije, koja su, sa jedne strane ekonomski nerazvijeniji deo, a sa druge strane, resursno bogatiji i ekološki očuvaniji deo. Time su ispunjeni osnovni uslovi za razvoj održivog turizma na ovim područjima, koji bi trebao da ih učini

ekonomski razvijenijim i turistički konkurentnim na nacionalnom nivou, a u dužem vremenskom periodu i na međunarodnom turističkom tržištu.

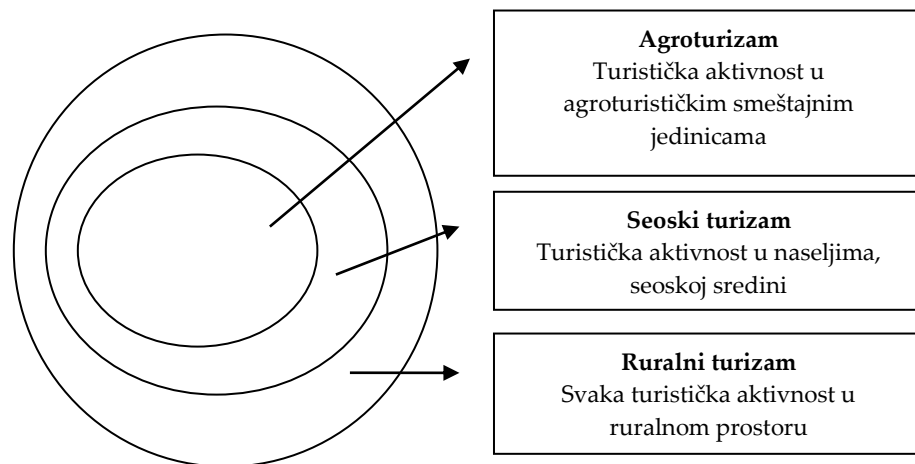
Definisanje i karakteristike održivog ruralnog turizma

Ruralni turizam je pojam koji je često predmet analize stručne literature. Možemo istaći da nije data jedna precizna i prihvaćena definicija ruralnog turizma. To je posledica brojnih problema koji se javljaju prilikom definisanja ruralnog turizma (Lane, 1994):

- teško je napraviti razliku između gradskog (urbanog) i ruralnog turizma, jer se urbani može vrlo lako raširiti u obližne ruralne oblasti;
- samo različito definisanje ruralnih područja implicira i različita shvatanja i definisanja ruralnog turizma;
- poistovećivanje svih oblika turizma u ruralnom prostoru sa ruralnim turizmom često nije opravdano. Postoje oblici turizma koji se održavaju u ruralnom prostoru, a po svojoj prirodi su urbani (npr. tematski parkovi);
- ruralne oblasti su u kompleksnom procesu promena. Uticaj globalnog tržišta, telekomunikacija i drugih tehnologija doveli su do promena u orijentaciji kada su tradicionalni proizvodi u pitanju, i
- iako neke ruralne oblasti karakteriše odliv stanovništva, kod drugih dolazi do priliva ljudi koji se doseljavaju posle odlaska u penziju ili onih koji žele da razviju neki novi „netradicionalni“ vid poslovanja.

Kompleksnost definisanja ruralnog turizma u savremenoj literaturi je posledica različitog posmatranja agroturizma, seoskog i ruralnog. Ne ulazeći detaljnije u stručnu polemiku analiziranih pojmova, možemo da prihvatimo mišljenje koje je dao najveći broj autora koji je proučavao ruralni turizam i turizam u ruralnom prostoru (Kušen, 2007; Njegovan, 2016). Oni jasno razgraničavaju prethodno navedene pojmove, pri čemu je agroturizam „skup turističkih proizvoda, usluga i aktivnosti u agroturističkim smeštajnim jedinicama poput seoskih turističkih domaćinstava“, seoski turizam obuhvata turističke aktivnosti u seoskim

naseljima, dok se ruralni turizam posmatra kao skup turističkih aktivnosti u ruralnim prostorima. Prethodno navedeno može se šematski predstaviti.

Slika 1 Odnos između ruralnog turizma, seoskog turizma i agroturizma

Izvor: Autori, na osnovu Njegovan, 2016. 142.

U skladu sa prethodno iznetim shvatanjem, grupa autora (Bartoluci, Hendija, Petračić, 2015, 199) ruralni turizam definiše kao turističku valorizaciju agrarnih područja, prirodnih resursa, kulturnog nasleđa, ruralnih naselja, lokalnih tradicionalnih običaja i proizvoda kroz posebno oblikovane turističke proizvode koji obeležavaju identitet područja i zadovoljavaju potrebe turista u oblasti smeštaja, usluga hrane i pića, rekreacije i aktivnosti, animacije i ostalih usluga s ciljem održivog lokalnog razvoja. Ovakvo definisanje održivog ruralnog turizma je sasvim prihvatljivo. Primećuje se da je akcenat na turističkoj ponudi, što je sa aspekta održivog razvoja logično, jer u zavisnosti na koji je način formirana ponuda možemo govoriti u kojoj meri je razvoj turizma održiv ili ne, odnosno, u kojoj meri je usklađen sa okruženjem u kojem se nalazi. Tako definisana ponuda ruralnog turizma je sveobuhvatna, jer zadovoljava najveći deo potreba savremenog ruralnog turiste, omogućava ostvarivanje profita za kreatora te ponude (ruralnu turističku industriju) i zadovoljava ciljeve lokalnog stanovništva. Prednosti razvoja ruralnog turizma su u tome što unapređuje lokalnu ekonomiju, stvara nova radna mesta, jača regionalni identitet i

omogućava delimično ili u većoj meri finansiranje infrastrukture (Pröbstl-Haider, Melzer i Jiricka, 2014, 216).

Sumirajući različita teorijska shvatanja održivog turizma, Sharpley navodi nekoliko ključnih odrednica koje mora da sadrži održivi turizam (Sharpley, 2004, 212):

- holistički pristup - koji podrazumeva da održivi turizam učestvuje u rešavanju globalnih problema siromaštva, zdravstvenih problema, obrazovanja, zagađenja, prekomerene eksploatacije resursa, degradacije okruženja i drugih izazova pred kojima se nalazi savremena civilizacija;
- ravnotežan - što treba da dovede do jednakih mogućnosti raspolaganja resursima i sadašnjih i budućih generacija;
- orjentisan ka budućnosti - da u fokusu budu buduće generacije i mogućnost zadovoljenja njihovih potreba, i
- odgovoran prema okruženju - definisanje i sprovođenje održivog turizma treba da omogući očuvanje okruženja i elemenata ekosistema u kojem egzistira.

Iz prethodno prihvaćenih shvatanja održivog ruralnog turizma proističu i njegove osnovne karakteristike (Lane, 1994, 9):

- lociran je u ruralnom području;
- funkcionalno je ruralan - izgrađen u svetu posebnih ruralnih karakteristika sa prisustvom malih preduzeća, sa otvorenim prostorom, u kontaktu je sa prirodom, kulturnim nasleđem i tradicionalnom praksom;
- postoji „ruralnost“ u obimu - kako u pogledu broja objekata, tako i naselja i zato mora da bude malih razmera;
- ima tradicionalni karakter, sporo rastući, organski, povezan sa lokalnim familijama (porodicama), i
- sačinjen je od različitih vidova turizma koji predstavljaju kompleksnu šemu ruralne sredine, ekonomije, istorije i lokacije.

Turizam u ruralnim područjima je u najvećoj meri usaglašen sa osnovnim odrednicama održivog turizma. On, po pravilu, predstavlja oblik turizma koji privlači mali broj turista (mali broj turista u okviru jedne turističke grupe), pa samim tim ne postoji bojazan od prevelike koncentracije turista u jednom vremenskom trenutku, koji bi narušili

autentičnost prostora. Takođe, za razvoj turizma nije potrebna krupna infrastruktura, već se uglavnom postojeća ruralna infrastruktura prilagođava potrebama turista, što ovaj oblik turizma čini prihvatljivim u ruralnim područjima. Sama zainteresovanost turista za lokalnu kulturu, tradiciju i običaje, kao i interakciju sa lokalnim stanovništvom, doprinosi održivom ruralnom razvoju, u smislu poboljšanja ekonomskih efekata, ali i smanjenju socijalne isključenosti, što je bitna odrednica održivog razvoja.

Karakteristike ruralnih područja značajne za razvoj održivog turizma u Republici Srbiji

Ruralni prostori predstavljaju teritorijalno najrasprostranjenije oblasti na području Republike Srbije. Ne ulazeći u analizu različitih teorijskih određenja ruralnog prostora, najprihvatljivija definicija ruralnih prostora je ona koju je dao OECD: Pod ruralnim područjima podrazumevaju se jedinice lokalne samouprave sa gustinom naseljenosti ispod 150 stanovnika na km², dok se na regionalnom nivou, geografske jedinice grupišu u tri tipa: dominantno ruralne, značajno ruralne i dominantno urbanizovane regije (OECD, 1994, 10).

Prihvatanje ovakve definicije je neophodno, jer jedino pravilno statistički definisana i geografski identifikovana područja kao ruralna, mogu da koriste sve podsticaje za razvoj tzv. ruralne ekonomije. Tako definisana ruralna područja zauzimaju oko 85% teritorije Srbije i u njima živi više od polovine stanovništva (oko 55%). Generalna karakteristika ruralnih područja Srbije je da su ona dosta ekonomski siromašnija od urbanih (BDP u ruralnim područjima iznosi 73% prosečnog u zemlji, dok je u urbanim 135% prosečnog, što pokazuje da je BDP ruralnih područja skoro dvostruko niži od onog u urbanim predelima) područja. Međutim, s druge strane, ova područja su dosta bogatija prirodnim resursima, koji u tim predelima nisu u velikoj meri zagađeni, zbog relativno niskog intenziteta razvoja ekonomskih aktivnosti u prethodnom periodu, što predstavlja dobru polaznu osnovu za razvoj ruralnog turizma.

Generalne karakteristike ruralnih područja, koje umnogome opredeljuju razvoj ruralnog turizma, obuhvataju sledeće odrednice (Ashley & Maxwell, 2001):

- prostori na kojem naselje (kuće, pomoćni i drugi objekti) i infrastruktura sela zauzimaju manji deo predela, a dominiraju polja i pašnjaci, šume, vodene površine, planine i pustinje;
- prostori gde većina ljudi svoje radno vreme provodi na farmama;
- prostori bogati obradivim poljoprivrednim zemljištem, koga odlikuje relativno niska cena koštanja; i
- prostori sa visokim transportnim troškovima koji su na većoj udaljenosti od gradskih sredina i neodgovarajućom infrastrukturom.

Osnovne karakteristike ruralnih oblasti Republike Srbije, koje su značajno uticale i u velikoj meri opredelile razvoj ovih područja su: migracije stanovništva, nedovoljna ekonomska diverzifikacija delatnosti, gde dominira ekstenzivna poljoprivredna proizvodnja sa malim ekonomskim rezultatima, iznadprosečna stopa nezaposlenosti, smanjene mogućnosti za zapošljavanje, nedovoljno razvijena infrastruktura (Milenković, Ristić & Bošković, 2013, 175). Sve navedeno rezultira i u dosta izraženom siromaštvu, socijalnoj isključenosti.

Imajući u vidu prethodno navedeno, ali i trendove koji se događaju u pojedinim ruralnim predelima Republike Srbije, naročito onim koji su teritorijalno bliži glavnim urbanim centrima, možemo zaključiti da ruralne oblasti u Srbiji nije moguće posmatrati kao jednu homogenu celinu, jer se one dosta razlikuju, kako u dostignutom stepenu ekonomskog razvoja, tako i u potencijalu i kvalitetu prirodnih resursa. Ove oblasti se najviše razlikuju u ekonomskom, socijalnom i demografskom smislu. To je rezultat dejstva brojnih faktora, od koji ističemo sledeće (Bošković, 2015):

- geomorfološke razlike (ruralni prostori se nalaze i u ravničarskom i u planinskom predelu);
- razlikama u stanovništvu tih oblasti (pored gustine naseljenosti, bitno je pomenuti i stepen obrazovanja, ekonomsku strukturu stanovništva i sl.);
- ekonomskoj razvijenosti ruralnih predela, stepenu razvijenosti svih oblika infrastrukture, obimu zagađenja elemenata životne sredine, itd.

Ne ulazeći previše u detaljniju analizu prethodno navedenih elemenata ruralnih oblasti Srbije, ključni zaključak je da nije moguće,

zbog istaknutih razlika, sprovoditi jedinstvenu politiku razvoja ruralnih oblasti i održivog ruralnog turizma u njima. Sve to jasno upućuje na potrebu prilagođavanja ruralnog turizma, kako potrebama turističke tražnje, tako i karakteristikama turističke ponude.

U Tabeli 1 prikazani su glavni elementi SWOT analize ruralnih područja Srbije, što predstavlja osnovu utvrđivanja mogućnosti razvoja održivog turizma.

Većina ruralnih područja u Srbiji zasniva se na poljoprivredi, kao dominantnoj privrednoj grani, dok je u velikom delu ruralnih područja poljoprivreda i jedina ekonomska delatnost. Tako uspostavljen koncept razvoja ruralnih prostora doveo je do značajnijeg zaostajanja u odnosu na urbana. Da bi se efekat ekonomskog zaostajanja smanjio i u nekom budućem periodu eliminisao, na globalnom nivou je prihvaćen tzv. koncept integralnog ruralnog razvoja, koji podrazumeva ekonomski razvoj ruralnih područja kroz najmanje dva stuba razvoja (Vujičić, Ristić, 2006):

- konkurentna i održiva multifunkcionalna poljoprivreda, u kojoj farmeri nisu samo proizvođači hrane, već i čuvari prirodnih resursa i životne sredine, i
- ruralna ekonomija, koja podrazumeva razvoj drugih, kompatibilnih privrednih grana, koje obezbeđuju dodatne efekte tim područjima.

Ruralna područja u ekonomski razvijenim zemljama, pre svega EU, umnogome se razlikuju u odnosu na ista u Srbiji. Ona zapošljavaju svega 10% u primarnom sektoru, dok sve više pažnje posvećuju razvoju nepoljoprivrednih delatnosti, pre svega uslužnog sektora. Upravo je razvoj turizma kompatibilan sa ruralnim prostorom i on se najviše uklapa u prethodno iznete karakteristike potrebe integralnog razvoja ruralnih područja.

Potencijali za razvoj održivog ruralnog turizma u Republici Srbiji

U Strategiji poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024. godine, koji predstavlja osnovni nacionalni, dugoročno strateški važan dokument za razvoj ruralnog prostora, koji

definiše ciljeve, prioritete i okvire političkih i institucionalnih reformi u ovoj oblasti, kao ključni unutrašnji izazovi razvoja ruralnih područja Republike Srbije, navode se sledeći (Vlada Republike Srbije, 2014, 56-58):

Tabela 1 SWOT analiza ruralnih područja Republike Srbije u funkciji razvoja održivog turizma

ŠNAGE	SLABOSTI
<ul style="list-style-type: none"> • Značajan nenarušen potencijal prirodnih resursa ruralnih područja • Povoljno ispoljavanje klimatskih karakteristika u najvećem broju ruralnih područja za razvoj brojnih oblika održivog turizma tokom cele godine • Očuvani šumski resursi u većini ruralnih područja • Postojanje velikog broja vodnih resursa u ruralnim područjima • Pozitivan stav lokalne zajednice u stimulanju razvoja održivog turizma zasnovanog na prirodnim resursima u ruralnim područjima 	<ul style="list-style-type: none"> • Divlja gradnja i neplanska izgradnja u većini ruralnih područja • Nizak nivo svesti lokalnog stanovništva o ulozi i značaju ruralnog turizma • Nedovoljan broj i neadekvatna stručnost kadrova koji upravljaju razvojem turizma u ruralnim područjima • Ekonomska nerazvijenost većine ruralnih područja • Nepostojanje adekvatnog modela razvoja turizma na bazi prirodnih resursa • Malo učešće inostranih turista
ŠANSE	PRETNJE
<ul style="list-style-type: none"> • Trend ka kratkim odmorima • Iznad prosečna stopa rasta turizma u ruralnim destinacijama • Učenje na iskustvima razvoja održivog turizma u ruralnim područjima drugih zemalja • Podsticajne mere za razvoj preduzetništva u ruralnim područjima • Povećana svest o potrebi očuvanja prirodnih resursa ruralnih područja • Mogućnost otvaranja novih radnih mesta u ruralnim područjima razvojem turizma 	<ul style="list-style-type: none"> • Dominantno oslanjanje na poljoprivredu kao privrednu granu ruralnih područja • Rast turizma u ruralnim područjima susednih zemalja • Nedovoljna razvijenost komplementarnih turističkih destinacija u Srbiji • Slaba zainteresovanost domaćih turista ka ruralnim destinacijama • Opasnost od nekontrolisane gradnje turističke infrastrukture

Izvor: Autori, na osnovu Vlada Republike Srbije, 2014.

- održivo upravljanje resursima;
- transfer znanja i tehničko-tehnološki napredak;
- povećanje konkurentnosti;

- razvoj prehrambenog lanca, uz logističku podršku sektoru; i
- razvoj ruralnih područja i jačanje socijalne strukture ruralnih zajednica.

Kao ključni spoljni izazovi razvoja ruralnih područja Republike Srbije, navode se (Vlada Republike Srbije, 2014, 58-62):

- klimatske promene;
- ekonomska globalizacija;
- članstvo u Svetskoj trgovinskoj organizaciji (WTO); i
- zahtevi procesa integracije u Zajedničku agrarnu politiku EU (CAP).

Ruralni turizam se u velikoj meri uklapa u rešavanje navedenih problema ruralnih područja, pre svega ekonomskih, koji su najznačajniji, ali i ekoloških, koji postaju sve izazovniji i u velikoj meri mogu da predstavljaju ograničenje dosadašnjem konceptu razvoja, ne samo ruralnih, već i svih drugih prostora u Republici Srbiji. Rešavanje ekoloških problema se zasniva na sledećem (Milenković, Bošković, 2012, 84):

- u ruralnom prostoru Srbije najniži je konfliktni nivo uticaja životne sredine na turizam i obrnuto;
- na ovom prostoru postiže se veoma visoka stopa optimizacije, tj. razvojne ravnoteže turizma i ostalih privrednih delatnosti. Takav koegzistencijani odnos poljoprivrede i ekoturizma veoma lako prelazi u uzajmnu saradnju tzv. ekološke poljoprivrede i održivog ekoturizma;
- ruralni prostor Srbije je veoma dinamična kategorija, sa stalno promenljivim prostornim strukturama. Ta promenljivost podstiče inicijatore razvoja turizma da iz nje izvuku sve najkorisnije elemente, a sam prostor da od turizma prisvoji potpunu zaštitno-razvojnu funkciju. Na taj način, turizam, u ruralnom prostoru Srbije, može da postane njegov simbiotički deo, što mu omogućava potpunu tržišnu selektivnost i visoku konkurentnost; i
- celokupan ruralni prostor obezbeđuje i dobru regionalnu preraspodelu turizma, bez nepotrebnih preklapanja, regionalnih nesuglasica i stvaranja neodgovarajućih investicionih poduhvata.

U tom smislu olakšava se dejstvo ekonomske politike, a geografija prostora postaje određujući element lokacije turističkih centara.

Zbog heterogenosti ruralnih područja Srbije, moguće je izdvojiti 4 osnovna tipa ruralnih područja Srbije i u skladu sa njihovim karakteristikama odrediti potencijal za razvoj održivog ruralnog turizma u njima (Bošković, 2015, 227-228):

- predeo visokoproduktivne poljoprivrede i integralne ekonomije, koji se prostire u ruralnom području turističkog klastera Vojvodine i u kojem je poljoprivreda dominantna privredna grana. Zbog prevelikog korišćenja hemijskih i ostalih agrotehničkih mera, prirodni resursi ovog područja su delimično narušeni, pa je time i smanjen potencijal za razvoj održivog turizma. U ovom području razvoj turizma je više zasnovan na antropogenim nego na prirodnim resursima, tako da su razvijeni oblici ruralnog turizma: manifestacioni, salašarski, vinski, verski, izletnički i delimično ekoruralni turizam u zaštićenim dobrima;
- predeli tzv. male urbane ekonomije sa intenzivnim radom u poljoprivredi, koji se nalaze u blizini urbanizovanih celina centralne Srbije pružaju najmanje mogućnosti za razvoj održivog turizma, jer zbog blizine urbanizovanih centara i orijentacije poljoprivredne proizvodnje na okolna urbana mesta, prirodni resursi su dosta degradirani, a i sama ruralna područja su dosta urbanizovana, pa nemaju potencijala za razvoj održivog turizma. Takođe, pritisak na prirodne resurse zbog prevelike masovne upotrebe mehanizacije i drugih agrotehničkih resursa dovodi do smanjenja njihovog turističkog potencijala;
- predeo pretežno planinske ekonomije orijentisane na korišćenje prirodnih resursa, koji se nalazi u istočnoj i južnoj Srbiji i odlikuje se izraženim demografskim zaostajanjem i ekonomskom nerazvijenošću. Ovaj predeo je najbogatiji prirodnim očuvanim resursima. U prethodnom periodu nije se razvijao održivi turizam, već su dominantne bile one privredne grane koje su direktno eksploatisale prirodne resurse (šumarstvo, energetika, rudarstvo). U narednom periodu treba iskoristiti resursni potencijal za razvoj svih oblika ruralnog turizma. Da bi se ovo

područje učinilo turistički atraktivnim, neophodno je značajnije podsticati ulaganja u razvoj održivog turizma; i

- predeo relativno nerazvijene poljoprivredne proizvodnje i velikih turističkih kapaciteta, koji se nalazi u zapadnoj Srbiji i delimično u centralnoj. U ovoj oblasti, naročito u planinskom delu se nalaze poznati turistički centri (Kopaonik, Zlatibor, Zlatar, Tara, Divčibare), ali i očuvani resursi za organsku poljoprivredu, koji mogu da budu dobra osnova razvoju održivog turizma. Očuvani prirodni resursi sa jedne strane i turistička prepoznatljivost sa druge strane predstavljaju idealan spoj za razvoj prethodno definisanog integralnog ruralnog razvoja ovog područja.

U skladu sa prethodno navedenim karakteristikama ruralnih područja Republike Srbije i dostignutog nivoa razvoja turizma, definisano je 12 klastera značajnih za razvoj održivog ruralnog turizma u Republici Srbiji, koji su grupisani u 4 grupe klastera ruralnog turizma.

Tabela 2 Klasteri razvoja ruralnog turizma u Republici Srbiji

Grupa klastera ruralnog turizma	Klaster ruralnog turizma
Centralna i Zapadna Srbija	Golija
	Zlatar, Zlatibor
	Kopaonik
Južni Banat i Donje Podunavlje	Centralna Srbija
	Donje Podunavlje
	Južni Banat
Istočna Srbija	Sokobanja
	Istočna Srbija
	Jugoistočna Srbija
Vojvodina	Fruška Gora
	Gornje Podunavlje
	Severna Vojvodina

Izvor: Autori, na osnovu Master plan održivog razvoja ruralnog turizma u Srbiji

Koristeći rezultate prethodnih analiza, kao i resursni potencijal ruralnih područja Srbije, moguće je dati pregled potencijalno najprihvatljivijih oblika održivog turizma u pojedinim ruralnim područjima Republike Srbije, koja pripadaju navedenim klasterima.

Tabela 3 Najznačajniji oblici održivog turizma u ruralnim područjima Srbije

Ruralno područje	Oblik održivog turizma u ruralnom područjima
Ruralno područje Gornjeg Podunavlja	ruralni turizam na Dunavu, etno, gastronomski, rekreativni
Ruralno područje Severne Bačke	salašarski, ruralni turizam na jezerima, gastronomski, vinski, edukacijski
Ruralno područje oko reke Save	ruralni turizam na barama, gastronomski, edukacijski, ekoruralni
Ruralno područje Južnog Banata	salašarski, etno, gastronomski, vinski, edukacijski, ekoruralni, manifestacioni
Ruralno područje Vlasine i Krajišta	etno, gastronomski, edukacijski, ekoruralni, manifestacioni, naučno-istraživački
Ruralno područje Homolja	etno, gastronomski, edukacijski, ekoruralni, verski, manifestacioni, obrazovni
Ruralno područje planinskog predela NP Đerdap	lovni, edukacijski, gastronomski, ekoruralni, istorijski, naučno-istraživački, obrazovni
Ruralno područje Stare planine	etno, gastronomski, edukacijski, ekoruralni, verski, obrazovni, avanturistički
Ruralno područje planine Golije	ekoruralni, edukacijski, avanturistički, naučno-istraživački, obrazovni, lovni
Ruralno područje planina Zlatibora i Zlatara	ekoruralni, etno, gastronomski, edukacijski, naučno-istraživački, obrazovni, lovni
Ruralno područje planine Kopaonika	etno, gastronomski, edukacijski, ekoruralni, verski, manifestacioni, obrazovni
Ruralno područje planine Tare	ekoruralni, lovni, gastronomski, edukacijski, verski, manifestacioni, obrazovni
Ruralno područje Kolubarske oblasti	manifestacioni, naučno-istraživački, obrazovni, gastronomski, edukacijski, verski
Ruralno područje Šumadijske oblasti	verski, vinski, lovni, gastronomski, edukacijski, manifestacioni
Ruralno područje Moravičke oblasti	verski, gastronomski, edukacijski, ekoruralni, manifestacioni, obrazovni

Izvor: Autori

Ono što je karakteristično za većinu ruralnih predela je da turizam ne može da bude vodeća privredna grana, već samo dopunska, sa različitim stepenom uticaja na ukupnu ruralnu ekonomiju. Tako razvijeni održivi turizam mora da poštuje specifičnosti područja, obezbedi očuvanje i afirmaciju autentičnih prirodnih i kulturnih vrednosti i kvaliteta životne sredine, što i predstavlja osnovu turizma u ruralnim područjima.

Zaključak

Analiza turističkog resursnog potencijala ruralnih područja Republike Srbije pokazala je da su ona dosta heterogena i da su u prethodnim periodima bila dominantno orjentisana na razvoj poljoprivrede. To jasno upućuje na zaključak da turizam ne može da bude primarna, tj. vodeća grana tih područja, već jedino dopuna poljoprivredi. Međutim, taj „dopunski“ efekat koji turizam ima u ruralnim područjima Republike Srbije može značajno da poveća vrednost poljoprivredne proizvodnje i da ostvari značajne ekonomske efekte u tim ruralnim područjima.

Održivi razvoj turizma u ruralnim područjima se podjednako odnosi kako na ekonomski razvoj, tako i na demografsku, ekološku, institucionalnu, socijalnu i kulturnu obnovu ruralnih prostora. Kod njegove implementacije neophodno je izvršiti brojne promene u proizvodnoj, organizacionoj i upravljačkoj strukturi. Te promene se, pre svega, odnose na:

- upravljanje prirodnim i antropogenim resursima razvoja turizma na dugoročno održiv način;
- modernizaciju porodičnih poljoprivrednih gazdinstva, u smislu osavremenjavanja tehnologije proizvodnje, asortimana proizvoda, organizacije rada, diverzifikacije aktivnosti, kao i bitne promene položaja na tržištu;
- funkcionisanje razvojnih organizacija i institucija primerenih karakteristikama ruralnog područja, u smislu pružanja odgovarajuće podrške razvoju turizma, posebno u oblasti marketinga, i
- dalju izradu regionalnih studija o pravcima razvoja ruralnih područja, sa investiciono-razvojnim preporukama.

Imajući u vidu prethodno navedeno, da bi se na teritoriji Republike Srbije razvio i dugoročno održao turizam u ruralnom prostoru, potrebno je uključiti sve interne i eksterne subjekte koji mogu da unaprede taj razvoj. Ključna je snažna institucionalna podrška države, koja svojim pravnim rešenjima, pre svega u vidu strategija i zakona, ali i merama ekonomske politike, treba da podstakne takav vid korišćenja turističkih atraktivnosti. Ruralni prostor Republike Srbije svojom

heterogenošću može da odgovori na savremene zahteve razvoja ruralnog turizma i ponudi široku lepezu turističkih proizvoda, najpre domaćim, a zatim i inostranim turistima. Na taj način doći će do unapređenja ruralnih područja i razvoja ruralne ekonomije.

Reference

1. Ashley, C., Maxwell, S. (2001). Rethinking Rural Development. *Development Policy Review*, Vol. 19(4), pp. 395-425
2. Bartoluci, M., Hendija, Z., Petračić, M. (2015). Mogućnosti razvoja ruralnog turizma u kontinentalnoj Hrvatskoj. *Acta turistica*. 27(2): 191-219
3. Bošković, N. (2015). Održivo korišćenje prirodnih resursa kao osnova razvoja turizma Republike Srbije – doktorska disertacija. Kragujevac: Ekonomski fakultet
4. Bramwell, B. & Lane, B. (1993). Sustainable tourism: an evolving global approach. *Journal of Sustainable Tourism*, 1(1): 1-5.
5. EUROPARC (2013). The European chapter for sustainable tourism in protected areas, http://www.redeuroparc.org/carta_turismo_europea_sostenible/texto2fasecets_eng.pdf (05.03.2019.)
6. Hunter, C. & Green, H. (1995). *Tourism and environment*. London: Routledge
7. Krippendorf, J. (1986). *Putujuće čovečanstvo*. Zagreb: Zavod za istraživanje turizma
8. Kušen, E. (2007). *Terminologija ruralnog turizma*, Zagreb: Institut za turizam
9. Lane, B. (1994). "What is rural tourism?" *Journal of sustainable tourism*, Vol. 2 (7): 7-21
10. Leiper, N. (1990). Tourist attraction systems. *Annals of Tourism Research*, 17 (3): 367-384.
11. Master plan održivog razvoja ruralnog turizma u Srbiji, <https://futurehospitalityleaders.files.wordpress.com/2012/11/master-plan-odrzivog-razvoja-ruralnog-turizma-u-srbiji.pdf> (15.03.2019.)
12. Milenković, S., Bošković, N. (2012). Ruralni prostor Srbije kao jedan od nosilaca razvoja eko-turizma, U: Vujović, S. (ur.). *Turistička privreda i povezane teme: tematski zbornik radova* Beograd: Ekonomski institut. 81-87
13. Milenković, S., Ristić, L., Bošković, N. (2013). Integralno korišćenje resursa u turističko-ruralnom prostoru Srbije. U: Maksimović, Lj., Marjanović, G.,

- Obradović, S. (ur.). Efekti tranzicije i perspektive privrede Srbije. Kragujevac: Ekonomski fakultet, str. 175-196
14. Miller, K. (1978). Planning national park for ecodevelopment: Methods and Cases from Latin America. Michigan: Centre for Strategic Wildland Management Studies
 15. Njegovan, Z. (2016). Ekonomika turizma i seoskog turizma, Novi Sad: Poljoprivredni fakultet
 16. OECD (1994). Tourism strategies and rural development. Paris: Organisation for economic co-operation and development.
 17. Pröbstl-Haider, U., Melzer, V., Jiricka, A. (2014) Rural tourism opportunities, strategies and requirements for destination leadership in peripheral areas. *Tourism Review*. 69 (3): 216-228
 18. Roberts & Hall (2003). Rural Tourism and Recreation-Principles to practice. London: Longman
 19. Sharpley, R. (2004). Planning for tourism: In Sharpley, R. (Ed.). The tourism business: an introduction. Sunderland: Business Education Publishers, 200-220.
 20. Swarbrooke, J. (1999). Sustainable Tourism Management. New York: CABI
 21. UNEP (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm> (25.03.2019.)
 22. UNEP (2011). Decoupling Natural Resource Use and Environmental Impacts from Economic Growth, dostupno http://www.unep.org/resourcepanel/decoupling/files/pdf/Decoupling_Report_English.pdf (13.01.2019.)
 23. UNWTO (2011). Green Economy Report – Tourism Chapter, dostupno http://www.unep.org/greeneconomy/Portals/88/documents/ger/GER_11_Tourism.pdf (28.01.2019.)
 24. Vlada Republike Srbije (2014). Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024. "Službeni glasnik RS", br. 85/14.
 25. Vujičić, M., Ristić, L., Malešević, Lj. (2006) Menadžment u agrobiznisu. Kragujevac: Ekonomski fakultet

STANJE I DRUŠTVENO-EKONOMSKE POSLEDICE SIROMAŠTVA U SRBIJI

Ivan Božović* i Verodrag Miletić**

Makroekonomsku realnost Srbije decenijama unazad karakteriše nizak životni standard, visoka nezaposlenost i nažalost siromaštvo jednog velikog dela stanovništva. Kao vrlo složen, multidimenzionalni fenomen siromaštvo je, u većoj ili manjoj meri, prisutano u gotovo svakom društvu. Problem kao takav ne treba shvatati samo kao nedostatak materijalnih resursa i niskih prihoda sa kojima se ne mogu zadovoljiti ni minimalne životne potrebe. To je vrlo kompleksan problem, koji stvara zabrinutost samim postojanjem, važan je takođe i zbog efekata koji ima na celokupnu privredu tj. na sve oblike ekonomskog i društvenog funkcionisanja. Siromaštvo neminovno dovodi do neefikasnosti različitih vrsta i rađa socijalnu nestabilnost i predstavlja prepreku na putu unapređenja životnog standarda domicilnog stanovništva. Imajući u vidu da je siromaštvo kao ekonomsko-društveni fenomen vrlo kompleksan, identifikacija i kvantifikacija postaje vrlo složen i zahtevan proces. Cilj ovog rada je, da na osnovu raličitih teorijskih i empirijskih saznanja, analizira stanje i ukaže na uzroke koji su doveli do takvog nivo siromaštva. U radu će biti skrenuta pažnja na posledice koje su nastale i koje će tek nastati, ako se, hitnim merama, siromaštvo ne bude smanjivalo. Takođe, vrlo konkretno biće predloženi metodi i instrumenti za prevazilaženje trenutnog stanja, pre svega kroz relevantne mere državne ekonomske politike.

Ključne reči: Siromaštvo, socijalna nejednakost, socijalna pomoć, nezaposlenost, životni standard

Uvod

Siromaštvo je oduvek bilo jedno od osnovnih problema sa kojima se u većoj ili manjoj meri suočava svako društvo, zato se, sa sigurnošću može reći, da je svako od nas u stanju da prepozna neke znake

* Univerzitet u Prištini, Ekonomski fakultet u Kosovskoj Mitrovici, ivan.bozovic@pr.ac.rs

** veromil@gmail.com

siromaštva. Tako širok i rasprostranjen pojam, označava oskudicu materijalnih dobara za normalno zadovoljenje najvažnijih potreba svake osobe pojedinačno kao i porodice ili društvene grupe. Prema definiciji OUN, siromašnima se smatraju osobe koje su lišene određenog načina života, komfora i dostojanstva, koji se smatraju normalnim u društvu u kojem žive. Siromaštvo se meri stalno promenljivim normama određenog društva i njegovih glavnih osobina. Po tim kriterijumima, osnovna podela siromaštvo jeste: beda ili apsolutno siromaštvo, relativno siromaštvo, pauperizam ili novo siromaštvo. Apsolutno siromaštvo je neposredovanje izvora prihoda i imovine da se mogu zadovoljiti osnovne životne potrebe. Bitno je reći, da se pozicija pojedinca procenjuje nezavisno od situacije u kojoj se nalaze drugi članovi društva, tj. da se dijagnoza siromaštva postavlja bez prethodnog sagledavanja relativne slike šireg društva. Apsolutno siromaštvo se vezuje za neke apsolutne standarde minimalnih potreba, pri čemu to ne znači da su te potrebe fiksne tokom vremena, niti da su identične u svim zemljama. To samo znači da se na ovaj način pozicija pojedinca procenjuje nezavisno od situacije u kojoj se nalaze drugi članovi društva. Definicija relativnog siromaštva odražava drugačiji pristup problemu. Za razliku od apsolutnog siromaštva, stanovište o ovoj vrsti siromaštva, stiče se kroz poređenje pojedinaca sa drugim članovima društva. Drugim rečima, relativno siromaštvo znači zaostajanje za većinom u društvu, nezavisno od apsolutnog iznosa dohotka. Relativno siromaštvo se još određuje i kao minimum prihvatljivog siromaštva u konkretnom društvu. Ono se ne izražava preko apsolutnog novčanog dohotka, već kao odnos medijane dohotka i medijane potrošnje. Pauperizam ili novo siromaštvo predstavlja masovno osiromašenje velikog dela društva. Ova vrsta siromaštva najčeće pogađa radničku klasu, seljake i srednji sloj stanovništva. Ovi slojevi stanovništva su zbog ekonomske tranzicije i prekida sa tradicionalnim oblicima ekonomije, ostaju bez plata tj. redovnih prihoda. Pauperizam prati visoka nezaposlenost i nesigurnost već zaposlenih, što dramatično povećava konkurentnost na tržištu rada. Usled ovakvog tržišnog stanja, radnici su prisiljeni da prihvate posao i zarade s kojim se u normalnim uslovima ne bi mirili. Pauperizam kao savremena vrsta nezaposlenosti karakteristična je za nerazvijene i zemlje u razvoju, kod kojih je stopa apsolutnog siromaštva preko 50%. Evropska unija je još krajem sedamdesetih godina prošlog veka, definisala siromaštvo u relativnom

izrazu, kao uskraćenost u dohotku i drugim resursima koja sprečava ljude da imaju standard života koji se smatra prihvatljivim u društvu u kojem žive. Osnovni pokazatelj siromaštva je tzv. stopa rizika od siromaštva, koja predstavlja udeo lica, u ukupnom broju stanovnika zemlje, koja imaju dohodak manji od 60% prosečnog dohotka stanovništva. (I.Božović, & J.Božović, 2013, 91.)

Društvene posledice siromaštva u Srbiji

Savremeno čovečanstvo se odlikuje velikim brojem siromašnog stanovništva, koje nema sredstava ni za najosnovnije životne odnosno egzistencijalne potrebe. Siromaštvo nije odlika samo nerazvijenih zemalja, niti perifernih krajeva pojedinih zemalja. Nažalost, ono je prisutno i u najrazvijenijim zemljama, iako je procentualno učešće manje nego kod nerazvijenih zemalja. Na svetskom nivou, gotovo polovina populacije, odnosno više od tri milijarde stanovnika, živi ispod linije apsolutnog siromaštva. To je ozbiljan problem sa kojim se suočava veliki broj zemalja, bez obzira na kom se nivou razvijenosti nalaze. Takođe, može se konstatovati da je siromaštvo višedimenzionalni fenomen koji, pored nedovoljnih prihoda za zadovoljenje osnovnih životnih potreba, podrazumeva i aspekte vezane za ljudska prava, kao što su: nemogućnost zapošljavanja, neodgovarajući stambeni uslovi i neadekvatni pristup socijalnoj zaštiti, zdravstvenim, obrazovnim i komunalnim uslugama. Sa širim shvatanjem siromaštva prepliće se i koncept socijalne isključenosti, koji predstavlja savremeni pristup siromaštvu. Socijalna isključenost podrazumeva ne samo materijalno ili novčano siromaštvo, već, pre svega, i socijalno, kulturno, političko i ostale vidove siromaštva. Siromaštvo je fenomen koji se mora sagledati preko skupa različitih pokazatelja. Naime, siromaštvo ne uključuje samo materijalnu depriviranost (nedostatak materijalnih sredstava), već predstavlja višestruke nedostatke koja mogu imati mnoga obeležja. U tom smislu, aspektima siromaštva se mogu smatrati i neodgovarajuće mogućnosti školovanja, loši uslovi rada ili nedostatak osećanja bilo kakve moći. Ni jedan od pomenutih aspekata ne mora biti direktno povezan sa prihodima pojedinaca. Ali, svaki od njih implicira da su, ukoliko želimo da uklonimo siromaštvo, preko potrebne šire promene, a ne samo povećanje prihoda najsiromašnijim članovima društva.

Društveno-ekonomski fenomeni, siromaštvo i socijalna isključenost, usko su povezani ali između njih ima i izvesnih razlika. Isključenost se najčešće shvata kao proces koji pojedince sprečava da učestvuju u svim aspektima života konkretnog društva, zato što su siromašni ili zato što su diskriminirani. S druge strane, siromaštvo se više shvata kao stanje nedovoljnih sredstava, posebno prihoda, da bi se adekvatno uključili u društveni život. Ovaj odnos možemo posmatrati kao odnos uzroka i posledice. Dok se od strane nekih teoretičara siromaštvo definiše kao uzrok socijalne isključenosti, drugi siromaštvo definišu kao posledicu socijalne isključenosti. Ipak, njihov odnos je zapravo dvosmislen. Nema sumnje da siromaštvo može biti uzrok isključenosti kao na primer: deca iz siromašnih porodica koja ne mogu da završe više obrazovanje, te zbog toga kasnije ne mogu naći zaposlenje. Isto tako, socijalna isključenost može biti uzrok siromaštva kao na primer: slučaj Roma koji se teže zapošljavaju zbog određenih predrasuda poslodavaca, oni takođe teško uspostavljaju i socijalne mreže, što im je svakako otežavajuća okolnost prilikom traženja zaposlenja.

Apsolutno siromaštvo analizira se na osnovu potrošnje domaćinstava, zato što se smatra da ovaj agregat predstavlja pouzdaniju meru životnog standarda stanovništva od prihoda domaćinstava. To je zbog karakteristika koje ga obeležavaju, kao što su stabilnost i obuhvatnost tokom dužeg vremenskog perioda. S druge strane, prihodi su podložni kratkoročnim fluktuacijama i često su potcenjeni, jer domaćinstva ne daju uvek precizne informacije o visini i izvorima prihoda kojima raspolažu. Rizik siromaštva je obrnuto proporcionalan nivou obrazovanja stanovništva, pa je kod onih koji nisu završili osnovnu školu, rizik da budu siromašni dva puta veći od proseka populacije. Dubina i oštrina siromaštva bile su znatno veće kod onih koji su sa nižim nivoima obrazovanja. Samo 2% onih koji su završili neki fakultet je siromašno. nizak nivo obrazovanja ostaje najznačajniji faktor siromaštva. U proseku je preko deset puta češće siromaštvo kod lica koja žive u domaćinstvima u kojima nosilac domaćinstva nema završenu osnovnu školu u odnosu na ona lica koja žive u domaćinstvima gde nosilac ima višu ili visoku školu. Približno 60% svih siromašnih živi u domaćinstvima u kojima nosilac ima najviše osnovnu školu, naspram njihovog upola manjeg učešća u strukturi stanovništva.

Bez ikakve sumnje, može se konstatovati da su nezaposleni najugroženija grupa stanovništva u svakom društvu. Oni su suočeni sa najvećim rizikom od siromaštva (59,4% većim od proseka populacije). Oni su neposredno tj. direktno ugroženi jer ne raspolažu nikakvim dohotkom. Zvanična stopa nezaposlenosti u Srbiji 2012. godine, iznosila je čak 28% odnosno oko milion ljudi od kojih su 48 % mladih. Treba ipak reći da se nakon toga primetio trend smanjenja stope nezaposlenih, tako da je krajem 2018 stopa nezaposlenosti pala na oko 11,3%. Međutim, razlozi za ovakav pad nezaposlenosti, kao i metodologija izračunavanja vrlo diskutabilni i predmet su različitih tumačenja. Struktura nezaposlenih je vrlo nepovoljna: dominantno učešće je najmlađe starosne grupe u ukupnoj nezaposlenosti, dugoročni karakter nezaposlenosti, s obzirom, da preko trećine nezaposlenih traži posao više od godinu dana itd. Ono što je zabrinjavajuće i na šta bi kreatori ekonomske politike, kao i izvršna vlast morali da obrate više pažnje, jeste procena Saveza sindikata Beograda. Naime, po njihovih procenama, oko 50.000 ljudi u Beogradu, a više od 150.000 u Srbiji, redovno ide na posao, a za svoj rad ne prima nikakvu nadoknadu. (dostupno na: www.sindikat.beograda.rs)

Posmatrano prema godinama starosti najsiromašnija su stara lica iznad 65 godina. Oni čine skoro četvrtinu ukupnog broja siromašnih, a 17% ukupnog stanovništva. Ono što je posebno otežavajuća okolnost kada je u pitanju Republika Srbija jeste, da udeo starog u ukupnom stanovništvu svake godine biva sve veći, tako da je trenutno prosečan stanovnik Srbije star 44 godine. Logičan zaključak je, da će se broj starih, a posledično i siromašnih, koji su istovremeno i neaktivno stanovništvo, uvećavati iz godine u godinu. Njihov rizik siromaštva je za 40 % veći od proseka populacije i pogađa najviše one bez penzija. Najveće učešće u kategoriji starih lica imaju penzioneri (69%), dok ostale kategorije imaju manje učešća: izdržavana lica (22%), poljoprivrednici (7%) i ostali. Deca su nažalost kategorija stanovništva Srbije koja takođe spada u vrlo ugrožene grupe usled siromaštva. Od oko dva miliona mališana i mladih od 18 godina u Srbiji, gotovo trećina živi u siromaštvu. Više od 500.000 maloletne dece na neki način je ugroženo siromaštvom. Uočljiva je razlika između podataka zvanične statistike i podataka dobijenih s terena, a po kriterijumima Svetske banke. Razlika je velika, do ovog podatka, statističari su došli primenom koncepta koji se zasniva na određivanju minimalnih sredstava neophodnih za preživljavanje, koje je

odredila Svetska banka. Tako, da svako ko u Srbiji dnevno troši manje od 2,4 američka dolara ili 172,1 dinar, po osobi, po metodologiji Svetske banke, spada u siromašne.

Dakle, ovde je reč o relativnom siromaštvu, koje ima više oblika i ne određuje ga samo kriška hleba i šolja mleka. Sva ova deca rastu bez podsticaja, adekvatne zdravstvene zaštite, sa smanjenim higijenskim navikama, bez kulturnih sadržaja i sportskih aktivnosti. Nebriga ili nedovoljna briga o deci i mladima, vode samo u jednom pravcu, a to je stvaranje društva traumatizovanih odraslih. Kakva budućnost čeka Srbiju u kojoj je oko 400.000 dece, na neki način, životno ugroženo. Siromaštvo se odražava i na njihov mentalni razvoj, a deca koja odrastaju u siromaštvu nose taj pečat do kraja života. Anketa o životnom standardu stanovništva pokazala je da je najkritičnije u više-porodičnim domaćinstvima u kojima se beda prenosi s generacije na generaciju. Najviše su pogođena deca uzrasta od 7 do 14 godina. Od oko dva miliona dece, koliko je trenutno u Srbiji, 12,7 % ovog uzrasta su bez osnovnih sredstava za život. Onih starijih, od 15 do 18 godina, pogođenih siromaštvom je 11 %. U porodicama nezaposlenih roditelja živi 21,3 % materijalno ugrožene dece. Dalekosežni cilj Srbije je ekonomska stabilnost zemlje, apro po toga, siromaštvo se može smanjiti samo ako rast BND bude 4,5 % i u kontinuitetu bar 10 godina.

U odnosu na ostale ugrožene grupe, Romi su ubedljivo najsiromašniji i najugroženiji. Njihov stvarni broj je veći od 300.000, dok ih po zvaničnom popisu u Srbiji ima 108.000. Kod ove grupe stanovništva postoji najveća opasnost reprodukcije siromaštva i ono se ispoljava u svim ključnim oblastima kao što su zapošljavanje, obrazovanje, zdravstvo, stambeni uslovi. Životni vek Roma znatno je kraći od ostalog stanovništva, što pokazuje da se tokom celog života nalaze u uslovima rizičnim za zdravlje. Stopa nezaposlenosti Roma je četiri puta veća nego kod ostalih, a 32,5% Roma je bez škole ili sa manje od 4 razreda osnovne škole. Samo 0,3% Roma se školuje na višim školama i univerzitetima. Sledeća grupa stanovništva koja je ugrožena siromaštvom su domaćinstva sa pet i više članova. Posmatrano prema veličini domaćinstva, najugroženija su domaćinstva sa pet i više članova rizik siromaštva iznosi 26,3%. Posmatrano prema sastavu domaćinstva, siromaštvo je najviše rasprostranjeno među jednočlanim i, posebno, dvočlanim staračkim domaćinstvima kod kojih je rizik siromaštva bio za

skoro dve trećine veći od proseka populacije, naročito u ruralnim područjima. Takođe, i građani ruralnih sredina spadaju u siromašnije slojeve društva. Indeks siromaštva ruralnog stanovništva (14,2%) skoro dva puta je veći od indeksa siromaštva urbanog stanovništva. Ruralno stanovništvo je suočeno sa većom dubinom i oštrinom siromaštva u odnosu na urbano. Obrazovne karakteristike ruralne populacije su nepovoljne, a šanse za unapređenje ljudskih resursa u ovom aspektu ograničene nizom prepreka među kojima su najzastupljenije:

- Više od polovine ispitanika starih 15 i više godina je bez kvalifikacija.
- Intergeneracijske razlike ukazuju na poboljšanje obrazovnih karakteristika kod mlađih generacija.
- Problem ranog napuštanja školovanja je veoma izražen, obzirom da je 44% ispitanika starih 15 i više godina napustilo školovanje pre završetka srednje škole.
- Osnovne škole postoje u većini sela, ali su predškolske ustanove, domovi kulture i biblioteke slabo zastupljeni, osim u Vojvodini.
- Dostupnost dodatnih, alternativnih obrazovnih sadržaja je slaba. (dostupno na: [https://www.secons.net/files/publications/38-Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije](https://www.secons.net/files/publications/38-Socijalna%20isključenost%20u%20ruralnim%20oblastima%20Srbije))

Ekonomski aspekt siromaštva

Ekonomska nejednakost nije isto što i siromaštvo. Siromaštvo svakako podrazumeva postojanje ekonomskih nejednakosti između onih koji jesu i onih koji nisu siromašni, bez obzira na koji način se definiše siromaštvo (kao novčana sredstva ispod određene linije, životni standard ispod minimalno zadovoljavajućeg). Međutim, ekonomske nejednakosti podrazumevaju nejednakosti u prihodima ili drugim ekonomskim resursima u okviru celokupne populacije. Merenje nejednakosti ne zavisi od toga gde je postavljena granica prihoda (medijana, prosečna plata, potrošačka korpa, linija apsolutnog siromaštva itd.) niti od toga koliki je procenat siromašnih. Jedno društvo može imati isti nivo siromaštva i različite nivoe nejednakosti (na primer, Slovenija ima isti nivo siromaštva kao Austrija, ali manje nejednakosti). Slično tome, dve zemlje mogu imati isti nivo nejednakosti, a različite

procenite siromašnih (na primer, Malta ima isti nivo nejednakosti kao i Austrija, ali ima i više siromašnih) (Milićević, 2012).

Iako nova metodologija obračuna potrošačke korpe podrazumeva tročlano domaćinstvo, prosečna potrošačka korpa je i dalje iznad prosečne neto zarade u Srbiji. U aprilu mesecu 2018. godine, za prosečnu potrošačku korpu bilo je potrebno izdvojiti 70.668,55 dinara, dok je prosečna neto zarada iznosila 49.117 dinara. Drugim rečima, za Prosečnu potrošačku korpu potrebne su 1.44 prosečne neto zarade. Manje od jedne zarade bilo je dovoljno za minimalnu potrošačku korpu koja je iznosila 36.637,79 dinara. Međutim, kupovna moć stanovništva se obračunava po zvaničnoj metodologiji preko potrošačke korpe. Prema važećoj metodologiji i preporukama EUROSTAT-a, ILO-a (International Labour Organization) i UN-a, a na osnovu Ankete o potrošnji domaćinstva kreira se i struktura potrošnje u Srbiji. Ostaje pitanje da li sadržina potrošačke korpe odražava stvarne potrebe stanovništva i njihove navike. Sklonost ka porošnji prosečnog građanina Srbije ne oslikava se u proizvodima i uslugama obuhvaćenim potrošačkom korpom. Prosečan građanin ima šire i zahtevnije potrošačke navike od proizvoda i usluga korpom predviđenih, u pogledu većih količina, boljeg kvaliteta, skupljih proizvoda, broja proizvoda i usluga. U strukturi prosečne potrošačke korpe dominiraju stavke: Hrana i bezalkoholna pića sa 38,44% (u minimalnoj potrošačkoj korpi sa 44,91%) i Stanovanje, voda, struja, gas i druga goriva sa 20,01% (u minimalnoj potrošačkoj korpi sa 19,42%). Iza su Alkoholna pića i duvan sa 8,52% i 7,82%, respektivno i Transport sa 7,93% i 6,18%, respektivno. Ono što je posebno zabrinjavajuće jeste nizak udeo Obrazovanja u potrošnji sa svega 0,67%.

Pad životnog standarda stanovništva i rast siromaštva u Srbiji su posledica smanjenja nivoa privrednih aktivnosti. Sigurno je i to da je problem siromaštva dodatno zaoštren uticajem globalne ekonomske krize. Shvatanja o siromaštvu su evoluirala tokom vremena. Evidentno je da se definicija tog pojma stalno širi, obuhvatajući nove dimenzije i pokrivajući nove sadržine. Ako tročlana porodica u Srbiji ima jednog zaposlenog člana, sa prosečnom neto zaradom, biće u mogućnosti da priušte samo Minimalnu potrošačku korpu, tj. 2280 kalorija za život i 193 proizvoda neophodnih za fiziološko preživljavanje. Pri tome, tročlano domaćinstvo za mesec (30) dana iz potrošačke korpe bi pojelo

26,4 kg hleba, 13 kg krompira, pola kilograma bureka, 1 kg pirinča, 800 g spanaća, pola kilograma limuna, 1,5 kg banana, 100 g suvih šljiva, 700 g junetine, 4,5 kg piletine, 1,1 kg ribe, 300 g kajmaka, 63 jaja, 200 g meda, 200g mlečne čokolade; popiće 16,5 l mleka, 6,5 l jogurta, 1 kg kafe, 7 l vode i 11 l soka. Uz to, za obrazovanje je izdvojeno 475,64 dinara, za odeću i obuću 3.111,01 dinara, dok za rekreaciju i kulturu skromnih 3.555,76 dinara mesečno (dostupno na: <http://www.ekonomskeanalize.com/>).

Prema Izveštaju Tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Srbije, linija siromaštva u 2016. godini iznosila je 11.694 dinara mesečno po potrošačkoj jedinici, a potrošnju nižu od tog iznosa imalo je 7,3% stanovnika naše zemlje. Međutim, ukoliko se posmatra siromaštvo u relativnom izrazu, osnovni izvor podataka jeste Anкета o prihodima i uslovima života. Prema ovoj metodologiji, ispada da je siromaštvo u našoj zemlji znatno rasprostranjenije i da stopa rizika od siromaštva iznosi čak 24,6%. Prema ovom pokazatelju Srbija je imala najveće siromaštvo od bilo koje države članice EU. U 2017. godini 7,2% stanovništva je imalo potrošnju ispod linije apsolutnog siromaštva, koja je iznosila 12.045 dinara mesečno, i time potrošnju nedovoljnu za zadovoljenje osnovnih životnih potreba. Profil siromašnih ukazuje na to da su posebno ugrožena lica koja se nalaze van gradskih centara, kod kojih je stopa siromaštva dva puta veća nego kod lica koja žive u gradskim područjima (10,5% nasuprot 4,9%).

Republički zavod za statistiku i Svetska banka razvile su niz mapa siromaštva za Srbiju, koje pokazuju varijabilnost u dobrobiti širom zemlje kombinovanjem dva izvora - popisom stanovništva i anketom domaćinstava - za procenu stopa siromaštva za mala geografska područja, kao što su okruzi i opštine. Vlada Republike Srbije je posvećena praćenju i promovisanju smanjenja siromaštva i socijalne inkluzije. Sa perspektivom pridruživanja Evropskoj uniji (EU), Srbija je počela sprovođenje Ankete o dohotku i životnim uslovima (SILC) 2013. godine, jedan od glavnih izvora podataka koji se koriste u EU za praćenje ovih ciljeva. Na osnovu ovog istraživanja, 24,5% stanovništva (ili nešto manje od 1,8 miliona ljudi) u Srbiji bilo je izloženo riziku od siromaštva (AROP). Istovremeno, postoji visok stepen varijabilnosti životnog standarda u zemlji. Detaljno znanje o ovim geografskim disparitetima bilo bi korisno da pomogne Vladi da osmisli prave

politike i programe za podršku rasta, radnih mjesta, smanjenja siromaštva i socijalne uključenosti. Ove mape kombiniraju informacije iz popisa stanovništva iz 2011. godine i istraživanja SILC-a iz 2013. godine, kako bi se procenile stope rizika od siromaštva za male geografske oblasti kao što su opštine. Mapiranje siromaštva koristi višestruke tehnike imputacije i koristi podatke iz ova dva izvora da bi se procenilo siromaštvo za male oblasti, što bi bilo nemoguće pouzdano izvesti samo iz podataka istraživanja. Rezultati pokazuju da veliki broj opština u južnom delu Srbije ima visoku stopu siromaštva. Procenjena stopa AROP-a se kreće od 4,8 odsto na Novom Beogradu u regionu Beograda, do 66,1 odsto u Tutinu u regionu Šumadije i zapadne Srbije. Čak i unutar istog regiona, kao što su Južna i Istočna Srbija, ova stopa se kreće od više od 13% u Medijani (opština u Nišu) do više od 63% u Bojniku. Karte siromaštva se obično kombinuju sa drugim informacijama, uključujući i lokalno znanje, kako bi se informisalo o kreiranju politike. Karte siromaštva su korisne za isticanje finih geografskih varijacija, identifikovanje područja koja zaostaju, za istovremeno prikazivanje različitih dimenzija blagostanja i razumevanje determinanti siromaštva. Takve karte, ne samo da grade svest i jačaju odgovornost, već i potencijalno pomažu u poboljšanju alokacije resursa i postizanju boljeg geografskog ciljanja. Jednom kada se utvrdi da su određene oblasti ili populacije u najvećoj potrebi, važno je kombinovati sa lokalnom ekspertizom da bi se razumeli osnovni razlozi, koji mogu varirati od mesta do mesta, kako bi se došlo do najoptimalnijih preporuka. (dostupno: <http://www.worldbank.org/>)

U narednoj tabeli sistematski je predstavljeno kretanje siromaštva u Srbiji u vremenskom periodu od 2010 2017 godine. Siromaštvo je analizirano s aspekta granice siromaštva u dinarskom iznosu po osobi ali i u procentualnom učešću u ukupnom broju stanovništva.

Iz Tabele 1 lako je uočljiv trend smanjenja stope siromaštva u Srbiji. Međutim, ono što bi trebalo da privuče pažnju kreatora ekonomske politike jeste i dalje vrlo visoka stopa siromaštva. Od prve godine posmatranja do poslednje 2017. godine, stopa apsolutno siromašnih stanovnika smanjena je za skromnih 2%. To je posebno loš pokazatelj, imajući u vidu da se radi o stopi apsolutnog, a ne relativnog siromaštva koji podrazumeva veći nivo dohotka da bi se pokrile potrebe ovog nivo standard. Logičan zaključak je, da mnogo veći broj stanovnika nije u

stanju da iz svojih dohodaka tj. plata, pokriju nivo relativnog siromaštva i izađu iz te zone. Dakle, procenat relativno siromašnih građana Srbije je još veći i kreće se oko 5% iznad apsolutnog siromaštva.

Tabela 1 Pregled kretanja siromaštva u Srbiji u periodu od 2010-2017.

Godina	Granica apsolutnog siromaštva po osobi u din./mesec	Stopa apsolutnog siromaštva	Broj siromašnih osoba
2010.	8.544	9,2%	686.000
2011.	9.483	6,8%	499.000
2012.	10.223	8,8%	642.000
2013.	11.020	8,6%	610.000
2014.	11.340	8,9%	627.000
2015.	11.556	7,4%	516.000
2016.	11.694	7,3%	493.000
2017.	12.045	7,2%	490.000

Izvor: <http://www.stat.gov.rs>

Predlog mera za smanjenje siromaštva u Srbiji

U prilog merama za rast zaposlenosti, kao prvo treba stvoriti uslove za još agresivnije otvaranje novih radnih mesta, jer se upravo tako najdirektnije utiče na smanjenje siromaštva. Davanjem raznih fiskalnih stimulansa i rasterećenja, ostavlja se prostor poslodavcima za novo veće angažovanje radnika, čime se postižu čak i veći multiplikovani efekti inicijalne zaposlenosti. Takođe, sa uvođenjem fleksibilnijeg poreskog opterećenja, stvorio bih se prostor za finansijski oporavak preduzeća i još veća ulaganja, što bi aktiviralo povratnu spregu za otvaranje novih radnih mesta, kao multiplikovani efekat. Isto tako, važno je nastaviti i ubrzati proces rešavanja važnih pitanja u vezi s primenom zakona i propisa o radu. Evidentno je da su u poslednjim godinama, fleksibilnije primenjivani mnogi strogi propisi u oblasti zaštite na radu, kroz liberalizaciju ugovora na određeno vreme, ne uvažavajući u dovoljnoj meri i druge faktore kao što su kvalitet posla, konkurentnost poslodavca i obim neformalne zaposlenosti. Mere za podsticanje zapošljavanja treba da uključuju i radnike sa niskim zaradama, a naročito povećanje nivoa neto minimalne zarade, što bi se postiglo povećanjem neoporezivnog dela plata, a vremenom i njegovim izjednačavanjem sa minimalnom zaradom. Najvažnije mere kojima bi se obeshrabrila neaktivnost jesu uključivanje poreza na prihode koji ne potiču od rada, ograničavanje

prevremenog penzionisanja i uvođenje nižeg indeksa zamene za privremeno penzionisana lica.

Srbija je usvojila Nacionalni akcioni plan za zapošljavanje koji je fokusiran na zapošljavanje mladih, između ostalog, u pokušaju da smanji nezaposlenost sa 23 posto, kada je 2013. godine, započeo plan s primenom. Projekat IF Innovation Serbia, koji je završen 2016. godine, drugi je način na koji je Srbija ostvarila napredak ka poboljšanju stope nezaposlenosti. Jedan od ciljeva projekta bio je podsticanje preduzetništva u Srbiji kroz pružanje pomoći startupima, finansiranje projekata i otvaranje istraživačkih institucija. To je na kraju pomoglo da se poboljša ekonomski rast Srbije i stvore više mogućnosti za zapošljavanje svojih građana. Jedan od načina da se utiče na veću zaposlenost, a posledično na smanjenje siromaštva jeste i jasno i nedvosmisleno opredeljenje Srbije aktivno radi na tome da postane punopravna članica Evropske unije. Kako bi sa svoje strane pomogla u ovom procesu, Evropska unija je do sada izdvojila više od 1,5 milijardi eura nepovratne pomoći za razvoj Srbije. Efekti ovih mera i pomoći vidljivi su iz kretanja najvažnijih makroekonomskih agregata kao što je privredni ili ekonomski rast, kao i iz kretanja inflacije u poslednjih par godina u okvirima planiranih vrednosti od strane Narodne banke Srbije. U 2017. godini, ekonomski rast Srbije je uz probleme suše u poljoprivredi i proizvodnje energije, ostvaren u iznosu od 2,8% BDP. Naredna 2018. godina, je završena s rastom BDP od 4,3 % kumulativno, što svakako nije dovoljno imajući u obzir nivo BDP, ali pozitivan trend poslednji par godina daje nadu da će postepeno rasti standard stanovništva, a time i rast potrošnje odnosno smanjenje siromaštva u Srbiji. (<https://borgenproject.org/>)

Regulatorni zahtevi na međunarodnom planu se konstantno pooštavaju što zahteva i njihovo usklađivanje na nacionalnom nivou. Što se više budu uočavali znaci oporavka u finansijskom i realnom sektoru, regulativa će biti stroža. U takvim situacijama, pojačaće se negativni efekti kao što su pre svega skuplji kapital i oporezivanje investicija, kao i manji međunarodni tokovi kapitala. Borba sa recesijom, padom izvoza, povećanom nezaposlenošću u svetu, može da podstakne vlade i centralne banke razvijenih zemalja na depresijaciju nacionalnih valuta, što može da dovede do pojačanog protekcionizma i trgovinskih ratova, kao i rastuće nestabilnosti u međunarodnim ekonomskim

odnosima, što će svakako ostaviti negativne posledice na standard stanovništva u slabije razvijenim zemljama kakva je i Republika Srbija. "Preraspodela kojom bi se smanjile nejednakosti, ne podrazumeva samo transfer bogatstva od bogatih ka siromašnim, već, pre svega, finansiranje javnih službi, posebno u domenu obrazovanja, zdravstva i penzija, čime se obezbeđuje istinska jednakost pristupa za sve. Na taj način bi se uspostavljao sistem u kojem bi jednakost bila norma, a nejednakost prihvatljiva samo ako se zasniva na zajedničkoj koristi. Shodno tome, autor se zalaže za bolju organizaciju, modernizaciju i konsolidaciju socijalne države, a ne za njenu razgradnju. U tom smislu, potrebno je poboljšanje organizacije i funkcionisanja javnog sektora, u kojem se stvara polovina nacionalnog dohotka. Poseban akcent se stavlja na veću jednakost pristupa obrazovanju, a visokom obrazovanju, pre svega." (Leković, 2015, 88.)

U ekonomskoj teoriji poznati su različiti instrumenti i mere u cilju smanjenja siromaštva kao makroekonomske pojave koja je prisutna u mnogim zemljama. Kao primer koji je privukao veliku pažnju ekonomske nauke jeste eksperiment koji je sprovedla Finska u cilju smanjenja siromaštva i uvećanja privredne aktivnosti. Ovaj eksperiment poznat je pod nazivom Osnovni dohodak. Ona je prva zemlja koja je uspostavila instituciju tzv. osnovnog dohotka za nezaposlene koji je trebalo da traje dve godine, ali se već posle prve godine praktične primene odustalo od daljeg sprovođenja. Sprovođenje takvog projekta započelo je prvog januara 2017. godine. Odabrano je slučajnim uzorkom dve hiljade nezaposlenih ljudi, starih između 25 i 58 godina i u sklopu eksperimenta dobijali su po 560 eura mesečno dve godine. Bespovratan novac primali su bez obzira na to jesu li u međuvremenu našli posao ili nisu. Čak i ako je to malo za tamošnje uslove, osnovni dohodak je imao intenciju da primaocima pruži osećaj sigurnosti i pokrije troškove osnovnih životnih potreba. Bezuslovna isplata nezaposlenima daje podsticaj da ponovo počnu da rade, ukoliko mogu. To bi značilo da bi odrasli pojedinac primao godišnji osnovni dohodak od 16.989 dolara, gotovo dvostruko više od maksimalnog iznosa od 8.472 dolara, koji se isplaćuje prema aktuelnom socijalnom programu ove provincije. Oni kojima je novac dat, proveli su otprilike pola dana godišnje više na radnom mestu od kontrolne grupe, koja nije dobila nikakvu državnu pomoć, što je vrlo mala razlika. Međutim, oni koji su dobijali taj osnovni dohodak doživljavali su manje stresa, mogli su se lakše koncentrisati,

tako da su imali manje zdravstvenih problema od kontrolne grupe koja nije dobila pomoć. Uz to su imali i više poverenja u svoju budućnost i vere da utiču na svoj društveni status, pokazala je studija. Zagovornici ove ekonomske mere govorili su da će to ohrabriti ljude da pokrenu svoj posao jer znaju da će imati određeni iznos sigurnog prihoda.

Neki teoretičari smatraju da bi takav osnovni dohodak smanjio papirologiju, drugi pak koji zagovaraju tu meru, kažu da će to samo redistribuirati bogatstvo. Protivnici ove mere tvrde da će davanje plata bez ikakvih doprinosa i kriterijuma jednostavno smanjiti motivaciju ljudi da rade. Ovaj Finski eksperiment otkrio je i neke važne rezultate. Kao prvo, očekivano je da će eksperiment s osnovnim dohotkom imati veći pozitivan učinak na zapošljavanje, jer je povećan podsticaj ljudima da rade. S druge strane, predstavnici finske vlade, izneli su stav, da i ako rezultati istraživanja budu zadovoljavajući, model kakav je uspostavljen u eksperimentu, verovatno se neće koristiti kao deo državne politike iz ove oblasti. Kao glavni razlog za takav stav pronalaze u rezultatima ekonomskih istraživanjima, prema kojima bi sprovođenje minimalnog dohotka kao ekonomske mere, povećao fiskalni deficit države Finske za 5% na godišnjem nivou. Dakle, nakon par godina eksperimenta, nezadovoljna postignutim efektima, Finska je odustala od ovog ekonomskog eksperimenta. Sličan pokušaj sprovodi i Italijanska vlada u vidu isplaćivanja socijalne pomoći od 780 eura po osobi. Konkretni rezultati nisu još zabeleženi.

Zaključak

Rast društvenih, a pre svega ekonomskih nejednakosti u Srbiji je sistemski, odnosno klasno uslovljen. U društvu pre tranzicije nejednakosti su svakako postojale, ali one nisu bile tako izražene kao u kapitalizmu. Ulaskom u period stvaranja novog kapitalističkog društva drastično su se uvećale nejednakosti u raspodeli dohotka, u pristupu i kvalitetu usluga zdravstva, obrazovanja i socijalne zaštite, što je sve zajedno dovelo do značajnog povećanja nejednakosti u srpskom društvu. I pored visoke nejednakosti u raspodeli dohotka u Srbiji, ova tema nije bila prioritarna za donosiocce odluka, stav je mnogih ekonomskih teoretičara. Osnovni uzroci visoke dohodne nejednakosti kod nas su nizak obim i kvalitet zaposlenosti, dakle i dalje visoka stopa

nezaposlenosti, neadekvatna obrazovna struktura mladih generacija, ali i neadekvatna poreska, a posebno socijalna politika.

Posle dugogodišnje neefikasnosti, uspostavljen je relativno stabilan sistem socijalne zaštite, koji odlikuje redovnost novčanih davanja i jasna vizija bazirana na razvoju usluga u zajednici. Novi zakon o socijalnoj zaštiti definisao je normativni okvir, za čiju potpunu realizaciju je neophodno stvoriti uslove u narednom periodu. Međutim, potpuna implementacija novog Zakona, kao i opšti pozitivni trend, kada je u pitanju rast životnog standarda stanovništva i smanjenje siromaštva, u narednom periodu biće uslovljeni efikasnošću kojom će se država suočavati sa posledicama velike ekonomske krize, pre svega sa padom zaposlenosti i rastom nezaposlenosti. Kriza s kraja prve decenije ovog veka dovela je do smanjene potrebe za radnom snagom, a samim tim i do većeg pritiska na sistem socijalne zaštite. Takođe, nove tehnologije koje se primenjuju u savremenoj automatizovanoj proizvodnji diktiraju potrebu za sasvim novim zanimanjima koja su do pre nekoliko godina u Srbiji bila samo eksperimentalno ili vrlo sporadično primenjivana. Shodno tome, neophodno je ojačati veze između obrazovnog sistema, sistema socijalne zaštite i Nacionalne službe za zapošljavanje, kako bih struktura obrazovanog kadra bila u potpunosti kompatibilna s potrebama tržišta. Samo čvrstom koordinacijom između ova tri državna sistema ili službi, omogućiće kontinuirano zadovoljavanje tržišta rada adekvatnim kadrom. Na taj način indirektno se jača i sistem socijalne zaštite, što sve zajedno ima za posledicu smanje stope apsolutnog, ali i relativnog siromaštva što je mnogo teže postići.

Bez obzira na navedene nedostatke i neophodnost primene niza mera u budućnosti u cilju svođenja stope siromaštva na minimalni nivo, treba vrlo otvoreno reći da je naša zemlja ipak učinila izvestan napredak. Apsolutno siromaštvo, kao teže stanje siromaštva postepeno se smanjuje, i to sa 9,2% u 2010. godini na 7,3% u 2016. i 7,2% u 2017. godini. Dakle, iako je trend pozitivan, procenat siromašnog stanovništva je i dalje nedopustivo visok. Nivo siromaštva dosta varira posmatrano po regionima Srbije, ali generalno gledano, na jugu zemlje veća je stopa rizika od siromaštva nego na severu zemlje. Ruralna područja, su sledeća karakteristika siromaštva u Srbiji. Naime, u njima živi skoro polovina stanovništva, a imaju dvostruko veću stopu siromaštva u odnosu na urbana područja. Domaćinstva imaju 10 puta

veću vjerovatnoću da će osiromašiti ako domaćin kuće nije završio bar osnovnu školu. Ipak, za utehu je podatak da stopa završavanja osnovne škole ide do 94,8%, a stopa onih koji završe srednju školu je 90%. Stopa onih koji upisuju visoke škole i fakultet je porastu od 2010. godine, i za muškarce i za žene, s tim što stopa upisa žena premašuje stopu muškaraca za 17 procentnih poena.

Reference

1. Božović, I. Božović, J. (2013) Analiza siromaštva sa aspekta makroekonomske stabilnosti u Republici Srbiji, *Ekonomika*, Niš, br. 3.
2. Leković, V. (2015) Determinante ekonomske (ne) jednakosti i njene implikacije za održivi ekonomski razvoj, *Ekonomski horizonti*, Vol. 17, sveska 2.
3. <http://www.worldbank.org/en/country/serbia/publication/poverty-map-of-serbia> (poseta sajtu 2.03.2019.)
4. <https://borgenproject.org/top-10-facts-about-poverty-in-serbia/> (poseta sajtu 3.03.2019.)
5. <https://www.secons.net/files/publications> (posta sajtu 3.03.2019.)
6. <http://www.ekonomskeanalize.com/index.php/potrosacka-korpa> (poseta sajtu 3.03.2019.)
7. <http://www.sindikato.beograda.rs> (poseta sajtu 4.03.2019.)
8. <http://www.stat.gov.rs> (poseta sajtu 4.03.2019.)
9. Milićević, D. Gini koeficijent-komparativna analiza, 2012. dostupno na adresi, www.makroekonomija.org/0-dragovan-milicevic/gini-koeficijent-komparativna-analiza/ (poseta sajtu 5.03.2019.)

THE STATE AND SOCIO - ECONOMIC CONSEQUENCES OF POVERTY IN SERBIA

Serbia's macroeconomic reality for decades has been characterized by low living standards, high unemployment and unfortunately the poverty of a large part of the population. As a very complex, multidimensional phenomenon, to a greater or lesser extent, poverty is present in almost every society. The problem as such should not be understood only as a lack of material resources and low incomes that can't be satisfied even with minimum living needs. It is a very complex problem, which creates anxiety by the very existence, poverty is a problem also due to the effects it has on the overall economy, i.e. to all forms of economic and social functioning. Poverty inevitably leads to inefficiency of different species and causes social instability and is an obstacle in the way of improving the standard of living of the domicile population. Bearing in mind that poverty as an economic-social phenomenon is very complex, identification and quantification becomes a very complex and demanding process. For this reason, the aim of this paper is to analyze, on the basis of theoretical and empirical knowledge, the situation and point to the causes that lead to such a level of poverty. Also, the methods and instruments for overcoming the current situation will be very concretely, primarily through the relevant measures of the state economic policy.

Keywords: Poverty, social inequality, social assistance, unemployment, living standards

SIROMAŠTVO KAO DIMENZIJA EKONOMSKE ISKLJUČENOSTI RURALNIH PODRUČJA REPUBLIKE SRBIJE

Miloš Dimitrijević* i Nikola Makojević**

Siromaštvo, kao veliki problem današnjice je determinisano nizom faktora. Cilj ovog rada je utvrditi stopu siromaštva i neke od važnijih faktora koji utiču na siromaštvo, prema tipu naselja i regionima u Republici Srbiji. Mann-Whitney test pokazuje da je siromaštvo izraženije u ruralnim u odnosu na gradska područja, dok Kruskal-Wallis test pokazuje da je siromaštvo najizraženije u regionu Južne i Istočne Srbije, kao i da se struktura zaposlenih radnika ne razlikuje po tipu naselja, iako je najviše zaposlenog stanovništva ruralnih područja u primarnoj delatnosti. Istim testom su utvrđene razlike strukture prihoda u ruralnim i gradskim područjima. Rezultati istraživanja pokazuju da se nedovoljno prihoda ostvaruje od poljoprivrede u odnosu na procenat zaposlenog stanovništva u toj delatnosti, zbog čega treba raditi na modernizaciji i multifunktionalnosti poljoprivrede, povezivanjem sa drugim privrednim granama, uz podršku države za prevazilaženje ovog problema.

Ključne reči: siromaštvo, ruralni razvoj, tip naselja, Republika Srbija

Uvod

Siromaštvo je multidimenzionalni fenomen (Matković, 2014), pošto obuhvata više aspekata, od nemogućnosti zapošljavanja, neadekvatanog pristupa socijalnoj zaštiti, obrazovnim, zdravstvenim uslugama pa sve do nemogućnosti zadovoljenja osnovnih životnih potreba. Ljudi su često socijalno isključeni iz ekonomskog, političkog, kulturnog ili društvenog života što znači da nemaju jednaka prava i mogućnosti za obrazovanje, lečenje, zapošljavanje (Stiglitz *et al*, 2009; Babović, 2016) i uopšte učestvovanje u društvenom životu. Ključni indikatori koji uzrokuju siromaštvo jesu ekonomski, pre svega, zatim socijalni, kulturni

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, mdimitrijevic@kg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, nmakojevic@kg.ac.rs

i politički (Kolin, 2008). Najveći problem predstavlja izraženo siromaštvo u tradicionalno nerazvijenim područjima, u ruralnim oblastima.

Zato je potreban i višedimenzionalni pritup smanjivanja siromaštva, naročito u tim područjima, kroz usaglašavanje državnih institucija na republičkom i lokalnom nivou i sveobuhvatna podrška države u celokupnom procesu (Vlada Republike Srbije, 2003), putem poboljšanja ekonomskog i socijalnog položaja najugroženijih grupa stanovništva.

Predmet istraživanja je ekonomska dimenzija siromaštva u ruralnim područjima predstavljena strukturom zaposlenosti stanovništva i radnika, kao i ekonomske nejednakosti predstavljene strukturom prihoda stanovništva u ruralnim i gradskim područjima. Siromaštvo predstavlja jedan od oblika ekonomske isključenosti, što znači isključenost pojedinaca ili čitavih društvenih grupa iz razvojnih i tržišnih sektora ekonomije, kao i procesa distribucije ekonomskih resursa usled čega oni nemaju mogućnost da zadovolje svoje potrebe i dostignu zadovoljavajući standard i kvalitet života (Cvejić *et al*, 2010, 37).

Cilj istraživanja nastoji da ukaže na značajne razlike u siromaštvu prema tipu naselja i regionima, probleme u okviru ekonomske isključenosti kao faktora koji uzrokuju siromaštvo i mogućnosti njihovog prevazilaženja.

Shodno definisanom predmetu i postavljenom cilju istraživanja biće testirana naučna hipoteza da se razlike u strukturi prihoda i zaposlenog stanovništva u ruralnim i gradskim područjima odražavaju i na njihove stope siromaštva.

Imajući u vidu složenost i kompleksnost postavljenih pitanja, u istraživanjima će biti korišćena komparativna, deskriptivna metoda i empirijsko istraživanje kako bi se uočile značajne razlike u siromaštvu prema regionima i tipu naselja.

Regionalne razvojne nejednakosti

Modernoj ekonomiji je potrebna efikasna uloga Vlade koja bi regulisala alokaciju i distribuciju resursa (Milovanović and Veselinović, 2009) i vodila računa o građanima koji ne mogu da participiraju u

osnovnoj ekonomskoj, socijalnoj i društvenoj sferi života (Bryne and Ruane, 2017) zbog čega su se razvijale moderne teorije ekonomskog rasta i blagostanja koje istražuju politike za iskorenjivanje siromaštva i mogućnosti smanjivanja nejednakosti prihoda (Barro & Sala-i-Martin, 2004; Acemoglu, 2006; Howitt&Aghion, 2009; Yifu Lin, 2012).

Za razliku od drugih nejednakosti ekonomska nejednakost privlači najveću pažnju jer može da ostavi duboke posledice na privredni rast i društveno blagostanje (Begović, 2015). Na ekonomske nejednakosti i raspodelu prihoda utiču različiti faktori, od kojih je jedan i institucionalna dimenzija, s obzirom da, svojim različitim aspektima, opredeljuje pregovaračke potencijale ekonomskih aktera (Leković, 2015, 83), zbog čega je posebno bitna uloga države i njenih institucija.

Postavljanje institucionalnih okvira za realizaciju razvojnih aktivnosti, održivi razvoj, smanjenje regionalnih, unutar-regionalnih dispariteta i siromaštva su neki od ciljeva Vlade Republike Srbije („Sl. glasnik RS”, br. 55/05 i 71/05; “Sl. Glasnik RS”, br. 51/2009, 30/2010 i 89/2015; “Sl. Glasnik RS”, br. 88/2010), predstavljeni strateškim razvojnim dokumentima iz oblasti regionalnog razvoja, čija je glavna svrha bila izgradnja institucionalnih regionalnih infrastruktura, ublažavanje regionalnih disproporcija i siromaštva (Miljanović *et al*, 2010).

Poređenjem nivoa razvijenosti regiona Srbije treba spomenuti da značajno zaostaju za EU (mereno prosečnim BDP-om), kao i da su regionalni dispariteti ogromni, kao i razlike između severa i juga, urbanih i ruralnih krajeva, centralne i periferne oblasti (Winkler, 2012, 90). Regioni će biti posmatrani po NUTS 2 klasifikaciji bez regiona Kosova i Metohije zbog nedostupnosti podataka.

Tabela 1 NUTS klasifikacija Republike Srbije

NUTS 1	NUTS 2	NUTS 3	LAU
Srbija-sever	Region Vojvodine	7 administrativnih okruga	6 gradova i 39 opština
	Beogradski region	Beogradski okrug	Grad Beograd sa 17 opština
Srbija-jug	Region Šumadije i Zapadne Srbije	8 administrativnih okruga	10 gradova i 42 opštine
	Region Južne i Istočne Srbije	9 administrativnih okruga	6 gradova i 41 opština
	Region Kosova i Metohije	5 administrativnih okruga	1 grad i 28 opština

Izvor: Mijačić and Paunović, 2011, 381

Kao mera ekonomske nejednakosti koristiće se Gini coefficient i quantile ratio, kako bi se ispratila nejednakost potrošnje među regionima. GINI koeficijent meri nejednakost na čitavoj distribuciji dohotka/potrošnje. Uzima vrednosti od 0 do 1 (100), gde 0 predstavlja potpunu jednaku raspodelu dohotka/potrošnje, a 100 potpuno nejednaku. Kvintilni odnos je mera nejednakosti koja pokazuje relativan položaj stanovništva najnižeg dela distribucije ekvivalentnog dohotka/potrošnje u odnosu na stanovništvo najvišeg dela distribucije dohotka, što predstavlja odnos 20% najbogatijeg i 20% najsiromašnijeg stanovništva (Mladenović, 2017, 24).

Tabela 2 Gini koeficijent

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Republika Srbija	27.03	25.38	26.76	26.90	26.65	25.54	26.13	25.89
Beogradski region	26.32	24.40	25.59	27.48	26.52	26.97	27.85	25.64
Region Vojvodine	26.89	24.96	27.36	24.83	26.43	26.58	26.19	25.55
Region Šumadije i Zapadne Srbije	24.89	23.09	23.15	24.68	24.74	23.52	24.58	26.37
Region Južne i Istočne Srbije	27.41	23.83	26.55	25.92	26.44	23.83	25.00	24.38

Izvor: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, 2018

GINI koeficijent ima blagi trend smanjivanja, a region Šumadije i Zapadne Srbije beleži ravnomerniju raspodelu potrošnje u odnosu na druge regione iako je u 2017. zabeležio najveću neravnomernost.

Tabela 3 Kvintilni odnos, s80/s20

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Republika Srbija	3.9	3.6	3.9	4.0	3.9	3.7	3.9	3.8
Beogradski region	3.7	3.4	3.6	4.3	3.8	3.9	4.2	3.9
Region Vojvodine	4.0	3.7	4.3	3.6	3.9	4.0	4.0	3.8
Region Šumadije i Zapadne Srbije	3.5	3.1	3.2	3.4	3.5	3.3	3.6	3.8
Region Južne i Istočne Srbije	3.8	3.5	3.9	3.6	3.8	3.3	3.8	3.7

Izvor: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, 2018

Slična situacija je i sa Kvintilnim odnosom, odakle može da se zaključi da Republika Srbija i njeni regioni spadaju u zemlju sa relativno

jednakom raspodelom potrošnje. Zato će u empirijskom istraživanju akcenat biti stavljen na nejednakost prema izvorima dohotka (Arandarenko *et al*, 2017), s obzirom da je nejednakost dohotka u Srbiji najveća u odnosu na zemlje Jugoistočne Evrope i uopšte zemlje EU, mereno Gini koeficijenom i kvintilnim odnosom (Krstić, 2016; Jovanović Gavrilović, 2003), kao pretpostavku koja u većoj meri utiče na ekonomske nejednakosti.

Indikatori siromaštva kao ruralnog fenomena

Istraživanjem domaćinstava iz zemalja u razvoju pruža se uvid u profil siromašnih i liniju siromaštva koju čini 1.90 US \$ po osobi na dnevnom nivou i višu liniju sa 3.10 US \$ po osobi. Ovaj profil siromaštva otkriva da je na globalnom nivou uglavnom siromašno ruralno stanovništvo, mladi, slabo obrazovani, oni koji žive u većim domaćinstvima sa više dece i uglavnom zaposleni u poljoprivrednom sektoru. Udeo siromašnih koji žive u ruralnim područjima čine 80% od ukupno siromašnih u svetu, dok oni koji rade u poljoprivredi čine 64% siromašnih, što predstavlja više od tri puta veću stopu siromaštva među ruralnim nego među urbanim stanovnicima, dok će zaposleni u poljoprivredi više od četiri puta verovatije biti siromašniji od zaposlenih u drugim sektorima (World bank group, 2016, 42), tako da cilj Svetske banke za uklanjanje ekstermnog siromaštva do 2030 godine ne može da se postigne bez uklanjanja značajnih nejednakosti unutar zemalja, ravnomernije raspodele i izgradnje ruralne infrastrukture što bi doprinelo uklanjanju barijera za preusmeravanje rada iz poljoprivrede i doprinelo razvoju novih tržišta.

Prema OECD definiciji iz ruralnih područja se isključuje cela teritorija opštine ukoliko je njena gustina naseljenosti iznad 150 stanovnika/km² (Bogdanov, 2007, 62). Lica koja žive u ruralnim područjima se češće nalaze u riziku siromaštva, sa stopom rizika siromaštva koja je dva puta veća nego u gusto naseljenim područjima Srbije (Petrović and Milić, 2015, 6). Siromaštvo u Srbiji pretežno je ruralni fenomen (Maksimović, 2011), kao u mnogim zemljama u tranziciji i znatno je više rasprostranjeno u ruralnim u odnosu na urbana područja. Dubina i oštrina siromaštva u ruralnim područjima je takođe znatno veća u odnosu na gradska. Regionalne razlike u siromaštvu su takođe izražene (Krstić, 2008, 17).

Apsolutno siromaštvo podrazumeva nemogućnost da se zadovolje osnovne, bazične, minimalne potrebe. Stopa apsolutnog siromaštva pokazuje udeo pojedinaca u društvu koji ne mogu da zadovolje osnovne potrebe i čiji je dohodak/potrošnja ispod praga (linije) siromaštva (Mladenović, 2017, 23). Indikatori siromaštva, dubina i oštrina, pokazuju raspodelu siromaštva (Krstić, 2008, 10). Jaz (dubina) siromaštva pokazuje koliko je potrošnja/dohodak siromašnih udaljen od linije siromaštva. Oštrina siromaštva (jaz siromaštva na kvadrat) uzima u obzir ne samo udaljenost od linije siromaštva, već i nejednakost među siromašnima, dodeljujući veći ponder onim domaćinstvima koja su udaljenija od linije (Mladenović, 2017, 24).

Tabela 4 Apsolutno siromaštvo prema tipu naselja

		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Stopa siromaštva	Gradsko područje	4.1	4.4	4.3	5.3	5.3	5.4	5.1	4.9
	Dubina	0.9	0.8	0.7	1.1	1.0	1.0	0.8	0.7
	Oštrina	0.3	0.2	0.2	0.4	0.3	0.3	0.3	0.3
	Ostalo (ruralno) područje	12.1	9.4	8.7	10.5	10.9	10.5	10.5	10.5
	Dubina	2.3	1.4	2.2	2.2	1.9	1.5	1.7	1.8
	Oštrina	0.7	0.4	0.9	0.8	0.6	0.5	0.7	0.6

Izvor: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, 2018

Svi posmatrani indikatori siromaštva su izraženiji u ruralnim područjima u odnosu na gradska, počev od stope apsolutnog siromaštva što znači da je veći udeo stanovništva koji ne može da zadovolji osnovne potrebe, pa sve do dubine i oštrine siromaštva, što predstavlja veću udaljenost dohotka/potrošnje od linije siromaštva u ruralnim u odnosu na gradska područja, kao i veću nejednakost među siromašnima.

Na osnovu posmatranih indikatora siromaštva po regionima, zaključuje se da je siromaštvo najizraženije u regionu Juže i Istočne Srbije, što će se proveriti prilikom empirijskog istraživanja, iako je u 2017. dubina i oštrina siromaštva bila najizraženija u regionu Šumadije i Zapadne Srbije.

Tabela 5 Apsolutno siromaštvo prema regionima

		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Stopa siromaštva	Beogradski region	3.8	3.7	3.1	4.9	4.0	3.9	4.0	4.0
	Dubina	0.6	0.6	0.4	1.2	0.8	1.0	1.0	0.8
	Oštrina	0.1	0.1	0.1	0.4	0.3	0.3	0.3	0.3
	Region Vojvodine	5.9	6.2	6.1	5.2	6.8	6.5	6.3	6.2
	Dubina	1.5	1.3	2.1	1.5	1.5	1.7	1.6	1.4
	Oštrina	0.5	0.5	1.0	0.7	0.5	0.6	0.6	0.6
	Šumadija i Zapadna Srbija	5.7	5.4	4.5	6.3	6.7	6.6	6.6	6.8
	Dubina	1.1	0.6	0.5	1.1	0.8	1.0	0.7	1.6
	Oštrina	0.3	0.1	1.0	0.3	0.2	0.3	0.2	0.6
	Južna i Istočna Srbija	15.5	11.3	11.8	14.7	13.5	13.1	12.8	12.1
	Dubina	3.2	1.7	2.7	2.8	2.6	1.0	1.6	0.7
	Oštrina	1.0	0.4	0.9	0.8	0.7	0.3	0.6	0.1

Izvor: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, 2018

Tržište rada i nezaposlenost kao najveći rizik siromaštva

Efekti lokacije i regiona su veoma značajni. Zaposleni u Beogradu i Vojvodini uživaju značajne premije za plate u odnosu na one koji žive u Centralnoj Srbiji (Krstić & Sanfey, 2011, 193). U zemljama u kojima se nejednakost najviše povećala efekti zapošljavanja su dominirali efektima plata, što ukazuje da je gubitak radnih mesta bio glavni uzrok nejednakosti. Zatim, izvori prihoda zauzimaju oko trećine porasta nejednakosti generisane efektom tržišta rada (efekat plata plus zaposlenosti) (Krstić, 2016, 25).

Tabela 6 Stopa promena prosečnih zarada (Beogradski region=100)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Beogradski region	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Region Vojvodine	-21.41	-21.36	-20.93	-20.64	-22.26	-22.50	-22.65	-23.16
Šumadija i Zapadna Srbija	-32.60	-31.52	-31.57	-30.83	-32.34	-33.28	-33.62	-33.45
Južna i Istočna Srbija	-31.16	-29.89	-29.83	-30.16	-30.96	-31.44	-30.77	-31.16

Izvor: Autori, na osnovu podataka RZS, Opštine i regioni u Republici Srbiji

Stopa promena prosečne zarade bez poreza i doprinosa, po zaposlenom u RSD, potvrđuju velike ekonomske nejednakosti po

regionima i značajno zaostajanje Centralne Srbije za Beogradskim regionom, pa i regionom Vojvodine. To zaostajanje po prosečnim zaradama je najveće u regionu Šumadije i Zapadne Srbije, pa zatim Južne i Istočne Srbije.

Tabela 7 Stopa nezaposlenosti prema regionu i tipu naselja

Godina	Republika Srbija						
	Ukupno	Srbija - sever		Srbija - jug		Tip naselja	
		Beogradski region	Region Vojvodine	Šumadija i Zapadna Srbija	Južna i Istočna Srbija	Gradsko (urbano)	Ostalo (ruralno)
2010	20	15.1	20.9	20.5	23.3	21.6	17.8
2011	23.6	20	23.9	23.8	26.7	24.9	21.9
2012	24.6	21.6	26.7	23.7	26.2	27	21.3
2013	23	18.1	24.3	23.8	25.3	25	19.9
2014	18.9	17.4	19.9	17.3	21.3	21	15.9
2015	17.9	19.3	16.9	16.9	19	19.9	15.1
2016	15.3	15.7	15.1	14.7	15.8	17.6	11.9
2017	13.5	13.3	12.2	13.6	15.2	15	11.3

Izvor: RZS, Anketa o radnoj snazi, za posmatrane godine

Siromaštvo je najraspotranjenije među domaćinstvima sa nezaposlenim nosiocem domaćinstva (Krstić, 2008). Za razliku od stope nezaposlenosti po regionima koja se u odnosu na Beogradski region uglavnom povećava i koju samim tim možemo dovesti u vezu sa stopom siromaštva, koja se takođe u drugim regionima u odnosu na Beogradski povećava i koja je kao i stopa nezaposlenosti najizraženija u regionu Južne i Istočne Srbije, ove dve pojave se ipak ne mogu posmatrati direktno i izolovano u uzročno-posledičnoj vezi jer je prema tipu naselja suprotna situacija. Naime, ovde iako je stopa siromaštva izraženija u ruralnim oblastima, stopa nezaposlenosti je niža u odnosu na gradska područja. Zato će se poći od pretpostavke, koja će se ispitati empirijskim istraživanjem, a to je da na siromaštvo najpre utiče struktura zaposlenosti u ruralnim područjima i prihodi koji se ostvaruju po tom osnovu, s obzirom da je nezaposlenost manja, a siromaštvo ipak veće u ovim oblastima, što ukazuje da ostajanje u profesiji poljoprivrednika još uvek podrazumeva nejednak društveni, socio-ekonomski, politički i kulturni status u odnosu na druge socijalne grupe.

Zato je bitno utemeljenje koncepta ruralne ekonomije, kao zaokružene seoske privrede, međusobno povezanih delatnosti, na bazi programa dugoročnog razvoja pojedinih regiona, što može ubrzati razvoj sela i doprineti afirmaciji profesije poljoprivrednik (Ristić, 2015, 189). Imajući u vidu strukturu porodičnih gazdinstava ruralnih područja, tj. siromašnih gazdinstava, koja su uglavnom staračka i penzionisana lica, dugoročno nezaposlena ili zaposlena van sektora poljoprivrede (Ristić, 2015, 188) potrebno je strateško opredeljenje da multifunkcionalna poljoprivreda postane jedna od važnijih privrednih grana zasnovana na znanju i inovacijama (Ritić, 2016, Kvirgić and Ristić, 2018) kako bi se komparativne prednosti poljoprivrede transformisale u konkurentne. Za to je potreban razvoj institucionalnih kapaciteta, ekspanzija zapošljavanja u manje razvijenim regionima, naročito ruralnog stanovništva i drugih najugroženijih grupa na tržištu rada (Pudar Draško *et al*, 2016, 67) i primena koncepta Integralnog ruralnog razvoja koji će se temeljiti na demografskim, prirodnim, ekonomskim i socio-kulturnim potencijalima (Mirković, 2010, 51; Đekić, 2000). Ruralno siromaštvo uslovljava neophodnost politike ruralnog razvoja (Bogdanov, 2007, 37), usklađivanje ciljeva za smanjenje siromaštva i razvijanje politike u skladu sa ciljevima strategije "Evropa 2020" (Autorski tim, 2010, 85).

Metodologija istraživanja

Empirijskim putem treba utvrdi razliku stope apsolutnog siromaštva po regionima i tipu naselja, kao i razlike u strukturi zaposlenosti i prihoda lica u ruralnim u odnosu na gradska područja. Siromaštvo ruralnih područja ukazuje na nepovoljan položaj ruralnih područja u odnosu na urbana, dok siromaštvo u ruralnim područjima ukazuje na položaj lica koja žive u ovom području (Petrović i Milić, 2015, 14), što je predmet istraživanja, na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku: Anketa o radnoj snazi i Anketa o potrošnji domaćinstava, za period od 2010-2017. godine. Struktura prihoda se razlikuje u ruralnim i ostalim područjima (Petrović i Milić, 2015, 6).

Za razliku od zaposlenih lica(stanovništva) koji je širi pojam i pored lica koja imaju zasnovan radni odnos i rade u preduzeću, ustanovi ili u drugoj vrsti organizacije ili rade kao privatni preduzetnici, uključuju se i individualni poljoprivrednici, pomažući članovi u domaćinstvu, kao i

lica koja su obavljala neki posao koji su samostalno pronašla i ugovorila (usmeno ili pismeni) bez zasnivanja radnog odnosa (RZS, 2011-2018), zaposleni radnici prema Zakonu o radu predstavljaju fizička lica u radnom odnosu kod poslodavca ("Sl. glasnik RS" br. 24/05, 61/05, 54/09, 32/13, 75/14). Članovi domaćinstva koji pomažu u obavljanju porodičnog posla i koji su plaćeni za svoj rad smatraju se zaposlenim radnicima (RZS, 2011-2018).

Struktura zaposlenosti (RZS, 2011-2018) biće posmartana po strukturi delatnosti, s tim što se u primarni sektor ubraja poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo, u sekundarni rudarstvo, prerađivačka industrija, snabdevanje električnom energijom, gasom i parom, snabdevanje vodom i upravljanje otpadnim vodama i građevinarstvo, dok tercijalni obuhvata trgovinu na veliko i malo, saobraćaj i skladištenje, usluge smeštaja i ishrane, informisanje i komunikacije, finansijske delatnosti i delatnost osiguranja, poslovanje nekretninama, stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti, administrativne i pomoćne uslužne delatnosti, državnu upravu i obavezno socijalno osiguranje, obrazovanje, zdravstvenu i socijalnu zaštitu, umetnost, zabavu i rekreaciju, ostale uslužne delatnosti, delatnost domaćinstva kao poslodavca, delatnost eksteritorijalnih organizacija i tela.

Struktura prihoda (RZS, 2010-2017) se sastoji od prihoda domaćinstava u novcu: prihodi iz redovnog radnog odnosa, prihodi van redovnog radnog odnosa, penzije, ostala primanja od socijalnog davanja, prihodi od poljoprivrede, lova i ribolova, prihodi iz inostranstva, prihodi od imovine, pokloni i dobici, potrošački i investicioni krediti, ostala primanja i prihoda domaćinstava u naturi: prihodi u naturi na ime zarada i naturalna potrošnja, koja nije standardna komponenta dohotka izraženog u novcu i predstavlja potrošnju hrane koje je domaćinstvo proizvelo za sopstvene potrebe (Bogićević *et al*, 2002, 24), a čije je učešće u ukupnoj potrošnji znatno veće u ruralnim u odnosu na gradska područja, što znači da siromašnije stanovništvo troši relativno više za hranu.

Korišćenjem statističkog programa SPSS, najpre su testovima za normalnost raspodele, Kolmogorov-Smirnov i Shapiro-Wilk, utvrđeni rasporedi normalnosti za stopu siromaštva po regionima i tipu naselja, a zatim i za stopu zaposlenih radnika po strukturi delatnosti, kao i za strukturu prihoda, kako u ruralnim, tako i u urbanim oblastima. Testovi

su pokazali da posmatrane pojave nemaju normalan raspored i zato su izabrane neparametarske tehnike za poređenje grupa.

S obzirom da se posmatraju jednofaktorske varijable, struktura zaposlenih radnika i struktura prihoda, koje sadrže više grupa za poređenje, kao i stopa siromaštva po regionima koristiće se Kruskal-Volisonov test za njihovu analizu, sem za poređenje stope siromaštva prema tipu naselja, gde će biti korišćen Man-Vitnijev U test, s obzirom da se poredi samo dve različite grupe (Palant, 2009), u ruralnim i gradskim oblastima.

Rezultati istraživanja

Siromaštvo u ruralnim područjima je determinisano nizom faktora, od kojih veoma zavisi od položaja na tržištu rada i strukture prihoda u domaćinstvu (Cvejić *et al*, 2010, 38). Na svrstavanje u kategoriju siromašnih presudan uticaj ima učešće prihoda izvan poljoprivrede (plate, penzije, socijalni transfer i sl.) u ukupnim prihodima. Nepoljoprivredna i mešovita domaćinstva imaju visoko učešće nepoljoprivrednih prihoda, a samim tim manje šanse da budu siromašna, dok najmanje šanse da izbegnu siromaštvo imaju domaćinstva koja su visoko zavisna od poljoprivrede (Cvejić *et al*, 2010, 39). Ona se ujedno suočavaju i sa najvećim rizikom od finansijskog siromaštva (Cvejić *et al*, 2010, 47), materijanom deprivacijom (Petrović, 2010) i deprivacijom u naselju kao dimenzijama siromaštva koje su široko rasprostranjene među ruralnom populacijom (Cvejić *et al*, 2010, 44), kojoj najveći procenat lične potrošnje odlazi na hranu. Iako je slična situacija i u gradskim područjima, taj procenat je manji u odnosu na ruralna (RZS 2010-2017). Siromaštvo u Srbiji postalo je ruralni fenomen pre svega zbog bržeg rasta realnih zarada i penzija, koje čine dominantan izvor prihoda stanovništva u urbanim sredinama (Vlada Republike Srbije, 2003, 3).

Položaj na tržištu rada je takođe značajno povezano sa rizicima od siromaštva. Učešće siromašnih je najniže kod kategorije zaposlenih u nepoljoprivrednim delatnostima, dok je najviše u kategoriji nezaposlenih. Jednako je važno uočiti razlike između zaposlenih u poljoprivredi i nepoljoprivrednim sektorima jer je siromaštvo značajno izraženo u domaćinstima lica angažovanih u poljoprivredi nego u

domaćinstvima lica zaposlenih u nepoljoprivrednom sektoru (Cvejić *et al*, 2010, 72).

Tabela 8 Stopa apsolutnog siromaštva prema tipu naselja

		test	Mean Rank	Asump. Sig.
Stopa siromaštva	Gradsko	Mann-Whitney Z (-3.388)	4.50	p (.000)
	Ruralno		12.50	
	Beogradski region	4.14		
Stopa siromaštva	Region Vojvodine	Kruskal-Wallis Chi-Square (22.529)	14.50	p (.000)
	Šumadija i Zapadna Srbija		14.36	
	Južna i Istočna Srbija	25.00		

Izvor: Autori, na osnovu podataka Tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva

Na osnovu dobijenih rezultata zaljučuje je statistički značajna razlika između siromaštva u ruralnim i gradskim oblastima ($p = .000$) i da je izraženije u ruralnim. Takođe je statistički značajna razlika siromaštva po regionima ($p = .000$) i ono je najizraženije u region Južne i Istočne Srbije, dok je najmanje u Beogradskom regionu.

Ukoliko se posmatra tržište rada i zaposleni radnici po strukturi delatnosti uočava se da je najviše radnika zapošljeno u tercijalnom sektoru, zatim sekundarnom i primarnom, kako u urbanim područjima, tako i ruralnim ($p = .000$). Međutim ukoliko bi se posmatrala zaposlena lica radnog uzrasta na osnovu dostupnih podata RZS, po Anketi o radnoj snazi, došlo bi do razlike, tj. u ruralnim područjima dominira zapošljenost u primarnom sektoru, zatim tercijalnom i na kraju sekundarnom sektoru, dok u gradskim područjima je stanje nepromenjeno, dominira tercijalni, pa sekundarni i na kraju primarni sektor odakle već može da se zaključi da je dosta lica u ruralnim područjima zapošljeno u poljoprivredi bez Ugovora o radu i rešenog radnog statusa što je jedan od uzroka siromaštva u ruralnim područjima, naročito starijeg stanovništva koje ostaje bez prava na penziju i drugih zakonom zagarrantovanih prava iz radnog odnosa.

Po strukturi prihoda u gradskim područjima dominiraju prihodi iz redovnog radnog odnosa, zatim penzije, prihodi van redovnog radnog odnosa, socijalna davanja i ostala primanja, dok se potrošački i inesticioni krediti, prihodi iz inostransta, pokloni i dobici, prihodi od

poljoprivrede, naturalna potrošnja, prihodi od imovine i prihodi u naturi na ime zarada nalaze na začelju ($p = .000$).

Tabela 9 Zaposleni radnici i prihodi po strukturi i tipu naselja

		Gradsko			Ruralno		
		Test	Mean Rank	Asump. Sig.	test	Mean Rank	Asump. Sig.
Zaposleni radnici	primarni	Kruskal-Wallis Chi-Square (20.480)	4.50	$p (.000)$	Kruskal-Wallis Chi-Square (20.480)	4.50	$p (.000)$
	sekundarni		12.50			12.50	
	tercijalni		20.50			20.50	
Struktura prihoda	prihodi iz redovnog radnog odnosa		88.50			88.50	
	prihodi van redovnog radnog odnosa		66.25			44.25	
	penzije		80.50			80.50	
	ostala primanja od socijalnog davanja		61.50			44.44	
	prihodi od poljoprivrede, lova i ribolova	Kruskal-Wallis Chi-Square (84.501)	29.00	$p (.000)$	Kruskal-Wallis Chi-Square (88.734)	67.44	$p (.000)$
	prihodi iz inostranstva	38.38	30.81				
	prihodi od imovine	18.69	15.19				
	pokloni i dobici	36.69	18.38				
	potršački i investicioni krediti	49.25	30.25				
	ostala primanja	64.88	56.06				
	prihodi u naturi na ime zarada	4.50	4.50				
	naturalna potrošnja	21.25	69.56				

Izvor: Autori, na osnovu podataka RZS

U ruralnim područjima se ta struktura razlikuje. Iako dominiraju prihodi iz radnog odnosa i penzije, na vrhu su naturalna potrošnja i prihodi od poljoprivrede ($p=.000$). Zato je potrebna dodatna analiza kako bi se utvrdila razlika između prihoda koji su dominantni kako u ruralnim, tako i gradskim područjima. Istim testovima kao i kod prethodnih varijabli je ispitan normalnost raspodele i korišćen Mann-Whitney test za one varijable koje nemaju normalnu raspodelu, a t-test nezavisnih uzoraka za varijable sa normalnim rasporedom.

Tabela 10 Zaposleni radnici i prihodi po tipu naselja i strukturi

		Test	Mean Rank; Mean (gradsko)	Mean Rank; Mean (ruralno)	Asump. Sig.
Zaposleni radnici	primarni	Mann-Whitney Z (-3.361)	4.5	12.5	p (.000)
	sekundarni	Mann-Whitney Z (-3.361)	4.5	12.5	p (.000)
	tercijalni	Mann-Whitney Z (-3.361)	12.5	4.5	p (.000)
Struktura prihoda	prihodi iz redovnog radnog odnosa	Mann-Whitney Z (-3.361)	12.5	4.5	p (.000)
	prihodi van redovnog radnog odnosa	T test t (-1.349)	2.6875	2.9000	p (.199)
	penzije	T test t (5.609)	34.5125	29.0875	p (.000)
	ostala primanja od socijalnog davanja	T test t (-1.248)	2.4750	2.9125	p (.233)
	prihodi od poljoprivrede, lova i ribolova	Mann-Whitney Z (-3.363)	4.5	12.5	p (.000)
	prihodi iz inostranstva	Mann-Whitney Z (-1.223)	7.06	9.94	p (.234)
	prihodi od imovine	Mann-Whitney Z (-1.181)	9.88	7.13	p (.279)
	pokloni i dobici	T test t (5.819)	1.1375	.6750	p (.000)
	potršački i investicioni krediti	T test t (.666)	1.7000	1.4500	p (.530)
	ostala primanja	Mann-Whitney Z (-3.315)	4.56	12.44	p (.000)
	prihodi u naturi na ime zarada	Mann-Whitney Z (-.387)	8.13	8.88	p (.798)
	naturalna potrošnja	Mann-Whitney Z (-3.393)	4.5	12.5	p (.000)

Izvor: Autori, na osnovu podataka RZS

Ukoliko se napravi razlika između strukture zaposlenih radnika u ruralnim i gradskim područjima zaključuje se da je u gradskim više radnika zapošljeno u tercijalnom sektoru, za razliku od ruralnog gde je više radnika zapošljeno u primarnom sektoru u odnosu na gradski ($p = .000$). Do istog zaključka bi se došlo i ako bi se posmatrao broj zaposlenih lica.

Prihodi koji i inače dominiraju kako u gradskim tako i ruralnim područjima ukoliko se uporede po područjima dolazi se do zaključka da su prihodi iz radnog odnosa i penzije veći u gradskim u odnosu na ruralna područja, dok su prihodi od poljoprivrede i naturalna potrošnja dominantniji u ruralnim područjima. Iako primarni sektor, a naročito poljoprivreda predstavlja dominantnu privrednu delatnost u ruralnim područjima, udeo prihoda ruralnih domaćinstava iz poljoprivrede to nije (Zekić *et al*, 2016: 172). Niži udeo prihoda iz poljoprivrede uslovljen je neadekvatnom strukturom poljoprivrednih gazdinstava, tj. usitnjenošću individualnog poseda (Cvijanović, Subić i Paraušić, 2014), kao i niskom produktivnošću. Visoki procenat zaposlenosti ruralnog stanovništva u poljoprivredi ukazuje i na nisku diverzifikovanost prihoda i aktivnosti populacije u ovim područjima (Bošković, 2012).

Zaključak

Najviše radnika u ruralnim oblastima je zapošljeno u poljoprivredi. Iako primarni sektor dominira mnogima nije rešen radni status, tako da je poljoprivreda još uvek neatraktivna delatnost koja ne predstavlja dugoročno rešenje zaposlenja. Prihodi iz poljoprivrede i naturalna potrošnja zauzimaju značajnije mesto u ostvarivanju prihoda u odnosu na gradska područja. Iako u ruralnim područjima takođe dominiraju prihodi iz radnog odnosa i penzije, oni značajno zaostaju za gradskim. To znači da treba da se definiše radni status poljoprivrednika i prava koja će po tom osnovu ostvarivati, stimulisati zapošljavanje u poljoprivredi na dugoročnim osnovama, ali i povezivanje sa drugim sektorima, naročito tercijalnim gde gradska područja imaju prednost, a najveći broj radnika kako gradskog tako i ruralnog stanovništva pronalazi svoje zaposlenje, pa se samim tim otvara prostor za njegovo napredovanje u ruralnim oblastima. To se prevashodno može ostvariti razvijanjem seoskog turizma, različitih usluga i definisanja radnog odnosa po tom osnovu. Ruralni turizam odslikava neke koristi od poljoprivrede, što se odražava na cene seoskog smeštaja i njihovu jasnu povezanost sa poljoprivrednim ambijentima i pejzažima, a samim tim na cenu koja se može naplatiti ruralnim turistima (Huylenbroeck *et al*, 2007, 18).

U višoj fazi privrednog razvoja jačaju uslužne delatnosti, tako da se u razvijenim regionima i zemljama poljoprivredno stanovništvo

smanjuje i apsolutno i relativno (Ristić, 2015, 27). Nova ruralna paradigma pomera težište ruralnog razvoja sa egzogenog, gde se ruralni razvoj bazirao na razvoju poljoprivrede, njenoj modernizaciji i povećanju produktivnosti (Lowe *et al*, 1998; Terluin, 2001), na endogeni, gde je težište ruralnog razvoja na širenju nepoljoprivrednih aktivnosti kao što su turizam, zanatstvo, trgovina, usluge i sl., kroz valorizovanje različitih lokalnih razvojnih resursa i potencijala na bazi izgradnje odgovarajućih institucionalnih i infrastrukturnih kapaciteta (Lowe *et al*, 1998; Terluin, 2001).

Srpskom selu je potrebno da prestane da bude deo priče siromaštva kao ruralnog fenomena, a društvu i državi veći napor u toj borbi kroz novu politiku ruralnog razvoja koja bi obezbedila koordinaciju poljoprivrede i drugih delatnosti u ruralnim područjima u skladu sa održivim razvojem (Bogdanov, 2007), ruralni razvoj koji se zasniva na ekonomiji znanja, diversifikaciji i multifunkcionalnosti u cilju povećanja konkurentnosti i komparativnih prednosti (Lowe *et al*, 1998; Terluin, 2001). Zaposlenost u poljoprivredi treba posmatrati u multidimenzionalnom kontekstu (Bogdanov & Babović, 2014, 263), a multifunkcionalnost poljoprivrede kao mogući činilac diverzifikacije delatnosti u ruralnim područjima (Ploeg *et al*, 2000, 392).

Iz prikazane razlike zaposlenih radnika i lica (stanovništva), kao i strukture prihoda koji su izraženiji u ruralnim u odnosu na gradska područja i obratno izvodi se zaključak da obe strukture imaju značajan uticaj na ekonomski položaj stanovništva prema tipu naselja, a samim tim i na ekonomsku isključenost kao faktora koji uzrokuje siromaštvo stanovnika u ruralnim područjima. Samim tim je dokazana hipoteza od koje se pošlo u radu.

Zato je naročito bitno da se povećaju prihodi od poljoprivrede putem povezivanja sa drugim delatnostima, tj. razvijanjem multifunkcionalne poljoprivrede, što je i jedan od principa politike ruralnog razvoja EU (Ristić, 2015, 76), sa kojom bi trebalo da se usaglašava i naša ruralna politika i razvoj, kao i sa prioritetima ruralnog razvoja EU, kao što je socijalna uključenost i smanjenje siromaštva, zbog čega treba da se insistira na malim i srednjim preduzećima i razvoju turizma (Ristić, 2015, 78). Takođe, treba da se razvija i afirmiše zanimanje poljoprivrednik, pošto se najviše ruralnog stanovništva bavi

ovom delatnošću, čime bi se smanjila njihova izopštenost i siromaštvo u odnosu na stanovništvo gradskih područja.

Zahvalnica

Ovaj rad je deo Projekta br. III47005, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Reference

1. Acemoglu, D. (2006). *Introduction to economic growth*, Cambridge MA: MIT department of economics
2. Arandarenko, M., Krstić, G., Žarković Rakić, J. (2017). *Dohodna nejednakost u Srbiji, Od podataka do politike*, Beograd: Friedrich Eberto Stiftung
3. Autorski tim. (2010). *Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020.*, Beograd: USAID
4. Babović, M. (2016). *Socijalno uključivanje: koncepti, stanje, politike*, Beograd: SeCons, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. <http://jugovic.fasper.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/10/Socijalno-uključivanje-koncepti-stanje-politike.pdf>, pristupljeno 11.02.2019.
5. Barro, R., Sala-i-Martin, X. (2004). *Economic growth*, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology
6. Begović, B. (2015). O ekonomskoj nejednakosti i društvenom blagostanju, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 63(1), 23-40.
7. Bogdanov, N. (2007). *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*, Beograd: UNDP
8. Bogdanov, N., Babović, M. (2014). *Radna snaga i diverzifikacija prihoda na poljoprivrednim gazdinstvima u Srbiji – stanje i izazovi za politiku ruralnog razvoja, Primena podataka Popisa poljoprivrede 2012. u analizi stanja poljoprivrede i u planiranju agrarne politike u Republici Srbiji*. Subotica: RZS. 262-289. <http://media.popispoljoprivrede.stat.rs/2014/Zbornik%20radova-03-06-2014.pdf>
9. Bogićević, B., Krstić, G., Mijatović, B. (2002). *Siromaštvo u Srbiji i reforma državne pomoći siromašnima*, Centar za liberalno-demokratske studije
10. Bošković, T. (2012). *Ekonomski efekti razvoja turizma u ruralnim područjima Srbije*, *Škola biznisa*, 2/2012, 29-34

11. Bryne, D. and Ruane, S. (2017), *Paying For The Welfare State In The 21st Century: Tax And Spending In Post-industrial Societies*, Bristol: Policy Press University of Bristol.
12. Cvejić, S., Babović, M., Petrović, M., Bogdanov, N., & Vuković, O. (2010). *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*, Beograd: UNDP Srbija, Sektor za inkluzivni razvoj.
13. Cvijanović, D., Subić, J. i Paraušić, V. (2014). *Poljoprivredna gazdinstva prema ekonomskoj veličini i tipu proizvodnje u Republici Srbiji*. Beograd: Republika Srbija: Republički zavod za statistiku
14. Đekić, S. (2000). Agrarni i neagrarni aspekti ruralnog razvoja, *Ekonomski horizonti*, 2(1-2), 53-59
15. Howitt, P., Aghion, P., (2009), *The economics of growth*, London: The MIT Press
16. Huylenbroeck, G.V., Vandermeulen, V., Mettepenningen, E., Verspecht, A. (2007). "Multifunctionality of Agriculture: A Review of Definitions, Evidence and Instruments", *Living Reviews in Landscape Research*, 1(3), 5-43
17. Jovanović Gavrilović, B. (2003). Inequality and decelopment, *Economic Annals*, no 159, 21-42
18. Kolin, M. (2008). Patterns of poverty and new paradigms in the European Union. *Sociologija*, 50(2). 191-206
19. Krstić, G. (2008). *Studija o životnom standardu, Srbija 2002-2007*, Beograd: RZS
20. Krstić, G. (2016). Why income inequality is so high in Serbia: empirical evidence and a measurement of the key factors, *Economic annals*, 61(210), 23-46
21. Krstić, G., Sanfey, P. (2011). Earnings inequality and the informal economy, *Economics of transition*, 19(1), 179-199
22. Kvrđić, G., Ristić, L. (2018). Unutrašnji izazovi održivog razvoja ruralnih područja Republike Srbije, *Naučne publikacije državnog Univerziteta u Novom Pazaru, Serija B: Društvene i humanističke nauke*, 1(1), 28-46
23. Leković, V. (2015). Determinante ekonomske (ne)jednakosti i njene implikacije za održivi ekonomski razvoj, *Ekonomski horizonti*, 17(2), 81-96
24. Lowe, P., Ray, C., Ward, N., Wood, D., & Woodward, R. (1998). *Participation in Rural Development: A Review of European Experience*, CRE Research Report, Newcastle, UK: University of Newcastle upon Tyne. https://eprint.ncl.ac.uk/file_store/production/148437/03FBC65B-FDF9-48EC-95F0-37FCD32EA677.pdf

25. Maksimović, G. (2011). Demografski faktori lokalnog ekonomskog razvoja u Republici Srbiji, *Agroekonomika*, 49-50, 47-57
26. Matković, G. (2014). Merenje siromaštva-teorijski koncepti, stanje i preporuke za Republiku Srbiju, Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Vlada Republike Srbije.
27. Mijačić, D., Paunović, B. (2011). Regional disparities in Serbia, *Ekonomika preduzeća*, 59(7-8), 379-389
28. Milovanović G., Veselinović P. (2009). Globalizacija i tranzicija, Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
29. Miljanović, D., Miletić, R., Đorđević, J. (2010). Regional inequality in Serbia as a development problem, *Acta geographica Slovenica*, 50(2). 253-275
30. Mirković, M. (2010). Integralni ruralni razvoj kao faktor smanjenja siromaštva, *Ekonomski pogledi*, 1/2010, 45-54
31. Mladenović, B. (2017). Siromaštvo u Republici Srbiji 2006-2016.godine, Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Vlada Republike Srbije.
32. Palant, Dž. (2009). SPSS: Priručnik za preživljavanje, Beograd: Mikro knjiga.
33. Petrović, L., Milić, T. (2015). Struktura prihoda i rizik od siromaštva u ruralnim područjima, Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije I Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
34. Petrović, M. (2010). Siromaštvo i materijalna deprivacija seoskog stanovništva, *Ekonomsko-socijalna struktura Srbije, Učinak prve decenije tranzicije*, 215-233, Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu.
35. Ploeg, J.D. van der, Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., de Roest, K., Sevilla-Guzmán, E. & Ventura, F. (2000). Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis* 40(4), 391-408.
36. Pudar Draško, G., Čeriman, J., Resanović, M. (2016). Pristup zapošljavanju i obrazovanju u ruralnim oblastima Srbije, *Siromaštvo, ruralnost, rod: Istraživanje funkcionisanja sistema socijalne zaštite u ruralnim oblastima Srbije*, p. 65-86, Beograd: CELAP i IFDT
37. Ristić, L. (2015). *Ekonomika poljoprivrede*, Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
38. Ristić, L. (2016). Spoljni izazovi razvoja agrara Republike Srbije, *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, p. 211-229
39. RZS. (2010-2017). *Anketa o potrošnji domaćinstava*, Beograd: RZS

40. RZS. (2011-2018). Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, Beograd: RZS
41. „Sl. glasnik RS” br. 24/05, 61/05, 54/09, 32/13, 75/14, Zakon o radu, Beograd: Vlada Republike Srbije
42. „Sl. Glasnik RS”, br. 51/2009, 30/2010 i 89/2015 – dr. zakon, Zakon o regionalnom razvoju, Beograd: Vlada Republike Srbije
43. „Sl. glasnik RS”, br. 55/05 i 71/05, Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije za period od 2007. do 2012. godine, Beograd: Vlada Republike Srbije
44. „Sl. Glasnik RS”, br. 88/2010, Zakon o prostornom planu Republike Srbije od 2010. do 2020. godine, Beograd: Vlada Republike Srbije
45. Stiglitz, J., Sen, A., & Fitoussi, J. P. (2009). Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/118025/118123/Fitoussi+Commission+report>, pristupljeno 11.02.2019.
46. Terluin, I. J. (2001). Rural Regions in the EU: Exploring Differences in Economic Development (Doctoral dissertation, University of Groningen). [https://www.rug.nl/research/portal/en/publications/rural-regions-in-the-eu\(d546efd1-8a21-40da-9e54-8c42af6d9fe5\).html](https://www.rug.nl/research/portal/en/publications/rural-regions-in-the-eu(d546efd1-8a21-40da-9e54-8c42af6d9fe5).html)
47. Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva. (2018). Profil apsolutno siromašnih 2006-2017 u Excel format, Beograd: Vlada Republike Srbije.
48. Vlada Republike Srbije. (2003). Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji, Beograd: Vlada Republike Srbije, http://www.kirs.gov.rs/docs/SSS_u_Srbiji_Rezime_i_matrice.pdf, pristupljeno 11.02.2019.
49. Winkler, A. (2012). Measuring regional inequality: an index of socio-economic pressure for Serbia, Collection of papers – Faculty of Geography at University of Belgrade, 60, 81-102.
50. World bank group. (2016). Taking on inequality – Poverty and shared prosperity 2016, Washington: The World bank
51. Yifu Lin J., (2012), New structural economics: a framework for rethinking development and policy, Washington, The world bank.
52. Zekić, S., Matkovski, B., Kleut, Ž. (2016). IPARD fondovi u funkciji razvoja ruralnih područja Republike Srbije, *Ekonomski horizonti*, 18(2), 169-180.

POVERTY AS THE DIMENSION OF ECONOMIC EXCLUSION OF RURAL AREAS OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Poverty, as a major problem of today, is determined by a number of factors. The aim of this paper is to determine the rate of poverty and some of the more important factors affecting the poverty, according to the type of settlements and regions in the Republic of Serbia. The Mann-Whitney test shows that poverty is more pronounced in rural than urban areas, while the Kruskal-Wallis test shows that poverty is the most prominent in the region of South and East Serbia, and that the structure of employed workers does not differ by type of settlement, although the highest employed population of rural areas is in primary activity. The same test has identified differences in income structure in rural and urban areas. The results of the survey show that the insufficient income is derived from agriculture in relation to the percentage of the employed population in that activity, so need to work on modernization and multifunctionality of agriculture, connecting with other economic branches, with the support of the state for overcoming this problem.

Keywords: poverty, rural development, type of settlement, Republic of Serbia

PRIMENA INFORMACIONE TEHNOLOGIJE U OSIGURANJU KAO FAKTOR KONKURENTSKE PREDNOSTI

Jelena Božović* i Tamara Matović**

Rad ima za cilj da istraži primenu informacione tehnologije u osiguravajućim društvima. Tradicionalno organizovana osiguravajuća kompanija prinuđena je da evoluiru u savremeno organizovanu. Razvoj tehnologije i njena praktična primena u znatnoj meri menjaju ambijent u kome posluju osiguravajuće kompanije, kao i oblike njihovih aktivnosti. Istraživanjem pokušava da se ukaže kako razvoj sve sofisticiranije telekomunikacione opreme menja način na koji osiguravajuća kompanija distribuira svoje proizvode i usluge osiguranja. Ovaj rad proširuje postojeća istraživanja vezana za primenu tehnologije u osiguranju i formuliše praktične predloge za postizanje konkurentske prednosti. Strukturu rada pod naslovom: "Primena informacione tehnologije u osiguranju kao faktor konkurentske prednosti", pored uvoda i zaključka, čine dve tematske celine. U prvom delu rada razmatra se razvojni put i primena savremene informacione tehnologiji. Pažnja je posvećena modelima i rizicima primene informacionih tehnologija i u osiguranju. U drugom delu rada, ukazuje se na primenu informacione tehnologije osiguravajućih društava u Srbiji. Konačno, u zaključku sumiraju se rezultati istraživanja i daju preporuke za poboljšanje primene informacione tehnologije kao faktora konkurentske prednosti u službi osiguranja.

Ključne reči: osiguravajuća društva, IT tehnologija, premija osiguranja

Uvod

Prema istraživanju, osiguranje je jedna od najintenzivnijih IT industrija. U američkoj ekonomiji procenat ulaganja IT u osiguranju

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, jelena.bozovic@pr.ac.rs

** Student Master studija Ekonomskog fakulteta Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, tamara.matovic21@gmail.com

iznosi 53%, što je znatno iznad proseka u svim industrijama (27%), u uslužnim delatnostima (36%), u sektoru finansija i nekretnina (38%). Na distribuciju proizvoda osiguranja utiču dve inovacije IT tehnologije. Prva je računar čime se povećava efikasnost i tačnost transakcija, a druga internet. Investicije u vezi sa internetom bile su jedan od razloga za ubrzanje produktivnosti usluga industrija je porasla sa 2,6% u periodu 1977-1995. na 3,5% u odnosu na period 1995-2000. (Triplett i Bosworth, 2002). Povezivanje Srbije na internet počelo je krajem 1980-ih godina, povezivanjem Univerziteta u Beogradu na tadašnju evropsku akademsku mrežu (EARN), a prvo komercijalno pružanje internet usluga širokoj populaciji otpočelo je krajem 1995.

Proces implementacije informacione tehnologije u osiguranju nešto je sporiji u odnosu na ostale delatnosti. Osiguravači se suočavaju sa poteškoćama sa digitalizacijom procesa i iskustvima kupcima. Od osiguravača se zahteva da postanu više fokusirani na klijente, kako bi im olakšali kupovinu i pregled pogodnosti. Neophodna je kontinuirana priprema za transformaciju sa modularnim komponentama koji se lako prilagodjavaju promeni regulativnih uslova. Treba izbeći veliku zamku oličenu u dobijanju gotovih pripremljenih propisa ali neadekvatnim za "domicilne potrebe" (Božović, 2016, 370). U odnosu na papirne procese, tehnologizacija osiguranja omogućava da se zahtevi lakše obraduju integrisanjem višestrukih softverskih sistema i izvora podataka u jednu platformu. Zadatak osiguravajućih društava je da produbljuju odnose sa svojim kupcima formiranjem privlačne ponude osiguranja. Primera radi, Apicil, peta najveća grupa za socijalnu zaštitu u Francuskoj, objedinila je 15 web objekata na jedan javni sajt. Različite i zastarele lokacije zahtevaju administrativni posao. Objedinjavanjem ovih svojstava u jednu web stranicu, Apicil je poboljšao iskustvo za svojih 120.000 korisnika i pomogao grupi da se prebaci na fleksibilan sistem integrisan sa postojećim poslovnim aplikacijama.¹

Pojava društvenih mreža i mobilne telefonije je korak dalje u korišćenju interneta u delatnosti osiguranja. Internet aplikacije omogućavaju direktnu komunikaciju sa kupcima. U praksi, zbog regulatornih ograničenja i složenosti proizvoda, svi proizvodi osiguranja se ne prodaju direktno na mreži, a aplikacije za potrošače se više nadopunjuju nego što zamenjuju postojeće kanale distribucije

¹ Za detaljni prikaz posetiti internet adresu: <https://www.groupe-apicil.com/apicil-assurances/>

(Forman i Gron, 2011, 180-218). Platforma integriše različite sisteme zapisa u besprekorno korisničko iskustvo koje korisnicima omogućava da upravljaju svim svojim politikama sa jednog mesta. Bez obzira na veličinu ili prihode osiguravajuća društva treba da imaju strategiju za personalizovanim uslugama kako bi olakšali život. Proces nalaženja klijenata počinje na internetu uz praćenje od strane agenata (Franzis, 2000, 90–10). Osiguravajuća društva počinju da nude klijentima mogućnost prijave štete putem interneta (on-line prijava šteta), kao i dostavu ostalih dokumenata potrebnih za rešavanje štete. To znači da osiguravači dozvoljavaju komunikaciju sa klijentima preko interneta, a kasnije ih agenti kontaktiraju. Primera radi, Mercury Insurance² koristi softver za objedinjavanje politika i korisničkih informacija u jedinstveni sistem identifikacije klijenata. Povezivanjem identifikacionih brojeva sa profilima kupaca, agenti mogu da pozdrave klijente po imenu, umesto da traže broj polise, tako da Merkur osiguranje u potpunosti primenjuje u strategiju koja je orijentisana ka klijentima.

Prodaja polisa preko interneta započeta je u Srbiji krajem februara 2008. Generali WEB osiguranje je prvo "on-line" osiguranje u Srbiji.³ i tako omogućilo građanima da na jednostavan i brz način kupe osiguranje kuće ili stana, putno zdravstveno osiguranje i osiguranje motornog vozila. Konkretno UNIQA polisu dostavlja mejlom, koja se ne mora štampati, dovoljno je sačuvati je na svom telefonu, tabletu ili laptopu.⁴

Preporuka sekretarijata Ujedinjenih nacija je da svaka osiguravajuća kompanija bez obzira na karakter svojih potrošača kreira svoju web prezentaciju u cilju sticanja komparativnih prednosti u odnosu na konkurenciju.⁵ Ubedljive komunikacijske veštine od strane osiguravača imaju za cilj poboljšanje percepcije potencijalnih koristi i slabljenje

² Za detaljni prikaz posetiti internet adresu: <https://www.mercuryinsurance.com/>

³ Za detaljni prikaz posetiti internet adresu: https://www.generali.rs/web_osiguranje.1153.html

⁴ Uniqa osiguranje je u Srbiji prisutna od novembra 2006. godine i pruža mogućnost zaključivanja svih vrsta osiguranja. Deo je UNIQA Group Austria, vodeće osiguravajuće grupacije na tržištu Austrije i jedna od vodećih na evropskom tržištu osiguranja. (Dostupno na sajtu: <https://www.uniqa.rs/UNIQA/74/Kupi-online/Putno-osiguranje>)

⁵ Prema izveštaju kompanije Capgemini & Efma iz 2008. godine, u zemljama sa zrelim tržištem osiguranja (Francuska, Nemačka, Italija, Holandija, Španija, Švajcarska, Velika Britanija i SAD) 17% ispitanika koristi Internet u svrhu prikupljanja informacija o osiguranju, dok se 59% i dalje odlučuje za lični kontakt. (Dostupno na internet adresi: https://www.capgemini.com/no-no/resources/world_payments_report_2008/)

percepcije potencijalnih troškova u jačanju primene interneta. Potencijalne koristi odnose se na poboljšanje sposobnosti da kupac da pravovremeno dobije i odgovori na informacije. Potencijalni troškovi identifikuju se kao zabrinutost u vezi sa sigurnošću, troškovima i ličnim stavom (Celuch, Taylor i Goodwin, 2004, 22-40). Ovaj pristup treba da doprinese budućim empirijskim naporima za širu primenu informacione tehnologije u sektoru osiguranja.

Razvojni put i primena savremene informacione tehnologije u osiguranju

Primena savremene informacione tehnologije ne zaobilazi delatnost osiguranja, tako da se prve aplikacije za osiguranje pojavljuju 1996. godine. Od tada, sve veći broj osiguravajućih kompanija, koristi web sajtove, pre svega u marketinške svrhe. Kao pioniri i prvi značajni inicijatori na tržištu navode se: Cosmos Direkt, istureni odeljak Generali Group iz Nemačke, osnovane 1982 i Direct Line isturenog odeljka Royal Bank of Scotland⁶ iz UK, osnovane 1985. Prodaja polisa osiguranja počela je da se razvija tokom 2000. godine u Americi, tačnije 10. maja 2000. godine američka Progressive, u okviru eksperimentalnog uvođenja e-biznisa u prodaju, prodala je preko interneta prvu polisu osiguranja od autoodgovornosti (Gardašanić, 2001). Nakon toga značajno raste broj osiguravajućih društva u Americi koji kanale ponude osiguranja sve više i više usmeravaju na internet. Kao posledica savremenog poslovanja nastaju osiguravajuće kompanije koje svoje poslovanje zasnivaju isključivo na poslovanje preko Interneta, ali i sve veću primenu tehnologije veštačke inteligencije.⁷

Počev od ranih devedesetih prošlog veka konstantno se povećava broj web sajtova finansijskih institucija, uslužnih kompanija. Sajtovi

⁶ Za detaljniji prikaz posetiti internet adresu: <https://www.rbs.com/rbs/our-brands/royal-bank-of-scotland.html>

⁷ Prema istraživanju Tata Consultancy Services osiguravajuće kompanije će uložiti oko 90 miliona dolara na tehnologiju veštačke inteligencije do 2020.godine. Procene su da će osiguravajuće kuće do kraja dekade zauzeti četvrto mesto na tom planu, nakon telekomunikacione industrije, high tech industrije i bankarstva. Geico, američko društvo u vlasništvu Berkshire Hathaway, koristi virtuelnog asistenta za svoju mobilnu aplikaciju pod nazivom "Kate", koja trenutno može pružiti odgovor na bazična pitanja "Koliki je trenutni saldo moje polise autoosiguranja?" ili "Kada dospeva moja sledeća rata?"(Detaljnije o rezultatima istraživanja na internet adresi: <https://www.tcs.com/>).

osiguravajućih kompanija se razlikuju od grafičkog dizajna i estetskog pitanja pa sve do nivoa sofisticiranosti u pogledu pružanja usluga korisnicima. Prema klasifikaciji koju je izvršio Franzis, razlikujemo četiri grupe web sajtova osiguravajućih kompanija (Mirković, 2012, 325): 1) Publishing (objavljivački), kao najnerazvijeniji oblik *web* sajta pružaju samo statističke sadržaje i elektronske brošure o kompaniji. 2) Interactivity (interaktivni), pružaju mogućnost da posetioci odgovore za komentar o sajtu osiguravajuće kompanije. 3) Transactions (transakcioni), kvote osiguranja obezbeđuju se na sajtu on-line, a u koliko klijent prihvati kvotu, zaključivanje polise se vrši na tradicionalan ili on-line način, pri čemu se polisa šalje poštom. 4) Processes (procesni), obezbeđuju sve faze procesa prodaje osiguranja on-line kao zaključivanje, izdavanje i uručivanje polise, obezbeđenje podataka klijentima, izmena uslova polise, prijavljivanje štete itd.⁸ U savremenim uslovima, klijenti imaju mogućnost da mogu direktno uticati na izdavanje on-line polise. U slučaju potrebe, klijenti mogu da elektronski izvrše promene u uslovima prvobitno ugovorene polise (promena mesta stanovanja, poreskog tretmana ili drugih podataka koji su povezani sa polisom i rizikom), ali mogu i elektronski prijaviti oštetni zahtev i on-line namiriti iznos štete. Reprezentativni primer ovakvog poslovanja jeste sajt: HealthAxis Group⁹ koji pruža on-line distribuciju polisa zdravstvenog i životnog osiguranja pojedincima, kao i manjim tržišnim grupama.

U poslednjih nekoliko godina opšti je trend u svim sferama poslovanja pa tako i u osiguranju da se sve više koriste portali.¹⁰ Portal je mesto na internetu odakle počinje bilo koja on-line aktivnost korisnika. Kompleksniji je od web sajta i nudi znatno više informacija i mogućnosti. On se sastoji od velikog broja aplikacija kao što su: pretraga sajtova, mail servis, vesti, poslovne informacije i dr. *Web* portal predstavlja jedan od najmoćnijih modela koji nudi finansijske servise i proizvode preko Interneta. Zbog same prirode transakcija, imovinsko a

⁸ Primer takvog sajta je American International Group, Inc., akronim "AIG". Za detaljniji prikaz posetiti internet adresu: <http://www.aig.com/>

⁹ Za detaljniji prikaz posetiti internet adresu: <http://www.healthaxis.com/>

¹⁰ Primer portala u oblasti osiguranja u našoj zemlji su sajtovi www.osiguranje.online.rs, www.osiguranik.com, www.kamatica.com. Ti portali obezbeđuju transparentne i ažurne informacije iz oblasti osiguranja u Srbiji za profesionalne i poslovne potrebe. Nude nam informacije o vestima i aktuelnim temama, vrstama osiguranja i osiguravajućim kućama u Srbiji.

naročito auto osiguranje je pogodno za oglašavanje putem portala. Portal može pomoći osiguravajućoj kompaniji da privuče nove kupce, da poboljša brzinu prodaje, kao i da se ostvari sveukupno veća operativna efikasnost. To se prevashodno postiže tako što se prilikom korišćenja portala dolazi do sniženih cena i generisanja prihoda. Osnovni zadatak portala "osiguranik.com" jeste da pre kupovine polise osiguranja obezbedi najbolju ponudu na tržištu. Ključni faktor uspeha je kvalitet i mogućnost sve većeg i boljeg izbora.

U praksi, proizvodi osiguranja su takvi proizvodi koji se bolje kupuju nego prodaju, odnosno da do zaključivanja polise pre dolazi na insistiranje samih klijenata. Proizvodi su komplementarni sa nekim drugim finansijskim servisima, dopunjuju se sa drugim finansijskim servisima i mogu se ponuditi na jednom mestu na internetu kao paket usluga.¹¹ U uslovima globalizacije i stvaranja jedinstvenog svetskog tržišta, rizik postaje neodvojiva komponenta ekonomske aktivnosti, jer neuspeh i propusti u ovoj oblasti često ozbiljno ugrožavaju opstanak osiguravajuće kompanije. Koncept on-line tržište rizika igra ulogu brokera između poslovnih partnera, obično osiguravača, reosiguravača i velikih korporacijskih klijenata. Najčešće se primenjuje kod velikih i specifičnih rizika. U reosiguranju ima naročitu primenu. Putem on-line risk marketa reosigurači su u mogućnosti da nađu i koriste načine koji će im biti od pomoći prilikom diversifikacije njihovog rizika. Među najpoznatijim razmenama velikih rizika ili celih rizik portfolia najpoznatiji u svetu je CATEX¹². CATEX trgovinska izveštajna tabla uključuje sledeće informacije: poslovnu liniju, geografsku teritoriju, imovinsko izlaganje, rizik, limit/zaduživanje, premije/porez na liniji.

Sve veći broj ljudi uviđa značajne prednosti i koristi koje pruža mobilni telefon kao platforma za razvoj mobilnog poslovanja (Bjelić, 2003, 96). Prednosti mobilnog poslovanja su u tome što štedi novac i vreme, poboljšava kvalitet informacija i povećava zadovoljstvo i lojalnost klijenata (Sripalawat, Thongmak i Ngramyarn, 2011, 67). Uz sve rasprostranjenije vlasništvo nad smart telefonima i sve veću primenu klijenata da pristupe finansijama u pokretu, izvesno je očekivati uzlaznu liniju trenda korisnika mobilne tehnologije. Ovaj porast predstavlja značajnu priliku za osiguravajuće kompanije da

¹¹ Primer Point of sale portala videti na internet adresi: <http://www.autobytel.com/>

¹² Za detaljni prikaz posetiti internet adresu: www.catex.com

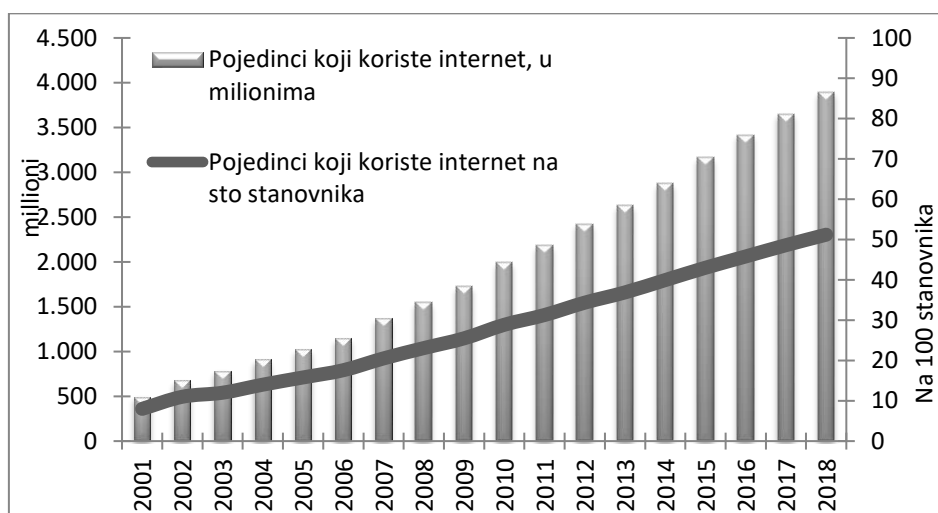
donose svoje inovativne poslovne modele na tržištu, a za postojeće predstavlja priliku da implementiraju digitalne usluge (Lusoli i Miltgen, 2009). Osiguravajuće kompanije prilikom razvijanja ovakvih usluga treba pažljivo da ispitaju potencijalne korisnike, izvrše segmentaciju proizvoda za različite grupe klijenata i zajedno sa provajderima mobilne telefonije razvijaju adekvatne platforme (Cracknell, 2004, 8). Ta opcija omogućava osiguravajućim kompanijama da ostvare konkurentsku različitost.

Osnovne prednosti primene informacione tehnologije u osiguranju za klijente podrazumeva sledeće: niža cena, poboljšan korisnički servis, ušteda vremena, posmatranja podataka polise online u svakom trenutku, mogućnost komuniciranja sa rukovodiocima i administratorima osiguravajuće kompanije direktno putem upotrebe interneta (Meshkat, 2012, 640-647).

Kada razmatramo prednosti za osiguravajuće kompanije kao faktor koji može uticati na uvođenje ili rastuću upotrebu savremenog poslovanja od strane osiguravajućih kompanija, najčešće se pominju sledeći stavovi: redukcija troškova u čitavom lancu vrednosti, uštede u troškovima distribucije i do 50%, zbog ne plaćanja provizije, on-line administracija, čime se ostvaruju ne samo ekonomski već i ekološki zahtevi ekonomičnosti (Mirković, 2012, 325).

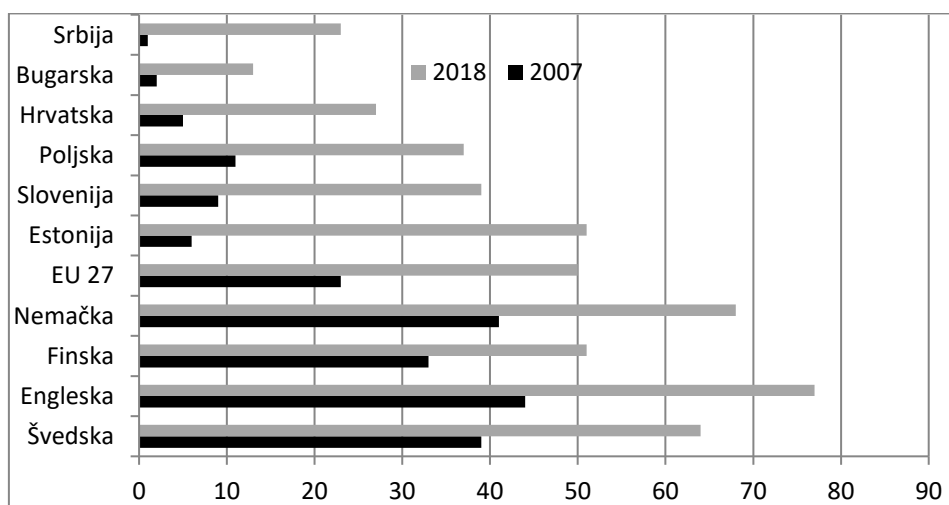
Glavni ograničavajući faktori za prodaju proizvoda osiguranja putem interneta ogledaju se u sledećem: kompleksnosti samog proizvoda, naročito kod polisa životnog osiguranja. Pri kupovini polise životnog osiguranja, kupac zahteva veliki broj saveta i dodatnih objašnjenja. Pored ograničavajućih faktora koje nameće kompleksnost određenih vrsta proizvoda postoje i rizici nestanka struje, nepravilan rad sistema, preopterećenje servera, virusi, napadi hakera (tehnički rizici), zaštita privatnosti i zloupotreba privatnih podataka (rizici odgovornosti), zloupotrebe u procesu plaćanja (finansijski rizici), kašnjenje u procesu osiguranja, nekompletna ili pogrešna usluga (operativni rizici) (Smiljanić, 2014, 190). Prema podacima ITU (International Telecommunication Union¹³) evidentno je da raste broj svetske populacije koja koristi internet (Slika 1.)

¹³ Za detaljni prikaz posetiti internet adresu: <https://www.itu.int/en/ITU/Statistics>

Slika 1 Globalni broj pojedinaca koji koriste internet, ukupno i na sto stanovnika, 2001-2018.

Izvor: Autori, na osnovu podataka sa internet adrese: <http://www.itu.int/ict/statistics>

Slika 2 Pojedinci koji su naručili / kupili robu ili usluge za privatnu upotrebu preko interneta u poslednja tri meseca u 2018. u poređenju sa istim periodom iz 2007. u izabranim zemljama, (% pojedinaca, pokriva sve pojedince uzrasta od 16 do 74 godine)

Izvor: Autori, na osnovu podataka sa internet adrese: <https://ec.europa.eu/eurostat/>

Zahvaljujući činjenici da se broj korisnika interneta svakodnevno povećava i da su rešeni osnovni sigurnosni problemi plaćanja preko Interneta, e-biznis ima ogroman potencijal. Na osnovu podataka sa slike 2. evidentno je da Srbija ne zaostaje za drugim zemljama sa aspekta pojedinaca koji su naručili / kupili robu ili usluge za privatnu upotrebu preko interneta u poslednja tri meseca u 2018. u poredjenju sa istim periodom iz 2007. Od izabranih zemalja, najveći procenat pripada Engleskoj (77%), Srbija (23%) je iza Hrvatske (27%), a ispred Bugarske (13%).

Primena informacione tehnologije osiguravajućih društava u Srbiji

Povezivanje Srbije na internet počelo je krajem 80-ih godina prošlog veka, povezivanjem Univerziteta u Beogradu na tadašnju evropsku akademsku mrežu (EARN). Tek krajem 1995. godine veze su opet uspostavljene i počinje pružanje Internet usluga komercijalnog tipa širokoj populaciji. Kada je u pitanju elektronsko poslovanje u Srbiji 2001. godine je bilo u početnoj fazi razvoja obzirom da je svega 4% stanovništva koristilo Internet.

Srbija ima potencijal u razvoju e-trgovine, jer je u kategoriji korišćenja interneta sa indeksom 0.50, u poslednjih pet godina napredovala sa 45. do 34. mesta.¹⁴(Slika 3.)

U Srbiji, primeri specijalizovanih portala za upoređivanje ponude on-line osiguravajućih kompanija i izbor najpovoljnije ponude u datom trenutku, jesu: osigurajte se¹⁵, osiguranik.com,¹⁶ kamatica.com¹⁷, ali i mnogi drugi. Primer formulara za najbolju ponudu putnog osiguranja u Srbiji¹⁸ i kupovina polise putnog osiguranja moguća je on-line uz samo par koraka.¹⁹

¹⁴ Za detaljni prikaz posetiti internet adresu: <https://www.kamatica.com>

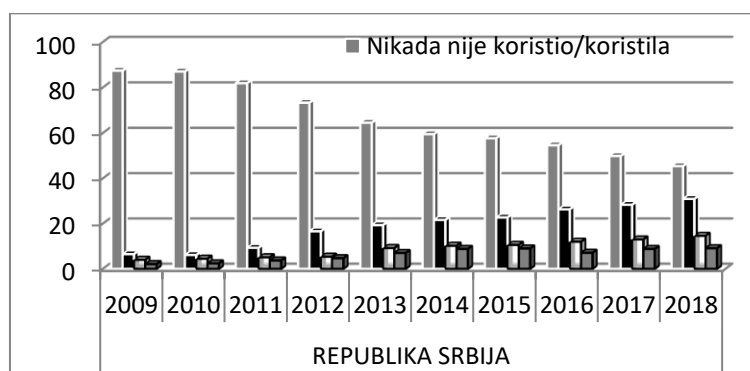
¹⁵ Za detaljni prikaz posetiti internet adresu: <http://www.osigurajtese.rs/>

¹⁶ Za detaljni prikaz posetiti internet adresu: <https://www.osiguranik.com/>

¹⁷ Za detaljni prikaz posetiti internet adresu: <https://kamatica.com/>

¹⁸ Za detaljni prikaz posetiti internet adresu: <http://www.osiguranjeonline.com/putno-osiguranje.php?vrsta=putno-osiguranje>

¹⁹ Na YouTube postoji video uputstvo za kupovinu putnog osiguranja u realnom vremenu za plaćanje karticom (https://www.youtube.com/watch?v=wUR_gP8jcPo).

Slika 3 Trgovina pojedinaca putem interneta (e-commerce) u Srbiji (u procentima)

Izvor: Autori, na osnovu podataka sa internet adrese: <http://www.stat.gov.rs/publikacije/>

Uvidevši značaj ovih tehnologija, Republički zavod za statistiku sproveo je 2004. godine pilot istraživanje o korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija u organizacijama koje se bave bankarstvom i osiguranjem. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku o upotrebi informaciono-komunikacionih tehnologija za 2018. godinu u Srbiji, kupovina/obnavljanje polise osiguranja putem interneta može se izraziti u procentima (0.5%-2011, 0.7%-2013, 0.3%-2014, 0.2%-2015, 39.6%-2016, 1.7%-2017, 1.5%-2018.)²⁰. U ukupnoj premiji neživotnog osiguranja društva za osiguranje prema internetu i drugim sredstvima komunikacije, dominantno je učešće premije Osiguranje pomoći na putovanju. (Tabela 1)

Prema istraživanju portala Kamatica, internet korisnici u Srbiji još uvek malo traže konkretne servise za osiguranje, a naročito su poražavajući podaci kada je u pitanju on-line kupovina. Od ukupnog broja internet korisnika u Srbiji, tek trećina pretražuje informacije vezane za osiguranje, što je dosta manje u odnosu na korisnike u Hrvatskoj kojih ima oko 45%, i Sloveniji sa preko 60%. Još je više

²⁰ Pokazatelji za period od 2011. do 2016. odnose se na kupovinu deonica, osiguravajućih polisa i ostale finansijske usluge putem interneta, za 2016. kupovina/obnavljanje polise osiguranja putem interneta i polisa paketa sa drugom uslugom (putno osiguranje sa avio kartom), a za 2018. kupovina / obnavljanje polise osiguranja putem interneta

poražavajući podatak on-line kupovine osiguranja, koji je nešto iznad 2%, dok je u Hrvatskoj 8%, a u Sloveniji preko 11%.²¹

Tabela 1 Ukupna neživotna premija/* osiguranja društva za osiguranje prema internetu i drugim sredstvima komunikacije

Neživotna/** osiguranja	2017.	%	2016.	%	2015.	%
1. Osiguranje od posledica nezgode	3006	3.97	0	0	0	0
2. Dobrovoljno zdravstveno osiguranje	5771	7.61	1919	5.69	0	0
3. Osiguranje motornih vozila	3299	4.35	1940	5.76	2472	15.89
4. Osiguranje imovine od požara i drugih opasnosti	3986	5.26	24	0,07	16	0.10
5. Ostala osiguranja imovine	3337	4.40	86	0.26	101	0.65
6. Osiguranje od odgovornosti zbog upotrebe motornih vozila	160	0,21	0	0	0	0
7. Osiguranje od opšte odgovornosti	2742	3.63	0	0	0	0
8. Osiguranje pomoći na putovanju	53482	70.57	29769	88.22	12968	83.36
<i>Ukupno neživotna osiguranja</i>	<i>75783</i>	<i>100,00</i>	<i>33748</i>	<i>100,00</i>	<i>15557</i>	<i>100,00</i>

Napomena:

/* Iznos premije bez poreza utvrđen ugovorom o osiguranja (polisirana premija) kod neživotnih osiguranja, odnosno iznos fakturisane premije bez poreza kod životnih osiguranja.

/** Bez učešća premije osiguranja u sledećim vrstama neživotnih osiguranja: Osiguranje šinskih vozila, Osiguranje vazduhoplova, Osiguranje plovnih objekata, Osiguranje robe u prevozu, Osiguranje od odgovornosti zbog upotrebe vazduhoplova, Osiguranje od odgovornosti zbog upotrebe plovnih objekata, Osiguranje kredita, Osiguranje jemstva, Osiguranje finansijskih gubitaka, Osiguranje troškova pravne zaštite.

Izvor: Autori, na osnovu podataka sa internet adrese: <https://www.nbs.rs/>

Prema podacima Narodne banke Srbije sve osiguravajuće kompanije u Srbiji imaju svoju svoju web prezentaciju. Na kraju trećeg kvartala 2018. godine, u Srbiji je poslovalo 21 društvo za osiguranje, što je nepromenjen broj u poređenju sa istim periodom prethodne godine. Isključivo poslovanjem osiguranja bavi se 17 društava, a poslovanjem reosiguranja četiri društva. Od društava koja se bave poslovanjem osiguranja, isključivo životnim osiguranjem bavi se četiri društva, isključivo neživotnim osiguranjem sedam društava, a i životnim i neživotnim osiguranjem šest društava.

²¹ Isto.

Na sajtovima osiguravajućih kompanija u Srbiji dodate su i opcije interaktivnog izračunavanja cena osiguranja kuće, stanova, auto-osiguranja i osiguranje putnika u inostranstvo. Prodaja polisa u Srbiji je počela 2008. godine kada je Delta Generali otvorilo prvu on-line prodavnicu pod nazivom "Web osiguranje" i tako omogućilo građanima da na jednostavan i brz način kupe osiguranje kuće ili stana i putno zdravstveno osiguranje. Treba napomenuti da je ovakav vid kupovine interesantniji fizičkim licima, koja su izvršila oko 85% ukupnih porudžbina polise putem Interneta. I kompanija Dunav osiguranje je u julu 2008. godine započela sa prodajom putničkog zdravstvenog osiguranja putem interneta s tim što je njen sajt uspostavljen ranije, i još 2004. godine je imao oko 50 000 posetilaca, da bi u prva četiri meseca 2013. imao 71 409 poseta sa 282 000 otvorenih stranica.²²

Na Ekonomskom fakultetu u Brčku 2012. godine sprovedeno je istraživanje o upotrebi web sajtova u marketinške i distributivne svrhe od strane osiguravajućih kompanija u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj. Dobijeni rezultati istraživanja prikazani su u Tabeli 2.

Na osnovu prezentiranih podataka, kada je u pitanju mogućnost on-line plaćanje premije, osiguravajuće kompanije u Srbiji su ispred istih u Bosni i Hercegovine gde u vreme istraživanja ta mogućnost nije postojala, ali sa druge strane u velikom procentu zaostaju za osiguravajućim kompanijama u Hrvatskoj. Prednost je što veći broj osiguravajućih kompanija u Srbiji pruža mogućnost on-line prijave štete u odnosu na dve susedne zemlje.

Zaključak

U Srbiji primena informacione tehnologije u osiguravajućim kompanijama je na niskom stepenu razvijenosti. Kod građana Srbije još uvek nije probuđena svest o značaju internet osiguranja, pa samim tim ni ovaj vid distribucije osiguranja nije razvijen. U razvijenim zemljama prosečno imaju pet do šest polisa po jednom građaninu. Najočigledniji primer za to bile su katastrofalne posledice poplava 2014. godine, kada su samo dva odsto šteta isplatila društva za osiguranje, a ostalo država ili građani iz svog džepa.

²² Za detaljni prikaz posetiti internet adresu: <http://www.dunav.com/>

Tabela 2 Funkcionalnost *web* sajtova osiguravajućih kompanija u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj

Funkcija	% kompanija koje su nudile datu uslugu u Bosni i Hercegovini	% kompanija koje su nudile datu uslugu u Srbiji	% kompanija koje su nudile datu uslugu u Hrvatskoj
Postojanje web prezentacije	100%	96%	93%
Kalkulator za izračunavanje premija	35%	33%	41%
Izvršenje online porudžbina polisa bez mogućnosti online plaćanja	8%	4%	4%
Mogućnost online plaćanja premije	0%	11%	48%
Online ispravljanje štete	4%	33%	11%
Broj ispitanika	25	26	27

Izvor: <http://www.efbrcko.ba/>

Za osiguravajuće kompanije klijent treba uvek da bude u fokusu. Osiguravajuća kompanija treba da ulaže u istraživanje, kadrove, proizvode, tehnologiju kako bi povećala sposobnost analize podataka kao i efikasnost upravljanja kapitalom. Ukoliko je kompaniji ciljna grupa mlađa populacija obavezno je prisustvo na društvenim mrežama kao što su: Facebook, YouTube, Twitter, Linkendln, Friendster. Uz pomoć analize podataka i društvenih mreža neophodno je shvatiti potrebe klijenata i razviti proizvode koji odgovaraju tim potrebama. Ključ uspeha je u konstantnom praćenju i merenju nivoa zadovoljstva klijenata. Treba naglasiti da svi proizvodi osiguranja nisu podobni za prodaju putem interneta. Kao podesni za prodaju putem interneta smatraju se oni proizvodi osiguranja koji se mogu standardizovati i opisati, kao na primer: putničko osiguranje, auto osiguranje, osiguranje stanova i kuća, osiguranje pukućstva i ograničena života osiguranja.

Druge vrste osiguranja pak nije moguće prodavati putem interneta zbog njihove specifičnosti i nestandardizovanosti. Ti proizvodi osiguranja pre svega obuhvataju: zdravstveno osiguranje, životno osiguranje, penzijsko osiguranje i komercijalna osiguranja. Treba odabrane proizvode osiguranja koji su pogodni za prodaju putem

interneta predstaviti je potencijalnim klijentima na njima prepoznatljivom jeziku, na što jednostavniji način, kao i obezbediti stalnu komunikaciju, kako postojećim tako i potencijalnim. Zadobijanjem poverenja kupaca, prisustvom na internetu osiguravajuće društvo formiralo bi samoodrživi distributivni kanal svojih proizvoda, a snižavanjem troškova ostvarilo konkurentsku prednost. Kao predlog za unapređenje eksternih distributivnih kanala prodaje osiguranja i mogućnost pristupa većem broju osiguranika jeste bankoosiguranje (Božović, Saračević i Milošević, 2014,114). Radi se o objedinjenoj ponuda bankarskih i osiguravajućih usluga. Direktno koristi bankoosiguranja ispoljavaju se kroz nivo prihoda i troškova, a indirektno koristi odnose se na potpunije zadovoljenje potreba kupaca (Božović, 2016, 13).

Kako bi osigurale opstanak na finansijskom tržištu osiguravajuće kompanije treba da razmišljaju u smislu revolucije, ne evolucije svog poslovanja. Ono što će definisati uspeh osiguravajućih kuća biće brzina kojom će sprovesti ove promene. Država kojoj je cilj da obezbedi brži razvoj svoje industrije osiguranja kako bi otključala sve njene potencijale na stvaranju uslova za održivi ekonomski razvoj biće važan partner u stvaranju adekvatnog zakonodavnog i institucionalnog okvira za ovu promenu. Sa aspekta informacione tehnologije, neizostavno je pomenuti i izazove i pretnje koje donosi tzv. sajber kriminal kojem će osiguravajuća društva biti naročito podložna i koji zahteva potpunu reviziju postojećih IT i bezbednosnih rešenja. U Srbiji se plaćanje obično vrši pomoću platnih kartica, dok u svetu kao alternativno sredstvo plaćanja na internetu, postoji i E-cash. Da bi digitalni novac u potpunosti zaživeo neophodno je ostvariti bezbednost on-lajn transakcija. Da bi pridobili klijente osiguravajuće kompanije moraju da im predoče da koriste najsavremenije sigurnosne tehnologije na polju osiguranja transakcija i čuvanja ličnih podataka. Jedna od preporuka za osiguravajuće kompanije u Srbiji je da ispoštuju webmaster pravila i preporuke koje govore o pozicioniranju na Google pretraživaču i SEO optimizaciji i na taj način njihov web sajt biti indeksiran na pravi način i tako će se više posetilaca upoznati sa osiguravajućom kompanijom i njihovom on-line prodavnicom.

Reference

1. Božović, J. (2016). Priručnik ključnih pojmova u osiguranju, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Prištini, Kosovska Mitrovica.
2. Božović J. (2016). Regulatorna osiguranja u Republici Srbiji i usaglašavanje sa standardima EU, Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac. Dostupno na adresi: <http://www.ekfak.kg.ac.rs/images/Nir/InstitucionalnePromene/InstitucionalnePromene2016.pdf>
3. Božović J., Saračević, M. i Milošević, A. (2014). Insurance Distribution Channels in Serbia, *Ekonomika*, Vol 60, Issue 4, pp 105-116.
4. Bjelić, P. (2003). Mobilni telefon kao kanal elektronskog poslovanja, *Ekonomski anali*, 151-2/2003.
5. Cracknell, D. (2004). Electronic banking for the poor-panacea, potential and pitfalls *Small Enterprise Development*, 15(4), 8.
6. Forman, Ch. i Gron, A. (2011). Vertical Integration and Information Technology Investment in the Insurance Industry, *The Journal of Law, Economics, and Organization*, Volume 27 (1), 180–218.
7. Franzis, P. J. (2000). The Use of the Internet and Electronic Commerce with the Property and Casualty Insurance Industry, *53 CPCU Journal*, 90–101.
8. Gardašanić G. (2001). Prodaja osiguranja putem Interneta i organizacija zaštite Interneta, *Svijet osiguranja*, IV(5).
9. <https://www.autobytel.com/>, poseta sajtu 10.01.2019.
10. <https://www.aig.com/>, poseta sajtu 10.01.2019.
11. <http://www.catex.com/>, poseta sajtu 10.01.2019.
12. <https://ec.europa.eu/eurostat/>, poseta sajtu 20.01.2019.
13. <https://www.dunav.com/>, poseta sajtu 09.01.2019.
14. <https://www.groupe-apicil.com/apicil-assurances/>, poseta sajtu 08.01.2019.
15. https://www.general.rs/web_osiguranje.1153.html, poseta sajtu 01.2019.
16. https://www.capgemini.com/no-no/resources/world_payments_report_2008/, poseta sajtu 21.01.2019.
17. <http://www.osigurajtese.rs/>, poseta sajtu 18.01.2019.
18. <https://www.osiguranik.com/>, poseta sajtu 29.01.2019.
19. <http://www.osiguranjeonline.com/>, poseta sajtu 17.01.2019.

20. <http://www.healthaxis.com/>, poseta sajtu 17.01.2019.
21. <https://www.itu.in/>, poseta sajtu 20.01.2019.
22. <https://www.kamatica.com/>, poseta sajtu 20.01.2019.
23. <https://www.mercuryinsurance.com/>, poseta sajtu 22.01.2019.
24. <https://www.nbs.rs/>, poseta sajtu 24.01.2019.
25. <https://www.rbs.com/rbs/our-brands/royal-bank-of-scotland.html/>, poseta sajtu 25.01.2019.
26. <http://www.stat.gov.rs/publikacije/>, poseta sajtu 25.01.2019.
27. <https://www.tcs.com/>, poseta sajtu 27.01.2019.
28. <https://www.uniqa.rs/>, poseta sajtu 27.01.2019.
29. Meshkat, L. (2012). Electronic Insurance and its application in e-commerce, *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research In Business*, 4 (8). Dostupno na adresi: <http://journal-archives26.webs.com/640-647.pdf>
30. Mirković, V. (2012). Upotreba web sajtova u marketinške i distributivne svrhe od strane osiguravajućih kompanija u svijetu i kod nas, *Ekonomski fakultet u Brčkom, Univerzitet u Istočnom Sarajevu*.
31. Kevin C, Steven A. T. i Goodwin S. (2004) Understanding Insurance Salesperson Internet Information Management Intentions: A Test of Competing Models, *Journal of Insurance Issues*, 27(1), 22-40.
32. Lusoli, W. i Miltgen, C. (2009). Young people and emerging digital services: An exploratory survey on motivations, perceptions and acceptance of risks (No. JRC50089). Institute for Prospective and Technological Studies, Joint Research Centre.
33. Smiljanić, I. (2014), Korišćenje informacionih tehnologija u osiguranju u Srbiji, *Međunarodna naučna konferencija Univerziteta Singidunum, SINTEZA*.
34. Sripalawat, J., Thongmak, M. i Ngramyarn, A. (2011). M-banking in metropolitan Bangkok and a comparison with other countries. *The Journal of Computer Information Systems*, 51(3), 67.
35. Triplett, E. J. i Bosworth P. B. (2002). Baumol's Disease Has Been Cured: IT and Multifactor Productivity in U.S. Services Industries, Working Paper, The Brookings Institution.

INFORMATION TECHNOLOGY APPLYING IN INSURANCE AS A FACTOR OF COMPETITIVE ADVANTAGE

This Work's purpose is to research the applying of IT in insurance companies. Traditionally organised insurance company is forced to evolve into modern organised one. The Technology development and it's practical use change the ambiance in which insurance companies operate to a considerable extent, as well as the forms of their activities. By research it is tried to prove the fact that the development of more sophisticated telecommunication equipment changes the way of product and service distribution in insurance companies. This work increases the existing researches about the technology applying in insurance and formulates practical proposals for competition advantage achievement. The structure of work titled IT applying in insurance as a factor of competition advantage, except the introduction and conclusion, consists of two thematic units. In the first part of the work the development and applying of modern technology is considered. The attention is sent to models and risks of IT applying in insurance. The second part of the works points to IT applying of insurance companies in Serbia. Finally, in conclusion the research results have been summarized for IT applying improvement, as a factor of competition advantage in insurance service.

Keywords: Insurance companies, IT technology, insurance premium

IMPLEMENTACIJA BAZEL III REGULATIVE MEĐUNARODNOG BANKARSTVA U REPUBLICI SRBIJI

Aleksandra Pešterac*

Operativno okruženje bankarskog sektora u poslednjih nekoliko decenija ubrzano se menja pod uticajem ekonomskih i političkih događaja na svetskoj sceni. Globalna finansijska kriza iz 2008. godine ukazala je na potrebu za koordiniranom primenom međunarodnih regulatornih standarda u bankarskom poslovanju. Set pravila, čiji je primarni cilj jačanje finansijskog kapaciteta banaka, definisan je u okviru Bazelskih sporazuma. Predmet ovog rada odnosi se na analizu sporazuma Bazel III, koji u poređenju sa prethodnim sporazumima (Bazel I i Bazel II) predstavlja dopunjeni paket mera za pojačan nadzor nad bankama. Osnovni cilj rada je utvrđivanje stepena ispunjenosti i efekata primene ovih mera u bankarskom sektoru Republike Srbije. Shodno tome, u radu će biti primenjena SWOT analiza Bazel III sporazuma na osnovu podataka bankarskih sistema zemalja koje su usvojile ove standarde. Isticanjem ključnih prednosti i izazova primene sporazuma Bazel III u praksi, rad pruža odgovarajući doprinos nacionalnim regulatornim organima u usklađivanju zakonskih okvira sa merama propisanim sporazumom.

Ključne reči: međunarodno bankarstvo, Bazel III, regulativa, adekvatnost kapitala, Srbija

Uvod

U proteklih nekoliko decenija pod uticajem razvoja računarske tehnike i tehnologije, bankarski sektori širom sveta pretrpeli su brojne promene. Značaj koji ovaj sektor ima po stabilnost i razvoj više se ne meri u nacionalnim, već u međunarodnim okvirima. Sa internacionalizacijom bankarskog poslovanja, na površinu su isplivale i velike regulatorne razlike unutar regiona i samih zemalja. U cilju usaglašavanja ovih razlika, kao i smanjenja rizika bankarskog poslovanja, komercijalne banke su pristupile harmonizaciji regulative u

* Ekonomski fakultet Univerzitet u Kragujevcu, apesterac@kg.ac.rs

međunarodnim okvirima. Glavnu ulogu u ovom domenu ima Bazelski komitet za bankarsku superviziju, koji je u sklopu međunarodnog sporazuma propisao određene standarde bankarskog poslovanja sa ciljem da zaštiti i obezbedi stabilnost globalnog bankarskog sistema.

Standardi definisani prvim i drugim Bazel sporazumom odnose na uspostavljanje i superviziju jedinstvenih zahteva koji treba da ojačaju finansijski kapacitet banaka kako bi se lakše izborile sa potencijalnim krizama. Ipak, sa nastankom svetske ekonomske krize 2008. godine otkrivene su brojne slabosti Bazel II sporazuma. Kako bi se otklonili propusti u međunarodnoj regulativi koji su obelodanjeni sa krizom, Bazelski komitet je predložio revidirani okvir sporazuma sa nizom reformi osmišljenih tako da znatno povećavaju otpornost banaka na finansijske šokove koji se javljaju u privredi.

Shodno navedenom, u radu će biti predstavljeni efekti primene Bazel III sporazuma u bankarskom sektoru Republike Srbije. Osnovni cilj rada je da se kroz analizu bankarskih sistema zemalja koje su usvojile ove standarde utvrde ključne prednosti i izazovi koje implementacija ovog sporazuma sa sobom nosi. Poseban akcenat u radu je stavljen na međunarodni aspekt bankarske regulative, pri čemu se polazi od pretpostavke da primena međunarodne bankarske regulative pozitivno utiče na stabilnost bankarskog sistema jedne nacionalne ekonomije. Rezultati pružaju uvid u moguće efekte reformskog paketa mera za pojačan nadzor nad bankama, i kao takvi mogu biti korisni nacionalnim regulatornim organima i široj naučnoj oblasti koja se bavi istraživanjem ove teme.

Pored uvodnih i zaključnih razmatranja, rad je strukturiran u četiri celine. U okviru prve celine prikazan je značaj koji međunarodna bankarska regulativa ima u savremenom poslovnom okruženju. Druga celina obuhvata saznanja o osnovnim odredbama standarda Bazel III sporazuma. Takođe, u okviru iste celine prikazane su koristi, troškovi, pretnje i slabosti sa kojima se jedna nacionalna ekonomija suočava prilikom implementacije postavljenih zahteva. Na primeru zemlja koje su usvojile propisane standarde, u trećoj celini je dat prikaz ključnih ishoda i izazova implementacije sporazuma Bazel III u praksi. Poslednja, četvrta, celina pruža uvid u stepena ispunjenosti i efekte primene ovih mera u bankarskom sektoru Republike Srbije.

Međunarodne regulatorne promene u savremenom bankarskom okruženju

Stabilan i zdrav bankarski sistem preduslov je nesmetanom funkcionisanju tržišnih privreda. Razvoj informacionih tehnologija i globalizacija tržišta učinili su da dođe do transformacije koncepta bankarskog poslovanja. Širenje banaka u druge oblasti finansijskih usluga, konsolidacija i koncentracija (naročito u razvijenim ekonomijama), povećana uloga stranih banaka, samo se neke od odlika koje pružaju detaljniji opis slike savremenog bankarskog okruženja. U uslovima porasta međunarodne aktivnosti bankarskog sektora, nametnulo se pitanje nadležnosti njihovog regulisanja.

Formiranje adekvatnog regulatornog okvira u savremenom okruženju treba da osigura poverenje javnosti u bankarski sistem čime bi se obezbedila optimalna i efikasna alokacija resursa koja dalje vodi privrednom rastu i razvoju. Regulacija banaka sastoji se u uspostavljanju određenih pravila koja se odnose pre svega na minimiziranje bankarskih rizika i očuvanje solventnosti banaka (Ćirović, 2008, 387). Najčešće se ove mere odnose na: osiguranja depozita, izdvajanje obaveznih rezervi, nivo kapitala banke i rizičnost plasmana, kao i nadzor nad poslovanjem banaka (Kovačević, 2016, 536). Pored toga, regulatorne norme treba da doprinesu uklanjanju tržišnih nesavršenosti koje umanjuju efikasnost poslovanja tržišnih učesnika. Asimetričnost informacija, kao jedna od nesavršenosti funkcionisanja finansijskih tržišta može dovesti do pogrešne selekcije kreditnih zahteva usled otežane procene rizika i prinosa konkretnih projekata, dok se namerno preuzimanje visokih rizika pojavljuje kao rezultat moralnog hazarda (Jakšić, 2016, 35).

Sagledavajući značaj izazova sa kojima je poslovanje banaka u savremenom okruženju suočeno, guverneri centralnih banaka 11 industrijski razvijenih zemalja su 1974. godine osnovali Bazelski komitet za bankarsku superviziju. Zadatak ovog komiteta odnosio se na formulisanje standarda bankarske supervizije, kako bi se unapredila koordinacija nadzora koju sprovode nacionalne vlasti u domenu međunarodnog bankarskog poslovanja. Od njihovog usvajanja do danas, osnovni cilj je ostao isti – postići finansijsku stabilnost kroz jačanje regulative bankarskog sektora i unapređeni kvalitet nadzora širom sveta (BCBS, 2017, 1).

Bazel III sporazum: makroekonomske koristi i troškovi

U jeku finansijskih previranja i nemogućnosti Bazel II sporazuma da reši rizike sa kojima se banke suočavaju, Bazelski komitet 2010. godine propisuje niz novih mera u obliku Bazel III sporazuma. Glavni cilj ovog sporazuma bio je da poboljša sposobnost bankarskog sektora da apsorbuje šokove koji proizilaze iz finansijskih i ekonomskih kriza, čime se smanjuje rizik prelivanja krize na ostale sektore realne ekonomije (Brasliš & Arefjevs, 2014, 987).

U reformskom paketu Bazel III sporazuma, unapređenja u odnosu na prethodne sporazume (Bazel I i Bazel II) pokrivala su sledeće četiri oblasti: nivo i kvalitet bankarskog kapitala, standarde likvidnosti, odredbe rezervisanja sredstava, kao i uvođenje leveridž racija prilikom utvrđivanja izloženosti banke (Jayadev, 2013, 116). Zahtev za minimalnim ukupnim kapitalom se nije promenio i iznosi 8% riziko – ponderisane aktive, dok je do promena došlo u strukturi primarnog kapitala (akcionarski kapital i zadržani profiti), koji je povećan na 6% ukupne riziko - ponderisane aktive (BCBS, 2011). Prvi put se u okviru Bazelskih sporazuma pojavljuju i standardi likvidnosti koji treba da obezbede otpornost banaka na kratkoročne probleme likvidnosti. Racio pokrića likvidnosti kao odnos visoko likvidne aktive i ukupnih neto gotovinskih odliva mora biti viši ili jednak 100%, dok racio stabilnog neto finansiranja kao odnos između raspoloživog i potrebnog iznosa sredstava za stabilno finansiranje, takođe treba biti viši od 100%.

Pored ovih, Bazel III je uveo još dve nove kategorije - zaštitne i kontraciklične kapitalne amortizere. Smisao uvođenja zaštitnog kapitalnog amortizera jeste stvaranje rezervi u fazi ekspanzije, koje se mogu iskoristiti za apsorpciju gubitaka tokom finansijskih i ekonomskih stresnih perioda, bez posledica po zahtevanu minimalnu stopu kapitala (Todorović, Jakšić, & Tomić, 2016, 322). Do formiranja kontracikličnih amortizera dolazi ukoliko nacionalne regulatorne vlasti utvrde da period visokih kreditnih zahteva može dovesti do sistemskog rizika. U suprotnom, ovakvi kapitalni zahtevi nisu neophodni. Pored napred pomenutih mera, Bazel III sporazum uvodi i izračunavanje leveridž racija kako bi se obezbedila adekvatna zaštita od prekomernog povećanja zaduženosti kroz vanbilansne stavke.

Tabela 1 SWOT analiza Bazel III sporazuma

Koristi	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Poboljšani kvalitet kapitala; ▪ Obezbeđenje održive kapitalne osnove kroz uvođenje zaštitnih i kontracikličnih mera; ▪ Optimizacija zaduživanja uspostavljanjem leveridž racija; ▪ Otvorenost tržišta; ▪ Likvidno poslovanje u dugom roku uz pomoć globalnih standarda likvidnosti; ▪ Veća pokrivenost rizikom kroz uvođenje strožih zahteva u oblasti sekjuritizacije i kreditnog rejtinga. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Složeniji proračuni riziko – ponderisane aktive u odnosu na prethodne sporazume; ▪ Veliki obim podataka koji se obrađuje; ▪ Nedostatak fleksibilnosti postojećih informacionih sistema; ▪ Pitanje privatnosti i bezbednosti dostavljenih podataka; ▪ Visoki troškovi; ▪ Pronalazak i zadržavanje stručnog osoblja.
Šanse	Pretnje
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Smanjeno učešće spoljnih agencija za kreditni rejting; ▪ Ojačane kapitalne osnove i propisi o likvidnosti mogu doprineti izgradnji stabilnog i otpornog bankarskog sistema; ▪ Stabilniji bankarski sektor razvija sposobnost apsorpcije ekonomskih i finansijskih poremećaja u privredi; ▪ Sigurnije bankarsko poslovanje pruža mogućnost plasiranja sredstva i prikupljanja kapitala na tržištu uz povoljnije kamatne stope; ▪ Smanjena verovatnoća nastanka bankarskih kriza adekvatnim upravljanjem rizikom; ▪ Povećani broj integracija i akvizicija u bankarskom sektoru. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Dominacija velikih bankarskih institucija; ▪ Ograničenje rasta i ekonomije obima; ▪ Smanjeni kreditni potencijal banaka usled značajnog povećanja kapitala i standarda likvidnosti; ▪ Poteškoće za slabije banke da povećaju kapital tokom nepovoljnih privrednih kretanja; ▪ Značajan pritisak na profitabilnost i prinos na kapital; ▪ Smanjeno interesovanje investitora za banke.

Izvor: Autor, prema Kapoor, S., & Kaur, M. 2017. Basel III Norms: A SWOT and TOWS Approach

U cilju bolje spoznaje Bazel III sporazuma u međunarodnim okvirima, u Tabeli 1 prikazana je detaljna analiza koristi i slabosti koje za jednu nacionalnu ekonomiju ima primena ovog sporazuma. Takođe, u tabeli su navedene i šanse i pretnje koje prate primenu međunarodnih regulatornih mera.

Ekonomske pogodnosti za nacionalnu ekonomiju, čiji nacionalni regulatori propisuju standarde Bazel III sporazuma, ogledaju se u činjenici da ojačane kapitalne osnove i likvidno poslovanje bankarski sistem čine snažnijim i otpornijim na krize koje mogu dovesti do velikih gubitaka u bruto domaćem proizvodu zemlje. U okviru svog istraživanja, Barrell, Davis, Fic, Kirby, & Liadze (2009) su utvrdili da povećanje kapitala i likvidnosti u britanskim bankama za 1% smanjuje verovatnoću nastanka krize za više od 6%. U literaturi se najčešće koristi od primene ove regulative mere iznosom BDP-a koji država može izgubiti u slučaju nastanka krize, koja je mogla biti izbegnuta implementacijom propisanih mera (Yan, Hall, & Turner, 2012, 73). Adekvatno sprovođenje Bazel III sporazuma omogućiti će formiranje zdravijeg, efikasnijeg i produktivnijeg bankarskog sistema. Uz odgovarajuće upravljanje rizikom koje propisuju ovi standardi, banke na lakši način mogu pristupiti sredstvima na tržištu dok, s druge strane, smanjeno učešće spoljnih agencija za kreditni rejting doprinosi uštedi u troškovima. Pridržavanje Bazel III sporazuma, takođe, pruža šansu velikim, međunarodnim, bankama da preuzmu banke koje svojim neefikasnim poslovanjem narušavaju stabilnost bankarskog sistema jedne zemlje. Jones & Zeitz (2017) ističu da dokle god su na domaćem tržištu aktivne međunarodne banke, i dok postoje domaće banke čije poslovanje ima internacionalni karakter, u interesu država koja želi da izgradi stabilan i jak finansijski sistem je da nastavi sa primenom Bazelskih sporazuma.

Najveći deo ekonomskih troškova implementacije Bazel III sporazuma vezuje se za tržište bankarskih kredita (Yan, Hall, & Turner, 2012, 75). Ispunjavanjem strožih zahteva po pitanju adekvatnosti kapitala i standarda likvidnosti, regulatorne mere utiču na rast troškova bankarskog posredovanja. Naime, banke su prinuđene da povećaju kamatne stope kako bi nadoknadile troškove držanja većeg kapitala i likvidnosti, što dovodi do smanjenog obima investicija u privredi. Pored visokih troškova držanja kapitala, javljaju se i troškovi obrade velikog

obima podataka, kao i zapošljavanje stručnog osoblja koje će biti angažovano na poslovima vezanim za ispunjavanje mera propisanih sporazumom. Stroži zahtevi izveštavanja uz nedovoljno razvijenu IT infrastrukturu, sa sobom povlače pitanje bezbednosti i privatnosti dostavljenih podataka. Ovakva vrsta izazova je manje svojstvena velikim bankarskim institucijama, s obzirom da im dobro razvijena infrastruktura omogućava da na lakši način ispune sve zahteve sporazuma i tako preuzmu dominaciju na finansijskom tržištu.

Kao što se može uočiti iz SWOT analize, međunarodna regulatorna reforma u bankarskom poslovanju naišla je na različite reakcije javnosti. S jedne strane, kreatori Bazel III sporazuma su imali za cilj uvođenje jedinstvenih međunarodnih mera koje bi omogućile izgradnju stabilnog i zdravog bankarskog sistema širom sveta, i tako sprečile nastanak nekih budućih ekonomskih krahova. Bankari, s druge strane, su izražavali strah da će primenjene mere dovesti do porasta kamatnih stopa, što će dalje usloviti smanjeno kreditiranje i usporiti ekonomski oporavak. Uprkos protivrečnim stavovima, ključna poruka koju šalje veći broj autora koji se bavio ovom temom (Abou-El-Sood, 2016; Roulet, 2018; Mohanty, Akhigbe, Basheikh, & Khan, 2018) jeste da su regulatorne mere neophodne, ali da uspostavljanje uniformnih mera koje podjednako pogađaju banke različitih karakteristika, koje posluju u različitim privrednim okruženjima, ne može biti efikasno u snižavanju globalnog nivoa bankarskog rizika.

Ishodi i izazovi primene Bazel III sporazuma u državama širom sveta

Različit stepen primene Bazelskih sporazuma u bankarskim sistemima zemalja širom sveta ukazuje na međunarodni značaj ovih regulatornih mera. Nakon suočavanja sa svetskom ekonomskom krizom, nacionalni regulatori u oblasti bankarskog poslovanja stavljeni su pred veliki izazov. Naime, propisani zahtevi za kapitalom nastojali su da obezbede tri potencijalno konfliktne cilje: stabilnost bankarskog sektora, konkurentnost nacionalnih banaka i kratkoročni do srednjoročni privredni rast. Istraživanje Jones & Zeitz (2017) je pokazalo da je implementacija Bazel II i III sporazuma slabija i u velikoj meri selektivna kod većine zemalja van Bazelskog komiteta za bankarsku superviziju. Razlozi za takvo stanje mogu se tražiti u razilaženjima

država kada je reč o politici koja se primenjuje u poslovanju bankarskog sektora, različitim kapacitetima nadležnosti, drugačije definisanim zakonskim okvirom regulatornog pristupa, kao i različitostima u pogledu stepena razvijenosti finansijskog tržišta.

Pokazalo se da je implementacija sporazuma složena posebno za zemlje u razvoju, kako zbog nedostataka u infrastrukturi finansijskog tržišta i plitkog tržišta kapitala, tako i zbog kompleksnosti samih standarda. Prilikom primene Bazel III sporazuma u ekonomijama u razvoju preporuka Bazelskog komiteta (BCBS, 2014) nacionalnim regulatorima je da se najpre utvrdi: a) struktura finansijskog sistema; b) adekvatnost resursa za nadzor i v) potreba za intenziviranjem razmene informacija u međunarodnoj saradnji, kako bi se izbegle potencijalne protivrečnosti u nacionalnoj regulativi. Veliki broj zemalja u razvoju, usled različitih karakteristika koje poseduju njihovi finansijski sektori, usvaja fazni pristup u primeni standarda, čime uspeva da održi vlastite nacionalne interese (FSB, 2013, 5).

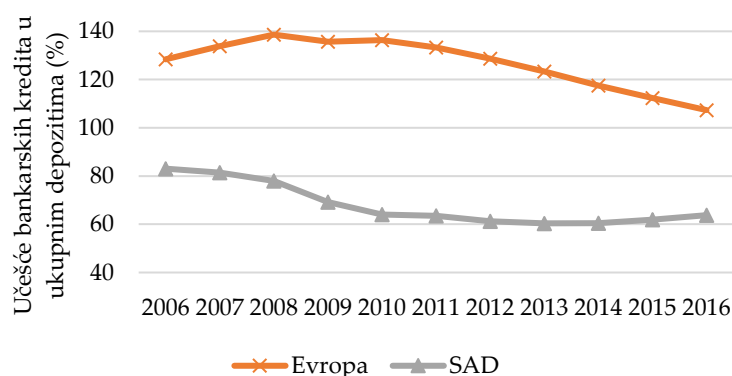
Bazelski standardi primarno su kreirani kako bi stabilizovali poslovanje međunarodno aktivnih banka, te stoga i ne iznenađuje činjenica da mere obuhvaćene ovim sporazumom najbolje rezultate ostvaruju u nacionalnim ekonomijama sa razvijenim finansijskim tržištem (Chalermchatvichien, Jumreornvong, & Jiraporn, 2014; Howarth, & Quaglia, 2016; Jones & Zeitz, 2017). Rezultati istraživanja sa finansijskog tržišta SAD-a, sprovedeni od strane Naceur, Marton, & Roulet (2018) pokazuju da je primena strožih kapitalnih standarda koji su doveli do kvalitetnije kapitalizacije američkih banaka u post kriznom periodu nakon 2008. godine podstakla i ohrabrila porast bankarskog kreditiranja privrede. Dobro kapitalizovane banke se suočavaju sa manjim pritiskom čak i nakon značajnog smanjenja njihovog primarnog kapitala, dok s druge strane, istraživanje Abou-El-Sood (2016) na bazi uzorka od 560 američkih bankarskih holding kompanija ističe da je stepen povezanosti primarnog bankarskog kapitala i bankarskog neuspeha izraženiji u bankama kod kojih je iznos primarnog kapitala u malom procentu prekoračio zahtevani minimum.

Na Slici 1 prikazan je trend kretanja bankarskih kredita kao učešća u ukupnim bankarskim depozitima. U godinama nakon izbijanja svetske ekonomske krize, kreditna aktivnost je smanjena kako u Americi, tako i u Evropi. Međutim, sa početkom primene Bazel III sporazuma 2010. godine primetan je određeni porast bankarskog

kreditiranja u SAD-u. S obzirom da je nesigurnost u funkcionisanje bankarskog sistema i dalje prisutna, ne može se očekivati da postignuti efekti odgovaraju iznosu kreditne aktivnosti pre nastanka krize, ali je najbitnije da je određeni pomak načinjen i negativni trend kretanja prekinut.

U poređenju sa SAD-om, u Evropi nije ostvaren efekat na rast komercijalnih bankarskih kredita sa uvođenjem reformisanih kapitalnih standarda. Uzimajući u obzir različitost nacionalnih ekonomija u Evropi, u odnosu na SAD, ovde se javljaju divergentne preferencije prema standardima kojima se reguliše bankarski sektor. U radu Howarth, & Quaglia (2016) istraživani su efekti primene Bazel III sporazuma u zemljama sa najrazvijenijim finansijskim sistemom na evropskom tlu - Nemačkoj, Velikoj Britaniji i Francuskoj. Države čiji bankarski sektor nalikuje nemačkom u kome postoji čvrsta povezanost banaka i industrijskog sektora, iskazuju veću bojznost da će stroža kapitalna regulativa banaka smanjiti kreditiranje privrede što će se dalje negativno odraziti na privredni rast. S druge strane, u državama poput Velike Britanije i SAD-a, u okviru čijih sistema postoji manja povezanost banka sa industrijskim sektorom, primena standarda propisanih Bazel III sporazumom ne utiče na zabrinutost nacionalnih regulatora po pitanju stabilnosti privrednih kretanja. U prilog tome svedoči i istraživanje Yan, Hall, & Turner (2012) čiji rezultati potvrđuju da će kvalitativni i kvantitativni rast kapitalne osnove banaka u Velikoj Britaniji povećati finansijsku stabilnost i sprečiti nastanak ekonomskih kriza.

Države članice Bazelskog komiteta bile su u obavezi da uvrste Bazel III standarde u nacionalno zakonodavstvo pre početka njihove zvanične primene. Iako nijedna od zemalja Bliskog Istoka nije članica Komiteta, ovaj region beleži najveći broj država koje su usvojile Bazel III sporazume (Jones & Zeitz, 2017, 93). Doslednost u primeni mera propisanih sporazumom je još jedna od karakteristika država Bliskog Istoka i istočne Azije. U radu Chalermchatvichien, Jumreornvong, & Jiraporn (2014), su hipotetički primenjeni zahtevi Bazel III sporazuma za vremenski period pre i nakon nastanka svetske ekonomske krize (2005-2009. godine), na grupi zemalja koje se nalaze u istočnom delu azijskog kontinenta. Rezultati istraživanja su pružili uvid u moguće efekte primene sporazuma, sugerisanjem da povećanje kapitala za jednu standardu devijaciju umanjuje nastanak rizika u banci za 5,37%.

Slika 1 Kreditna aktivnost Evrope i SAD-a

Izvor: The World Bank. Financial development database

Azijska finansijska kriza je ukazala na potrebu za reformisanjem bankarskog sektora. Na samom početku je primena Bazel sporazuma u Kini naišla na otpor od strane snažnih frakcijskih elementa unutar partijskog-državnog aparata koji su imali koristi od političke usmerenosti raspodele kredita. Kasnije su se kineske banke u državnom vlasništvu zalagale za primenu Bazelskih sporazuma jer im je to omogućilo privlačenje stranih investitora, poboljšanje kreditnog rejtinga i proširenje inostrane aktivnosti. Jiang, Liu, & Molyneux (2018) ističu da u poređenju sa bankama u privatnom vlasništvu, banke u državnom vlasništvu postavljaju kapitalne standarde na višem nivou i ostvaruju brže prilagođavanje novonastalim zahtevima. U prednosti su takođe i banke u javnom sektoru Indije jer poseduju garancije vlade da će im pomoći sa dodatnim iznosima kapitala kako bi ispunili obavezne pokazatelje adekvatnosti kapitala (Jayadev, 2013).

Implementacija Bazel III sporazuma u Srbiji

Privrede sa jakim osloncem na bankarski sektor, kao što je to slučaj u Republici Srbiji na raspolaganju moraju imati adekvatno dizajniran regulatorni okvir kako bi se izbeglo nepoverenje građana u bankarski sistem, zajedno sa posledicama koje širenje bankarske panike može imati na čitavu ekonomiju. Uzroci nastanka bankarske krize 2008. godine, koja se veoma brzo proširila i dobila razmere najpre finansijske,

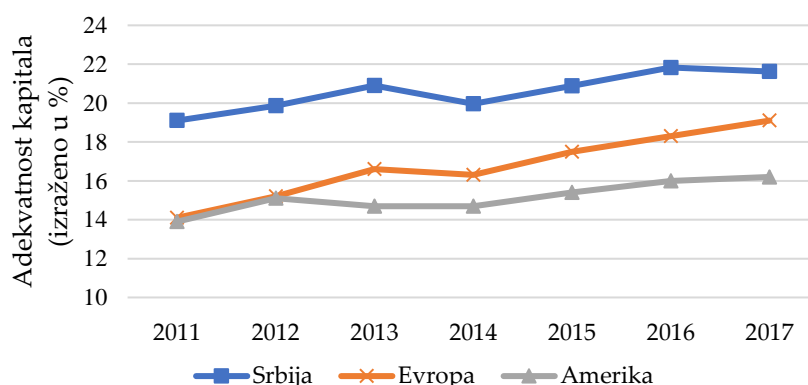
a zatim i svetske ekonomske krize, ukazali su na slabosti postojeće međunarodne bankarske regulacije. Posledice svetske ekonomske krize nisu zaobišle ni bankarski sektor Republike Srbije. Primena Bazel II sporazuma nije bila dovoljna da spreči efekat preliivanja krize iz drugih zemalja. Kraj 2008. godine bankarski sektor Republike Srbije je dočeka sa gubitkom u osam banaka, dok je nivo nenaplaćenih potraživanja u sektoru stanovništva i sektoru pravnih lica porastao respektivno za 1,5% i 6,3% (Brničanin, Pavlović & Gligorijević, 2016, 594). Domaće banke bile su suočene sa izazovima u oblasti razvoja informacione platforme bankarskog sistema, kao i izazovima u oblasti upravljanja, gde je primetan bio izostanak efikasnih i kvalitetnih menadžerskih timova. Kako bi očuvala stabilnost bankarskog sistema, Narodna banke Srbije je u više navrata donosila kontarciklične mere, čije je efikasno sprovođenje omogućilo postojanje velikih rezervi akumuliranih tokom pretkriznog perioda (NBS, 2013, 2).

Nakon identifikovanja slabosti finansijskih sistema došlo je do unapređenja i izmena međunarodnih standarda i propisa koji su rezultirali nastankom Bazel III sporazuma. Narodna banka Srbije se obavezala da će kroz fazni pristup - priprema, procene efekata i izrade propisa, do kraja 2015. godine ovi standardi i zvanično biti usklađeni sa pravnim okvirom Republike Srbije. Imajući u vidu specifičnosti domaćih propisa i tržišta, faza u kojoj je došlo do procenjivanja efekata primene standarda Bazel III sporazuma bila je od izuzetnog značaja. Kvantitativne studije slučaja (NBS, 2015a; NBS, 2015b) sprovedene od strane Narodne banke Srbije potvrdile su da banke mogu da zadovolje nove minimalne kapitalne zahteve, kao i zahteve u pogledu pokazatelja pokrića likvidnosti, s obzirom da je bankarski sektor već u tom trenutku bio i visoko kapitalizovan i zadovoljavajuće likvidan.

I pored svega toga, zadatak nacionalnih regulatora u posebnoj meri je bio složen usled istaknutih zahteva da se poveća otpornost finansijskog sistema na nastanak neočekivanih događaja. U tu svrhu, prema međunarodnoj regulativi Bazelskih sporazuma predviđena je primena stres testova za identifikovanje budućih tržišnih promena koje mogu imati nepovoljne efekte na kreditnu izloženost banke. Dobijeni rezultati primenjenih stres testova su pokazali da banke u Republici Srbiji imaju adekvatnu kapitalnu osnovu, kao i da njihovo poslovanje ne može u značajnoj meri biti urušeno u slučaju da nastupi najgori mogući

scenariu u vidu finansijskog šoka (Mirković, 2014, 108). Iako postoji visoka adekvatnost kapitala bankarskog sektora, trend daljeg kretanja zavisice prvenstveno od priliva ili povlačenja stranog kapitala, s obzirom da bankarski sektor Srbije karakteriše visoko učešće inostranih banaka u ukupnom kapitalu (Milić, Milošević & Ercegovac, 2014, 232). Rezultati istraživanja Milojević & Dimitrijević (2013) pokazuju da u kratkom roku (oko 4 godine) implementacija sporazuma dovodi do stabilnosti finansijskog sistema Republike Srbije i obezbeđuje privredni rast od 0,36%, dok se povoljniji rezultati očekuju u dugom roku sa povećanjem od 0,72%.

Kretanje racija adekvatnosti kapitala u bankarskom sistemu Republike Srbije godinama unazad premašuje nivo koji propisuje Bazelski sporazum. Podaci sa Grafikona 2 pokazuju da čak u godinama koje su prethodile zvaničnoj implementaciji strožih zahteva za kapitalom (2011. i 2012.) visoki iznosi kapitalne osnove nisu izostajali. Na Slici 2 pored Republike Srbije prikazano je i kretanje kapitala na evropskom i američkom kontinentu, izraženo u procentu od riziko-ponderisane aktive.

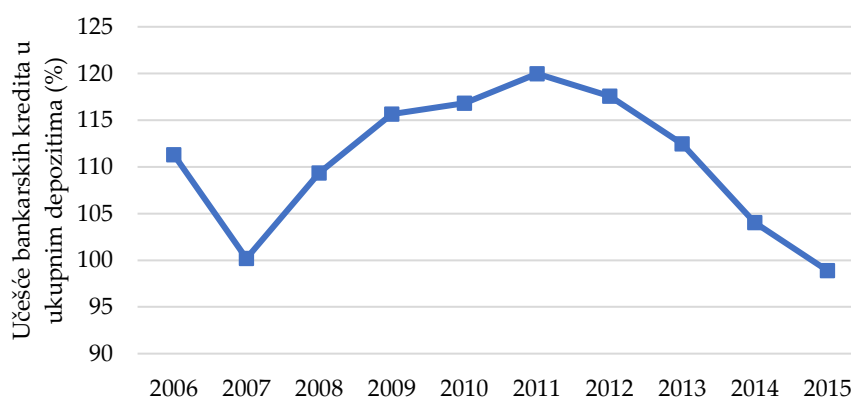

Slika 2 Kapitalni zahtevi Bazel III sporazuma

Izvor: autor, prema NBS (2011; 2012; 2013; 2014; 2015; 2016; 2018) i BCBS (2018)

Bankarski sektor Republike Srbije je adekvatno kapitalizovan sa aspekta ostvarenog nivoa pokazatelja zahtevanog kapitala. Prema izveštaju Narodne banke Srbije iz pretposlednjeg kvartala 2018. godine (NBS, 2018, 34), pored kvantitativnog ostvaren je i visok nivo

kvalitativnog aspekta regulatornog kapitala. Posmatrajući niže vrednosti adekvatnosti kapitala u Evropi i Americi, postavlja se pitanje zašto se banke u Srbiji, pored kapitalnih rezervi koje prelaze propisane zahteve, ne odlučuju da plasiraju svoja sredstva privredi.

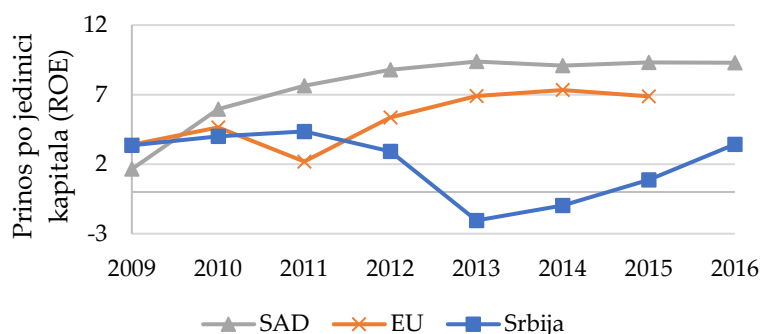

Slika 3 Kreditna aktivnost Republike Srbije

Izvor: The World Bank. Financial development database

Postoje dokazi da je smanjeno bankarsko kreditiranje bliže povezano sa promenama u regulaciji i monetarnoj politici nego što je to slučaj sa promenama u ekonomskoj aktivnosti (Hogan, 2019, 1). Naime, poljuljano poverenje tokom krize usporilo je rast kamatnih stopa na depozite, čime je smanjen ukupan iznos prikupljenih finansijskih sredstava. Zajedno sa padom privrednog kretanja i zaposlenosti, ovi faktori su doveli do smanjene tražnje za kreditima u kriznom periodu. Međutim, smanjeno kreditiranje se nastavilo i u godinama posle krize kada je počela da se javlja povećana tražnja za kreditima. Jedan od razloga nastanka takve situacije je neizvesnost u pogledu budućnosti. Usled bojazni od nastupanja nekog novog ekonomskog šoka, menadžeri banaka nisu bili spremni da povećaju kreditiranje privrede i tako odgovore na povećanu tražnju za kreditima. Hogan (2019) smatra da postoje i dva alternativna faktora koja su u korelaciji sa smanjenjem bankarskog kreditiranja: povećanje regulacije u bankarstvu i pojava viška rezervi u bankama. Sa Slike 3, na kojoj je prikazana kreditna aktivnost Republike Srbije, može se uočiti da kako je bankarska regulativa jačala tako je kreditiranje s druge strane opadalo.

U poređenju sa ostalim državama u Evropi kreditna aktivnost Republike Srbije je malo ispod proseka. Značajno povećanje kapitala i standarda likvidnosti odrazilo se na smanjenje kreditnog potencijala. Postoji zabrinutost da bi se sa uvođenje standarda ispoljilo značajan pritisak na profitabilnost i prinos na kapital. Stoga se na Slici 4 prikazuje kretanje prinosa na kapital u bankarskom sektoru SAD-a, Evropske unije i Srbije.

Slika 4 Profitabilnost bankarskih sektora SAD, Evrope i Srbije

Izvor: The World Bank. Financial development datebase

Za razliku od kreditne aktivnosti, profitabilnost bankarskog sektora Republike Srbije od primene Bazel III sporazuma 2013. godine u konstantnom je rastu. Isti slučaj zabeležen je i u bankarskim sistemima SAD-a i Evropske unije, s tim da je primena standarda Bazelskog komiteta u ovim zemljama otpočeta neku godinu pre implementacije u Srbiji. Profitabilnost bankarskog sistema predstavlja jedan od indikatora stabilnog poslovanja banaka u okviru jedne nacionalne ekonomiji.

Post krizni period je pokazao da većina banaka može lako prikupiti dodatni kapital potreban za usklađivanje sa Bazelom III i da one to čine uglavnom kroz zadržanu dobit (Majcher, 2015, 255). Prethodna analiza svedoči u prilog tome da Srbija nije imala problema sa ispunjavanjem zahteva adekvatnosti kapitala. Prema poslednjem dostupnom izveštaju Narodne banke Srbije iz 2018. godine (NBS, 2018), osnovni standardi Bazel III sporazuma su u potpunosti uključeni u regulatorni okvir poslovanja bankarskog sektora Republike Srbije i njihova implementacija ne odstupa od postavljenih normi.

Zaključak

Promene i izazovi poslovanja u savremenom okruženju ostavili su traga i na bankarski sektor. Uvođenje finansijskih inovacija, konsolidacija i koncentracija u bankarstvu, širenje poslovanja u ostale oblasti finansijskih usluga, samo su neke od novina sa kojima banke istupaju na globalnom finansijskom tržištu. Pored koristi koje se ne dovode u pitanje, novine u bankarskom poslovanju sa sobom nose i određeni rizik. Upravo su finansijske inovacije bile okidač za pokretanje svetske ekonomske krize 2008. godine. Sve veća međunarodna povezanost bankarskog sektora, dovela je do brzog širenja krize i preliivanja efekata na ostale sektore realne ekonomije. U takvim uslovima, pitanje uspostavljanja međunarodne regulative bilo je neizbežno. Novi, Bazel III sporazum, sadržao je precizno definisane standarde koji se odnose na podizanje kvaliteta i kvantiteta kapitalne osnove, bolju pokrivenost rizika, očuvanje kapitala uz pomoć zaštitnih i kontracikličnih amortizera, kao i mere zaštite od rizika likvidnosti bankarskog sistema.

Nesporno je da je primena strožih kapitalnih standarda dovela do kvalitetnije kapitalizacije bankarskih sistema širom sveta. Međutim, u radu je prikazano da su različiti privredni sistemi ispoljili i različite reakcije kada je u pitanju kreditna aktivnost banaka. Dok su reformisane mere Bazel sporazuma u bankarskim sistemima u Americi i državama istočnog dela azijskog kontinenta podstakle i ohrabrile bankarsko kreditiranje privrede, dotle je u Evropi ovaj vid podsticaja izostao. Pri tome, potrebno je imati u vidu da na evropskom tlu postoji visok stepen različitosti između privrednih sistema što zahteva i određena prilagođavanja prilikom primene Bazel III sporazuma. Takođe, neophodno je pomenuti i da su događaji, kao što je dužnička kriza pojedinih zemalja Evropske unije, u velikoj meri uticali na kreditnu aktivnost bankarskih sistema.

Okosnicu finansijskog sistema Republike Srbije čine bankarske institucije. Implementacija Bazel III sporazuma imala je cilj unapređenje sposobnosti bankarskog sektora da apsorbuje šokove koji proizilaze iz ekonomskih kriza i na taj način izbegne mogućnost da se kriza proširi na ostale sektore realne ekonomije. Rezultati su pokazali da banke u Srbiji nisu imale problema da zadovolje nove zahteve propisane Bazel

III sporazumom. Kao i u drugim državama evropskog kontinenta primetan je pad kreditne aktivnosti banaka što može biti posledica smanjenja bankarskih depozita. Kada je reč o privrednom rastu, naglašava se pozitivan uticaj primene Bazel III sporazuma na makro i mikroekonomske strukture nacionalne ekonomije, pri čemu se značajnije povećanje privrednog rasta očekuje u dugom roku.

Iako Bazelski komitet ne poseduje nadnacionalni autoritet kontrole i njegovi zaključci nemaju pravnu snagu, uvažavanje ovih standarda ukazuje na stabilno poslovanje bankarskog sektora jedne nacionalne ekonomije. Teorijska i empirijska istraživanja prikazana u radu doprinose proširenju novih naučnih saznanja o efektima primene Bazel III sporazuma u Srbiji. Isticanjem ključnih prednosti i izazova koje ovaj proces sa sobom nosi, pored naučnog, rad pruža i praktični doprinos nacionalnim regulatornim organima zaduženim za implementaciju ovog sporazuma.

Zahvalnica

Rad je rezultat projekta broj III 47009 podržanog od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Reference

1. Abou-El-Sood, H. (2016). Are regulatory capital adequacy ratios good indicators of bank failure? Evidence from US banks. *International Review of Financial Analysis*, 48, 292-302. doi:10.1016/j.irfa.2015.11.011
2. Barrell, R., Davis, E. P., Fic, T., Kirby, D. H. S., & Liadze, I. (2009). Optimal regulation of bank capital and liquidity: How to calibrate new international standards. Occasional Paper Series No. 38. : Financial Services Authority
3. BCBS. (2011). Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems. Basel Committee on Banking Supervision.
4. BCBS. (2014). Impact and implementation challenges of the Basel framework for emerging market, developing and small economies. Basel Committee on Banking Supervision.
5. BCBS. (2017). Basel III: Finalising post-crisis reforms. Basel Committee on Banking Supervision.
6. BCBS. (2018). Basel III: Monitoring Report. Basel Committee on Banking Supervision.

7. Brasliš, G., & Arefjevs, I. (2014). Basel III: Countercyclical Capital Buffer Proposal-the Case of Baltics. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 110, 986–996. doi:10.1016/j.sbspro.2013.12.945
8. Brničanin, E., Pavlović, M., & Gligorijević, N. (2016). The regulatory framework of the European Union and the bankih sector of the Republic of Serbia. *Facta Universitatis: Law and Politics*, 14 (4), 587-597. doi: 10.22190/FULP1604587B
9. Ćirović, M. (2008). *Bankarstvo*. Beograd, Republika Srbija: Naučno društvo Srbije.
10. Chalermchatvichien, P., Jumreornvong, S., & Jiraporn, P. (2014). Basel III, capital stability, risk-taking, ownership: Evidence from Asia. *Journal of Multinational Financial Management*, 28, 28–46. doi:10.1016/j.mulfin.2014.09.001
11. FSB. (2013). Monitoring the effects of agreed regulatory reforms on emerging market and developing economies (EMDEs). Financial Stability Bord.
12. Hogan, T. L. (2019). What Caused the Post-crisis Decline in Bank Lending? Issue brief no. 01.10.19. Houston, Texas: Rice University's Baker Institute for Public Policy.
13. Howarth, D., & Quaglia, L. (2016). The Comparative Political Economy of Basel III in Europe. *Policy and Society*, 35(3), 205–214. doi:10.1016/j.polsoc.2016.09.003
14. Jakšić, M. (2016). *Finansijsko tržište – institucije i instrumenti*. Kragujevac, Republika Srbija: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
15. Jayadev, M. (2013). Basel III implementation: Issues and challenges for Indian banks. *IIMB Management Review*, 25(2), 115–130. doi:10.1016/j.iimb.2013.03.010
16. Jiang, C., Liu, H., & Molyneux, P. (2018). Do different forms of government ownership matter for bank capital behavior? Evidence from China. *Journal of Financial Stability*, 40, 38-49. doi:10.1016/j.jfs.2018.11.005
17. Jones, E., & Zeitz, A. O. (2017). The Limits of Globalizing Basel Banking Standards. *Journal of Financial Regulation*, 3(1), 89–124. doi:10.1093/jfr/fjx001
18. Kapoor, S., & Kaur, M. (2017). Basel III Norms: A SWOT and TOWS Approach. *The Journal of Business Perspective*, 21(3), 250–258. doi:10.1177/0972262917716759
19. Kovačević, R. (2016). *Međunarodne finansije*. Beograd, Republika Srbija: Ekonomski fakultet Univerzitet u Beogradu.

20. Naceur, S. B., Marton, K., & Roulet, C. (2018). Basel III and Bank-Lending: Evidence from the United States and Europe. *Journal of Financial Stability*. doi:10.1016/j.jfs.2018.08.002
21. NBS. (2013). Strategije za uvođenje standarda Bazel III u Srbiji. Narodna banka Srbije.
22. NBS. (2015a). Rezultati kvantitativne studije uticaja novih standarda o kapitalu, rizičnoj aktivni i leveridž raciju. Narodna banka Srbije.
23. NBS. (2015b). Rezultati kvantitativne studije uticaja uvođenja pokazatelja pokrića likvidnom aktivom. Narodna banka Srbije.
24. NBS. (2018). Bankarski sektor u Srbiji – Izveštaj za III tromesečje 2018. godine. Narodna banka Srbije.
25. Majcher, P. (2015). Increased Bank Capital Requirements: Neither Panacea nor Poison. *Procedia Economics and Finance*, 25, 249–255. doi:10.1016/s2212-5671(15)00735-2
26. Milić, D., Milošević, S., & Ercegovac, D. (2014). Međunarodna regulativa u oblasti kapitalnih standarda u osiguravajućim društvima i bankarskom sistemu Srbije. *Škola biznisa*, 2, 221-233. doi:10.5937/skolbiz2-7459
27. Milojević, N. & Dimitrijević, B. (2013). Impact of the Serbian Bankig Regulatory Framework Development on the Economic Growth of Serbia. *Industrija*, 41(1), 31-56. doi: 10.5937/industrija41-3432
28. Mirković, V. (2014). Stres testovi u finansijskim institucijama. *Bankarstvo*, 88-117.
29. Mohanty, S. K., Akhigbe, A., Basheikh, A., & Khan, H. ur R. (2018). The Dodd-Frank Act and Basel III: Market-Based Risk Implications for Global Systemically Important Banks (G-SIBs). *Journal of Multinational Financial Management*, 47-48, 91-109. doi:10.1016/j.mulfin.2018.10.002
30. Roulet, C. (2018). Basel III: Effects of capital and liquidity regulations on European bank lending. *Journal of Economics and Business*, 95, 26–46. doi:10.1016/j.jeconbus.2017.10.001
31. The World Bank. Financial development datebase. Preuzeto sa: <http://www.worldbank.org/en/publication/gfdr/data/global-financial-developmentdatabase> (pristupano: 04.03.2019. godine)
32. The World Bank. World Development Indicators. Preuzeto sa: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?view=chart> (pristupano: 04.03.2019. godine)
33. Todorović, V., Jakšić, M., & Tomić, N. (2016). Regulatorne promene u bankarskom sektoru. U: Leković, V. (ured.) (2016). *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije*, 307-327. Kragujevac, Republika Srbija: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.

34. Yan, M., Hall, M. J. B., & Turner, P. (2012). A cost-benefit analysis of Basel III: Some evidence from the UK. *International Review of Financial Analysis*, 25, 73–82. doi:10.1016/j.irfa.2012.06.009

IMPLEMENTATION INTERNATIONAL BANKING REGULATION (BASEL III ACCORD) IN REPUBLIC OF SERBIA

The operating environment of the banking sector in the last few decades is rapidly changing under the influence of economic and political events on the world stage. The global financial crisis of 2008 pointed out the need for coordinated implementation of international regulatory standards in banking operations. A set of rules defined in the Basel Accords has the primary objective to strengthen the financial capacity of banks. The subject of this paper is an analysis of the third of Basel Accords (Basel III) which in relation to the previous ones (Basel I and Basel II) represents a complementary package of measures for enhanced supervision of banks. The main goal of this paper is to determine the degree of fulfillment, as well as the effects of applying these measures in the banking sector of the Republic of Serbia. Accordingly, in this paper it will be used SWOT analyzes of Basel III framework with data of banking system countries which applied these standards. Highlighting the key advantages and challenges of implementation Basel III Accord in practice, the paper will give adequate contribution to national regulatory authority in order to coordinate legal frameworks with the standards of agreement.

Keywords: international banking, Basel III, regulations, capital adequacy, Serbia

ANALIZA SPOLJNOG DUGA REPUBLIKE SRBIJE U POSTKRIZNOM PERIODU

Jelena Živković*

Inostrano finansiranje, kao izvor povećanja proizvodnih mogućnosti i privrednog rasta, uglavnom se vezuje za zemlje u razvoju s obzirom na njihovu nedovoljnu akumulaciju i rastuću potrebu za investiranjem. Međutim, svetska ekonomska kriza iz 2008. godine ukazala je na činjenicu da se sa problemom visoke zaduženosti suočavaju i razvijene ekonomije. Strano kreditiranje može biti efikasan element makroekonomske politike ukoliko se dobijena sredstva racionalno koriste i ako zemlja ima kapacitet za njihovo servisiranje. Republika Srbija karakteriše se visokim učešćem spoljnog duga u BDP-u, što je delimično posledica delovanja svetske ekonomske krize koja je vidno oslabila privredu, pa je izlazak iz recesije zahtevao dodatno zaduživanje u inostranstvu. Izmirivanje spoljnofinansijskih obaveza zavisi ne samo od visine spoljnog duga, već i od opštih ekonomskih prilika u zemlji. Iz tog razloga, neophodno je obezbediti makroekonomsku stabilnost.

Ključne reči: spoljni dug, svetska ekonomska kriza, Republika Srbija

Uvod

Problem prezaduženosti je uvek aktuelno pitanje s obzirom na to da od sposobnosti zemlje da redovno i bez potrebe za reprogramiranjem isplaćuje svoje spoljnofinansijske obaveze zavisi i njeno kotiranje na međunarodnoj ekonomskoj sceni. Problem otplate spoljnog duga se uglavnom vezuje za zemlje u razvoju jer se radi o državama čije privrede karakteriše niži stepen razvijenosti uz nedovoljnu domaću akumulaciju i uvoz koji daleko nadmašuje izvoz. Međutim, sa istim problemom se mogu suočiti i razvijene ekonomije ukoliko u dužem vremenskom periodu potrošnja prevazilazi proizvodnju uz sporiji tempo razvoja privrede koji je fokusiran na izvozno orijentisane grane.

* Student doktorskih studija Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu,
jelena.zivkovicfb@gmail.com

Spoljni dug zemlje nastaje kao posledica nemogućnosti saniranja spoljnotrgovinskog deficita kada potrošnja premašuje kapacitete proizvodnje. U takvoj situaciji, zarad održavanja ravnotežnog privrednog sistema, država je prinuđena da se zadužuje u inostranstvu. Poznato je kakve posledice je izazvala dužnička kriza 1980-ih godina, pa je logično što i među razvijenim ekonomijama vlada strah od mogućeg pada solventnosti. Naime, upravo zemlje sa najrazvijenijim privredama karakteriše najviši nivo zaduženosti. Međutim, sa problemom održivosti spoljnog duga suočavaju se najčešće srednje razvijene zemlje, odnosno zemlje u razvoju i zemlje u tranziciji. Prilikom analiziranja mogućnosti otplate spoljnih obaveza bez ugrožavanja privrednog rasta neophodno je, osim njegove visine, posmatrati i njegov odnos prema bruto domaćem proizvodu, zatim visini izvoza, stranih direktnih investicija i opštu ekonomsku situaciju. Ekonomska politika zemlje, kao i njen kreditni rejting predstavljaju bitne faktore prilikom razmatranja pitanja da li zemlja ima problem sa otplatom spoljnog duga. Ovu činjenicu potvrdila je i svetska ekonomska kriza iz 2008. godine koja je bojaznošću od ponovnog izbijanja dužničke krize uspela da u rešavanje problema uključi kako dužnike, tako i poverioce uz učešće međunarodnih institucija.

Republika Srbija tradicionalno beleži visok nivo spoljnotrgovinskog deficita, pa samim tim i visoko učešće spoljnog duga u bruto domaćem proizvodu. Srpska privreda se u prošlosti suočila sa brojnim izazovima kao što su hiperinflacija, proces tranzicije, sankcije, što je ostavilo posledice u vidu sporijeg privrednog rasta koji je praćen merama ekonomske politike čiji je cilj podsticanje tražnje. Aktuelna svetska ekonomska kriza iz 2008. godine uticala je na smanjenje privredne aktivnosti i priliva stranih direktnih investicija, pa se pomoć za oporavak morala pronaći kod međunarodnih finansijskih organizacija. Kumulativni efekat svih događanja je visok nivo učešća spoljnog duga u bruto domaćem proizvodu, ali i zabrinjavajuće vrednosti ostalih pokazatelja održivosti spoljnog duga.

Cilj rada je analiziranje efekata koje je svetska ekonomska kriza imala na spoljni dug Republike Srbije, kao i mogućnosti njegovog urednog servisiranja. U skladu sa osnovnim ciljem istraživanja kao ključno će biti postavljeno sledeće istraživačko pitanje: Da li je spoljno zaduživanje najvažniji izvor finansiranja privrednog razvoja Srbije u

periodu oporavka od svetske ekonomske krize? Pored uvodnih i zaključnih razmatranja, rad je strukturiran u tri dela. U prvom delu biće reči o spoljnoj zaduženosti kao jednom od faktora privrednog rasta. Naime, govoriće se o efektima koje dodatni priliv stranih sredstava može imati na proizvodnju i uslove poslovanja u zemlji. Drugi deo biće posvećen analiziranju osnovnih karakteristika spoljnog duga Republike Srbije, odnosno o njegovoj strukturi i dinamici, da bi se u trećem delu govorilo o održivosti spoljnog duga u godinama nakon eskaliranja globalne ekonomske krize.

Spoljno zaduživanje kao faktor privrednog rasta

Kada se govori o dugoročnom razvoju zemlje, jedno od važnijih makroekonomskih pitanja jeste i visina spoljnog duga. Uticaj visokog nivoa spoljnog duga na ekonomske performanse zemlje je tema koja je uvek aktuelna kada se radi o zemljama u razvoju. U drugoj polovini 1990-ih godina kreatori ekonomske politike uočili su da visok nivo spoljnog duga ograničava razvoj zemalja sa niskim prihodima. Porasla je zabrinutost oko pitanja da li je spoljni dug u zemljama u razvoju dostigao nivo koji ugrožava njihov ekonomski rast na taj način što se sredstva, koja bi se inače koristila za investiranje i druge produktivne namene, koriste za servisiranje spoljnog duga (Pattilo, Poirson & Ricci, 2011, 2). Visok nivo duga zapravo može ukazivati na težnju zemlje da ostvari viši stepen razvoja kroz obimnije investicije, iako u datom trenutku ne raspolaže zadovoljavajućim nivoom domaće štednje. Zato ograničavajući faktor razvoja ne mora nužno biti iznos spoljnog duga, već namena pozajmljenih sredstava. Veće investicije u odnosu na štednju trebalo bi iskoristiti za izvozno orijentisane grane, kako bi se uz otplatu kredita obezbedile i mogućnosti za poboljšanje stanja u platnom bilansu. Teorija sugeriše da će zaduživanje zemalja u razvoju na „razumno“ nivou dovesti do ekonomskog rasta kroz akumulaciju kapitala i porast produktivnosti. Naime, zemlje u ranim fazama razvoja imaju ograničene zalihe kapitala, tako da sve dok koriste pozajmljena sredstva u produktivne svrhe i dok privreda ne beleži makroekonomsku nestabilnost, ekonomsku politiku koja ne zagovara ekonomske podsticaje i nije izložena negativnim ekonomskim šokovima, može očekivati dalji ekonomski prosperitet i stvaranje baze za vraćanje uzetih kredita (Pattillo, Poirson & Ricci, 2004, 5).

Postoji više studija koje su se bavile problematikom spoljne zaduženosti i njenog uticaja na privredni rast. Clements u svojoj studiji analizira uticaj spoljnog duga na ekonomski rast zemalja sa niskim dohotkom i to u 55 zemalja u periodu od 1970. do 1999. godine. Rezultat je da smanjenje spoljnog duga ima direktan pozitivan uticaj na rast BDP-a po stanovniku, što upućuje na zaključak da između spoljne zaduženosti i ekonomskog rasta siromašnijih zemalja postoji negativan odnos (Clements, Bhattacharya & Nguyen, 2003). Do sličnih rezultata se došlo i u istraživanju koje je obavio Schclarek koji je, takođe, ispitivao ovu vezu na uzorku od 24 razvijene zemlje i 59 zemalja u razvoju u periodu od 1970. do 2002. godine (Schclarek, 2004).

Bez obzira na beneficije koje strani kapital može da ima na privredu zemlje domaćina, uočeno je da visoki dugovi vremenom dovode do niže stope rasta. Naime, spoljni dug ima nelinearni uticaj na ekonomski rast, što podrazumeva da na nižim nivoima zaduženosti, povećanje udela spoljnog duga u BDP-u može podsticati ekonomski rast. Međutim, na visokom nivou zaduženosti, povećanje ovog odnosa ugrožava ekonomski rast (Casares, 2015, 220). Ovakvu situaciju Krugman je objasnio time da ako postoji određena verovatnoća da će u budućnosti visina zajma premašiti kapacitete zemlje za njegovu otplatu, upravo će očekivani troškovi servisiranja duga obeshrabrili kako domaće, tako i strane investicije jer potencijalni investitori očekuju veće oporezivanje u budućnosti, pa će samim tim i njihova investiciona ulaganja u sadašnjosti biti niža (Krugman, 1988). Problematika je objašnjena preko Laferove krive, gde se vidi povezanost nominalne vrednosti duga i očekivane vrednosti otplate. Na uzlaznom delu krive dug i očekivana plaćanja se povećavaju s obzirom na to da je rizik neizvršenja obaveza na niskom nivou. Međutim, na silaznom delu krive dug se povećava, ali očekivana plaćanja se smanjuju jer je rizik od neizvršenja obaveza visok. Kada se zemlja nađe na ovom delu krive, to ukazuje na problem ograničenja ekonomskog rasta spoljnim dugom, koji se posmatra kao vrsta poreza na investicije (Krugman, 1989, 267).

Prilikom otvaranja privreda, liberalizacije finansijskih tržišta, strani kapital postao je dostupniji, što je dovelo do visokih stopa zaduženosti zemalja u razvoju, koje imaju tendenciju rasta. Usled niske produktivnosti rada, povećane lične i investicione potrošnje, raste i granična sklonost ka uvozu, dok je izvozni sektor slabo razvijen

(Veselinović, 2009, 183). Ukoliko se tome priključe i faktori kao što su zastarela tehnologija, nizak nivo kapitalne opremljenosti, jasno je zašto je spoljna zaduženost zemalja u porastu. Osim internih faktora, u obzir treba uzeti i eksterne faktore, a jedan od njih je i svetska ekonomska kriza iz 2008. godine.

McFadden je u svom radu iz 1985. godine konstruisao indikator koji meri poteškoće u servisiranju spoljnog duga. Indikator je formiran na osnovu zaostalih dugova, reprogramiranja dugova i podrške koju pruža MMF za 93 zemlje u periodu od 1971. do 1982. godine. Uočeno je da opterećenost dugom, dohodak po stanovniku, rast realnog BDP-a i likvidnost zemlje mogu ukazivati na poremećaje u otplati spoljnog duga, dok promene realnih deviznih kurseva nisu značajno predviđale spoljnofinansijske probleme. Takođe, ispitivanjem se došlo do zaključka da na probleme u servisiranju uzetih kredita utiče i rizik zemlje (McFadden, 1985). Studija koja se bavila faktorima koji utiču na spoljnu zaduženost otkrila je da su spoljni faktori jedan od uzroka visoke zaduženosti zemalja u razvoju, što ukazuje na to da razvijene zemlje treba da preuzmu deo odgovornosti. Osim toga, empirijski dokazi su pokazali da su siromaštvo i višegodišnje gomilanje dugova odgovorni za neuspeh zemalja u razvoju u oblasti ispunjavanja međunarodnih obaveza (Tiruhon, 2004, 276).

Postoji značajna dodata vrednost kvaliteta politika i ozbiljnosti šokova pored pokazatelja opterećenosti dugovima prilikom procene verovatnoće poremećaja u servisiranju kredita pojedinih zemalja. Osim toga, korišćenje jedinstvenog praga zaduženosti za zemlje sa niskim dohotkom za identifikaciju zemalja koje su izložene riziku prezaduženosti zapravo ignoriše važnost politika i šokova. Prikladniji bi bio prag zaduženosti koji uvažava specifičnosti svake zemlje, odnosno onaj koji uzima u obzir kako politiku koja se sprovodi, tako i nepredviđene šokove. Procena rizika od prezaduženosti je važna zato što se uzima u obzir prilikom donošenja odluka o uslovima i načinima transfera resursa u zemlje sa niskim prihodima (Kraay & Nehru, 2004, 25).

Razlika između uvoza i izvoza finansirala se stranim kapitalom u obliku kredita. Međutim, dugovi su dostigli takav nivo da su poverioci izrazili zabrinutost koja se tiče mogućnosti vraćanja sredstava, što najčešće kao posledicu izaziva odbijanje poverilaca da produže rokove

otplate, dok je za države dužnike sve teže da pronađu nove poverioce. U okolnostima koje dovode do krize dužnicima jedino preostaje pomoć međunarodnih finansijskih institucija (Stiglic, 2016, 134). Svetska ekonomska kriza iz 2008. godine ponovo je pokrenula polemiku oko visine spoljnotrgovinskih deficita zemalja i visine spoljnih dugova.

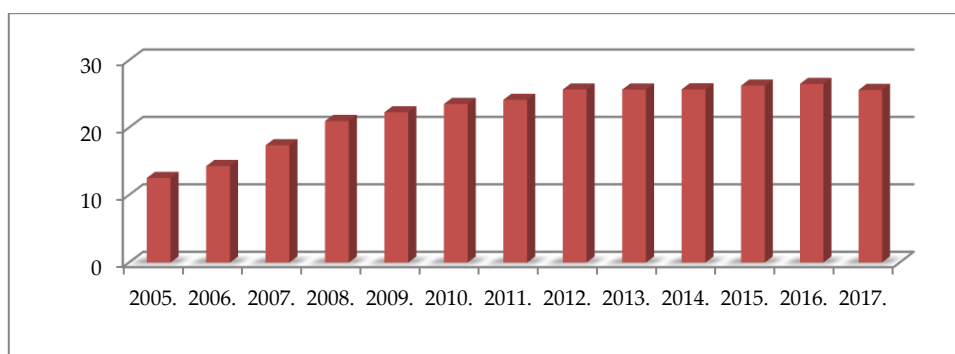
Karakteristike spoljnog duga Republike Srbije - dinamika i struktura

Privreda Republike Srbije prošla je kroz težak proces tranzicije koja je bila praćena usporenom privrednom aktivnošću, visokim budžetskim deficitom, kao i oscilacijama deviznog kursa, pa je inostrano zaduživanje postalo neophodnost za pospešivanje ekonomskog razvoja. Naime, strani kapital, najčešće u vidu kredita ili bespovratne pomoći od međunarodnih finansijskih institucija, potreban je za formiranje uspešne tržišne privrede, stvaranje adekvatnih ekonomskih uslova primamljivih stranim investitorima, kao i konstituisanje stabilnog finansijskog sistema. Sredstva su uglavnom bila usmerena u oblasti kao što su saobraćajna infrastruktura, energetska infrastruktura, poljoprivreda, zaštita životne sredine, reforme socijalnih usluga, unapređenje regionalnog razvoja. Nakon izbijanja svetske ekonomske krize, inostrano zaduživanje postalo je dominantni pokretač privrednog razvoja Republike Srbije. Međutim, povećanje spoljnog duga postalo je opterećenje ako se uzme u obzir visina spoljnotrgovinskog deficita, ali i mogućnost otplate uzetih kredita.

Nakon urušavanja međunarodnog finansijskog sistema usled svetske ekonomske krize 2008. godine, došlo je i do promena najvažnijih međunarodnih pokazatelja većine zemalja, pa je tako došlo do porasta nivoa zaduženosti u razvijenim ekonomijama. Nasuprot tome, indikatori zaduženosti zemalja u razvoju su poboljšani zahvaljujući bržem ekonomskom rastu, nivou kamatnih stopa, kao i primeni određenih inicijativa koje se tiču sprečavanja prezaduženosti zemalja. Međutim, kao što se pokazalo, održivost spoljnog duga u ovim zemljama nije moguća u dugom roku s obzirom na promenu brojnih faktora. (UNCTAD, 2015, 10).

Spoljni dug Republike Srbije iznosio je 25,59 milijardi evra u 2017. godini što je za 13,07 milijardi evra više u odnosu na 2005. godinu kada

je spoljni dug iznosio 12,52 milijarde evra. Najveći rast spoljnog duga zabeležen je u godinama izbijanja krize 2007. i 2008. godine kada je stopa rasta iznosila oko 20%, dok je neznatan pad prisutan 2013. i 2017. godine. Nakon 2012. godine, održavan je nivo duga od oko 25 milijardi evra uz minimalne oscilacije čime je zaustavljeno razdoblje ubrzanog rasta spoljnog duga. Spoljni dug Srbije je dvostruko povećan u posmatranom periodu, kada je sa oko 12,52 milijarde evra na početku posmatranog perioda porastao na 25,59 milijarde evra u 2017, dok je prosečna godišnja stopa rasta u posmatranom periodu iznosila 6,14%.

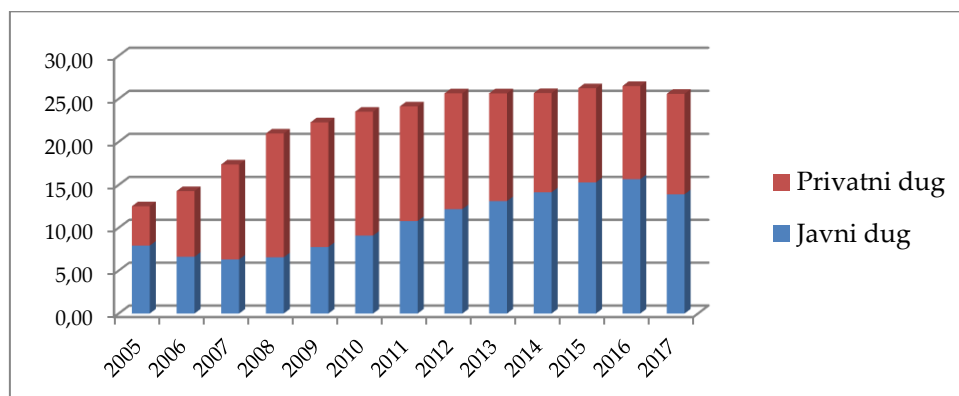

Slika 1 Spoljni dug Republike Srbije u periodu 2005-2017

* podaci su izraženi u milijardama evra

Izvor: Autor, na osnovu podataka NBS www.nbs.rs

Slika 2 pokazuje odnos javnog i privatnog spoljnog duga Srbije u periodu od 2005. do 2017. godine. Naime, u 2017. godini je došlo do smanjenja duga javnog sektora, čime je prekinut trend rasta koji je bio prisutan od 2008. godine. Upravo je svetska ekonomska kriza uzrokovala porast javnog duga zato što su bila neophodna sredstva za oporavak privrede. Iako je javni dug smanjen u 2017. godini i smanjenje nastavljeno i u 2018. godini, radi se o značajnim zajmovima od međunarodnih finansijskih organizacija. Spoljni dug javnog sektora Srbije na kraju posmatranog perioda porastao je za oko 75% u odnosu na početak istog perioda. Od 2008. godine kratkoročni privatni dug je u padu, mada je od 2017. godine tempo smanjenja privatnog spoljnog duga sporiji zbog reprogramiranja zajmova bankarskog sektora. Ova dinamika, uz apresijaciju domaće valute, dovela je do smanjenja ukupnog spoljnog duga u 2017. godini. Pretpostavke MMF-a su da će se ovakvi trendovi nastaviti i u narednom periodu (IMF, 2018, 49).

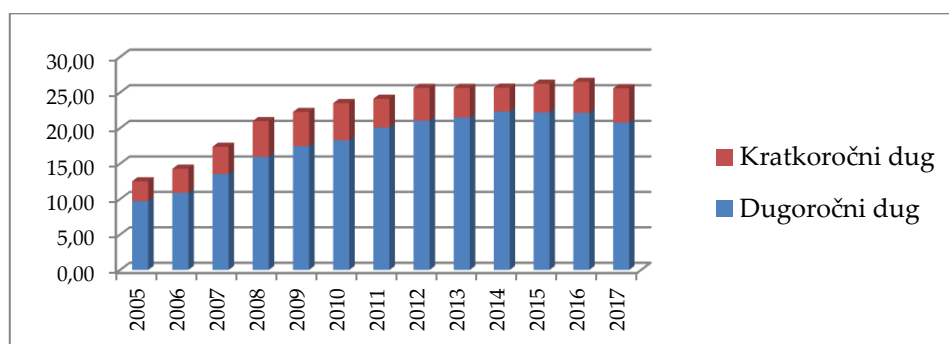

Slika 2 Privatni i javni dug Republike Srbije u periodu 2005-2017

* podaci su izraženi u milijardama evra

Izvor: Autor, na osnovu podataka NBS www.nbs.rs

Što se tiče ročne strukture spoljnog duga Republike Srbije u posmatranom periodu dominantan je dugoročni dug, s tim što je dugoročno zaduživanje uglavnom karakteristično za javni sektor, dok je kod kratkoročnog zaduživanja dominantan privatni sektor. U 2017. godini dugoročni dug javnog sektora iznosio je 12,07 milijarde evra, a privatnog sektora 8,7 milijardi evra, što predstavlja povećanje za 5,07 i 5,96 milijarde evra respektivno u odnosu na početak posmatranog perioda. Maksimalni iznos dugoročnog javnog duga ostvaren je 2015. godine, dok je privatni dug iste ročnosti dostigao maksimum 2012. godine kada je iznosio 10,48 milijardi evra. Tokom posmatranog perioda došlo je do oscilacija kratkoročnog duga javnog sektora, pa je 2017. godine spoljni javni dug skoro udvostručen u odnosu na visinu duga 2005. godine. Nagli rast dogodio se 2012. godine kada je stopa rasta iznosila čak 133%. Međutim, kod kratkoročnog inostranog zaduživanja dominira zaduživanje privatnog sektora koje je u periodu od 2006. do 2010. godine u porastu. Nakon toga, postojale su neznatne oscilacije, a njihov rezultat je da je privatni spoljni dug 2017. godine iznosio 2,98 milijarde evra i porastao za 60% u odnosu na vrednost u 2005. godini kada je iznosio 1,85 milijardu evra. U valutnoj strukturi javnog duga prisutne su različite valute, ali uglavnom preovladavaju krediti denominirani u evrima i dolarima, gde je većina tih zajmova odobrena po varijabilnim kamatnim stopama (Ministarstvo finansija, 2018, 81).

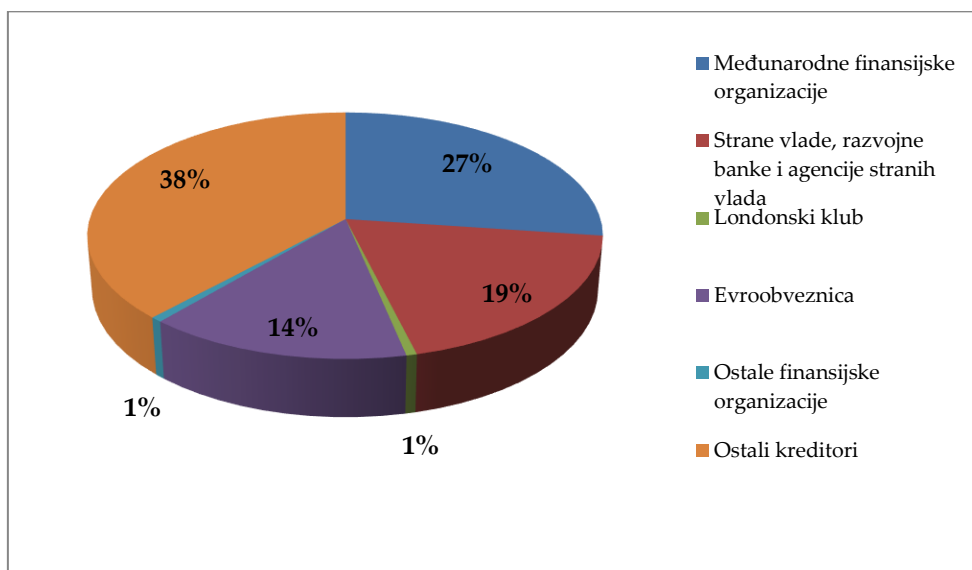

Slika 3 Spoljni dug Republike Srbije prema ročnosti u periodu 2005-2017.

* Podaci su izraženi u milijardama evra

Izvor: Autor, na osnovu podataka NBS www.nbs.rs

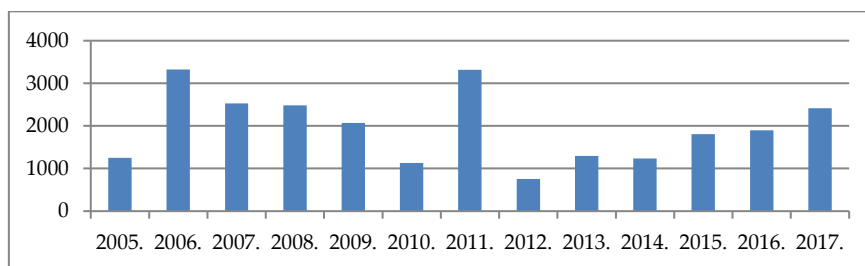
Struktura spoljnog duga prema kreditorima je raznolika. Tokom 2017. godine najveće učešće u spoljnom dugu su imali krediti uzeti od međunarodnih finansijskih organizacija od oko 27%. Republika Srbija ima saradnju sa brojnim finansijskim organizacijama, ali dominantni su zajmovi od Međunarodne banke za obnovu i razvoj, Evropske investicione banke i Međunarodnog monetarnog fonda. Evropska investiciona banka je od 2002. godine Srbiji odobrila pet Apeks zajmova namenjenih malim i srednjim preduzećima, preduzećima srednje tržišne kapitalizacije, prioritetnim projektima, preduzetnicima i lokalnim samoupravama u ukupnom iznosu od 1.065. miliona evra. Saradnja Srbije i Međunarodnog monetarnog fonda se od 2000. godine odvijala kroz brojne programe i povlačenje sredstava koja su se koristila za različite namene. Zahvaljujući smanjenju javnog duga, ali i poboljšanju ukupne eksterne pozicije i otklanjanju makroekonomskih neravnoteža, MMF je Srbiji odobrio novi program uz podršku Instrumenta za koordinaciju politike 2018. godine. Od programa se očekuje da utiče na dalje smanjenje javnog duga, povećanje kapitalnih investicija, ali i na smanjenje poreskog opterećenja privrede. Takođe, predviđa se i podrška monetarnoj politici i strukturnim i institucionalnim reformama kako bi se formirao ambijent koji bi doprineo uspešnijem uključivanju zemlje u integracione procese. Osim međunarodnih finansijskih organizacija, visoko je učešće i kredita stranih vlada, razvojnih banaka i agencija stranih vlada, među kojima je i Pariski klub.

Slika 4 Spoljni dug Republike Srbije prema kreditorima 2017.

Izvor: Autor, na osnovu podataka NBS

Najveći deo kapitalnih ulaganja odvija se kroz strane direktne investicije, što je naročito značajno za tranzicione ekonomije jer doprinose ekonomskom prosperitetu i, pored zaduživanja, predstavljaju izvor finansiranja privrednog rasta. U Srbiji je ostvaren priliv stranih direktnih investicija u iznosu od 2.418,1 miliona evra u 2017. godini, što je više od iznosa investicija od 1.250,4 milion evra ostvarenog u 2005. godini. U posmatranom periodu učešće stranih direktnih investicija u BDP-u je neznatno poraslo sa 5,6% u 2005. godini na 6,2% u 2017. godini. Slika 5 prikazuje da je najniži nivo stranih direktnih investicija zabeležen 2012. godine od samo 752,8 miliona evra, što je veoma nizak nivo stranih ulaganja i nedovoljan za izlazak iz recesije. Nakon toga investicije rastu, ali taj rast je zanemarljiv u odnosu na iznos koji je postignut 2006. godine. Srbija još uvek nije uspela da se vrati na onaj nivo ulaganja koji je postojao pre krize, osim 2011. godine kada je njihovo učešće u BDP-u dostiglo nivo od 9,4%. Naravno, uporedo sa borbom za privlačenje stranih investitora događa se rast spoljnog duga što je razumljivo, jer je to jedini preostali izvor stranih sredstava, imajući u vidu konstantan deficit tekućeg računa.

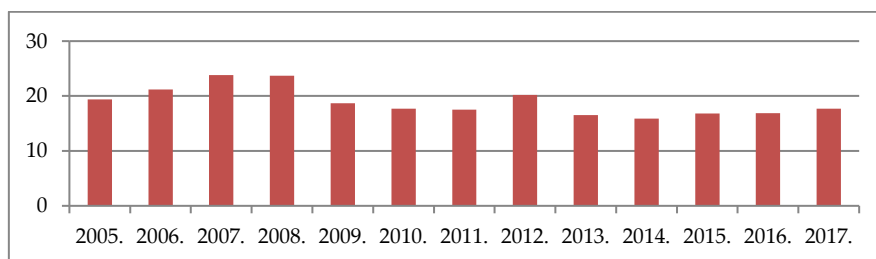

Slika 5 Strane direktne investicije, neto u Srbiji od 2005. do 2017.

* Podaci su izraženi u milijardama evra

Izvor: Autor, na osnovu podataka iz Biltena javnih finansija, novembar, 2018

Za dalji privredni razvoj neophodno je postići viši iznos investicija u fiksne fondove. U posmatranom periodu došlo je do smanjenja učešća ukupnih investicija u fiksne fondove u BDP-u sa 19,4% u 2005. godini na 17,7% u 2017. godini. Maksimalno učešće ulaganja u osnovna sredstva u BDP-u Srbije bilo je uoči svetske ekonomske krize 2007. godine, nakon čeka sledi pad do 2012. godine. Međutim, rast koji se dogodio 2012. godine kada su ove investicije iznosile 769,9 miliona evra nije održan u narednim godinama. Naime, Srbija nije uspela u postkriznom periodu da povrati nivo investicija u fiksne fondove koji je zabeležen u periodu pre izbivanja krize. Osim što je došlo do pada učešća ulaganja u osnovne fondove u Srbiji u posmatranom periodu, Srbija u ovoj kategoriji zaostaje i za pojedinim zemljama Evropske unije, pa tako učešće ovih investicija u BDP-u u 2017. godini u Bugarskoj iznosi 18,5%, u Hrvatskoj 20,1%, Mađarskoj 22,2%, Rumuniji 22,4%.

Slika 6 Ukupne investicije u fiksne fondove, % od BDP-a, 2005-2017.

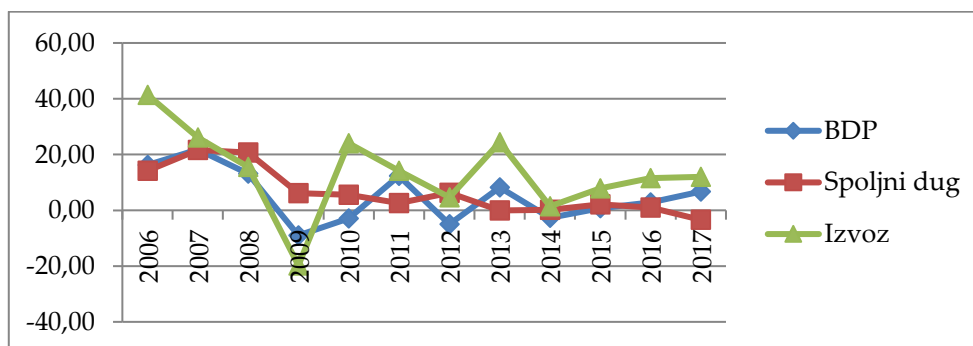
Izvor: Autor, na osnovu podataka iz Biltena javnih finansija, novembar 2018.

Održivost spoljnog duga Republike Srbije

Apsolutni iznos duga zemlje nije presudan u analiziranju verovatnoće njegovog urednog servisiranja. Značajnije informacije pružaju pokazatelji koji uzimaju u obzir ekonomski, izvozni potencijal zemlje i sposobnost zemlje da izmiruje preuzete obaveze, kao što su odnos spoljnog duga i bruto domaćeg proizvoda, odnos spoljnog duga i vrednosti godišnjeg izvoza, odnos vrednosti godišnjih anuiteta i vrednosti godišnjeg izvoza (Janković i Stanišić, 2015, 265). Imajući u vidu navedene pokazatelje, Svetska banka je definisala metodologiju kojom su određeni pragovi zaduženosti zemalja, pa se tako visoko zaduženom zemljom smatrala ona čiji odnos spoljnog duga i BDP-a premašuje 80%, a odnos duga i izvoza je veći od 220%. Međutim, ovi kriterijumi ne uvažavaju specifičnosti zemalja kao što su ekonomske i razvojne politike.

Iako se smatra tradicionalnom analizom spoljnog duga, važno je posmatrati odnos spoljnog duga prema osnovnim indikatorima ekonomske i izvozne snage zemlje i uporediti ih sa kriterijuma koji je definisala Svetska banka. Svi pokazatelji eksterne pozicije zemlje se mogu svrstati u dve grupe: pokazatelji eksterne likvidnosti i pokazatelji eksterne solventnosti. Osnovni indikator eksterne solventnosti Republike Srbije jeste odnos spoljnog duga i BDP. Podaci pokazuju da je u 2017. godini došlo do značajnijeg smanjenja ovog pokazatelja, sa 72,1% u prethodnoj godini na 65,3%. Međutim, rezultat nije ohrabrujući imajući u vidu da je vrednost ovog indikatora 2005. godine bila 56,2%. Posmatrajući kriterijume Svetske banke, može se zaključiti da se Srbija ubraja u red srednje zaduženih zemalja, iako je u godinama koje su prethodile bila izuzetno blizu granice za visoko zadužene zemlje. Naime, vrednost ovog indikatora je tek u 2017. postigla vrednost iz 2009. godine zahvaljujući smanjenju javnog duga, ali i povoljnih kretanja između dolara i evra. Smanjenje indikatora pokazuje da BDP raste po stopi višoj od stope rasta spoljnog duga, pa je samim tim i veća sposobnost otplate zajmova. Brži rast stope spoljnog duga u odnosu na stopu rasta BDP-a ukazivao bi na povećan rizik pojave teškoća u otplati kredita i potencijalne probleme sa solventnošću (Janković i Stanišić, 2013, 236). Prognoze Svetske banke govore da će ovaj pokazatelj i dalje nastaviti da opada, pa je njegov projektovan nivo za 2020. godinu 56,7%.

Na narednoj slici prikazane su stope rasta bruto domaćeg proizvoda, izvoza i spoljnog duga. Naime, ukoliko rast bruto domaćeg proizvoda premašuje kamatu na ime uzetog duga, dug ne predstavlja teret budućih generacija. Zaduživanje u sadašnjosti zapravo ne predstavlja ekonomski teret u tom trenutku, pošto se prenosi u budućnost na taj način što će raspoloživi dohodak biti, usled otplate duga, smanjen ukoliko bi rast bruto domaćeg proizvoda bio na nižem nivou od kamatne stope duga. Opisana situacija događa se onda kada pozajmljena sredstva nisu iskorišćena za povećanje proizvodnje i zaposlenosti (Hrustić, 2011, 178). Podaci pokazuju da je do 2010. godine rast spoljnog duga bio viši od rasta BDP-a, što je sasvim razumljivo ako se uzme u obzir niska startna osnova na početku tranzicionog perioda, ali i nizak nivo stranih direktnih investicija. Nakon toga došlo je do promene, ali pozitivan trend nije konstantan zbog oscilacija u BDP-u, tako da je period nakon 2010. godine obeležen različitom brzinom rasta spoljnog duga i BDP-a. Slične relacije važe i za odnos spoljnog duga i izvoza. Perspektive eksterne solventnosti upravo zavise od mogućnosti održavanja kontinuiteta bržeg rasta BDP-a i izvoza od stope rasta spoljnog duga, što zavisi od makroekonomske stabilnosti privrede, kao i stepena konkurentnosti.

Slika 7 Dinamika stope rasta BDP-a, izvoza i spoljnog duga Republike Srbije

Izvor: Autor, na osnovu podataka NBS i RZS

Drugi pokazatelj, odnos kratkoročnog duga i BDP-a pokazivao je trend smanjivanja od 2010. do 2014. godine što znači da u tom periodu kratkoročna zaduženost nije ugrožavala spoljnu solventnost zemlje. Nakon 2014. godine prisutan je rast. Međutim, kako je rast zanemarljiv,

a u ukupnoj spoljnoj zaduženosti Srbije dominiraju dugoročni zajmovi, ne postoji opasnost negativnog uticaja ovog pokazatelja na eksternu poziciju zemlje.

Održivost spoljnog duga posmatra se i u kontekstu izvoznog potencijala zemlje, s obzirom na to da od stanja u platnom bilansu zavisi i potencijal buduće otplate zajmova. Naime, izvoz predstavlja osnovu održivog servisiranja spoljnog duga. Iz tog razloga, značajan pokazatelj je odnos spoljnog duga i izvoza robe i usluga. Krizni kriterijum Svetske banke je nivo od 220% spoljnog duga u odnosu na izvoz, koji je Srbija premašila 2009. i 2010. godine, ali uzrok toga nije bio rast spoljnog duga, koliko drastičan pad izvoza od čak 19% usled globalne recesije koja je nastupila. Probijanje granice prezaduženosti dogodilo se i 2012. godine kada je odnos spoljnog duga i izvoza bio 223,6%, ali nakon toga izvoz raste brže od stope rasta spoljnog duga, tako da ovaj indikator kontinuirano opada. Najniža vrednost ovog pokazatelja ostvarena je u 2017. godini kada je spoljni dug iznosio 132,5% izvoza.

Pokazatelji eksterne likvidnosti ukazuju na sposobnost otplate duga države kratkoročno posmatrano kroz odnose deviznih rezervi i otplate duga prema ključnim makroekonomskim indikatorima. Osnovni pokazatelj iz ove grupe je odnos otplate duga i BDP-a koji se u posmatranom periodu kretao oko 11%. Maksimalna vrednost je zabeležena 2014. godine kada je iznosila 13,3%. Nakon toga, učešće otplate duga u BDP-u se smanjuje i u 2017. godini iznosi 10,9%, a takav trend je nastavljen i u 2018. godini, pa je u trećem kvartalu vrednost ovog indikatora na nivou od 8,9%. Pokazatelj koji pokazuje opterećenost izvoza otplatom dugova je upravo onaj koji stavlja u odnos ove dve kategorije. Maksimalna vrednost pokazatelja ostvarena je 2009. godine zbog već pomenutog pada izvoza, i od tada nastavlja da opada, da bi u 2017. godini dostigao nivo od 22,2%. Imajući u vidu navedene pragove zaduženosti, posmatrajući ovaj odnos može se zaključiti da se Republika Srbija ubraja u red visoko zaduženih zemalja, iako su posledjih godina vrednosti pokazatelja vrlo blizu donje granice prezaduženosti. U 2018. godini Srbija je uspela da po ovom kriterijumu pređe u grupu srednje zaduženih zemalja ostvarivši učešće otplate spoljnog duga u izvozu robe i usluga od 17,9%.

Posmatrajući podatke iz Tabele 1 može se zaključiti da je poboljšana eksterna pozicija Republike Srbije, kako zbog smanjenja spoljnog duga,

tako i zbog oporavka nakon svetske ekonomske krize što pokazuju i pozitivni makroekonomski trendovi: rast BDP-a i rast izvoza.

Tabela 1 Pokazatelji eksterne pozicije Republike Srbije

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Indikatori eksterne solvenstnosti (u %)										
Spoljni dug/BDP	58,8	68,6	74,5	68,1	76,1	70,4	72,4	73,5	72,1	65,3
Kratkoročni dug/BDP	14,1	14,8	16,6	11,3	13,7	11,4	9,5	11,3	11,9	12,3
Spoljni dug/izvoz robe i usluga	218,9	276,9	247,1	216,5	223,6	184,0	177,7	166,8	152,4	132,5
Pokazatelji eksterne likvidnosti (u %)										
Devizne rezerve/uvoz robe i usluga (u mesecima)	5,4	9,7	8,4	8,8	7,7	7,6	6,6	6,7	6,2	5,4
Devizne rezerve/kratkoročni dug	162,6	220,6	191,2	299,8	237,3	268,6	294,0	256,4	234,0	207,0
Devizne rezerve/BDP	22,9	32,6	31,7	34,0	32,4	30,7	27,9	29,1	27,8	25,4
Otplata duga/BDP	10,1	12,1	11,3	11,7	12,3	12,6	13,3	11,1	12,3	10,9
Otplata duga/izvoz robe i usluga	37,5	48,8	37,5	37,3	36,0	33,0	32,7	25,2	25,9	22,2

Izvor: NBS

Opasnost predstavljaju pojedinačni indikatori koji se uprkos smanjenju i dalje nalaze blizu granice prezaduženosti. To se naročito odnosi na pokazatelje eksterne likvidnosti imajući u vidu da otplate ranijih dugova dospevaju na naplatu. Iz tih razloga, a imajući u vidu prognoze daljeg ekonomskog rasta, neophodno je stimulisati izvoz, strane direktne investicije i istovremeno imati visok stepen opreznosti prilikom dodatnog zaduživanja. Ukoliko se to ne ostvari, doći će do porasta nezaposlenosti, pada životnog standarda stanovništva, što bi izazvalo probleme i u finansijskom sektoru. U tom slučaju, Srbija će dostići gornju granicu zaduženosti, što bi zatim uzrokovalo snižavanje kreditnog rejtinga, koji je prema agencijama Standard and Poor's i Fitch ocenjen kao BB, ali i kasnije otežalo uslove prikupljanja finansijskih sredstava na međunarodnom tržištu (Mirković i Knežević, 2013, 309).

Svetska ekonomska kriza iz 2008. godine imala je veliki uticaj na usporen privredni rast kako razvijenih zemalja, tako i zemalja u razvoju preko tokova međunarodne trgovine. Mnoge ekonomije našle su se u stanju stagnacije, a izlazak iz ovog problema zahtevao je značajnija finansijska sredstva. Kako zemlje u razvoju i tranzicione ekonomije inače imaju otežane uslove privlačenja stranih direktnih investicija, finansijske izvore najčešće predstavljaju međunarodne finansijske

organizacije i vlade stranih država. Naravno, da bi i ovaj vid kapitala bio dostupan jednoj zemlji, neophodno je da ona ima stabilno makroekonomsko okruženje jer to određuje i njenu sposobnost daljeg zaduživanja. Kriza je uticala na slabljenje privreda, a njen efekat u Srbiji može da se vidi kroz negativne stope BDP-a u pojedinim godinama, kao i oscilacijama u vrednosti izvoza robe i usluga.

Rizik za Srbiju predstavlja povećanje spoljnotrgovinskog deficita koji stvara pritisak na spoljni dug. Rizik postaje veći ako se deficitu dodaju i oštriji uslovi za zaduživanje na međunarodnom tržištu, usporavanje rasta u evrozoni, poteškoće u procesu pristupanja, kao i regionalne političke prilike. Deficit tekućeg računa iznosio je 1.779 miliona evra u 2005. godini, a maksimalnu vrednost je dostigao u vreme izvijanja krize 2008. godine kada je učešće deficita u BDP-u bilo oko 20%. Usled bržeg rasta uvoza od izvoza, odnos deficita i BDP-a je porastao sa 3,1% u 2016. godini na 5,7% u 2017. godini, a takav trend je nastavljen i u 2018. godini. Iako je u Srbiji deficit tekućeg računa gotovo udvostručen u roku od godinu dana, rezultat je znatno povoljniji u odnosu na početak posmatranog perioda. Rast deficita čak utiče i na devizne rezerve koje su pokrivala 5,4 meseca uvoza u 2017. godini dok su u 2005. godini pokrivala 6,1 meseca. U posmatranom periodu došlo je do povećanja deviznih rezervi, tako da je pogoršanje ovog indikatora posledica bržeg rasta uvoza od rasta deviznih rezervi. Rast deficita neće izazvati veće probleme ukoliko se on nadoknadi prilivom stranih direktnih investicija, a one su u 2017. iznosile 6,6% BDP-a, što je približno nivou koji je ostvaren 2009. godine. Svetska banka u redovnom izveštaju o zemljama Zapadnog Balkana upozorava da veći deficit tekućeg računa pospešuje rast spoljnog duga, a to može poništiti rezultate napora koji su uloženi kako bi se on smanjio (World Bank, 2018, 66).

Kada su se javljali problemi sa otplatom spoljnih obaveza zemlje, one su se najčešće obraćale za pomoć međunarodnim finansijskim institucijama, pa su tako Svetska banka i MMF usvojili nekoliko inicijativa koje se tiču monitoringa spoljne zaduženosti manje razvijenih zemalja, kako bi se pravovremeno reagovalo na krizne situacije i kako bi se izbegao najlošiji scenario: bankrotstvo države. Godine 2005. usvojen je formalni okvir za analizu održivosti javnog i spoljnog duga od strane MMF-a, koji ima ulogu da detektuje moguće uzročnike krize (Debt

Sustainability Framework-DSF). Okvir zapravo ima ulogu ranog upozorenja o potencijalnim rizicima duga kako bi bilo moguće blagovremeno preduzeti neophodne akcije. Analiza pokazatelja opterećenosti privrede spoljnim dugom u odnosu na definisane pragove predstavlja empirijske dokaze da zemlja sa niskim primanjima koju odlikuju bolje politike, institucije, imovina, kao i makroekonomski uslovi može podneti viši nivo spoljne zaduženosti. Po ovom okviru, u zavisnosti od kriterijuma za pet odabranih indikatora, zemlja može da se nađe u jednoj od četiri kategorije: nizak rizik, umeren rizik, visok rizik i prezaduženost.

Tabela 2 Pragovi zaduženosti prema DSF

	Sadašnja vrednost spoljnog duga (kao % od)		Servisiranje spoljnog duga (kao % od)		Sadašnja vrednost ukupnog javnog duga (kao % od)
	BDP	Izvoz	Izvoz	Budžetski prihod	BDP
nizak	30	140	10	14	35
srednji	40	180	15	18	55
visok	55	240	21	23	70

Izvor: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/dsa/lic.htm>

Zaključak

Spoljna zaduženost zemlje je aktuelno pitanje u svim zemljama bez obzira na njihov stepen razvijenosti. Krediti predstavljaju vrlo važan, a nekada čak i jedini izvor finansiranja ekonomskog razvoja u situaciji kada je domaća akumulacija nedovoljna, a priliv stranih direktnih investicija skroman. Finansijska sredstva prikupljena na ovaj način mogu povoljno uticati na ekonomski napredak zemlje i razvoj privrede. Međutim, neophodno je voditi računa o tome da spoljni dug ne postane toliko obiman da ugrozi stabilnost privrednog sistema.

Spoljni dug Republike Srbije se povećao nakon svetske ekonomske krize. Uprkos tome što se nazire ekonomski oporavak, BDP i izvoz u pojedinim godinama beleže negativne vrednosti što predstavlja opasnost od prezaduženosti. O tome svedoče i pojedini pokazatelji eksterne likvidnosti koji se nalaze blizu granice prezaduženosti. U 2017. godini došlo je do smanjenja spoljnog duga zahvaljujući smanjenju javnog duga, ali problemi postoje oko otplate ranijih zajmova koji sada

pristižu na naplatu. Među kreditorima dominiraju međunarodne finansijske organizacije koje su u proteklom periodu odobrile značajne programe i projekte. Svetska ekonomska kriza doprinela je smanjenju priliva stranih direktnih investicija u posmatranom periodu, koji je smanjen i koji nije uspeo da se vrati na nivo pre krize uprkos velikim naporima nosilaca ekonomske politike za formiranje adekvatnog privrednog ambijenta. Kako nije postojao odgovarajući nivo zainteresovanosti stranih investitora za područje Republike Srbije, a konstantno je prisutan deficit tekućeg računa, bilo je neminovno da se za oporavak privrede od globalnih recesivnih udara koriste inostrani krediti.

Ukupno posmatrano, eksterna pozicija Republike Srbije je poboljšana u odnosu na početak posmatranog perioda. Postoje pozitivni trendovi koji se tiču određenih indikatora, a istovremeno je došlo i do pobošanja kreditnog rejtinga zemlje od strane renomiranih međunarodnih kreditnih agencija, ali i do priliva stranih direktnih investicija. Uočeni je rast osnovnih makroekonomskih indikatora koji je konačno stabilan nakon oscilacija usled svetske ekonomske krize. Iako ne postoji jedinstveni kriterijum za prezaduženost, u interesu svake zemlje jeste da njen privredni i izvozni potencijal bude što manje opterećen dugovima, tako da bi trebalo da postoji opreznost prilikom novog zaduživanja.

Na osnovu prikazanih podataka, može se zaključiti da je svetska ekonomska kriza doprinela porastu spoljnog zaduživanja time što je uticala na nepovoljne tokove izvoza i uvoza, ali i smanjila iznos stranih ulaganja u privredu Srbije, tako da je nedostatak domaće akumulacije moguće nadoknaditi zaduživanjem kod inostranih kreditora. Iz toga proističe zaključak da se na postavljeno istraživačko pitanje može dati potvrđan odgovor.

Reference

1. Casares, E., R. (2015). A Relationship between External Public Debt and Economic Growth. *Estudios Economicos* 30(2), 219-243
2. Clements B., Bhattacharya R., Nguyen T.Q. (2003). External Debt, Public Investment and Growth in Low-Income Countries, IMF Working Paper, WP/03/249, 2-24

3. Hrustić, H. (2011). Uticaj zaduživanja Srbije kod međunarodnih finansijskih institucija na stanje njene privrede. *Međunarodno poslovanje* LXIII(1), 160-181
4. IMF (2018). IMF Country Report No 18/237, International Monetary Fund
5. Janković, N. i Stanišić, N. (2013). Deficit tekućeg računa kao ograničavajući faktor privrednog razvoja Republike Srbije. U: *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, 225-242
6. Janković, N., Stanišić, N. (2015). Problem održivosti spoljnog duga Republike Srbije. U: *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije*. Ekonomski fakultet Kragujevac, 261-278
7. Kraay, A., Nehru, V. (2004). When is External Debt Sustainable?. Policy Research Working Paper, No 3200. World Bank, 1-49
8. Krugman, P. (1988). Financing vs. Forgiving a Debt Overhang. *Journal of Development Economics* 29, 253-268
9. Krugman, P. (1989). Market-Based Debt-Reduction Schemes, in J.A. Frenkel, M.P. Dooley and P. Wickham (eds.) *Analytical Issues in Debt*, 258-278
10. McFadden, D. et al. (1983), Is There Life after Debt? An Econometric Analysis of the Creditworthiness of Developing Countries, In: *International Debt and the Developing Countries*, Washington, A World Bank Symposium, 179-209
11. Ministarstvo finansija (2018). Bilten javnih finansija 11/2018. Ministarstvo finansija Republike Srbije, Beograd
12. Mirković, V., Knežević, M. (2013). Dug Republike Srbije kao prepreka ekonomskom rastu. *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije*, Ekonomski fakultet Kragujevac, 305-322
13. Pattillo, C., Poirson, H., Ricci, L. (2004). What Are the Channels Through Which External Debt Affects Growth. IMF Working Paper 04/15
14. Pattillo, C., Poirson, H., Ricci, L. A. (2011). External Debt and Growth. *Review of Economics and Institutions* 2(3), 1-30
15. Schclarek, A. (2004), "Debt and Economic Growth in Developing and Industrial Countries", Lund University, Department of Economics in its series Working Papers, 2-39
16. Stiglic, Dž., E. (2016). *Evro-Kako zajednička valuta ugrožava budućnost Evrope*, Akademska knjiga, Novi Sad
17. Tiruhen, M., W. (2004). An Empirical Investigation into the Determinants of External Indebtedness. *Praque Economic Papers* 3, 261-277

18. UNCTAD (2015). External debt sustainability and development, United Nations
19. Veselinović, P. (2009). Spoljni dug kao razvojno ograničenje srpske ekonomije. U: Ekonomsko-finansijski odnosi Srbije sa inostranstvom- Nužnost nove strategije. Ekonomski fakultet Beograd, 183-191
20. World Bank (2018). Western Balkans Regular Economic Report No. 14- Higher But Fragile Growth. World Bank, Washington
21. www.imf.org
22. www.nbs.rs
23. www.stat.gov.rs

AN ANALYSIS OF THE EXTERNAL DEBT OF REPUBLIC OF SERBIA IN THE POSTCRISIS PERIOD

Foreign financing, as a source of increased production opportunities and economic growth, is mainly linked to developing economies because of their insufficient accumulation and the growing need for investment. However, the global economic crisis from 2008 pointed to the fact that developed economies face the problem of high indebtedness. Foreign lending can be an effective element of macroeconomic policy if the funds obtained are used rationally and if the country has the capacity to service it. Republic of Serbia is characterized by a high share of external debt in GDP which is partly a consequence of the global economic crisis that has visibly weakened the economy and exiting the recession has demanded foreign credits. The settlement of external financial liabilities depends not only on the amount of external debt, but also on the general economic situation in the country. For this reason, it is necessary to ensure macroeconomic stability.

Keywords: external debt, global economic crisis, Republic of Serbia

SEKTOR INFORMACIONO-KOMUNIKACIONIH TEHNOLOGIJA MOŽE IMATI ULOGU KATALIZATORA RASTA PRIVREDE SRBIJE

Vladimir Mitrović* i Ivana Mitrović**

Najnovija naučno-tehnološka revolucija iz osnova menja privrednu i društvenu strukturu. Kada je reč o Republici Srbiji osnovni pokazatelji sektora informaciono-komunikacionih tehnologija pokazuju da se on nalazi na početnom nivou razvoja, što ipak ne treba smatrati kao ograničenje, već kao širok prostor za njegov dalji razvoj i modernizaciju. Predmet istraživanja ovog rada je kako da se iskoristi postojeći potencijal u ovom segmentu industrije radi bržeg oporavka razvoja Srbije. Pri tome, osnovna je pretpostavka da postoji veliki neiskorišćeni tržišni potencijal kada su u pitanju proizvodi i usluge informaciono-komunikacionih tehnologija, kako na domaćem tako i na stranom tržištu. Analizirani su empirijski podaci tržišne vrednosti sektora informaciono-komunikacionih tehnologija. Pored toga, u radu je diskutovano i pitanje upotrebe ovih tehnologija u privredi i domaćinstvima. S tim u vezi pruženi su konkretni dokazi za postojanje nedovoljno iskorišćenog tržišnog potencijala, što sektoru informaciono-komunikacionih tehnologija pruža prostor za dalji razvoj u ovoj oblasti.

Ključne reči: informaciono-komunikacione tehnologije, struktura, potencijali, rast i razvoj, podsticaji

Uvod

Srbija je zadnjih godina ostvarila fiskalne i makroekonomske rezultate, ali i dalje ima nedovoljan privredni rast i nivo investicija, kao i veliki tranzicioni jaz u poređenju sa ostalim zemljama. Problemi koji čine "puni oporavak" domaće privrede otežanim su još uvek visoka nezaposlenost i mala kupovna moć stanovništva koja je manja od polovine evropskog proseka. Otežani puni oporavak srpske privrede po najnovijem izveštaju Svetskog ekonomskog foruma za 2017-2018.

* Ekonomski fakultet u Kosovskoj Mitrovici, vladam338@gmail.com

** Ekonomski fakultet u Kosovskoj Mitrovici

godinu doprinosi i značajna birokratska struktura, korupcija, politička nestabilnost i usporena dinamika pridruživanja EU. Usled niskog korišćenja kapaciteta, nedovoljnog izvoza i nekonkurentnosti u industriji Srbije je i niska profitabilnost, jer je neto finansijski rezultat u odnosu na kapital ispod nivoa profitabilnosti u industriji konkurentnih zemalja. Objektivno, sadašnji model poslovanja zasniva se na izvozu jednostavnih proizvoda čija se proizvodnja bazira na niskoj ceni rada, plodnom zemljištu, beneficijama Države i Suncu. Kada se tako radi, onda inostrani potrošač dobija svu korist a deoničar-vlasnik malo zarađuje i radnici loše prolaze.

Privredi i građanima Srbije očigledno tek predstoje prave strateške odluke i mere radi punog oporavka realnog sektora i preobražaja industrije u skladu sa modelom moderne i održive privredne strukture i u meri u kojoj je to uopšte moguće. U takvim uslovima lokalna poslovna zajednica i donosioci odluka u državnom vrhu sve više uviđaju značaj i ulogu koju bi sektor informaciono-komunikacionih tehnologija (u daljem tekstu IKT) mogao da ima u prevazilaženju kriznih posledica. Brži realni rast investicija u sektor IKT i njihovu proizvodnju, prenosi se i u veći doprinos kapitala IKT rastu privrede i performansi na makro i mikro nivou. Evropska Unija prepoznala je IKT kao važan faktor uticaja na ekonomski rast i inovativnost, pa se među sedam vodećih inicijativa njene ekonomske strategije "Evropa 2020" nalazi i "Digitalna agenda za Evropu". Razvijene zemlje EU najviše ulažu u razvoj sektora IKT, što pokazuje značaj koji IKT imaju u razvoju modernih ekonomija. Sa druge strane slabije razvijene zemlje imaju nizak nivo investicija u sektor IKT. Ulaganja u sektor IKT Srbije iznose manje od 1% BDP-a¹, odnosno ulaganja od 60 evra po stanovniku u informacionu tehnologiju, što je mnogo manje nego na primer u Hrvatskoj, koja ulaže 200 evra, kao i od proseka u EU od 800 evra. To znači da država i dalje ozbiljnije ne prepoznaje strateški značaj sektora IKT, koji bi mogao da inicira značajniji rast privredne aktivnosti i izvoza. Našoj zemlji kao primer može da posluži Finska koja je, posle velike krize u prošloj deceniji, postala jedan od svetskih lidera u razvoju i primeni visokih tehnologija u čijoj strukturi IKT imaju posebno mesto. Ili da iskoristimo Irsko iskustvo u kojoj je nekada 80% njenog BNP-a činila poljoprivreda, a danas 60% čine proizvodi i usluge iz IKT, koji su mahom namenjeni

¹ Evropski standardi su između 2 i 3% BDP-a.

izvozu. Treba, napraviti zaokret, što se tiče značaja ovog sektora privrede, ovo je prilika da se Srbija pozicionira kao regionalni centar u razvoju IKT, obzirom da ima potencijale i da kompanije IKT u Srbiji ostvaruju, značajnu produktivnost i efikasnost. Osim toga, kompanije i firme sektora IKT u Srbiji imaju komparativnu prednost u regionu i u pogledu cena i fleksibilnosti stručnjaka da se prilagode različitim tipovima projekta.

Srbija danas ne može da bira hoće li se uključiti u svet globalizovane ekonomije i novih tehnologija, odnosno hoće li nastaviti započete reforme. Međutim, Srbija može da bira, tj. da pažljivo trasira strateške koordinate svog privrednog i tehnološkog razvoja, u skladu sa zatečenim okolnostima i budućim potrebama. Donosioćima odluka u državnom vrhu sektor IKT treba da bude reper dobro izabranog puta, zbog već pomenute veze koja postoji između ulaganja u ovaj sektor i napretka celokupnog društveno-ekonomskog sistema. Sektor IKT u Srbiji ima potencijale koji mogu u domaćoj privredi da stvore preduslove za povećanje efikasnosti rada, podizanje ekonomskog rasta i smanjenje nezaposlenosti. Takođe, aktivnosti koje bi omogućile široko dostupni pristup internetu, zatim aktivnosti na podsticanju razvoja e-poslovanja, e-uprave, e-pravosuđa, e-zdravstva i e-obrazovanja i dr., nema sumnje doprinele bi razvoju informacionog društva, informatičkoj pismenosti i kvalitetu života naših građana.

Sektor IKT je zdrav deo srpske ekonomije, ali do sada se uglavnom spontano razvijao. Iako su naše strategije iz oblasti IKT u skladu sa direktivama EU, ipak nisu praćene odgovarajućim akcionim planovima, ili ako ih prate oni su veoma uopšteni i ne definišu kako država namerava da ostvari postavljene strateške ciljeve. Uz nesumnjivi značaj ovih razvojnih dokumenta a u cilju dalje dinamizacije i podizanja nivoa razvijenosti sektora IKT u Srbiji i uspešnosti poslovanja IKT, neophodno je da se najpre sprovedu potrebne korekcije i u skladu sa tim na temeljnim osnovama donese nova strategija razvoja na nivou cele privrede, a u okviru nje jasno trasira i strateški pravac razvoja sektora IKT kao budućeg katalizatora privredne aktivnosti.

Predhodno izneto ukazuje da je razvojna politika države zasnovana na znanju i podržana primenom IKT opcija za Srbiju. Kreatori ekonomske politike ovo moraju imati u vidu i problematiku razvoja informacionog društva treba adekvatno da integrišu u ekonomske

parametre i razvojne smernice zemlje. Razvoj i primena infrastrukture IKT pored toga što je pretpostavka daljeg unutrašnjeg privrednog i društvenog razvoja naše zemlje ona je i pretpostavka i da Srbija postane i jezgro regionalne industrije IKT, kao mesto izbora za razvoj sofisticiranih tehnologija. Srbija se nalazi na vrhu liste atraktivnih lokacija najvećih svetskih kompanija informacionih tehnologija (u daljem tekstu IT).² Država je postavila cilj da se do 2020.godine izvoz usluga u sektor IT poveća na više od milijardu evra, kao i da se posebno poveća udeo u izvozu sistema integratora, "embedded sistema" i kompletnih rešenja. Ako želimo da nam tržište IT bude vredno više od milijardu evra, neophodno je da raste stopom većom od 10 %. Naravno, ovi izazovi ne mogu biti savladani ni brzo, ni lako, ni jeftino, tako da se finansijska i tehnička pomoć iskazuje kao neophodnost. Upravo prepoznajući veliki značaj sektora IKT i na globalnom i na regionalnom nivou Ministarstvo finansija i privrede Republike Srbije otpočelo je rad na izradi programa za podršku industriji IKT. Ministarstvo je donelo Uredbu o rasporedu i korišćenju kreditnih sredstava u oblasti IKT, koja uređuje način dodele i korišćenja kreditnih sredstava za finansiranje start-up i inovativnih kredita u oblasti IKT. Razlog više za Vladinu podršku sektoru IKT jeste i percepcija da podrška uspešnim firmama u ovoj oblasti može zaista da bude katalizator privrednog razvoja i osnova za bržu transformaciju, modernizaciju i smanjenje državne administracije kao i podizanju kvaliteta života svih građana Republike Srbije. IKT su visoke tehnologije za siromašne nacije, jer su sva ulaganja u pamet. Potrebni su samo računar i prostor a sve ostalo je u glavi. To je ono čega imamo, što treba da negujemo, promovišemo i da iskoristimo za dobrobit svih nas. Dakle, ako hoćemo značajan izvoz sektora IKT potreban nam je strateški pristup kako pomoći domaćoj industriji da pronade svoje mesto na globalnom tržištu, ali i jasni stavovi šta donose tehnološki pravci u narednim godinama. Akcijama te inicijative najdirektnije mogu da se podrže sinergijski efekti koji postoje između procesa tranzicije i prelaska ekonomskih sistema Srbije i društva zasnovanog na znanju, u čemu ostale zemlje evropskog kontinenta već ostvaruju veoma zapažene rezultate.

² Srpska industrija softvera nalazi se na 30 i 50 mesto na svetskim listama, što je najbolji rezultat neke privredne grane Srbije.

Karakteristike tržišne strukture sektora IKT u Srbiji

Tržište IT u Srbiji napravilo je progres u predhodnoj dekadi, ali nedovoljan. U periodu 2001-2008. srpsko tržište IT je raslo više od 15 odsto godišnje. Međutim, već u 2009. zbog razornih efekata ekonomske krize zabeležen je godišnji pad veći od 22 odsto. U 2012. vrednost tržišta IT u Srbiji u odnosu na predhodnu godinu opala je za tri procentna poena i bila je na nivou 410 miliona evra. To predstavlja značajan pad u odnosu na nivo koji je ovaj pokazatelj imao u 2008 godini kada je taj iznos bio 550 miliona evra. U 2014. godini vrednost srpskog tržišta IT je procenjena na 431 milion evra sa godišnjim rastom 1%. To ukazuje da tržišna vrednost sektora IT uprkos značajnom potencijalu koji ima, nije bio imun na razorne efekte ekonomske krize. Pad tržišne vrednosti doživeo je podsektor hardvera sa (-4,5%), dok je rast zapažen u okviru segmenta usluga IT i segmenta softverskih paketa (6,2% i 6,6%). U 2017. godini vrednost srpskog sektora IT bila je procenjen na 470 miliona evra i nastavljen je negativan trend na segmentu PC tržišta.

Kada je u pitanju struktura sektora IT u 2017. godini 44,8 odsto tržišta činio je hardver, 37,1 odsto softver (gde dominiraju aplikacije), a 18,1 odsto usluge. Uprkos navedenim brojkama usluge IT su obezbeđivale najveći deo profita od 59,5 odsto, koje je generisalo ovo tržište. Iako hardver, još uvek pokreće tržište IT u Srbiji, profit hardver kompanija je još uvek mali. Više od polovine celokupnog profita industrije IT potiče od kompanija softverskog segmenta. Takva tržišna struktura, prema evropskim standaradima, jasno ilustruje da je tržište IT još uvek u ranoj fazi sazrevanja. Jedan od relevantnih pokazatelja je i potrošnja IT po glavi stanovnika, koja je na primer za 2015. godinu u Srbiji iznosila oko 62 evra po glavi stanovnika, što je bilo na nivou Bugarske i Rumunije. Istina ta ulaganja su bila znatno veća nego u Makedoniji, Crnoj Gori i BiH, ali zanatno manja nego u Hrvatskoj, koja ulaže 200 evra, kao i od proseka EU od 800 evra. U poslednjih deset godina, sektor telekomunikacija, kompjuterskih i informacionih usluga imao je najdinamičniji rast vrednosti izvoza u okviru sektora usluga Srbije. Zahvaljujući tome deficit u razmeni sa inostranstvom u oblasti ovih usluga od 35 miliona evra koliko je iznosio u 2007 i 2008. godine, prešao je u značajan suficit od 407 miliona evra u 2016. godini, a njegov dalji rast je ostvaren u 2017. godini. Najznačajniji doprinos ovom rastu proistekao je po osnovu rasta izvoza usluga IT. Suficit od kompjuterskih

usluga za jedanaest meseci 2017.godine povećan je za 19,5% u odnosu na isti period predhodne godine i iznosio je 429 miliona evra. Prema podacima NBS u strukturi izvoza usluga (telekomunikacione, kompjuterske i informacijske), najveći udeo imaju kompjuterske usluge, zatim slede usluge telekomunikacija, dok je učešće informacijskih usluga najmanje. To nam govori da se kompjuterske usluge kao segment industrije IT Srbije šire i da zauzimaju značajan udeo u strukturi izvoza. Kod strukture softverskih proizvoda zapaža se da su zastupljene sve oblasti savremene softverske produkcije, što ukazuje na dobru osposobljenost srpskih stručnjaka da razvijaju savremena softverska rešenja. Inače najveći izvoz proizvoda i usluga sektora IT je u Nemačku, SAD, Veliku Britaniju i Skandinavске zemlje. Ovo je značajna informacija u kom segmentu treba profilisati industriju IT, jer perspektiva razvoja je u uslugama IT i softverskom programiranju, a manje u proizvodnji i trgovini opremom IT.

Prema istraživanju Vojvođanskog ICT klastera: "ICT in Serbia-At a Glance" Srbija je 2016. godine imala 2048 preduzeća IT i ona su zapošljavala 21.514 radnika, pri tome prosečna firma imala je manje od 10 radnika. Procenjeno je da je u sektoru IKT radilo oko 50000 zaposlenih. Od ukupnog broja kompanija IT 1238 (60 odsto) spada u podsektor softvera u kome je radilo 14.634 stručnjaka. Značajno povećanje registrovane zaposlenosti zabeleženo je u oblasti računarskog programiranja, konsultantskih i s tim povezanih delatnosti. Najveće smanjenje zaposlenosti registrovano je u oblasti proizvodnje računara, elektronskih optičkih proizvoda (18odsto). Proizvodnja računara u Srbiji danas još uvek podrazumeva sklapanje računarskih jedinica od uvezenih komponenta, ali je sve više naše proizvodnje industrijskih računara koji služe za upravljačke i kontrolne procese u preduzećima i drugim organizacionim sistemima. Posmatrajući kompanije IT sa aspekta broja zaposlenih, uočava se da 409 spada u mala i srednja preduzeća (gde osam od njih zapošljava više od 250 ljudi), od kojih tri četvrtine posluje u okviru softverskog dela. Za razliku od sektora IT koga karakterše segmentirano i slobodno, odnosno liberalno tržište sa velikim brojem malih i srednjih preduzeća, telekomunikacioni sektor čine tri velika mobilna operatera (MTS, Telenor, VIP mobile) i više od 250 kablovskih i internet provajdera. SBB je najveći operater digitalne i analogne kablovske televizije, širokopojasnog interneta, operator fiksne telefonije, i ona zapošljava više od 900 ljudi. Parametarska struktura

ukazuje na viši nivo razvijenosti telekomunikacionog sektora u odnosu na sektor IT, ali i na to da postoji viši nivo barijera za ulazak u taj tržišni segment, kao i na veću koncentraciju tržišnog učešća u oblasti telekomunikacija u odnosu na IT. Izrazita dominacija telekomunikacionih operatera nad ostalim segmentima poslovanja u oblasti telekomunikacija, utiče da sve veći broj mikro preduzeća odustaje od posla ili se preusmerava na druge delatnosti.

U uslovima kada tržište postaje sve osetljivije na kvalitet proizvoda i kada se pojavljuju sve složenije i globalnije organizacije, pitanje upravljanja kvalitetom u organizacijama dobija sve veći značaj. Obzirom da se radi i o sofisticiranoj produkciji u sektoru IKT, važno je ukazati i na podatak da se najveći nedostatak kompetentnih kadrova uočava u oblasti upravljanja kvalitetom.

Korišćenje IKT u Srbiji

Savremeno društvo zahteva sve veću upotrebu IKT, kako u ekonomiji i proizvodnji, tako i u svim sferama društvenog života pojedinca i društva. Kada je reč o korišćenju IKT u našoj zemlji, prema izveštaju Republičkog zavoda za statistiku iz 2017 godine, 99,8% od ukupnog broja domaćinstava ima televizor, 90,5% poseduje mobilne telefone, 68,1% personalne računare, dok 43,7% domaćinstva poseduje lap top računare. Što se tiče zastupljenosti računara u domaćinstvima taj broj varira u zavisnosti od teritorijalne celine: u Beogradu iznosi 77,8%, Vojvodini 66,2 %, a u centralnoj Srbiji 65,3%. Razlike se mogu uočiti i kada se upoređi zastupljenost računara u urbanom i ruralnom delu Srbije: 73,5% naspram 60,7%. Kada se radi o udelu korisnika računara (u poslednja tri meseca) gledano prema nivou obrazovanja sa najvećim procentom učestvuju lica sa višim i visokim obrazovanjem 88,4%, zatim lica sa srednjim obrazovanjem 77,5%, a najmanje je učešće lica sa obrazovanjem nižim od srednjeg obrazovanja 37,7%. Posmatrano u apsolutnim jedinicama preko 3.120 000 lica koristi računar svakog ili skoro svakog dana. Procenat domaćinstva koja poseduju internet priključak iznosi 68,0%. Širokopoljnu internet konekciju većinom poseduju domaćinstva koja imaju mesečni prihod koji premašuje 600 evra (90,6%) dok učešće domaćinstva s prihodom do 300 evra iznosi 42,9%. Značajne razlike postoje i kada uporedimo zastupljenost ove vrste internet konekcije u urbanom i ruralnom delu Srbije: 67,5%

naspram 52,3%. Istraživanje pokazuje i da 32,0% ispitanika koristi internet usluge umesto da stvara lične kontakte ili da posećuje javne ustanove i organe administracije i da 49,9% korisnika interneta nikada nije kupovalo/poručivalo robu ili usluge putem interneta. Recimo i da svega 19,5% internet populacije koristi cloud servise za skladištenje ili razmenu podataka. Iz ovih brojki uočava se da postoji veliki digitalni jaz kako u pogledu geografskog, tako i ekonomskog položaja stanovništva.

Upotreba IKT u privredi Srbije znatno je zastupljenija nego u domaćinstvima. Rezultati istraživanja pokazuju da 100% preduzeća na teritoriji Republike Srbije koristi računar u svom poslovanju. U Srbiji 99,% preduzeća ima internet priključak. Veb sajt poseduje 80,4% preduzeća. Razlike postoje u zavisnosti od teritorijalne celine. U Beogradu veb sajt poseduje 85,3% preduzeća, u Vojvodini 81,7%, a u centralnoj Srbiji 98,6%. Širokopolasnu (broadband) internet konekciju ima 98,6% preduzeća. Na teritoriji Republike Srbije 81,9% preduzeća koristi mobilnu širokopolasnu internet konekciju (3G i 4G) upotrebom prenosivih uređaja (smartfon, laptop, tablet.....). Na osnovu istraživanja došlo se do zaključka da 48,7% preduzeća redovno razmenjuje informacije elektronskim putem u lancu upravljanja narudzbina sa svojim dobavljačima ili klijentima. Preduzeća u Srbiji elektronske usluge javne administracije najviše koriste u cilju pribavljanja informacija, zatim za pribavljanje obrazaca, a u manjoj meri i za vraćanje popunjenih obrazaca i to je pravilnost za sva preduzeća bez obzira na veličinu. U oblasti elektronske trgovine rezultati istraživanja pokazuju da su tokom 2016 godine samo 41,4% preduzeća u Republici Srbiji naručivala proizvode/usluge putem Interneta, a 9,3% preduzeća je plaćalo usluge klaud(cloud) servisa putem interneta. Ove brojke pokazuju da posrednici na tržištu, a u prvom redu maloprodavci i veleprodavci, time što se ne uključuju u e-trgovinu da gube i značajan deo tržišta. Slična je situacija i kod proizvođača, koji takođe ne koriste pogodnosti koje donosi elektronska trgovina. Mali je i broj kompanija u Srbiji koji ima razvijene B2B transakcije podržane elektronskim sistemima, mada su papirna dokumenta najčešće u optičaju u određenom segmentu transakcije (dokumenta koja moraju posedovati papir i pečat kompanije). Može se reći da su B2B transakcije u Srbiji nerazvijene,

neefikasne i netransparentne i da predstavljaju mali segment elektronske trgovine na domaćim prostorima³.

Upotreba kompleksnog poslovnog softver, poput ERP (Enterprise Resource Planing) i CRM (Customer Relationship Management) rešenja u Srbiji još uvek nije mnogo razvijena, s obzirom da tek 16,2 odsto preduzeća poseduje neki softver ERP ili računovodstvenog tipa. Među preduzećima koja koriste ERP rešenja najmanje je onih koji posluju u oblasti građevinarstva (5,1%), a najviše preduzeća u oblasti energetike (17,4%). Gotovo polovina tih preduzeća ima više od 250 zaposlenih i u najvećem procentu se njihovo sedište nalazi u Beogradu. Drugi značajan pokazatelj razvijenosti IKT u preduzećima je upotreba sistema za upravljanje odnosa sa klijentima - CRM. U Srbiji 17% preduzeća koristi ovakve softverske aplikacije. Sudeći po podacima Republičkog zavoda za statistiku, 33% preduzeća koja koriste CRM softvere se bavi administrativnim i uslužnim delatnostima. S tim u vezi, uočavamo na postojanje nedovoljno iskorišćenog tržišnog potencijala, što industriji IKT pruža prostor za dalji razvoj programskih rešenja i značajnijem učešću u stvaranju vrednosti u ovoj oblasti.

Izneti parametri ukazuju da većina domaćih preduzeća (a i Država) ima slabo uređene i nedovoljno efikasne poslovne procese, za čije su uređenje potrebni reinžinjeri i odgovarajuća informatička podrška. Domaće firme IKT karakterišu mala izdvajanja na niskoj osnovici, jer su izdvajanja za sektor IKT ispod 1% poslovnog prihoda, najčešće je budžet IKT manji od 1% ukupnih troškova, što je značajno ispod iznosa koji ulažu međunarodne kompanije, posebno ukoliko uzmemo u obzir visinu prihoda domaćih kompanija u apsolutnom smislu. Ukoliko bi budžeti srpske privrede IKT dostigli 1% poslovnog prihoda tržište IKT bi premašilo 700 miliona evra, samo od ovog sektora. Veliki potencijal za IKT leži u Državi, jer bi "investicija u ljude i nove informacione tehnologije" od 10 evra mesečno po zaposlenom bio najbolje uloženi novac.⁴ Među preprekama i nedostacima bržeg razvoja sektora IKT su i visoki porezi i doprinosi na zarade (s obzirom na to da se radi o

³ U razvijenim zemljama preko 30% poslovnih transakcija između poslovnih partnera se obavi elektronskim putem kroz B2B model e-trgovine.

⁴ EU je desetogodišnjim ulaganjem u razvoj IT postigla povećanje konkurentnosti i efikasnosti preduzeća čak za 50%.

visokoobrazovnom kadru), nedostatak stručnjaka⁵, nedostatak sredstava za istraživanje i razvoj, nedovoljan broj studenata na fakultetskim smerovima iz oblasti IT, regionalni raspored kompanija IKT, nedostatak regulative koja se odnosi na softverske proizvode, nekompatibilnost domaće regulative sa EU regulativom u oblasti online oglašavanja i nedovoljna razvijenost drugih grana industrije otežava implementaciju IKT u procesima proizvodnje. U tom smislu, dok se ne obezbedi privredni rast, vrlo je važna državna podrška u rešavanju problema nedostajućih kadrova IKT. Srbija zaostaje u obrazovanju u oblasti IKT - mali je pul stručnjaka u oblasti IKT (posebno Java programera, PHP programera, NET developera i softver inženjera), jer se smatra da je ovo teška disciplina za izučavanje, pa svi učenici i studenti biraju jednostavnija zanimanja. Istina nekoliko godina unazad broj upisanih studenata na fakultetima tehničkog profila se povećava, raste i zainteresovanost studenata za studije koje se odnose na IKT, međutim, vrlo je važno prilagođavanje obrazovnog sistema potrebama industrije IKT posebno programerskog sektora. Ocenjuje se da bi u Srbiji, poput Rumunije moglo da se upiše 7000 studenata, budućih programera. U tom kontekstu dodajmo iznetim činjenicama i da srpski sektor IKT apsorbuje veći deo diplomaca, što utiče na smanjivanje broja nezaposlenih lica i na taj način sprečava odliv naših kreativnih i stručnih ljudi potrebnih ovoj industriji sa rastućim potencijalom. Na ovaj način domaća industrija IKT može da nastavi snažan rast bez obzira na slabo domaće tržište IKT, jer je rast sektora IKT zasnovan na globalnom tržištu IKT, mnogo boljoj ceni i uslovima plaćanja koji se tamo postižu. Znatno brži razvoj sektora IKT od tržišta je i garancija da će se spremno dočekivati valorizacija potencijala domaćeg tržišta IKT, ma kada se ono bude značajnije pokrenulo.

Podrška javnog sektora strateškim pravcima razvoja sektora IKT u Srbiji

Javni sektor može imati veliku ulogu u ekonomskom rastu. Javna push-strategy je posebno značajna i delotvorna u kontekstu tranzitornih ekonomija, gde su tržišni mehanizmi još nedovoljno efikasni, pa se time

⁵ Srpske kompanije zapošljavaju četiri puta manje eksperata IT u poređenju sa kompanijama IT koje posluju u razvijenim tržišnim ekonomijama.

ostavlja prostor za aktivnu politiku i inicijative državnog sektora. Za digitalni uspeh potrebna je spremnost na ulaganje, otvorenost prema inovacijama i planiranje. Veliki broj zemalja regiona Centralne i Istočne Evrope je imao koristi od aktivnih politika razvoja IKT i inicijativa. Kada je reč o državi Srbiji, ona je do sada bila važan činilac za razvoj domaćeg sektora IKT, međutim nije bila doživljena kao pravi partner od strane sektora IKT. Naime, iako je u državnom vlasništvu 35 visoko-obrazovnih institucija IKT (od kojih 16 je u okviru državnih univerziteta, 6 privatnih i 13 državnih visokih stručnih škola) na koje se godišnje upisuje preko 5000 studenata, od kojih 80% studira na račun državnog budžeta, sektor IKT tek počinje da prepoznaje ulogu države u obezbeđivanju kadrova. Što se broja tiče, ankete sprovedene u ovoj oblasti pokazuju da treba povećati broj upisanih na fakultete informacionih tehnologija i na tome država treba intenzivnije da radi kroz povećanje ulaganja sredstava u obrazovanje kadrova IT, obezbeđivanjem dodatnog prostora, stručnog nastavnog osoblja i sl.⁶ Da bi Srbija postala regionalna predvodnica u sektoru IKT ona treba da izmeni i izražen kritički odnos koji je prisutan od strane sektora IKT prema naučno-istraživačkom radu instituta i laboratorija iz oblasti IKT koje su u celosti u državnom vlasništvu. U Srbiji nije uspostavljen delotvoran „trougao“ znanja koji čine: visoko obrazovanje, naučno-istraživački rad i visoko-inovativne firme IKT. Prosto izgleda kao da postoji nepremostiva barijera između onih koji su osnovani da traže novac i onih koji stvaraju novac uz pomoć znanja. Industrijama sektora IKT je potreban drugačiji inovacioni sistem, koji bi uključivao privatni sektor i srednja i mala preduzeća. Buduća ulaganja i podrška iz predpristupnih EU fondova u segmentu srednjih i malih preduzeća Srbiji može da bude odlučujući za brži razvoj sektora IKT. Veliki neiskorišćeni potencijal za domaće tržište IKT leži i u budućoj modernizaciji države u usvajanju svremenih rešenja IKT.

U stvaranju produktivnog i konkurentnog sektora IKT javni i privatni sektor treba da budu povezani. Razvijene industrije IT danas se takmiče inovativnim strategijama i visokom produktivnošću, a u stvaranju ovih prednosti kritičnu ulogu imaju istraživanje i razvoj, znanje, tehnologije, finansije i grupe stručnih pojedinaca. Iako kod nas

⁶ Evropska komisija je radila studiju, gde je rekla da Evropa svake godine ima potrebu za 120000 informatičara.

saradnja između privatnog sektora IKT i univerziteta na nivou Republike Srbije nije još uvek na zavidnoj visini, ipak se određena pozitivna kretanja uočavaju. Tako su kompanije u Srbiji poput: Comtrade, Schneider Electronic, Cisco, DMS razvile programe zapošljavanja mladih bez iskustva kao i programe studentskih praksi. Na ovaj način kompanije iskazuju spremnost da ljudima bez iskustva pruže adekvatnu podršku prilikom započinjanja praktičnih iskustava. Saradnja se odvija i povezivanjem istraživača-univerziteta, kao nekoga ko razvija znanje i tehnologiju, i industrije IKT, kao nekoga ko potražuje znanje i tehnologiju. Primeri povezivanja sa univerzitetima su: Elektronski fakultet u Nišu i Tehnički fakultet u Novom Sadu. Višestruka je korist od povezivanja Univerziteta i sektora IKT: jednostavan pristup istraživanjima i tehničkim rešenjima koja su potrebna sektoru IKT, učestvovanje i saradnja na istraživačkim projektima koji su usmereni prema strateškim potrebama kompanija i preduzetnika, a sa druge strane i mogućnost pronalaženja kadrova. Najznačajniji posrednik u procesu generisanja znanja i tehnologija i njihovom transferu ka industriji odnosno privredi je naučno-tehnološki park. Oblasti za koje se opredeljuju postojeći naučno-tehnološki parkovi u svetu najčešće su IT. Danas je širenje naučno-tehnoloških parkova usmereno ka zemljama Jugoistočne Evrope i zemljama koje su i u tranziciji. Trend osnivanja naučno-tehnoloških parkova prisutan je i u našoj zemlji. Takvi centri za sada postoje u Beogradu, Novom Sadu i Indiji. Naučno-tehnološki Park Beograd na Zvezdari osmišljen je kao podrška malim inkubator-preduzećima, koje razvijaju nove tehnološke ideje i primenjuju ih na tržištu. Naučno-tehnološki Park u Novom Sadu kada bude završen treba da omogući veću vidljivost Univerziteta i fakulteta u međunarodnom i domaćem privrednom i istraživačkom okruženju, kao i da pomogne preduzetnicima koji su u oblasti visokih tehnologija da u saradnji sa fakultetom ostvare bolje rezultate pre svega na svetskom tržištu. Izgradnja Embasi tehnološkog Parka IT u Indiji je veliki podsticaj za srpsku industriju IT. Park prema predviđanjima treba da bude najveći centar IT u jugoistočnoj Evropi. U Srbiji se osim ovih naučno-tehnoloških parkova planira izgradnja i u Nišu i Kragujevcu. Očekuje se da će ovakav trend u domaćoj industriji IT dovesti do još većeg priliva stranih direktnih investicija, kao i postavljanje naše zemlje u sam centar regionalne tehnološke mape.

Srpska industrija IT svoju poziciju i imidz na globalnom tržištu IT nastoji da poveća i kroz sve intenzivniju promociju sopstvenih proizvoda i usluga u ovoj oblasti. Na ovaj način srpske kompanije i firme IT žele da multiplikuju uloženo, odnosno kapitalizuju svoje višedecenijsko znanje, iskustvo i imidž u oblasti industrije IT, gde naši kadrovi važe za stručne i kvalifikovane i da se prosto nametnu kao svetski poslovne lokacije koje omogućavaju pružanje sofisticiranih proizvoda i usluga industrije IT visokog kvaliteta u poređenju sa kompanijama i firmama u zemljama regiona. Srbija je dobro geografski pozicionirana da može da pruži finansijski isplativu i pouzdanu alternativu već razvijenim tržištima. Srbija se u najnovijoj studiji konsultantske kuće "Prajs voterhaus Kupers" našla na samom vrhu liste najatraktivnijih lokacija za gradnju novih i proširenje postojećih centara poslovnih procesa. Najveća tržišta za srpsku *outsorsing* industriju su Nemačka, SAD, Velika Britanija i Holandija. Srpske kompanije i firme IT uspešne u poslovima autsorsinga u poslednje vreme razvijaju i sopstvene proizvode sa visokim izvoznim potencijalom. Ovaj model omogućava da nešto što kompanije razviju jednom prodaju mnogo puta i time ostvare značajnu multiplikaciju uloženog rada i sredstava-alii značajnije prihode za državni budžet. Tako je jedna kompanija iz Novog Sada samo u prve dve godine svog rada prodala 40000 licenci za podršku upotrebi svog softvera po 300 dolara po licenci, a njihovi klijenti su poznate svetske kompanije, poput "SAP-a" a i "Dizajna":

Kompanije IT mogu postići mnogo više ako rade zajedno, kao grupa međusobno povezanih kompanija, dobavljača, pružaoca usluga i organizacija bitnih za njihov posao, unutar klastera. Podsticanje povezivanje preduzeća u klaster pokazuje se u praksi kao efikasni instrument za jačanje konkurentnosti preduzeća i njihovo osposobljavanje za proizvode robe i usluge višeg stepena obrade koje će se prodavati na domaćem i međunarodnom tržištu. Udruživanje napora javnog i privatnog sektora i sprovođenje ekonomskih politika za poboljšanje nacionalnog poslovnog ambijenta u velikoj meri su povezani sa inicijativama klastera i njihovim uspešnim funkcionisanjem. S tim u vezi, a kao rezultat procesa saradnje privatnog i javnog sektora, osnovan je "Vojvodina IT klaster". Ovaj kalster je najače udruženje tog tipa u Srbiji, u kome radi preko 1700 iskusnih stručnjaka i čiji poslovi su uglavnom usmereni na strana tržišta. Snagu ovom klasteru daje

raznovrsnost članica, njihova interakcija i uverenje da neke ciljeve mogu da postignu samo udruženi. Članice poseduju široku lepezu proizvoda i usluga i među njima su kao što je već istaknuto i neka od najvećih imena srpske softverske industrije koja poseduju brojne reference kod globalno prepoznatljivih klijenata, ali ima i sasvim mladih preduzeća. Klaster poseduje i izgrađenu mrežu kontakata u inostranstvu koju koristi kao jedan od alata za postizanje ciljeva. S obziroma da razvoj klastera ima sinergijski efekat na čitavu zajednicu, kao i na makroekonomiju to bi se formiranjem i "IT klastera Srbija" mogla uspostaviti značajna međunarodna saradnja sa brojnim asocijacijama i donatorskim organizacijama obezbeđujući neophodna finansijska sredstva za rast i razvoj. Takođe, može da obebedi i saradnju sa klastetrima iz EU. Formiranjem nacionalnog klastera IT Srbiji se otvara mogućnost uključivanja u međunarodne projekte čime bi se podsticala saradnja sa klasterima iz drugih sektora i otvorile nove mogućnosti razvoja srpskog tržišta. Sve ovo zajedno bi doprinelo poboljšanju konkurentne pozicije sektora IT Srbije što bi sa druge strane uticalo i na privlačenje novih stranih direktnih investicija koje bi pokrenule celu srpsku privredu.

Unapređenje korišćenja potencijala i izvora rasta sektora IKT u Srbiji

U privredama i ekonomijama kao što je naša, ali i u ekonomijama razvijenog sveta, investicije u IKT koje se zasnivaju na znanju su najisplativije, i to zbog toga što su to uglavnom relativno mala ulaganja koja imaju vrlo brz obrt kapitala, gde se dolazi do multiplikacije proizvoda tojest gde se prodaje znanje. To su oblasti gde je tehnički lako ostvarljiva saradnja sa drugim tržištima, gde postoji mogućnost velike zarade, povećanja izvoza, smanjenja troškova i otvaranja novih radnih mesta, nastanka novih zanimanja i podsticaja zapošljavanja kao jednog od ključnih problema našeg društva.

Ovakav način razmišljanja i uopšte ekonomije zasnovane na znanju nije srpski izum. Dovoljno je da se osvrnemo oko sebe na događanja u poslednjih 10-25 godina, koje će nam pokazati da su zemlje koje su težište svog ekonomskog razvoja postavile na bazi IKT sada zapravo postale najznačajniji privredni razvoj. Svakako su nam poznati primeri

Indije, koja predstavlja svetsko čudo i koja je vodeća svetska sila u oblasti IKT, primer Irske, Kine i Brazila ili primer Rumunije iz najbližeg okruženja, gde su sve njihove snage bile fokusirane na razvoj IKT kao strateške privredne grane. Polazeći od toga, znači da industrija IKT u Srbiji ima potencijala. Naše kompanije IKT poseduju i konkurentnost na stranom tržištu i izvozom mogu da doprinesu uravnoteženom spoljnotrgovinskom bilansu i naposljetku mogu da pomognu našem bržem ulasku u informaciono društvo.

Jedan od osnovnih uslova za razvoj novih inovacionih projekata u oblasti IKT je što lakši pristup kapitalu neophodnom za proces finansiranja istraživanja i razvoja koji će na kraju dovesti do proizvoda koji ima dobar potencijal za plasman na globalno tržište. Ovaj kapital je neophodan u početnim sadržajima razvoja start-up i inovacionih kompanija, ne samo da bi se razvile i usavršile nov proizvod, već i da bi se finansirao plasman na tržište. S tim u vezi, u periodu do 2020.godine Evropski strukturni i investicioni fondovi (ESI) će uložiti 121 milijardu evra u istraživanje i inovacije, IKT i pomoći malim preduzećima širom EU. S obzirom da je sektor IKT najatraktivniji i sa najvećim brojem inovativnih projekata koji se mogu lako i jednostavno distribuirati na različitim lokacijama globalnog tržišta, potrebno je adekvatno informisati preduzetnike i kompanije i edukovati ih o mogućnostima za pronalaženje ovakvih i sličnih izvora finansijskog kapitala za realizaciju njihovih inovativnih projekata i istovremeno upoznati potencijalne investitore na sve prednosti i rizike koje ovakvi vid investicije nosi. Rezultat ove aktivnosti i napori uticali bi na razvoj svesti o mogućnostima i potrebama kod naših inovativnih kompanija IKT da što brže razviju svoje inovativne projekte, da svoju novu produkciju plasiraju na svetskom tržištu, i time direktno doprinesu porastu izvoza naše zemlje. U tom smislu, da bi pomoglo razvoj sektora IKT i naše Ministarstvo trgovine i telekomunikacija je donelo Uredbu o rasporedu i korišćenju kreditnih sredstava za finansiranje privrednih subjekata u ovoj oblasti. Srpska Vladina Razvojna agencija (predhodno SIEPA) takođe, kompanije i firme iz sektora IKT vidi kao glavne pokretače razvoja i zato nastoji da olakša investitorima da započnu poslovanje u Srbiji, ali i da podrži izvoz proizvoda i usluga kompanija i firmi IKT Srbije. Tako kompanije IKT i firme mogu da dobiju do 50 odsto novca za predloženi projekt, odnosno do 25000 evra, a novac mogu koristiti za ulaganja u razvoj aktivnosti za dokazivanje koncepata za izradu prototipa servisa

ili proizvoda, zaštitu intelektualne svojine i aktivnosti za pozicioniranje na tržištu. Osim toga, Razvojna agencija Srbije dodeljuje i bespovratna sredstva podrške za organizaciju obuke i umrežavanje u oblasti preduzetništva IT, kao i sprovodi aktivnosti promocije kompanija i firmim IKT na sajmovima.

Značajan doprinos razvoju sektora IKT u Srbiji daje Privredna komora Srbije kroz Udruženje informatičke delatnosti. Udruženje, kao asocijacija privrednika i organizacija iz domena IKT, svojim radom i aktivnostima ima za cilj da uredi dobar privredni ambijent za uspešno poslovanje, kooperaciju i tržišnu konkurenciju, uspostavljanjem konstruktivne partnerske kooperacije i dijaloga privrednih subjekata i vladinih resora u procesima kreiranja i sprovođenja zakonske i podzakonske regulative od značaja za privrednike u oblasti IKT.

Rečeno je da izvoz srpskog softvera i usluga IT ima velike mogućnosti za razvoj. U tom smislu, osim finansijskih podsticaja i olakšica za nastup na stranim tržištima, potrebno je omogućiti srpskim kompanijama IKT i firmama pristup i svim značajnim informacijama, koje se odnose na standardizaciju procedura i njihovim usklađivanjem sa propisima koji važe u razvijenim privredama. S obzirom na povećani broj stranih kompanija na domaćem tržištu za IKT, vrlo je važno potpisivanje dobrog ugovora o poverljivosti i ugovora o namerama. Zaštita intelektualne svojine softverskih proizvoda i drugih digitalnih sadržaja predpostavka je i za razvoj domaćeg tržišta u ovoj oblasti. Računarski program kao autorsko delo mora biti adekvatno zaštićeno pravo na domaćem tržištu. Posebna pažnja treba biti usmerena na odnose između poslodavaca i zaposlenih programera, i osigurati da razvijeni softver ostane u vlasništvo poslodavca. Takođe, treba preduzeti odgovarajuću zaštitu upotrebe digitalne intelektualne svojine drugih u okviru sopstvenog softvera. Osim potrebe za efikasnom zaštitom intelektualne svojine softverskih proizvoda i drugih digitalnih sadržaja, potrebno je doneti i propise iz oblasti informacione bezbednosti, kao i definisanje nadležnosti i zadatke koje pojedine institucije treba da sprovedu u ovoj oblasti, sa ciljem preventivnog delovanja i koordinacije rešavanja bezbedonosnih incidenata na internet mreži. U tom smislu bilo bi dobro formirati nacionalni CSIRT (Computer Security Incident Response Team).

Softverska industrija je globalno otvorena i ne poznaje granice. Zahvaljujući globalnoj internet mreži svakom pojedincu ili kompaniji je omogućeno da uz minimalne troškove i resurse svoje proizvode i usluge IKT plasira širom planete. Ovu povoljnu mogućnost koriste kompanije iz zemalja koje imaju razvijeno tržište IKT i u cilju smanjenja troškova angažuju stručnjake informatičke struke iz manje razvijenih zemalja i to pre svega komunikacijom i slanjem sredstava preko globalne internet mreže, što u zemlji u kojoj se odvija ta usluga stvara problem registrovanja takve aktivnosti. Slična je situacija i u našoj zemlji. Procenjuje se da je izvoz srpske radne snage sa stalnim boravkom u Srbiji, a randnim mestom u inostranstvu iznosi preko milijardu američkih dolara i sve je u većem porastu⁷. Danas na hiljade ljudi u Srbiji svakodnevno radi za softverske kompanije izvan Srbije.⁸ To su ljudi koji novac dobijaju na različite načine i država bi morala bolje zakonski da uredi ovu oblast u suprotnom sve više će biti onih koji na ovaj način zarađuju. Znači, država treba da uredi politiku poreza i doprinosa, jer ova oblast direktno utiče na konkurentnost naših softverskih kompanija, obzirom da naše kompanije koje plaćaju visoke poreze i doprinose za regularno zaposlene stručnjake teško mogu da konkurišu stranim IKT i teško mogu da zadržavaju svoje zaposlene stručnjake u čiju su edukaciju i obuku već uložili dosta resursa.

Od posebnog značaja za poslovnu zajednicu Srbije je prihvatanje prakse e-poslovanja. E-poslovanje je od kritičnog značaja za opstanak domaćih industrija u uslovima sve globalnijeg međunarodnog okruženja i zato se Srbija kao tranzitorna zemlja mora što pre uključiti u transakcije elektronskim putem. Mnoge kompanije i firme u svom poslovanju još uvek koriste zastarelu tehnologiju koja mora da se zameni. Prema Globalnom izveštaju o IT u 2015. Život u hiperpovezanom svetu, Svetskog ekonomskog foruma, od 143 zemlje po korišćenju IKT Srbija se nalazi na 77 poziciji sa ocenom 4,00. Pozicija Srbije, kako je obrazloženo, nije u tolikoj meri rezultat nivoa razvoja infrastrukture ili obučenosti populacije za korišćenje IKT, već je pre svega posledica male upotrebe IKT u poslovnoj zajednici i vladi. Zbog toga je domaće tržište veliki potencijal za kompanije IKT koje posluju u Srbiji. Praćenje i realizacija zadataka iz prihvaćene Agende za razvoj

⁷ Prema procenama zvanični izvoz softvera predstavlja samo 40 odsto vrednosti stvarnog izvoza.

⁸ Značajan broj "frilinstera" se bavi programiranjem u nekom kapacitetu procena (40000 ljudi).

informativnog društva može umnogome da podrži i ubrza domaći razvoj IKT i doprinese našem bržem procesu stabilizacije i pridruživanja Srbije EU. S obzirom da u primeni i korišćenju IKT odnosno e-poslovanja, mala i srednja preduzeća i preduzetnici koja posluju u Srbiji značajno zaostaju za većinom zemalja EU, neophodno je snažnije podsticati uvođenje IKT u poslovanje ovih preduzeća, čime bi se, na ovaj način, doprinelo podizanju nivoa konkurentnosti nacionalne ekonomije. Među važnim aktivnostima za podršku uvođenja IKT u poslovanje ovih preduzeća su i edukacija njihovog menadžmenta i zaposlenih kao i finansijska potpora za realizaciju ovog koncepta. Dakle, ako bi se kompanije IKT posvetile istraživanju poslovne klime u Srbiji onda bi one kroz iznalaženje rešenja za probleme u ekonomiji zemlje stvorile kako razvojne mogućnosti za sebe, tako i za povećanje produktivnosti i konkurentnosti nacionalne privrede. Naravno ovaj proces bi doveo do daljeg preliivanja pozitivnih efekata u sektor IKT, odnosno proces bi doveo do istovremenog razvoja i sektora IKT i razvoj celokupne nacionalne privrede.

Zaključak

IKT kao savremene tehnologije imaju potencijal da stvaraju masovni ekonomski uticaj u smislu profita, kapitalnih investicija i bruto društvenog proizvoda. Uprkos padu i zastoju ekonomske aktivnosti u nekoliko poslednjih godina, ekonomske koristi IKT se nisu izgubile ovim padom. Prihod od izvoza industrije IKT u 2017 godini dostigao je 900 miliona. Značajan broj preduzeća danas koristi IT. Pored elektronske trgovine, elektronska komunikacija sa kupcima i klijentima, iako u početnim fazama razvoja sve više dobija na važnosti. Širokopojasna mreža se rapidno širi a aktivnosti u telekomunikacionom sektoru rastu. Jednostavno sve više se shvata da je razvojna politika države zasnovana na znanju i podržana primenom opcija IKT za Srbiju koja vodi realizaciji održivog razvoja, povećanju konkurentnosti, reintegraciji na svetsko tržište i porastu životnog standarda svih građana. U tom smislu, neophodno je da država poveća aktivnost i podršku ovom sektoru i da radi na tešnjoj saradnji između, sekora IKT obrazovanja i poslovnih sistema. Naša privreda kao nedovoljno razvijena, tranziciona privreda, ima potrebu i za savremenim rešenjima IKT. Država ne treba da pomaže samo u otvaranju slabo plaćenih

manuelnih radnih mesta i nerazvijenim područjima, država pre svega treba da pomogne visoko tehnološka, skupa radna mesta, gde Srbija može da postane konkurentna. Ovaj proces bi doveo do daljeg prelivanja pozitivnih efekata u industriju IT, odnosno, doprineo bi simultanom razvoju kako sektora IKT, tako i do napredka celokupne privrede. Na kraju konstatujemo još jedanput da je za digitalni uspeh potrebna spremnost na značajnija ulaganja, otvorenost prema inovacijama i planiranje. Srbija treba da razvija te vrednosti danas kako bi postala regionalna predvodnica u području IKT.

Reference

1. Ekspanzija IT tržišta u Srbiji, <http://www.bizlife.rs/vesti/81108-ekspanzija-it-tržišta-u-srbiji/#/> (10.08.2018).
2. IT sektor-šansa i izazov, <http://www.ekonomskenganalize.com/index.php/it-sektor-sansa-i-izazov> (22.09.2018).
3. IT sektor, perspektiva srpske privrede, <http://www.tanjug.rs/ful-view.aspx?izb=238124> (12.09.2018).
4. Istraživanje IT tržišta u Srbiji: Izvoz će dostići 500 miliona evra, a prosečna plata zaposlenog je 1.433 evra, <https://www.blic.rs/biznis/istraživanje-it-tržišta-u-srbiji-ćedostići-500-miliona-evra-a-prosečnaplata/twbx86c> (20.09.2018.).
5. Izvoz IT usluga, <https://www.nbs.rs/internet/latinica/scripts/showContent.html?id=12463@konverzija=yes> (11.08.2018).
6. Izvoz informaciono komunikacionih usluga-900 miliona evra, rs.N1info.com/369587/Biznis/Izvoz-informaciono-komunikacionih-tehnologija-usluga-rekordan-900-miliona-evra.html, (22.08.2018).
7. Izveštaj Vojvođanskog IKT klastera, <https://startit.rs/ict-in-serbia-at-a-glance-2018> (22.08.2018).
8. Kako poboljšati IT sektor u Srbiji, <https://pcpressrs/kako-poboljšati-it-sektor-u-srbiji/> (18.10.2018.)
9. Kupovna moć u Srbiji manja od polovine evropskog proseka, www.021.rs/story/Info/serbija/165220/kupovna-moć-u-sebiji-manja-od-polovine-evropskog-proseka.html, (12.09.2018).
10. PKS(2017): Bilten udruženja za elektroske komunikacije i informaciono društvo, www.pks/SADRZAJ/Files/Centar%20SAAPP/Sektorski%20pregledi/2017.%20I%kvartal/januar-mart/elektronske%komunikacije%20jan-mart%202017.pdf (10.10.2018).

11. Razvojna agencija Srbije startovala sa 8 milijardi dinara, <http://www.blic.rs/vesti/društvo/razvojna-agencija-srbije-startovala-sa-osam-milijardi-dinara/gl12hle> (10.03.2018).
12. RZS (2016): Upotreba IKT u Republici Srbiji, 2016, Domaćinstva/pojedinci preduzeća, pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2016/df/G20166004.pdf (10.09. 2018).
13. RZS (2017): Upotreba IKT u Republici Srbiji, 2017, Domaćinstva/pojedinci preduzeća, pod 2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2017/pdf/G20176006.pdf (10.09. 2018).
14. Srpska idustrija softvera beleži stalni rast izvoza-IT-stručnjaci- među najtraženijima, [https://www.ekapija.com/news/1397156/srpsk-industrija-softvera-beleži-stalni-rast-izvoza-it-stručnjaci-među najtraženijima](https://www.ekapija.com/news/1397156/srpsk-industrija-softvera-beleži-stalni-rast-izvoza-it-stručnjaci-među-najtraženijima).(14.10.2018).
15. Strategija razvoja informacionog društva u Republici Srbiji do 2020. godine, Službeni glasnik Republike Srbije,51/2010.
16. Strategija razvoja elektronskih komunikacija u Republici Srbiji od 2010 do 2020.godine, Službeni glasnik Republike Srbije, 68/2010.
17. Uredba o rasporedu i korišćenju kreditnih sredstava za finasiranje privrednih subjekata u oblasti informaciono-komunikacione tehnologije, Službeni glasnik Republike Srbije, 16/2016.
18. Vojvodina ICT cluster (2015): ICT in Serbia-at a Glance, Novi Sad, 28, <https://www.slideshare.net/JuergenKappenmann/ICT-in-serbia-at-a-glance-2015> (14.09.2018).
19. U Srbiji skoro million korisnika kablovske televizije, www.politika.rs/sr/članak/349458/U-Srbiji-skoro-milion-korisnika-kablovske-televizije (17.10.2018).
20. World Economic Forum (2017): The Global Competitiveness Report 2017-2018, Geneva, www3wforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017-2018.pdf (20.09.2018).
21. Zaposlenje SBB, <https://sbb.rs/0-kompanija-zaposlenje> (17.09.2018).

THE INFORMATION-COMMUNICATION TECHNOLOGY SECTOR CAN PLAY A CATALYST FOR THE GROWTH OF SERBIA

The latest scientific and technological revolution fundamentally changes the economic and social structure. As regards the Republic of Serbia, the main indicators of the Information and Communications Technology sector show that it is on the initial stage of development, which, however, should not be considered as a limitation, but as a space for its further development and modernization. The research topic of this paper is how to make use of the existing potential in this segment of the industry for faster recovery of Serbia's development. In addition, the basic assumption is that there is a huge untapped market potential in terms of Information and Communications Technology sector products and services, both in the domestic and foreign markets. We analyzed the empirical data of market value of the, Information and Communications Technology sector. In addition, the paper has discussed the issue of the use of Information and Communications Technology sector in businesses and households. In this regard are provided concrete evidence for the existence of underutilized market potential, which the Information and Communications Technology sector provides space for further development in this area.

Keywords: Information and Communications Technology, structure, potential, growth and development, incentives

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

338.1(497.11)(082)
316.334(497.11)(082)
338:339.137.2(497.11)(082)
338.2(497.11)(082)

**INSTITUCIONALNE promene kao determinanta
privrednog razvoja Republike Srbije** / redaktori Vlastimir
Leković, Petar Veselinović. - Kragujevac : Ekonomski fakultet
Univerziteta, 2019 (Kragujevac : Interprint). - VIII, 473 str. :
graf. prikazi, tabele ; 25 cm

Prema predgovoru zbornik je rezultat istoimenog naučnog
skupa održanog 12. aprila 2019. - Tiraž 150. - Str. VII-VIII:
Predgovor / redaktori. - Napomene i bibliografske reference
uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-6091-088-4

1. Лековић, Властимир, 1955- [уредник] [аутор додатног
текста] а) Привредни развој -- Србија -- Зборници
б) Привреда -- Конкурентност -- Србија -- Зборници
в) Институције -- Реформа -- Србија -- Зборници
г) Србија -- Економска политика
-- Зборници

COBISS.SR-ID 276990988

ISBN 978-86-6091-088-4

9 788660 910884